

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 27 (2001)

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 27

Verzameld door de
redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

D. de Clercq

G.A.C. van der Lem

R. Rademaker-Helfferich

A. Verbeek

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra (eindred.) †

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 425, 1017 AW Amsterdam
<http://dhk.doopsgezind.nl>

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 27

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

2001

Omslagillustratie:

Vlaamse tekening, Anoniem, 1542

Afgebeeld:

Een veroordeelde op weg naar het schavot

Vindplaats:

Gemeentelijke mediatheek Kamerijk, ms. 124, Superius, fol. 53

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 27 (2001)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-196-7

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 2001 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: S. Zijlstra†

Inhoud

	<i>Redactioneel</i>	7
Piet Visser	<i>In memoriam Samme Zijlstra (1953-2001)</i>	9
Aline Goosens	<i>Karel v en de onderdrukking van de wederdopers</i>	15
Gary K. Waite	<i>Dienaren en dienaressen van de duivel; anabaptisten en duivelse samenzweringen in het vroeg-moderne Europa</i>	33
Mirjam G.K. van Veen	<i>'Geboren voor de contramine...'. Coornherts polemieken tegen de dopers</i>	73
Fred van Lieburg	<i>Doopsgezinde en gereformeerde (leken)predikers in Nederland (16e-19e eeuw)</i>	95
A. Blaauw	<i>Doopsgezinden in Noordeind in de 17e eeuw; hun gemeente, hun vermaning en hun plaats in het dorp</i>	119
Ruud Lambour	<i>Doopsgezind of niet? Sybrandt Hansz Cardinael, Abraham de Graaf en Gerrit Uylenburg</i>	177
Paul Eggermont	<i>Pieter Leendertsz: Vrugten der eenzaamheid. Een 18e-eeuwse quaker tussen de doopsgezinden</i>	195
Sjoukje Colenbrander	<i>De weefzolder van het doopsgezinde weeshuis aan de Prinsengracht in Amsterdam</i>	203
Sjouke Voolstra	<i>De gulden weg voor de vergulde middenstand. Het doopsgezinde godgeleerd onderwijs rond 1850</i>	219
BRONNEN		229
Piet Visser	<i>Een achttiende-eeuws afschrift van een verordening uit 1659 voor uiterlijk, kleding en huisinrichting bij de Groninger Oude Vlamingen</i>	229

Anton van der Lem	<i>Onder predikanten. Een notitieschriftje van Jakob Huizinga, doopsgezind predikant in West-Knollendam 1831-1834</i>	239
RECENSIES		277
Gregory	<i>Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe</i> (M.J. Blok)	277
	<i>Das Königreich der Täufer. Reformation und Herrschaft der Täufer in Münster</i> (S. Zijlstra)	280
Harline, Put	<i>A Bishop's Tale. Mathias Hovius among his Flock in Seventeenth-Century Flanders</i> (Anton van der Lem)	281
Veen	<i>Obedience to the law of Christ. An inquiry into the function of the Mosaic law in Christian ethics from a Mennonite perspective</i> (Annelies Verbeek/Wieteke van der Molen)	284
SIGNALEMENTEN		289
VERENIGINGSNIEUWS		299
	Ledenlijst	300
	Personalia en adressen auteurs	301
	Colofon	303

Redactioneel

Ook dit jaar is de redactie er weer in geslaagd een nummer van de *Doopsgezinde Bijdragen* uit te brengen, dat gevuld is met een gevarieerd aantal bijdragen, die op vier eeuwen doperdom betrekking hebben. Bijzonder verheugend is de bijdrage van Aline Goosens over het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden, waaraan doorgaans weinig aandacht wordt besteedt. Gary Waite poogt in zijn bijdrage een verbinding te leggen tussen de polemieken tegen en de vervolging van de dopers en die van de heksen en signaleert hierbij een aantal opmerkelijke overeenkomsten. A. Blaauw laat in zijn geschiedenis van de doopsgezinden in Noordeind zien dat vooral belastingkohieren – een nog weinig gebruikte bron – interessante gegevens kunnen opleveren voor de plaatselijke geschiedenis van een doopsgezinde gemeente. De bronuitgave van Anton van der Lem is een intrigerende uitgave van een notitieboekje van Jakob Huizinga, die van 1831 tot 1834 doopsgezind predikant te Knollendam was.

Mirjam van Veen bespreekt de polemieken tussen Coornhert en de gereformeerden; Fred van Lieburg geeft een verslag van zijn voorgenomen onderzoek naar doopsgezinde en gereformeerde lekenpredikers, een zeker wat de doopsgezinde lekenpredikers betreft, nog onontgonnen terrein. Ruud Lambour snijdt aan de hand van een aantal Amsterdamse families een interessant thema aan, nl. de vraag wie wel of niet doopsgezind was. Het blijkt dat dit niet altijd even eenvoudig vast te stellen is. Lambour geeft hierover een aantal behartenswaardige opmerkingen, waarmee ook personen die zich met andere plaatsen dan Amsterdam bezighouden, hun voordeel kunnen doen.

Paul Eggermont bespreekt de laatste Haarlemse quaker en zijn relatie tot de doopsgezinden; Sjoukje Colenbrander behandelt de geschiedenis van de weefzolder van het Doopsgezind Weeshuis te Amsterdam en Sjouke Voolstra legt de toestand van het doopsgezind theologisch onderwijs rond 1850 uit. Piet Visser geeft tenslotte een afschrift van een verordening uit 1659 betreffende uiterlijk, kledij, enz. uit van de Groninger Oude Vlamingen, die op een aantal punten verschilt van die welke Blaupot ten Cate anderhalve eeuw geleden heeft uitgegeven.

Een aantal recensies, alsmede de signalementen (hulde hiervoor aan Adriaan Plak) besluiten dit nummer. De redactie zegt alle auteurs hartelijk dank voor hun bijdragen en wenst de lezer/abonnee veel leesgenoegen.

In memoriam Samme Zijlstra (1953-2001)

‘De redactie zegt alle auteurs hartelijk dank voor hun bijdragen en wenst de lezer/abonnee veel leesgenoegen.’ Dit is de allerlaatste zin die Samme Zijlstra als eindredacteur van de *Doopsgezinde Bijdragen* aan ons jaarboek zou bijdragen. Ruim een maand nadat hij de kopij voor deze jaargang had ingeleverd bij de uitgever, werd Samme Zijlstra op 10 november 2001 door verdrinking uit ons midden weggerukt. Ruim dertien jaar maakte hij deel uit van de redactie en voerde vanaf jaargang 25 (1999) de eindredactie.¹ Niet alleen in die hoedanigheid betreuren wij zijn overlijden in hoge mate: hij droeg in die periode met maar liefst veertien artikelen en tekstedities en bijna even zoveel recensies zeer substantieel bij aan de inhoud van de *Bijdragen*.² Ook als internationaal erkend wetenschapper op voor-

1 Zijn toetreding tot de redactie vond plaats in juni 1988; ‘Notulen Redactiecommissie ДНК’ d.d. 20-06-1988. Hij was verhinderd zijn eerste redactievergadering bij te wonen, wat mogelijk mede verklaart waarom hij – in tegenstelling tot wat bij andere nieuwe leden gebruikelijk was – niet in het inleidende ‘Redactioneel’ van jaargang 14 (1988) van de *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna: *DB*) is welkom geheten; evenmin werd zijn naam vermeld onder de redacteuren op de achterzijde van het Franse titelblad. Een verzuim dat wij thans beschroomd, doch te laat, trachten goed te maken.

2 Voor de *Bijdragen* schreef hij de volgende artikelen: ‘Menniste preutsheid? Doopsgezinde historici over het Wederdoperrijk te Munster’, in: *DB* 10 (1984), 29-43; ‘Menno Simons en David Joris’, in: *DB* 12-13 (1986-1987), 71-80; ‘Het “scherpe plakkaat” van Groningen uit 1601’, en ‘Anabaptisme en sacramentisme’, in: *DB* 15 (1989), resp. 65-78 en 135-142; ‘De bestrijding van

namelijk Nederlands dopers-historisch terrein laat Zijlstra, dè David Jorissen bij uitstek, een grote leegte achter.³ Doch vooral ook missen wij de mens Samme: de trouwe, oprechte en onversneden Fries, de ongelooflijk hardwerkende, stilzwijgende en oerbescheiden 'wâldpyk' met humor-en-sigaar.

Samme Zijlstra werd op 23 juli 1953 geboren in het Friese Haulerwijk. Na het gymnasium in Drachten te hebben doorlopen, studeerde hij geschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Groningen – eerst had hij nog enkele jaren de rechtenstudie gevolgd. De Groninger geschiedbeoefening, waar dankzij inspirerende docenten als E.H. Waterbolk en A.F. Mellink 'traditionele' kloven geslecht werden tussen o.a. de sociale geschiedenis en de kerkhistorie, werd richtinggevend voor Samme's werkzaamheid. Prof. dr. Albert Mellink, befaamd kenner van de doperse reformatie en de belangrijkste toeleverancier van de bronnenreeks *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, werd zijn leermeester. Reeds enkele jaren na zijn afstuderen promoveerde Samme in 1983 bij Mellink op het proefschrift: *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen, 1983). Hiervoor heeft hij uitgebreid archiefonderzoek verricht, met name in de zgn. Jorislade in de Universiteitsbibliotheek van Basel, en aldus een belangrijke bijdrage geleverd aan de positie van het Davidjorisme en de geschiedenis van de tolerantie ten tijde van de Nederlandse reformatie. 'Op vele feiten en zaken heeft Zijlstra's studie een nieuw licht geworpen ... er is een schat aan informatie in deze studie bijeengebracht, die uitermate nuttig kan zijn om de vroege doperse beweging verder in kaart te brengen', zo luidde de conclusie van Sjouke Voolstra's bespreking.⁴

de davidjoristen aan het eind van de zestiende eeuw', in: *DB* 18 (1992), 11-37; 'De Reformatie als radicale breuk?', in: *DB* 19 (1993), 9-13; 'De vervolging van de dopers in Friesland, 1536-1560', in: *DB* 22 (1996), 49-67; 'Gereformeerden en Doopsgezinden in Emden, ca. 1560-1590', in: *DB* 25 (1999), 41-64; 'Jacobus Rijdsdijk en de strijd om de belijdenissen', in: *DB* 26 (2000), 67-90. Hij bezorgde de volgende *tekstedities*: 'Blesdijk's verslag van de bezetting van Oldeklooster', in: *DB* 10 (1984), 61-69; 'Ubbo Emmius' relaas van de buitenechtelijke kinderen van David Joris', in: *DB* 18 (1992), 141-144; 'Twee brieven van David Joris', in: *DB* 19 (1993), 191-218; 'De brief van David Joris aan het Hof van Holland, 1539', in: *DB* 23 (1997), 133-149; [samen met W. Bergsma:] 'De lezing "Mystiek en Spiritualisme in de Nederlanden der zestiende eeuw" van Bruno Becker uit 1928', in: *DB* 26 (2000), 153-176. Zijn *boekbesprekingen* zijn te vinden in: *DB* 12-13 (1986-1987), 295-297; *DB* 15 (1989), 167-169; *DB* 17 (1990), 211-213; *DB* 19 (1993), 229-230; *DB* 20 (1994), 272-273; *DB* 22 (1996), 243-246; *DB* 23 (1997), 162-165; *DB* 24 (1998), 317-319 en 321-323; *DB* 26 (2000), 184-186, alsmede in deze jaargang. Tot slot heeft hij nog tal van *DB*-artikelen vertaald, waaronder steevast die van zijn Joris-vriend Gary K. Waite, zoals eveneens uit dit nummer moge blijken.

³ Dankbaar heb ik gebruik gemaakt van het herdenkingsartikel van Wiebe Bergsma, 'By it ferstjerren fan dr. Samme Zijlstra (1953-2001)', in: *Út de Smidte fan de fryske akademy* 35/4 (desimber 2001), 2. Samme Zijlstra publiceerde artikelen in o.a. *The Mennonite Quarterly Review*, *Sixteenth Century Journal*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, etc.

⁴ In: *DB* 10 (1984), 124-126.

Ondertussen volgde hij ook nog de studie theologie in Utrecht en zocht hij in voor pas afgestudeerde academici moeilijke tijden emplot als onderzoeker. Dat ging dan ook niet van een leien dakje, omdat Samme – wars van uiterlijkheden en plichtplegingen – niet een goede verkoper van zijn eigen kwaliteiten en talenten was. Hij was een ingetogen mens – niet een pronker met zijn kennis; hij was volstrekt pretentieloos – niet een uitbater van zijn ambities. Hij was nogal introvert en daarom moeilijk in het maken en onderhouden van contacten, beroepshalve althans. Waar Samme's communicatieve vaardigheden op het professionele vlak minder tot hun recht kwamen, vond hij echter in Wiebe Bergsma, een oud-studiegenoot, goede vriend en tevens lid van onze redactie, een niet aflatende behartiger van zijn belangen. Zo gingen er deuren voor hem open, die anders wellicht gesloten zouden zijn gebleven.

Samme nam allerlei klussen aan, waaronder het schrijven van een Friese streekgeschiedenis: *Skiednis fan Eastdongeradiel* (Leeuwarden 1992). Vanaf 1991 zou de Fryske Akademy in Leeuwarden hem op projectmatige basis een min of meer vast onderdak bieden. Zijn eerste grote, door NWO gefinancierde project aldaar betrof het onderzoek naar de Friese studenten, dat binnen de daarvoor staande termijn afgerond werd met het boek: *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden, 1996). Vrijwel tegelijkertijd bezorgde hij in zijn vrije tijd ook nog de door Mellinks overlijden (in september 1987) onvoltooid gebleven en toen nauwelijks nog geannoteerde bronnenpublicatie over de vervolging der dopersen in Friesland en Groningen: *Friesland (1551-1601) and Groningen (1538-1601)* (Leiden etc., 1995 – Documenta Anabaptistica Neerlandica VII). Tevens werkte hij mee aan de Menno-500 tentoonstelling die begin maart 1996 in het Fries Museum gehouden werd.⁵ Het tweede grote project waar hij zich aan zette, dit maal een samenwerkingsverband tussen de Fryske Akademy en het Doopsgezind Seminarium, betrof de geschiedenis van de Nederlandse doopsgezinden tot ca. 1675. Dat leidde op 10 november 2000 in Leeuwarden tot de feestelijke presentatie van zijn magnum opus, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum & Leeuwarden, 2000).

Dit omvangrijke boek zal de huidige en komende generaties studenten en onderzoekers als hèt standaardwerk op dit kerk- en cultuurhistorische terrein grote diensten bewijzen. Deze van visie getuigende synthetische studie past in de degelijke en rijke historiografische traditie van Blaupot ten Cate, De Hoop Scheffer, Kühler en Van der Zijpp, maar rekent ook nuchter af met de toenmalige premissen en vooringenomenheden van deze illustere voorgangers. Hoe spijtig is het dat

5 Zie zijn biografie van Menno in de door B. Rademaker-Helfferich samengestelde tentoonstellingscatalogus, *Een leven vol gevaar. Menno Simons (1496-1561), leidsman der dopers. Fries Museum Leeuwarden, 4 februari t/m 31 maart 1996* (Amsterdam, 1996), 13-46.

het vervolg hierop – er werden al plannen gesmeed om hem ook dat noodzakelijke tweede deel over de jongste geschiedenis te laten schrijven – niet meer uit Samme's rappe printer zal schuiven. In de dagbladders en onder vakgenoten is dit boek al met veel enthousiasme ontvangen.⁶ Hij heeft nog net aan die eerste druppels waardering kunnen proeven, maar hij heeft niet meer de met lof overgoten roemer mogen ledigen die bijvoorbeeld James M. Stayer hem serveerde. Diens recensie begint met een tong strelende teug:

This large book is a major contribution to the historiography of the Anabaptist/Mennonite tradition in the Netherlands, entirely worthy of its great predecessors like J.G. de Hoop Scheffer, W.J. Kühler and A.F. Mellink. It builds upon and corrects the classic works of those scholars; draws upon the research of the second half of the twentieth century, including the author's own publications; and produces an overview that will not need serious revision for a long time.

De terecht zoete afdronk luidt:

The publication of this book is a major event in Anabaptist/Mennonite studies. It is a pity that its appearance in Dutch will drastically restrict its readership. It would be wonderful if the funds and talent were available to give it a good English translation.⁷

Inderdaad, een Engelse vertaling zou Samme Zijlstra en de door hem gereleveerde importantie van het Nederlandse doperdom in internationaal kader meer dan recht doen. Daar moet serieus werk van worden gemaakt!

Nauwelijks een jaar nog heeft hij tenslotte kunnen werken aan de derde grote klus die onder de hoede van de Fryske Akademy en dankzij genereuze subsidies van twee particuliere Friese fondsen en NWO in Den Haag is opgezet in het kader van het landelijke onderzoeksproject 'Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek'. Samme's onderzoek naar de sociale, economische en culturele ontwikkeling der mennisten in de Friese Zuidwesthoek is blijven steken in een door hem reeds voortvarend opgeworpen doch onvoltooide berg aan archiefvondsten. We mogen ons echter zeer gelukkig prijzen dat de Fryske Akademy erin geslaagd is de continuïteit van dit project te waarborgen, zodat aldus ook dit spit- en graafwerk nog vrucht zal kunnen dragen.

Samme's pc zwijgt voorgoed, zijn beeldbuis is veel te vroeg op zwart gezet. Om deze bijzondere man te gedenken, eindig ik met een ballade van zijn 500 jaar oude

6 O.a. door A.Th van Deursen in *De Volkskrant*; zie ook mijn bespreking 'Doopsgezinden en hun identiteit', in: *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur – kwartaalblad van het Fries Genootschap* 6/4 (december 2000), 3-6.

7 J.M. Stayer in *The Mennonite Quarterly Review* LXXV/4 (October 2001), 524-526. Een zelfde conclusie zal ook de lovende recensie bevatten van Alastair Hamilton, die in het komende nummer van het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* zal verschijnen.

‘vriend in de geest’, David Joris. Ik citeer dat gedicht uit respect voor Samme Zijlstra’s persoonlijkheid en werk, uit waardering voor zijn jarenlange commitment met en bijdragen aan de geschiedenis der doopsgezinden. Ook David Joris was zo’n bijzonder mens, al kan het contrast tussen beider aard en ambitie nauwelijks groter zijn. Enerzijds de door ‘God gezonden’ charismatische zoeker en ziener, wiens geestgedreven, hemelse missie een boekenplank vol nauwelijks toegankelijke schrifturen heeft opgeleverd. Anderzijds de door aardse speurzin gedreven onderzoeker, wiens plank met boeken en artikelen kraakhelder zijn, feitelijk en zonder opsmuk. Daarin zullen deze twee uitersten voortleven. Beide mannen hadden nog duidelijker met elkaar gemeen dat ze hun afkomst nooit verloochenden. David, de man die in mystiek-spiritualistische tongen sprak, bleef desondanks altijd een Hollander – en Samme, de man van eenduidig, helder Nederlands, bleef onmiskenbaar altijd een Fries. Waar David Joris rept van ‘Nederlandt’ en het ‘Duytsch’, mag in gedachten Samme’s ‘Fryslân’ en ‘Wâldfrysk’ ingevuld worden. Ik ben zo vrij de laatste regel van Joris’ slotgedicht te moduleren, opdat Samme’s onvoltooid gebleven levensboek nog een oprecht gemeente slotregel mag verkrijgen.

Ballade.⁸

Het vernedert Nederlandt sal wt nederheyt oprysen,
 Die duydelijcke Duytsche spraek ghaen boven alle Spraecken:
 Daerom moet Ick Nederlant vnd’ het duytsch hooch-prysen,
 Want Godt wil ’s Werlts wijsheyt hier deur tot niet maecken:
 Ia alle Tonghen die den Geest der Waerheyt versaecken
 Sullen opholden, vnde vergaen aen allen oorden,
 Als men nv die Geestlijcke Gauen sal smaecken,
 Die ons ghegheuen sijn in die duytsche Woorden:
 Want den Geest des Heeren die rust hier int Noorden.

Moge ook de geest van Samme Zijlstra hier rusten in het Noorden.

8 David Joris, *Een Geestelijck Liedt-Boeckken* (Amsterdam, Nieuwkoop, z.j.), fol. 92v. (Facsimile-editie van Joris’ ca. 1590 gepubliceerde liedboekje in de door I.B. Horst bezorgde reeks ‘Menno-nite Songbooks, Dutch Series Volume 1’).

Karel V en de onderdrukking van de wederdopers

De moderne Inquisities, die van Spanje en zijn koloniën (opgericht in november 1478) en die van Rome (in het leven geroepen op 21 juli 1542), hielden zich met de afvalligen van hun tijd bezig: protestanten van allerlei richtingen, wederdopers, nieuwe christenen of *marranos*, moriscos, erasmianen, verlichten of *alumbrados*, libertijnen, sceptici etc. Met deze instellingen kan men de wetgeving en het repressieve inquisitoriale systeem verbinden die van toepassing waren in de oude Nederlanden tussen ongeveer 1520 en 1633.¹ Tot de slachtoffers van de inquisitie in de Nederlanden behoorden in het bijzonder de dopers.

Algemene en bijzondere wetgeving tegen de dopers

Tussen 1520 en 1528 spande de regering van de Nederlanden zich in om de verbreiding van andersgelovigen tegen te gaan door de publicatie van ordonnanties, zowel algemene als bijzondere. Deze wetgeving wordt gekenmerkt door de relatieve wanorde en het duidelijk ontbreken van eenheid; in de praktijk kregen sommige van de Lage Landen nieuwe richtlijnen, terwijl anderen onder de wetgeving van het Edict van Worms vielen. De repressieve politiek kwam eveneens met horten en stoten tot stand. Men mag veronderstellen dat het laatste voortkwam uit het feit, dat de leidende kringen meenden slechts geïsoleerde en beperkte kernen van ketterij voor zich te hebben. Vervolgens kan men zich erover verbazen dat deze ordonnanties vaak geen toepassing van lijfstraffen duldden: het overtreden van de edicten werd nog steeds beschouwd als een delict dat om een civiele straf vroeg en dus verbood men het gebruik van de tortuur en van lijfstraffen. Vanaf de ordonnantie van 14 oktober 1529 werd een geheel andere koers gevaren. De overtreders van de edicten waren voortaan onderworpen aan de doodstraf en andere criminele straffen. De karolinische wetgeving inzake ketterij nam daarmee een beslissende wending, waarop zij nooit meer zou terugkomen. In feite waren de latere wijzigingen slechts een verdere precisering van de wetgeving, bijvoorbeeld

¹ Zie: Aline Goosens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux, 1520-1633* (2 dln., Brussel, 1997-1998).

een verhoging van de strafmaat en deden zij nimmer afbreuk aan het genoemde basisprincipe; over het algemeen waren zij van toepassing op de wederdoperij, de godslastering en het toezicht op drukkerijen en boekhandels.

Vanuit Friesland bereikte de doperse beweging Brabant en vervolgens Vlaanderen. Terechtstellingen vonden vanaf 1531 plaats in Leeuwarden en in Amsterdam. De inname van Munster door de wederdopers in 1534 versterkte de positie van hun geloofsgenoten in de Nederlanden. De propaganda nam toe via 'profeten' als Jan Mathijsz. van Haarlem, Jan Beukelsz. van Leiden en Bernard Rothmann. Op 12 februari 1534 nam de stadhouder van Holland, Zeeland en West-Friesland maatregelen tegen de wederdopers en vaardigde hij op eigen gezag een ordonnantie uit tegen de predikers en de voornaamste aanvoorders. Andere maatregelen van deze orde werden genomen op 23 februari, 31 maart, 4 mei en 25 juni 1534 door de stadhouder van Friesland en op 27 februari, 16 april en 3 juli 1534 door landvoogdes Maria van Hongarije zelf.² Door een instructie van april 1534 voor Philippe de Bailleul, edelman uit de hofhouding van Maria van Hongarije, weten we, dat de wederdopers van Munster zowel in Holland als in Vlaanderen en Brabant recruteerden en 'dat reeds enkelen met vrouwen en kinderen hun huizen, woonplaatsen en goederen verlieten en naar Münster trokken'.³

De Staten van Holland, de Raad van State en de Geheime Raad hadden Maria van Hongarije tot gematigdheid aangespoord, in de lijn welke door het Hof van Holland in 1527 tegen de 'lutheranen' was gevolgd. Al deze lokale bepalingen en ordonnanties boden de berouwvollen de mogelijkheid binnen willekeurig vastgestelde termijnen hun dwalingen af te zweren op belofte van vergiffenis. Maar deze mogelijkheid werd niet geboden aan de predikers en aanvoorders noch aan de oproerkraaiers, die in ieder geval gestraft moesten worden. Wat de aanbengers betreft: zij kregen een kwart van de goederen van de beschuldigde, terwijl de rest exclusief aan de keizer kwam. Daarenboven zou elke persoon, die de deelnemers van een conventikel waaraan hij ook zelf had deelgenomen, verklikte niet vervolgd worden, op belofte van geen tweede keer een bijeenkomst bij te wonen. In juni 1534, bij de overhandiging aan de landvoogdes van het rapport van de raadsheer van Holland, Guillaume Zegers, werd voorgesteld verdachten twee weken bedenktijd te geven om vrijwillig tot inkeer te komen en na verstrijking van deze

2 J. Verteneuil, *Contribution à l'étude de la législation de Charles Quint contre les hérétiques dans les Pays-Bas* (2 dln., Luik, 1959) (ongepubliceerde verhandeling), 108-109; Algemeen Rijksarchief Brussel (hierna afgekort: ARAB), Fonds de l'État et de l'Audience (hierna afgekort: EA) 1177, f. 580-590; ARAB, Mss divers, 794/A f. 197; A.L.E. Verheyden, *Anabaptism in Flanders, 1530-1650. A century of struggle* (Scottsdale, 1961), 15-17; J.D. Tracy, 'Heresy law and centralization under Mary of Hungary: conflict between the Council of Holland and the Central Government over the Enforcement of Charles v's Placards', *Archiv für Reformationsgeschichte* 73 (1982), 284-307, citaat 293-294.

3 ARAB, EA, 795bis, f. 22v.

tijd gestreng tegen hen op te treden.⁴ Uit dezelfde tekst is op te maken dat de dopers door de wetgevers niet beschouwd werden als ketters, maar uitsluitend als overtreders van de ordonnantiën en als verstoorders van de openbare orde.

Het eerste spoor van een vergelijkbare maatregel in de gewesten van de Zuidelijke Nederlanden treffen we aan in de ordonnantie uitgevaardigd door het Hof van Vlaanderen in februari 1534. Het tweede artikel voerde het verbod in om op de wijze van de dopers te herdopen en het stond de dopers toe om gratie te krijgen, als zij zich aangaven bij het Hof van Vlaanderen.⁵ Deze bepaling, evenals die van juni 1535, was sterk geïnspireerd door de maatregelen die genomen waren op de Rijksdag van Spiers in 1529 tegen de dopers van het Duitse Rijk.⁶

De eerste algemene ordonnantie, uitgevaardigd door de regering in Brussel tegen te wederdopers, werd gepubliceerd op 10 juni 1535 en opgestuurd naar alle hoven van justitie. De aanstokers en de hardnekkigen werden onherroepelijk tot de brandstapel veroordeeld; wat de andere ketters betreft, werden de mannen onthoofd en de vrouwen levend begraven. Alle begunstigers werden beschouwd als leden van de sekte der wederdopers. Ten gunste van de dopers mocht geen enkele toevlucht tot gratie genomen worden. Verklikken werd sterk aangemoedigd. De goederen van de veroordeelden werden ambtelijk geconfisqueerd; een derde kwam toe aan de aanbrenger.⁷ Dit edict maakte de wetgeving die al sinds 1534 tegen de wederdopers in het noorden gold, op het hele land van toepassing. Daarbij werden de straffen verscherpt. De voornaamste maatregelen, die getroffen werden tegen de dopers, waren gelijk aan die tegen de 'lutheranen'; wat verschild was de onmiddellijke toepassing van geweld, want de regering was al getuige geweest van talrijke ordeverstoringen, die het gevolg waren van acties van dopers, zoals de samenzwering tegen de stad Leiden en de aanslagen op Amsterdam. Opvallend is de wrede zinsnede waarmee Maria van Hongarije de gevangen opstandelingen na de inname van Munster op 25 juni 1535 becommentarieerde: zij werden 'elk geplaatst in een ijzeren kooi, bevestigd boven aan de hoogste toren van de stad en men zal hen er laten sterven en hangen tot eeuwige herinnering'.⁸

4 ARAB, EA, 1177, f. 580-589; J.D. Tracy, 'Heresy law and centralization', 293-299.

5 ARAB, EA, 1176/3, f. 15v-22v.

6 P. Harsin, 'De l'édit de Worms à la paix d'Augsbourg (1521-1555). Étude critique de la législation liégeoise en matière d'hérésie', *Bulletin de la Commission Royale des anciennes lois et ordonnances de la Belgique* 20 (1962), 24.

7 C.H. Laurent, J. Lameere, *Ordonnances des Pays-Bas, 2e série, 1506-1700* (7 dln., Brussel, 1893-1898) 3, 477-478. J. Verteneuil maakte ons attent op een belangrijke leesfout in de archieven (ARAB, EA, 1158, f. 14-15), die gedurende lange tijd deed geloven aan het bestaan van een ordonnantie tegen de wederdopers gedateerd 10 juni 1538. Hij toont aan, dat het ging om een transcriptiefout in de datering, te wijten aan een onoplettende secretaris. Verteneuil, *Contribution à l'étude de la législation de Charles Quint*, 114, noot.

8 ARAB, Mss. divers, papiers Gachard, 526 f. 38v. (3 januari 1536): 'mis chascun en une cage

Na de val van Munster raakte de doperse beweging verdeeld in verschillende facties. In tegenstelling tot de eerste dopers, die een revolutionaire beweging hadden gevormd met een politiek doel en die steden en versterkingen hadden proberen in te nemen, predikten de volgelingen van Menno Simons de geweldloosheid en een geheel andere eschatologie. Menno Simons, schrijver van het *Fundament des Christelijcken Leers* (1539) en zijn volgeling Dirck Philips verbreidden de beweging tussen 1537 en 1543 naar de Zuidelijke Nederlanden. De eerste gemeenten kwamen tot stand vanaf 1540-1541, na de grote emigratie naar Engeland, veroorzaakt door de zware onderdrukking van de jaren 1530. Ongelukkigerwijs interesseerde het Brusselse gezag zich niet voor het nieuwe doperse standpunt, dat meer geestelijk dan politiek was; de regering verzachtte onderdrukkende maatregelen tegen de dopers niet en ging voort hen te beschouwen als gevaarlijke rebellen, naar het voorbeeld van de opstandelingen van Munster.

De generale ordonnantie tegen de ketterij van 22 september 1540 voorzag in de algemene toepassing van de doodstraf tegen de protestanten, dus ook de doopsgezinden.⁹ Op 4 oktober 1540 publiceerde Karel v, geïnformeerd door talloze rapporten van inquisiteurs en officieren van justitie, een nieuw algemeen edict inzake het strafrecht, waarbij hij in het eerste artikel de eerdere plakaten, die waren bedoeld om de ketterij uit te roeien (1529, 1531 en 1540), bevestigde. Hij gelastte nadrukkelijk rigoureuze toepassing ervan, onmiddellijk en zonder genade.¹⁰ Is deze tekst goed toegepast? Een keizerlijk informant maakte melding van een gesprek tussen Nicolaas Granvelle, adviseur van de keizer, Sibert von Löwenberg, raadsheer van de landgraaf van Hessen en rijkskanselier Johan Feige, alle drie aanwezig in Worms in 1540, waarin de indruk wordt gewekt alsof sinds het edict van 1531 niemand in de Nederlanden was geëxecuteerd op grond van de ordonnances inzake de religie. Volgens Pollet worden die constatering bevestigd door archiefstudie, omdat de werkelijke onderdrukking pas begon in 1539-1540, met de Opstand van Gent.¹¹ Aanvullende onderzoeken voor Brabant en Vlaanderen hebben desalniettemin het tegendeel bewezen en maken melding van hevige oppressie rond 1535 van de wederdopers, evenals van de 'lutheranen' sedert het eind van de jaren 1520.

de fer attaché au bout de la plus haulte tour de la ville et l'on les laissera mourir et pendre à perpetuelle mémoire'. Tracy, 'Heresy law and centralization', 298-299.

⁹ Laurent, Lameere, *Ordonnances des Pays-Bas*, 4, 224-229.

¹⁰ A. Heus, *Histoire populaire de l'intolérance, de l'Inquisition et de la liberté en Belgique, ou récit des souffrances endurées par nos pères pour la liberté* (Brussel, 1894), 110; Laurent, Lameere, *Ordonnances des Pays-Bas*, 4, 232-233.

¹¹ J.V. Pollet, *Martin Bucer. Etudes sur les relations de Bucer avec les Pays-Bas, l'Electorat de Cologne et l'Allemagne du Nord* (2 dln., Leiden, 1985), 1, 60-61.

Een plakkaat van 14 december 1541 aan de hoven van Vlaanderen en Brabant en het baljuwschap Doornik en het Doornikse verordonneerde de edelen en vazallen van deze gebieden om onmiddellijk de dopers, die de regering openlijk gelijkstelde aan vagebonden, moordenaars en brandstichters, dus aan verstoorders van de rust in de staat, te vervolgen. Om goed aan te geven dat het niet ging om een godsdienstig misdrijf, had de keizer op 24 januari 1539 al de gratie geweigerd, die hij wel had verleend aan de protestanten van Henegouwen. Een vergelijkbare order kreeg de schout van Antwerpen op 17 december 1541.¹² Dus de veroordeling van de dopers, zonder mogelijkheid van beroep, was een van de krachtige wensen van Karel v, zoals hij ook al had laten blijken in het Duitse Rijk en tijdens de Rijksdag van Spiers, waar hij meer dan ooit hun vervolging aanmoedigde.

Tenslotte werd er een nieuwe, speciaal op de dopers betrekking hebbende ordonnantie uitgevaardigd in het hertogdom Limburg in 1551, die de terdoodveroordelingen in de voorafgaande plakkatens bevestigde.¹³ Op dit moment bevonden de belangrijkste concentraties van dopers zich in Zuid-Moravië, Pruisen en de Nederlanden, in het bijzonder in de grote steden van Vlaanderen en Brabant.

Wij constateren derhalve dat wat betreft het strafrecht de edicten van 4 oktober 1540 en van 25 september 1550 een einde wilden maken aan de praktijk van willekeurige straffen en de rechterlijke instanties verplichten zich strikt te houden aan de strekking van de ordonnanties, waarbij strafvermindering of strafverzachting slechts verkregen kon worden door het proces voor de provinciale raden te brengen. Indien men vanaf 1529 een relatie vaststelt tussen de overtreding en de opgelegde straf, dan blijkt vervolgens, vanaf de ordonnantie van 4 oktober 1540, dat de meeste misdrijven werden bestraft met de dood, zonder rekening te houden met de ernst van het misdrijf of met eventuele verzachtende omstandigheden. Maar deze ontwikkeling gaat niet op voor de dopers, die over het algemeen, al sedert 10 juni 1535, ter dood veroordeeld werden. Alleen de marranen werden anders bekeken, want de vorst was minder gevoelig voor de erkenning van zijn gezag dan voor zijn handelsbelangen.

Wat was de persoonlijke rol van Karel v in deze wetgeving? Hoewel het moeilijk met zekerheid is vast te stellen, moet opgemerkt worden dat hij tijdens zijn incidentele bezoeken aan de Nederlanden niet naliet de politiek inzake de religie te beïnvloeden. Dat geldt voor de ordonnanties van 1529, 1531, 1540, 1550 en 1554. Zijn inspanningen betroffen dikwijls het vaststellen van algemene ordonnanties, onmisbaar voor de rechters, maar ook het aangeven van een algemene gedragslijn.

¹² ARAB, CC, 138 f. 230v.; L. Galesloot, *Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas. Règne de Charles Quint, 1506-1555* (Brussel, 1885), 427.

¹³ W. Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht (1505-1612)* (2 dln., Den Haag, 1937-1941), I, 405.

Inderdaad beweerde hij onomwonden dat zijn voornaamste taak bestond uit het handhaven van het katholieke geloof in zijn landen, wat hij tot het einde van zijn leven volhield.¹⁴

De rechtspraak

Vanaf het begin van de onderdrukking doorzag Karel v de dubbelzinnigheid van de relaties tussen zijn macht en die van de plaatselijke privileges. De laatsten vormden inderdaad het voornaamste obstakel voor een effectieve versterking van zijn soevereiniteit, die zich duidelijk manifesteerde in de repressieve plakaten betreffende de godsdienst. Op deze wijze moet men ook het verzet begrijpen van de Staten van Holland, die de keizer inbreuk zagen maken op hun privileges en gewoonten in justitiële zaken en een nieuwigheid zagen instellen in de vorm van een algemeen, civiel inquisiteur. De verscherping van de plakaten kon dus slechts plaatsvinden binnen het strikte kader van de provinciale hoven, door te bevestigen dat voor hen de bevoegdheid gereserveerd was de ketterij te onderdrukken.¹⁵

Het opduiken en de verbreiding van het 'lutheranisme' en het doperdom in de Nederlanden in de jaren 1525-1535 deden bij Karel v de wens opkomen zijn rol in deze zaak definitief te verstevigen. In dit tijdvak voerden de provinciale hoven en de stedelijke besturen de vonnissen uit, die uitgesproken waren door de bisschoppelijke (officialen) en pauselijke inquisiteurs. Soms, in uitzonderlijke gevallen, gelastten Karel v en Margaretha van Oostenrijk ketters te vervolgen en veroordelen. De keizerlijke ambtenaren moesten eveneens ervoor waken dat de beslagleggingen altijd plaats vonden ten gunste van de soeverein. De kwade wil waarvan zowel de burgerlijke rechters getuigden alsook de kerkelijke inquisiteurs tijdens hun gedwongen samenwerking, gaf hem daartoe de zo gewenste gelegenheid. Inderdaad vonden de inquisiteurs bij de koninklijke ambtenaren en magistraten onvoldoende steun. Hoven van justitie en schepenrechtbanken weigerden openlijk mee te werken; sommige gewesten verboden hen zelfs werkzaam te zijn op hun grondgebied, zoals bijvoorbeeld Brabant en Luxemburg.¹⁶ De keizer regle-

14 E. Pouillet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant, depuis l'avènement de Charles Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France à la fin du XVIIIe siècle* (Brussel, 1870), 83; J. Decavele, *Ketters en papen onder Filips II* (Utrecht, 1986), 14; Henry Kamen, *Inquisition and society in Spain* (Bloomington, 1985).

15 Zie het voorbeeld van Holland, behandeld door Tracy, 'Heresy law and centralization', 284-307.

16 J. Meyhoffer, *Le martyrologe protestant des Pays-Bas, 1523-1597. Etude critique* (Nessonvaux, 1907); Heus, *Histoire populaire de l'intolérance*, 108.

menteerde vanaf omstreeks 1535 de uitwerking van een structuur voor de civiele rechtspraak in het algemeen, voordat hij begon met de instelling van wat men een staatsinquisitie zou kunnen noemen.

Zo bevestigde Karel v, in een akte van 4 september 1527, het verschil tussen gevallen van ketterij en de delicten in verband met het overtreden van de ordonnanties. De laatste werden duidelijk overgeheveld naar de civiele rechtspraak, terwijl de competentie van de pauselijke en bisschoppelijke inquisiteurs gehandhaafd bleef in gevallen van ketterij.¹⁷ In dit verband is het begrijpelijk dat Maria van Hongarije niet aarzelde, zelfs niet in urgente gevallen, de hulp van bisschoppen te weigeren en de voorkeur te geven aan het inzetten van de civiele rechtbank. Dit was met name het geval in april 1534, tijdens de onderdrukking van de dopers van Munster en in juli van hetzelfde jaar in Maastricht.¹⁸ De ontwikkeling ten gunste van de overheersende invloed van de burgerlijke inquisitie voltrok zich dus ten koste van zowel de bisschoppelijke als de pauselijke inquisitie.

Tot aan de Hervorming waren de betrekkingen tussen de wereldlijke en kerkelijke rechtbanken inzake de ketterij duidelijk gedefinieerd: de verdachte werd door de laatstgenoemde berecht en door de eerste gevonnist. De wetgeving van Karel v haalde dit alles overhoop. Inderdaad was het onderscheid tussen ketterij in eigenlijke zin en overtreding van de ordonnanties soms moeilijk exact vast te stellen; competentiegeschillen waren het resultaat. Na de tweede en definitieve oprichting van de staatsinquisitie besloot Karel v zich te verzekeren van de samenwerking van het geheel van de civiel-rechterlijke organisatie. De mislukking van de jaren 1521-1523 had hem duidelijk getoond dat de voornaamste lokale en provinciale instellingen neigden tot partijkiezen bij de religieuze onderdrukking. Op zijn beurt perkte de keizer de actieradius in van de kerkelijke rechtbanken door wetgeving en het aanstellen van geschikte en ervaren juristen. Het debat betrof dus de rechtsbevoegdheid tussen de burgerlijke macht en de kerkelijke macht. De koninklijke raadsheren hielden vol, dat de macht van de keizer boven die van de paus ging, omdat de christelijke samenleving in gevaar was, wat de rooms-katholieke geestelijken ontkenden; zij beweerden dat niets kon indruisen tegen de bevoegdheid van de kerkelijke rechtbanken.¹⁹ De keizer probeerde telkens weer een beetje verder te gaan in het vaststellen van de aard van de betrekkingen tussen

17 Laurent, Lameere, *Ordonnances des Pays-Bas*, 2, 582. Het voorbeeld spreekt van Brabant, maar de teksten hebben vanzelfsprekend betrekking op het corresponderende provinciale hof. Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae praeavitatis neerlandicae: verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke Inquisitie in de Nederlanden* (5 dln., Gent/Den Haag, 1892-1897), 5, 255-259.

18 ARAB, EA, 795bis, f. 3-23v; Bax, *Het protestantisme in het bisdom Luik*, 2, 386-387.

19 A.H.L. Hensen, *Romeinsche bronnen over den kerkelijk-staatkundigen toestand der Nederlanden in de xvi^e eeuw* (Den Haag, 1923), 39-40.

de verschillende rechtbanken, zonder daar echter altijd in te slagen. Het inquisitoriale systeem, ingevoerd onder Karel v, rekende op een nauwe samenwerking tussen de drie inquisities, die aanwezig waren in de Nederlanden (de burgerlijke, de bisschoppelijke en de pauselijke); maar deze was nooit optimaal als gevolg van een ware machtsstrijd tussen de drie inquisities, zowel op het gebied van de wetgeving als in de praktijk. Sedert 1567 creëerde de Opstand in de Nederlanden een totaal andere situatie.

Het is interessant vast te stellen dat in het geval van de wederdopers, die een nog grotere angst leken te wekken dan de andere ketters, de stedelijke en burgerlijke rechtbanken vanaf het begin competent waren en systematisch de kerkelijke rechtbanken afwezen.²⁰ De provinciale hoven namen eveneens de zaken in eigen hand, zoals bijvoorbeeld de procureur-fiscaal van Brabant, Pierre du Fief deed (in Antwerpen in 1544) tegen dopers als Cornelis van Lier en Joachim en Reinier van Berchem.²¹

Gedurende de regering van Karel v beperkte de rol van de officiaal zich, wat betreft de onderdrukking van het protestantisme en het doperdom, tot het informeren van de wereldlijke rechtbanken betreffende de ketterij van de beschuldigten, of zij nu leken of geestelijken waren. De bisschoppen konden alleen procederen tegen geestelijken die zich schuldig hadden gemaakt aan ketterij. In alle gevallen ontging hen het vergrijp van overtreding van de plakaten, ongeacht de hoedanigheid van de verdachten. Wij vonden alleen sporen van activiteiten van de officiaal van Doornik tijdens het proces tegen de Brugse doper Jehan Helleman, tussen augustus 1550 en augustus 1552.²²

De pauselijke inquisiteur vervulde eveneens een rol, maar een die de andere spelers op het juridische terrein zoveel mogelijk trachtten in te perken. Zo verrichtte op 19 mei 1553 Pieter Titelmans op last van de Geheime Raad een onderzoek te Kortrijk met het oog op dopers en calvinisten.²³ Wij stellen vast dat Titelmans moeilijke contacten had met de grote steden uit zijn rechtsgebied, die hun privileges gebruikten om zijn procedures te frustreren of hem op verschillende manieren tegen te werken, ervan profiterend dat hij de geldende regels niet respecteerde.

²⁰ Laurent, Lameere, *Ordonnances des Pays-Bas*, 3, 512-513, 4, 74-75; ARAB, CC 138, f. 230v; dit was tenminste sedert 1536 het geval voor Limburg en sedert 1541 voor de steden van Vlaanderen en Brabant, evenals voor het baljuwschap Doornik en het Doornikse.

²¹ ARAB, Office fiscal van Brabant, grand no. 160/1222; J. Frederichs, *De Secte der Loïsten of Antwerpsche Libertijnen (1525-1545)* (Gent, 1891), 29-31. Zie over Cornelis van Lier en de Van Berchems: C. Kramer, *Emmery de Lyere et Marnix de Sainte Aldegonde. Un admirateur de Sébastien Franck et de Montaigne aux prises avec le champion des calvinistes néerlandais* (Den Haag, 1971).

²² ARAB, CC 13.785, f. 12v.

²³ T. Sevens, *Handvesten rakende de Wederdopers en de Calvinisten der xvjde eeuw in de voormalige kasselrij van Kortrijk* (Kortrijk, 1924), 10-11; ARAB, EA, 1.475/1, f. 150.

Uiteindelijk werd in oktober 1553 een overeenkomst gesloten, dat inzake ketterij de voorrang lag bij de lokale autoriteiten.²⁴ Desondanks kwam er toch samenwerking tot stand, maar met tegenzin, zoals bijvoorbeeld in Kortrijk in 1552, tijdens de zaak van de doper Josse 't Kindt.²⁵

Straffen

De dopers stuitten op een veel onverdraagzamer houding dan andere gelovigen. Na het beleg van Munster en het begin van de gewelddadige bewegingen in de Noordelijke Nederlanden luidde de aanbevolen strafmaat, zonder omhaal van woorden, zowel wat betreft wereldlijke als geestelijke rechters, de doodstraf of verbanning.

In Antwerpen werden de dopers sedert 1537 systematisch verbrand, niet alleen omdat hun ketterij zoveel gevaarlijker leek dan de andere, maar ook omdat heel weinigen van hen weigerden hun inzichten af te zweren. Men kan hetzelfde verschijnsel vaststellen in Valenciennes in 1537.²⁶ De rekening van 1552 maakt het volstrekt duidelijk: Jeronimus Seghers, op zijn eigen bekentenis bevonden wederdoper te zijn, werd veroordeeld omdat hij in zijn geloof volhardde, om levend verbrand te worden op de brandstapel en zijn hoofd werd op een staak gezet.²⁷

De verdrinkingsdood werd hoofdzakelijk toegepast in Antwerpen en Gent, vanwege de nabijheid van de Schelde. De veroordeelden werden in een zak of een ton gestopt en in het water gegooid. De eerste teruggevonden vermeldingen dateren van 1535 en hebben betrekking op doperse vrouwen, zoals 'Digne Jacobs,

24 J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw in Vlaanderen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 97 (1982), 48-49; J. van de Wiele, *Bijdrage tot de kennis van de Inquisitie in Vlaanderen. Onderzoeksmethode en resultaten tijdens de 16de eeuw* (3 dln., Gent, 1978) 2, 185-189; O. Delghust, 'Pierre Titelmans', *Annales du Cercle Historique et Archéologique de Renaix et du Ténement d'Inde* 13 (1964), 24-27; H. de Vocht, 'Titelmans, Pierre', in: *Biographie Nationale*, deel 25 (1930-1932), kol. 352-359. Verg. J. Decavele, *Het religieus-politiek conflict in de kasselrij van Oudburg tussen 1534 en 1584* (Leuven, 1965), 309: 'de Inquisitie had slechts weinig belangstelling voor het platteland. Ook de overheid van Oudburg, die nochtans in 1545 de bevoegdheid kreeg de ketters te veroordelen, was voor een strikte toepassing van de godsdienstplakkaten niet erg te vinden: ze saboteerde zelfs het optreden van de strenge inquisiteur Titelmans'.

25 ARAB, CC 13.823, rekening van 1549-1552 f. 26v-27v; F. de Potter, *Geschiedenis der stad Kortrijk* (4 dln., Gent, 1873-1876), 4, 100, vergist zich wanneer hij 't Kindt de eerste martelaar uit Kortrijk noemt; A.L.E. Verheyden, *Le martyrologe courtraisien et le martyrologe bruxellois, 1523-1597* (Vilvoorde, 1950), 31-32.

26 ARAB, CC 12.905, f. 304v-305v.

27 ARAB, CC 12.906, f. 228v.

die herdoopt was, is int Scelt verdronken geweest in eenen sack'.²⁸ Men vindt eveneens vermeldingen van onthoofding als bijkomende straf. Deze kan bijvoorbeeld aan de executie op de brandstapel voorafgaan, zoals in het geval van de Antwerpse dopers Jheronimo Scheerdere, Godevaerde Holaert (1535)²⁹ en Josse Baten (1536).³⁰ Over het algemeen werd het hoofd niet met het lichaam verbrand, maar op een piek tentoongesteld, wat een smadelijke gewoonte schijnt te zijn geweest.

De repressie

De ordonnantie tegen de dopers van 10 juni 1535 had slechts effecten van betekenis in Vlaanderen, in een deel van Brabant – Mechelen en Leuven –, in Dowaaï en in Namen.

De stedelijke schepenbanken schijnen slechts bij vlagen onderdrukt te hebben. Hun beleid werd gekenmerkt door periodes van intensieve vervolgingen, die van korte duur waren, door talrijke arrestaties en het gebruik van afschrikwekkende tuchtigingen. Deze periodes van crisis worden gekenmerkt door wreed ingrijpen van de zijde van de autoriteiten tegen de heterodoxe gemeenschappen. Deze hadden door de afwezigheid of de gematigdheid van de vervolgingen gedurende enkele jaren, zelfvertrouwen gekregen en toonden zich plotseling meer bedreigend, doordat zij hun godsdienstige afwijkingen naar buiten brachten. Dat was bijvoorbeeld het geval in Limburg in de tweede helft van de jaren 1530. Men mag zonder twijfel aannemen, dat dit een van de redenen is waarom, tegen het einde van de regering van Karel v, het aantal executies in verhouding tot het aantal vervolgd veel hoger was: de gemeenschappen van dopers en calvinisten waren er juist in geslaagd zich te organiseren en de autoriteiten wensten hun snelle ontmanteling. De in stelling gebrachte middelen werden dus belangrijker, zowel op het terrein van de wetgeving als van de rechtspraak, wat zich concreet vertaalde in een aanzienlijke vergroting van het machtsvertoon, in de vorm van talrijker publieke terechtstellingen, waarvan een voorbeeld moest uitgaan.

Door een grafische lijn – rekening houdend met de standaardafwijking, dat wil zeggen de meer of minder grote verspreiding van de gegevens – is het mogelijk mathematisch aan te geven, gedurende welke perioden de godsdienstige onderdrukking uitzonderlijk groot was. De eerste periode was ontegenzegglijk die van de jaren 1523, 1527, 1535, 1537 en 1538; de tweede die van 1551. Dit bevestigt de aan-

²⁸ ARAB, CC 12.905, f. 262v, 263, 265v, 266.

²⁹ ARAB, CC 12.905, f. 262v.

³⁰ ARAB, CC 12.905, f. 262v.

zienlijke invloed van de ordonnanties van 1525-1526 en van 1550, de angst voor de doperse beweging (1535-1538), de wreedheid van de onderdrukking van de eerste ontdekte 'lutheranen' en de brede inzet van juridische middelen in 1523-1524.

Wat betreft de maatschappelijke misdrijven verbonden aan de godsdienstige praktijk van de hervormingsbewegingen, ziet men in het martelaarsboek van Crespin, dat de aanwezigheid bij godsdienstige bijeenkomsten en reizen naar de gebieden, die de Hervorming toegedaan waren, de aandacht trokken in een derde van alle gevallen. Voor het overige is men getuige van een grote verscheidenheid.³¹ Bekeringsijver was een van de zichtbare manieren, waarin de gehechtheid van een gelovige aan zijn nieuwe geloof tot uiting kon komen. Op deze wijze raakten de evangelische denkbeelden, van dopers of millenaristen, in de oude Nederlanden verbreid. Het kon gaan om uitgetreden katholieke geestelijken, die reisden en preekten langs de wegen, maar ook om personen, met of zonder voorafgaande opleiding, die mondeling nieuwe ideeën verkondigden. Men vindt sporen van bijeenkomsten in woningen van particulieren. Het huwelijk van dopers werd bijvoorbeeld gesloten voor de gemeenschap en bracht, in geval van ontdekking, het bruidspaar voor de rechter. Dit sacrament werd evenals de doop als een onweerlegbaar bewijs gezien van de ketterij van de vervolgte personen. Zoals boven al opgemerkt, vormde het bijwonen van preken of van publieke of besloten bijeenkomsten, hetzij van calvinisten, hetzij van dopers, het allergrootste risico voor de volgelingen van deze godsdienstige bewegingen. Talloze arrestaties vonden plaats als gevolg van verrassing of verraad van dergelijke samenkomsten.

Ook een andere cijfermatige studie lijkt belangrijk in het kader van de bestudering van de religieuze onderdrukking tijdens de regering van Karel v: die betreffende de verhouding tussen de verschillende heterodoxe bewegingen. In de martelaarsboeken constateert men een heel geringe meerderheid van 'lutheranen' en calvinisten (52 %), vergeleken met de wederdopers (48 %). Omdat deze gegevens ons niet voldeden om ons een mening te vormen, hebben wij een vergelijkbare telling uitgevoerd op basis van de terechtstellingen in die steden van de Zuidelijke Nederlanden, waar we over voldoende gegevens beschikten. Wij constateren een duidelijke meerderheid voor 'lutheranen' en calvinisten in Oudenaarde (62 %), Brussel (60 %), Atrecht (87 %), Rijsel (71 %) en Bergen (85 %). De dopers zijn slechts in de meerderheid in de drie grote steden van Vlaanderen: Gent (72 %), Kortrijk (60 %) en Brugge (67 %). Daarentegen ontbreken zij in de gegevens in Rijsel, Valenciennes en Bergen. Maakt men een onderscheid tussen calvinisten en 'lutheranen' tussen 1521 en 1580, dan is het aantal van de eerste groep veel groter dan dat van de tweede, respectievelijk 298 en 28, wat wil zeggen dat er telkens een

31 D. El Kenz, *Les bûchers du roi. La culture protestante des martyrs, 1523-1572* (Paris, 1997), 147.

'lutheraan' gedood is op tien calvinisten.³² Bedenkt men daarbij dat de calvinisten zich pas vanaf de jaren veertig verbreidden in de Zuidelijke Nederlanden, dan is het relatieve verschil dus nog groter.

Antwerpen schijnt andermaal een geval apart te zijn. Tussen 1530 en 1577 waren het de dopers, die vervolgd werden door de autoriteiten, maar zij vormden niet de meest belangrijke afwijkende geloofsgemeenschap: op 1.188 vervolgd waren er 318 wederdopers (26,8 %) en 489 protestanten (41,6 %). Wat terechtstellingen betreft was de verhouding omgekeerd: op 275 doden waren er 239 dopers (87 %).³³

Toch moet de theorie, die in de jaren 1950 en 1960 is ontwikkeld door L. Halkin en A.L.E. Verheyden,³⁴ dat de wederdopers een grote meerderheid hebben gevormd in de tellingen van de slachtoffers van de religieuze onderdrukking, genuanceerd worden voor de regering van Karel v. Hoewel deze theorie bevestigd schijnt te worden in de cijfers voor Vlaanderen, is er in feite geen sprake van een uniforme situatie in dit gebied. Zij schijnt te kloppen in Gent, Brugge en Kortrijk, maar Oudenaarde is een bewijs van het tegendeel. Op basis van het werk van J. Decavele, dat zich uitstrekte over het hele graafschap, zien we dat calvinisten en dopers in gelijke aantallen voorkomen (respectievelijk 20 % en 23 %, met een onzekerheidsmarge van 57 %) en dus moet het aantal dopers in de executies teruggebracht worden in verhouding tot dat van A.L.E. Verheyden.

Wat de andere gebieden in de Nederlanden betreft, tonen de cijfers duidelijk een omgekeerde trend. De dopers lijken afwezig in de rechterlijke tellingen van Valenciennes, Rijsel en Bergen; ongetwijfeld waren zij er ver in de minderheid, zoals ook in Atrecht en Brussel.³⁵ Een globale studie voor het geheel van de Zuidelijke Nederlanden geeft een duidelijker beeld: 42 % 'lutheranen' en calvinisten en 31 % dopers, met een onnauwkeurigheid van ongeveer 27 %. We moeten dus rekening houden met het feit dat de doperse beweging ten tijde van Karel v niet alle steden van de Nederlanden in gelijke mate heeft beroerd; de dopers vestigden en organiseerden zich bij voorkeur in enkele steden van Vlaanderen, waar zij systematischer werden bestraft dan de 'lutheranen' en calvinisten, die konden profiteren van heimelijke steun in de leidende kringen.

³² Berekening gemaakt op basis van Verheyden, *Le martyrologe courtraisien*, 172-260.

³³ Guido Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie: protestanten en religieuze dissidenten te Antwerpen in de zestiende eeuw', in: H. Soly, A.K.L. Thijs, *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw)* (Brussel/Rome, 1995), 196.

³⁴ Verheyden, *Anabaptism in Flanders*, 2: 'Since the Mennonites produced nearly three quarters of the total number of Flemish martyrs'; L. Halkin, *La Réforme en Belgique sous Charles Quint* (Brussel, 1957), 92 noemt het hypothetisch aantal van 1000 terechtgestelde dopers tussen 1530 en 1555, terwijl de martelaarsboeken er niet meer dan 45 vermelden.

³⁵ Voor Brussel wordt deze tendens bevestigd door een systematische studie van de rechterlijke rekeningen van de ammanie van Brussel door F. Vanhemelrijk, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime* (Brussel, 1981), 82.

De getalsmatige gegevens hebben het ons eveneens mogelijk gemaakt het belang van het aantal veroordeelde dopers enigszins te relativeren. Zo zij, inderdaad, tot de meerderheid van de vervolgdten in Vlaanderen behoorden, laat de bestudering van de terechtstellingen in Brabant, Henegouwen en Artesië ons zien, dat zij in de minderheid waren in verhouding tot de calvinisten en 'lutheranen' in deze gebieden. Nogmaals: de dopers schijnen alleen in de meerderheid in Vlaanderen, zoals het voorbeeld van Brugge duidelijk maakt (1556-1573), in Gent (1556-1592) en in Kortrijk (1556-1586), waar respectievelijk 87, 78 en 91 % van de terechtgestelden dit geloof beleden. In Brussel daarentegen telden wij meer calvinisten (91 %). De algemene tendens lijkt dus gelijk aan die van het einde van de regering van Karel v en bevestigt dat het aantal dopers in verband moet worden gezien met hun geografische verbreiding. Een studie over Zwaben toont eveneens aan, dat de beweging meer in de steden dan op het platteland ontstaan en gegroeid is. De sociale structuur aldaar onderging een dubbele verandering, in 1530 en 1570. Vanaf het begin overheersend in ambachtelijke milieus, verwierf de beweging de meeste volgelingen in de stedelijke middenklassen, om tenslotte aan het eind van de eeuw nog slechts te recruteren uit de bescheiden stedelijke milieus van dagloners en achtergestelden, ja zelfs van de armen.³⁶

Het is onmogelijk om de aantallen protestanten en dopers vast te stellen, die hun toevlucht namen tot het nicodemisme, tot het verbergen van hun persoonlijke godsdienstige overtuiging. In dit geval bleef de grondstructuur die van de familie (grootouders, ouders, kinderen), wat de grootst denkbare vertrouwelijkheid mogelijk maakte, maar contacten met de wereld daarbuiten bleven desondanks onmisbaar, in het bijzonder met al dan niet reizende predikers. Hoewel dezen het grootst mogelijke risico liepen, vormden zij hele netwerken van geloofsgenoten, die zorgvuldig verborgen bleven. Wij zijn ons ervan bewust dat deze opsplitsing tussen 'lutheranisme', calvinisme en doperdom niet werkelijk recht doet aan het complexe karakter van de godsdienstige betrokkenheid. Nederlandse onderzoekers van vandaag vragen aandacht voor deze fundamentele beperking, waarmee ze de klemtoon leggen op de uiteenlopende vormen, die achter deze geloven schuilgaan.³⁷ Zo tonen zij aan dat het formeel onmogelijk is op deze manier de reikwijdte vast te stellen van de godsdienstige denominatie in de zestiende eeuw.³⁸ Het doperdom bediende zich eveneens van het nicodemisme. David Joris propageerde het; zijn eschatologische en spirituele visie had hem tot de overtuiging gebracht dat

36 C.P. Clasen, 'The sociology of Swabian Anabaptism', *Church History* 32 (1964), 156.

37 Wiebe Bergsma, 'The Low Countries', in: *The Reformation in national context* (Cambridge, 1994), 75 beschouwt in 1600 slechts 20 % van de bevolking van de verenigde provinciën als lidmaat van de gereformeerde kerk.

38 A. Duke, 'The ambivalent face of Calvinism in the Netherlands, 1561-1618', in: M. Prestwich, *International Calvinism, 1541-1715* (Oxford, 1985), 109-133.

de mens in een gecorrumpeerde wereld leefde, die het ware geloof en de ware profeten buiten de kerkdienst sloot. Het kon dus handig zijn zich aan de situatie aan te passen en een gunstiger moment af te wachten om zijn religieuze praktijk zichtbaar te maken.³⁹

Maatschappelijke herkomst

De maatschappelijke recruitering van de drie voornaamste religieuze bewegingen, die voortgekomen waren uit de Hervorming – lutheranisme, doperdom en calvinisme – is sinds het begin van de twintigste eeuw het onderwerp geweest van een historiografisch debat van historici, die uitgingen van benaderingen gebaseerd op archiefonderzoek, maar niet op systematische studie. Het is waar, dat de negentiende-eeuwse opvatting betreffende deze vraag zich ermee tevreden stelde dat het protestantisme de nederigste klassen van de samenleving ontgaan was.⁴⁰ Deze visie van een maatschappelijke recruitering uit de hele bevolking werd tegengesproken door Pirenne, die de nadruk legde op het belang van de arbeidende klassen en de calvinisten beschouwde als de ‘socialisten van de zestiende eeuw’.⁴¹ Volgens hem verkreeg het protestantisme pas tegen 1560 aanhang onder de adel en de kooplieden, terwijl de aanhang onder de boerenbevolking, evenals onder de kleine burgerij, miniem bleef.

Ook vandaag nog botsen deze twee visies, de doelgerichte en de generaliserende, met elkaar, de eerste volgt de lijn van Henri Hauser, de tweede die van E.G. Léonard. De eerstgenoemde stelde dat het volksmilieu in grote mate was gegrepen door de nieuwe ideeën, waarbij hij het belang van de sociaal-economische en politieke context onderstreepte bij de verbreiding van de nieuwe godsdienstige ideeën: ‘Het zijn in alle landen en door alle eeuwen heen, niet dezelfde klassen die de Hervorming waren toegedaan, omdat hier, naast de godsdienstige factor, economische, politieke en sociale elementen van invloed waren’.⁴² Hij beschouwde het protestantisme zonder aarzeling als een ‘godsdienst van kleine luiden’, ‘religion de petites gens’. Enkele jaren later, in 1944, nam Léonard stelling tegen de opvatting, dat de sociaal-professionele recruitering beperkt was. Hij beklemtoonde daarbij dat alle sociale groepen aangetrokken werden door het protestantisme, in evenredige

39 G.K. Waite, ‘Staying alive: the methods of survival as practiced by an Anabaptist fugitive, David Joris’, *Mennonite Quarterly Review* 61 (1987), 46-57.

40 N. Weiss, ‘La Réforme du xviie siècle. Son caractère, ses origines et ses premières manifestations jusqu’en 1523’, *Bulletin de la Société d’Histoire du Protestantisme Français* 66 (1917), 179.

41 Pirenne, *Histoire de Belgique*, 3, 436.

42 Henri Hauser, *La naissance du protestantisme* (Paris, 1940), 61.

verhoudingen.⁴³ De studie van het sociologische aspect van de Hervorming kwam voor hem neer op het bestuderen van een Franse maatschappij in het klein, want de sociale factor vormde slechts een bijkomstige rol in de godsdienstige keuze. Het protestantisme leek hem een religie die vrijelijk werd gekozen om geestelijke redenen. Hoewel hij niet ontkende dat het lutheranisme voornamelijk gerecruteerd had uit de handelsbourgeoisie van Antwerpen, in het bijzonder onder mensen van Duitse herkomst, zoals F. Prims al tevoren duidelijk had gemaakt, beschouwde hij dit fenomeen als een bijzonder en uitzonderlijk geval.⁴⁴

Vandaag de dag is het debat nog lang niet gesloten, want de stelling van Hauser heeft vurige verdedigers, zoals Emanuel Le Roy Ladurie. Pierre Chaunu daarentegen heeft zelf aangetoond hoe uiteenlopend de sociale herkomst van de hervormden was, zowel in Frankrijk als in de Nederlanden, in het bijzonder wat betreft de intellectuele elite, de geschoolde ambachtslieden, de ambtenaren, de kooplieden en de lage adel.⁴⁵ J. Garrison is in zijn werken tot duidelijke gevolgtrekkingen gekomen, die lijken op die van Hauser, want het calvinisme is volgens hem de godsdienst van 'burgers, groot of klein', 'des gens de villes, grandes ou petites'.⁴⁶ R. Muchembled, J. Delumeau en W. Christian kwamen tot een vergelijkbare sociale stratificatie.⁴⁷

De doperse beweging geeft een heel ander beeld van recrutering te zien. M. Venard, die zich baseerde op de studies van L. Halkin voor de Zuidelijke Nederlanden, ziet voor alles 'dikwijls kleine luiden, ambachtslieden, glazenmakers, drukkers, wagenmakers etc., vissers en vrouwen'.⁴⁸ Het voorstel te spreken van een gerichte recrutering van de beweging schijnt op basis van de studies van A.L.E. Verheyden⁴⁹ en Séguy⁵⁰ dus het meest aannemelijk te zijn. Bovendien heeft Venard aangetoond dat de vrouwen van Munster heel actief waren in de beweging. Men neemt aan, dat hen een erg belangrijke plaats is gelaten, omdat zij een grote vrijheid genoten, in tegenstelling tot de protestantse en katholieke gemeenschap-

43 E.G. Léonard, *Le protestantisme français* (Parijs, 1953), 43.

44 E.G. Léonard, *Histoire du protestantisme* (Parijs, 1980), 2, 67, 71; F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (10 dln., Antwerpen, 1927-1949), 8, 1943.

45 P. Chaunu, *Le temps des Réformes. Histoire religieuse et système de civilisation, 1250-1550* (Parijs, 1975), 522.

46 J. Garrison, *Protestants du Languedoc* (z.p., z.j.), 46; zie ook: J. Garrison, *Protestants du Midi, 1559-1598* (Toulouse, 1980), 54-56.

47 R. Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIII siècles)* (Parijs, 1978); W. Christian, *Local religion in sixteenth century Spain* (Princeton, 1981).

48 M. Venard, *Le Temps des confessions (1530-1620/1630)* (deel 8 van de reeks *Histoire du christianisme*) (Parijs, 1992), 413-426, citaat 415.

49 A.L.E. Verheyden, *Le Conseil des Troubles* (Brussel, 1961), 139.

50 Jean Séguy, *Les assemblées anabaptistes-mennonites de France* (Parijs, 1977), 74.

pen.⁵¹ Maar een ander deel van de vrouwen stelde zich heftig te weer tegen het doperse bewind. Toch gaf als gevolg van de gebeurtenissen en uit angst het leven te verliezen, een meerderheid van de vrouwen – evenals de mannen trouwens – er de voorkeur aan hun godsdienstige gevoelens te verbergen en instemming met het doperdom voor te wenden. Volgens R. Po-Chia Hsia is het hoge aantal vrouwen, dat deel uitmaakte van het doperdom als volgt te verklaren. Veel mannen namen uit Munster de vlucht om aan de repressie te ontkomen en lieten hun vrouwen en kinderen in de stad achter, in de mening dat zij geen slachtoffer zouden worden van de repressie. Vervolgens constateerde men een demografische wanverhouding in Munster, dat wil zeggen een hoog sterftecijfer onder mannen. Zo bezien krijgt de invoering van de polygamie door Jan van Leiden een andere dimensie, elke vrouw zou zo toch nog een man kunnen vinden.⁵²

In Antwerpen is tussen 1521 en 1549 op 78 veroordelingen een groot aantal personen uit de kerk en uit de intellectuele en artistieke milieus afkomstig (43,5 % ofwel 34 personen). De ambachtslieden zijn ook rijk vertegenwoordigd (42,3 % ofwel 33 personen), maar de handel is uiteindelijk ondervertegenwoordigd (11,5 % ofwel 9 personen). Bovendien maakte een rapport van 1535 melding van 'veel lutheranen, die zeer rijk zijn'. Een studie over 21 leden van de doperse gemeenschap tussen 1535 en 1550 laat daarentegen een omgekeerde tendens zien, in die zin dat de culturele wereld geheel afwezig is en de ambachtelijke beroepen sterk domineren (19 personen, ofwel 91 %).⁵³ Deze tendenties worden bevestigd tot aan de Opstand. De grafiek van alle gegevens, ondanks een onnauwkeurigheid van 46 %, geeft als resultaat voor alle Zuidelijke Nederlanden: de ambachtslieden vertegenwoordigen 61 % van de slachtoffers, de gestudeerde klassen 37 %, de platelanders en het leger nauwelijks 2 %.

De protestantse en doperse hervormingsbewegingen waren in grote meerderheid het werk van de inwoners van de Nederlanden zelf. Weliswaar vinden we predikers vermeld, die vreemdeling zijn of in den vreemde gestudeerd hebben, voordat zij in onze streken kwamen prediken, maar deze vermeldingen zijn heel wat zeldzamer dan die van particulieren, die geen bekeringsijver hebben.

Deze gegevens tonen duidelijk hoe ingewikkeld de kwalificatie 'ketter' is, een begrip dat zowel godsdienstige als sociale, economische als morele implicaties heeft. Het begrip van het sacrale en het profane is in de loop van de zestiende eeuw in sterke mate gewijzigd. Aan de ene zijde lieten Rome en het Concilie van Trente niet af de grens tussen beide opnieuw te bevestigen en ze afzonderlijk in te delen.

51 Zie A.J. Jelsma, 'De koning en de vrouwen, Münster, 1534-1535', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 75 (1975), 82-107.

52 R. Po-Chia Hsia, 'Münster and the Anabaptists', in: idem, *The German people and the Reformation* (Ithaca, 1988), 51-60.

53 Marnef, 'Tussen tolerantie en repressie', 196, 199.

Elke overgang moest met disciplinaire maatregelen afgesloten worden, vast te stellen door de kerkelijke macht en uit te voeren door de wereldlijke autoriteiten. Anderzijds was dit onderscheid voor de aanhangers van de Hervorming zonder uitwerking in geval van repressie. Daarentegen werd gedrag, dat verdacht was voor het inquisitoriaal systeem juist normaal of gerechtvaardigd in de ogen van protestanten en dopers en dat verbreedde de culturele en sociale kloof; het maakte het onbegrip mogelijk en daarmee de wederzijdse verwerping.

De kwestie van de godsdienstige tolerantie werd eveneens uitvoerig besproken in de oude Nederlanden, vooral sedert de Opstand. Maar in een recent artikel onderscheidde Tracy twee onderzoeksterreinen, die volgens hem de relatieve vrijheid van godsdienst kunnen verklaren, die *de facto* in de oude Nederlanden heerste. In de eerste plaats moet men de reële invloed van de verstedelijking en van de corporatistische organisatie van de maatschappij in het zestiende-eeuwse Vlaanderen in ogenschouw nemen. De corporaties, de gilden, en de diverse verenigingen die het sociale landschap vormden, onderhielden door middel van hun leden een gevoel van solidariteit dat buitengewoon sterk was, maar zij waakten ook over een religieus conformisme. De verhouding tot de samenleving als geheel was intussen complementair en hoefde in geen enkel opzicht als een tegenstelling te worden opgevat, beide structuren vonden er hun deel, de een door een relatieve vrijheid van bestaan, de ander door een toegenomen centralisatie. Vervolgens waren de oude Nederlanden het voornaamste oord van een tweedracht tussen een koning, die religieuze eenheid eiste en een bevolking die geschandaliseerd werd door processen in religieuze zaken. Talrijk zijn de voorbeelden, in het bijzonder tussen 1550 en 1566, van opstanden of van weigeringen die koninklijke justitie in religieuze zaken van particulieren toe te laten, terwijl de koninklijke onverdraagzaamheid bleef bestaan.⁵⁴

Vertaling: Anton van der Lem

⁵⁴ J.D. Tracy, 'Erasmus, Coornhert and the acceptance of religious disunity in the body politic: a Low Countries tradition?', in: C. Berkvens-Stevelinck e.a., ed., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden, 1997), 49-62; A. Black, *Guild and civil society in European political thought from the twelfth to the twentieth century* (Ithaca, 1984).

Dienaren en dienaressen van de duivel

Anabaptisten en duivelse samenzweringen in het vroeg-moderne Europa¹

In 1534 daagde de anabaptische leider Adriaen Pieterszoon 'de eenogige' zijn toehoorders uit hem vijftig geconsacreerde hosties te brengen, die hij zou doorsteken om te bewijzen dat ze niet konden bloeden. Toen daartegen de wonderen verricht door de hostie in Amsterdams beroemdste schrijn, de Heilige Plaats, als bewijs gesteld werden, antwoordde Adriaan: 'de duivel kan deze wonderen evenzeer verrichten als God'.²

Het jaar daarop werden (in februari!) elf anabaptisten, mannen en vrouwen, gearresteerd, omdat ze naakt door de straten renden en riepen dat de wraak Gods over de stad zou komen. De president van het Hof van Holland, Gerrit van Assendelft, stond – hoe kan het ook anders – paf over dit gedrag en merkte op:

T'is een vreempt dinc dese naecte luyden te zien ende springen gelijcken wilt volck, ende is te beduchten dat zij van den duvel eensdeels beseten zijn, hoewel zijluyden pertinentelicken spreken met goeden verstande, ende seggen vreempde ongehoorde dingen die te lanck zoude vallen te schrijven.³

1 Het onderzoek voor dit artikel werd gefinancierd door de Social Sciences and Humanities Research Council van Canada en de University of New Brunswick. Het meeste onderzoek werd verricht in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam en het Acadia Centre for Baptist and Anabaptist Studies, Acadia University, Wolfville, N.S. Mijn dank gaat vooral uit naar Piet Visser en Adriaan Plak van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam voor hun hulp bij het onderzoek voor dit artikel en naar Sigrun Haude en Gerhild Scholz Williams voor hun scherpzinnige commentaar op een eerdere versie.

2 Gary K. Waite, 'Between the devil and the inquisitor: Anabaptists, diabolical conspiracies and magical beliefs in the sixteenth-century Netherlands', in Werner O. Packull en Geoffrey L. Dipple, ed. *Radical Reformation Studies: Essays presented to James M. Stayer*, (Aldershot Eng., & Brookfield VT, 1999), 120-140, m.n. 130-131. In brede kring werd geloofd dat, wanneer een hostie ritueel door joden werd doorstoken (of geplaatst werd vóór lieden die van moord waren beschuldigd), zij zou gaan bloeden. Adriaens daad was dus niet alleen een aanval op de katholieke leer van de sacramenten, maar ook op het volksgeloof in de sacramentaliën. In later tijd werd een mennoniet, die bekend staat onder de naam Jan de monick, ervan beschuldigd de hostie 'witte Jan' te hebben genoemd en heilige olie op zijn schoenen te hebben gesmeerd: vonnis van Jan de monick, 30 augustus 1557, in Albert F. Mellink, ed. *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, II: Amsterdam (1536-1578) (Leiden, 1980), 263 (hierna: DAN II). Voor de sacramentaliën en de magie, zie Robert W. Scribner, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany* (Londen en Roncerverte, 1987), 1-47, 257-275.

3 Waite, 'Between the devil and the inquisitor', 132; DAN V, 112.

De naaktlopers te Amsterdam, uit: Hortensius, *Oproeren der wederdooperen*.

Tijdens de populistische belastingopstand van 1539 te Gent namen de opstandelingen een voormalige gildedeken, Lieven Pien, gevangen en schoren al het haar van zijn lichaam, omdat ze op zoek waren naar een duivelsteken.⁴ In 1544 tekende een kroniekschrijver aan, dat een nieuwe ketterse profeet was opgestaan, genaamd David Joris;

desen hiet hem selven te wezen den nieuwen Godt ende dese maeckte het simpel volck wys dat hy met allen tongen met die wilde beesten ende vogelen spraeck, end van haer synen cost ontfinc ... door welcke ketteryen veel menschen verleydt syn, ende op die boomen van honger gestorven syn.⁵

In 1564 werd in Amsterdam Volckgen Harmansdochter van Blokzijl ervan beschuldigd, dat ze tegenover de vijand haar 'doopsel ende chrisdom'⁶ had verzaakt. Van soortgelijke zaken werd in 1569 de Waterlander Willem Jansz. beschuldigd tijdens zijn ketterproces te Amsterdam. Zoals in honderden voorafgaande gevallen concludeerde de rechtbank dat hij

nyet gedachtich wesende sijnre zielen zalicheyt ende die obediencie die hij onse moeder die heylige kercke ... schuldich was, versmaedende dordonnantie van de heylige kercke, ... ende voorts hem vervordert heeft tot meermaelen te gaen in de vergaderinge van de gereprobeerde ende vermalendijde secte van de mennonisten ofte herdopers, ... versmadende ende affgaende tdoopsel bij hem in sijnen kyntse dagen van de heylige kercke ontfangen, hem te laeten herdopen ... blivende in sijn hertneckicheyt ende pertinacie, ... es gecommiteert heeft crimen lese majestatis divine et humane, als deur dezelve secte perturbierende gemeen rust ende welvaeren van de landen ...⁷

Zes schijnbaar totaal verschillende gevallen van heterodoxe geloofsovertuigingen of handelingen, die het moeilijk maken de strenge scheidslijnen tussen ketterij, politiek oproer, magie en hekserij te handhaven en aantonen hoe deze grenzen in de praktijk konden worden overschreden.⁸ Naar al deze voorbeelden zal in dit artikel worden verwezen, waarin wordt onderzocht hoe ketterij, rebellie en magie in de polemische retoriek van de zestiende eeuw met elkaar werden verbonden.

4 Johan Decavele, ed. *Keizer tussen stropdragers. Karel v, 1500-1558* (Leuven, 1990), 162.

5 Gary K. Waite, 'Talking animals, preserved corpses and Venusberg: the sixteenth-century magical world view and popular conceptions of the spiritualist David Joris (c. 1501-56)', *Social History* 20 (1995), 137-156, m.n. 146.

6 Waite, 'Between the devil and the inquisitor', 139.

7 Vonnis van Willem Jansz., 12 maart 1569, *DAN* II, 295-296.

8 Voor stevige discussies over de Reformatie en magie, zie Robert W. Scribner, 'The Reformation, Popular Magic, and the Disenchantment of the World', *Journal of Interdisciplinary History*, 23 (1993), 475-494; C. Scott Dixon, *The Reformation and rural society: The parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528-1603* (Cambridge, 1996), 162-193. In beide studies wordt aangetoond, hoe weinig de Hervorming heeft bijgedragen aan de 'onttovering van de wereld'.

Dit tijdperk werd gekenmerkt door religieuze conflicten, intolerantie, vervolging van andersdenkenden en het afdwingen van strengere religieuze en zedelijke maatstaven.⁹

Er zijn historici, die menen dat deze morele kruistocht na 1560 zijn toppunt bereikte met een van de schandelijkste justitiële vervolgingen in het vroegmoderne Europa: de heksenvervolgingen.¹⁰ Dat de Reformatie en in het bijzonder de Contra-Reformatie een belangrijke rol speelden bij de aanval op vermeende dienaren en dienaressen des duivels wordt wijd en zijd erkend, alhoewel deze invloed nog niet afdoende is onderzocht door historici. Hoewel Hugh Trevor-Ropers beroemde essay, gepubliceerd in 1969, waarin hij beweert dat de heksenvervolgingen een rechtstreeks gevolg waren van de religieuze strijd fors is bekritiseerd, hebben recente publicaties aangetoond, dat religieuze conflicten in verschillende landstrekken een belangrijke factor waren bij heksenvervolgingen.¹¹ Ongetwijfeld werden de toch al hevige polemische debatten tegen de goddelozen nog scherper gevoerd door een steeds krachtigere Contra-Reformatie (vooral van de kant van de jezuïeten), met als doel het geloof in wonderen en exorcisme te bevorderen om zodoende aan te tonen, dat God aan de kant stond van de katholieke kerk en dat de protestanten aanhangers van de duivel waren.¹² Zoals Philip Soergel heeft aangetoond, reageerden protestanten hierop door wonderen als duivelse magie af te schilderen en priesters als tovenaars, een traditie die begonnen was met Luther, die de paus beschouwde als de antichrist.¹³ Zoals Gerhild Williams

9 Voor een overzicht, zie Ronnie Po-Chia Hsia, *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750* (Londen, 1989) en *The World of Catholic Renewal, 1540-1770* (Cambridge, 1998); Jean Delumeau, *Catholicism between Luther and Voltaire: A New View of the Counter-Reformation* (Londen, 1977).

10 Voor een samenvatting, zie Brian P. Levack, *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*, 2de ed. (Londen en New York, 1995), 100-124. Sommige historici beschouwen de heksenprocessen als een poging van de kant van de autoriteiten om de volkscultuur te veranderen of te onderdrukken. Voor deze enigszins extreme visie, zie Robert Muchembled, 'L'autre côté du miroir: mythes sataniques et réalités culturelles aux xve et xviie siècles', *Annales ESC* (1985), 288-306.

11 H.R. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the 16th and 17th Centuries* (Harmondsworth, 1969), m.n. 71. Voor een genuanceerdere visie, zie Edmund Kern, 'Confessional Identity and Magic in the Late Sixteenth Century: Jakob Bithner and Witchcraft in Styria,' *Sixteenth Century Journal* 25 (1994), 323-340; Robert Walinski-Kiehl, "Godly States", Confessional Conflict and Witch-hunting in Early Modern Germany', *Mentalities* 5 (1988), 13-24; en H.C. Erik Midelfort, *Witch Hunting in Southwestern Germany, 1562-1684: The Social and Intellectual Foundations* (Stanford, 1972) en de literatuur over hekserij, die hieronder wordt geciteerd.

12 Zie m.n. Gernot HeiB, 'Konfessionelle Propaganda und kirchliche Magie: Berichte der Jesuiten über den Teufel aus der Zeit der Gegenreformation in den mitteleuropäischen Ländern der Habsburger', *Römische Historische Mitteilungen* 32-33 (1990-1991), 103-152.

13 Philip M. Soergel, 'From Legend to Lies: Protestant Attacks on Catholic Miracles in Late Reformation Germany', *Fides et Historia* 21/2 (1989), 21-29; *Wondrous in his Saints: Counter-Refor-*

zo knap heeft aangetoond, nam tegelijkertijd de bezorgdheid toe over de invloed van de zogenaamde libertijnen, veinzers (nicodemisten) en atheïsten, die zowel bij protestantse als katholieke leiders het vermoeden deed rijzen 'dat Satan en zijn demonen deelnamen aan een complot om het volk te beroven van de verzoenende krachten van het geloof'.

Gedurende de tweede helft van de zestiende eeuw, aldus haar conclusie,

vond er bij de intellectuele elite en in de maatschappij van het vroegmoderne Europa een uitbarsting plaats van nieuwe en afwijkende opvattingen over het geloof, die samen met de kennis over de Nieuwe Wereld en de herleving van het geloof in heksen, leidde tot een diepe crisis in religieuze voorstellingen met als gevolg de algehele dogmatisering van het geloof.¹⁴

Afgaande op de geschriften van de 'orthodoxe' polemici, was de vrees voor de verderfelijke gevolgen van de in het verborgen werkende scepticus even diep als die voor de voor iedereen zichtbare kwaadaardige heks.

Voorafgaande aan deze nieuwe polemiek hadden zowel katholieke als protestantse propagandisten een andere reformatorische groep – de anabaptisten – ook zo afgeschilderd en met aanzienlijke gevolgen. Alhoewel er geen automatisch verband bestaat tussen de verspreiding van ketterij enerzijds en heksenjagers en de daadwerkelijke vervolging anderzijds – de frustraties van fanatieke geestelijken over de betrekkelijke traagheid van de wereldlijke overheid bij het uitroeien van ketterse bedreigingen is duidelijk op te maken uit hun geschriften¹⁵ – werd in de

mation Propaganda in Bavaria (Berkeley, 1993). Zie ook Carleton Cunningham, 'The Devil and the Religious Controversies of Sixteenth-Century France', *Essays in History* 35 (1993), 34-47.

14 Gerhild Scholz Williams, *Defining Dominion: The Discourses of Magic and Witchcraft in Early Modern France and Germany* (Ann Arbor, 1995), resp. 130 en 125. T.a.v. veinzerij en nicodemisme, zie Perez Zagorin, *Ways of Lying: Dissimulation, Persecution, and Conformity in Early Modern Europe* (Cambridge, MA, 1990).

15 Stuart Clark, *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe* (Oxford, 1997), vii-viii: 'de meeste beschuldigingen van hekserij en de heksenvervolgingen zelf kwamen tot stand zonder de tussenkomst van intellectuelen, zelfs al konden de daaropvolgende processen worden beïnvloed door overleg met academische juristen en theologen. Het is eenvoudigweg onjuist te stellen dat theorieën over hekserij de oorzaak waren van 'heksenvervolgingen' of dat het voorkomen ervan die vervolgingen beïnvloedde; veeleer is het tegendeel waar'. Zoals Robin Briggs bovendien heeft aangetoond, kwamen de meeste beschuldigingen van hekserij voort uit burenruzie, met andere woorden, zonder dat er sprake is van druk van de kant van de elite. Robin Briggs, *Witches and Neighbors: The Social and Cultural Context of European Witchcraft* (New York en Harmondsworth, 1996). Zie ook Bob Scribner, 'Witchcraft and Judgement in Reformation Germany', *History Today* (april 1990), 12-19; P.G. Maxwell-Stuart, 'Witchcraft and the Kirk in Aberdeenshire, 1596-97', *Northern Scotland* 18 (1998), 1-14, die opmerkt dat er in Aberdeenshire sprake was van 'hekserij op een onveranderlijk niveau de gehele tijd door', maar de politieke en religieuze twist tussen de Kerk van Schotland en koning Jacobus vi leidde tot de heksenprocessen

jaren zestig van de zestiende eeuw de vervolging van hekserij een prioriteit voor vele vorsten in het Duitse Rijk. Zonder de overtuiging dat er in Europa sprake was van een duivelse samenzwering van grote omvang, is het onwaarschijnlijk dat er zulke spectaculaire en grootschalige heksenprocessen zouden hebben plaatsgevonden, die het fenomeen de titel van 'heksenpaniek' gaven. Het doel van dit artikel is aan te tonen dat enerzijds de komst van de zogenaamde 'Radicale Reformatie' en de volksliteratuur en anderzijds de geleerde propaganda en juridische maatregelen daartegen, leidde tot de toename van eschatologische denkbeelden en vrees voor geheime en duivelse complotten, die het voor de overheid en de massa van het volk gemakkelijker maakten te geloven in een wijdvertakte duivelse gemeenschap van heksen.

Omstreeks 1500 hadden de meeste Europeanen, zowel geestelijken als leken, zich de opvatting eigen gemaakt dat de samenleving bedreigd werd door ketters en duivels, alhoewel niet iedereen daarover dezelfde ideeën had of in het bestaan ervan geloofde. Door de inspanningen van de parochiepriesters, rondtrekkende monniken, kunstenaars en schrijvers moet het echter bijzonder moeilijk zijn geweest er helemaal niets van geweten te hebben. Oprechte en diepreligieuze gevoelens of cynisme – met het doel politieke vijanden uit te schakelen – kunnen de oorzaken zijn, die leidden tot het ontstaan van het geloof in samenzweringen van de duivel. Nu eens kwam de druk om over te gaan tot vervolgingen van de kant van het volk, dan weer vanwege de autoriteiten en vaak van deze twee samen.¹⁶ Het

van 1596-1597, waarbij de Kerk besloot om tot actie tegen heksen over te gaan om Jacobus, wiens belangstelling voor zulke vervolgingen bij velen bekend was, tevreden te stellen. Er zijn echter gevallen bekend, waarbij de activiteiten van predikers regelrecht leidden tot aanvallen op zogenaamde heksen; zie Franco Mormando, *The Preacher's Demons: Bernardino of Siena and the Social Underworld of Early Renaissance Italy* (Chicago, 1999).

16 Voorbeelden van samenzweringen, die verbreid werden door de wereldlijke autoriteiten, zijn de opheffing van de Orde der Tempeliers in de veertiende eeuw en de zogenaamde samenzwering van joden en melaatsen in de jaren twintig van die eeuw, beiden op slinkse wijze op touw gezet door de Franse kroon, met het doel om de bezittingen van genoemde groepen te confisqueren en het proces tegen Jeanne d'Arc in de vijftiende eeuw. Zie onder anderen Carlo Ginzburg, *Ecstasies: Deciphering the Witches' Sabbath* (New York, 1991), 1-86. De opkomst van het antisemitisme in het laat veertiende-eeuwse Spanje is voor een groot deel te wijten aan de preken van monniken en parochiepriesters; zie Cecil Roth, *The Spanish Inquisition* (New York en Londen, 1964), Jerome Friedman, 'Jewish conversion, the Spanish pure blood laws and Reformation: a Revisionist View of Racial and Religious Antisemitism', *Sixteenth Century Journal* 18 (1987), 1-30. Voor de ontwikkeling van samenzweringstheorieën over heksen, zie J.B. Russell, *Witchcraft in the Middle Ages* (Ithaca en Londen, 1972); Norman Cohn, *Europe's Inner Demons: An Inquiry Inspired by the Great Witch Hunt* (Londen, 1975); Richard Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages* (Cambridge, 1989); Richard Kieckhefer, *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century* (University Park, PA, 1997) en J.R. Veenstra, *Magic and Divination at the Courts of Burgundy and France. Text and Context of Laurens Pignon's 'Contre les Devineurs' (1411)* (Leiden, 1998).

aanwakkeren van religieus fanatisme schijnt vaak te hebben geleid tot meer haat jegens zogenaamde 'ongelovigen' of andere bedreigingen van het geloof; de late vijftiende en de zestiende eeuw was ook de tijd van de prediker én de drukpers. Het uitgesproken anticlericalisme van deze tijd dwong deze predikers, die vaak naar manieren zochten om hun critici te demoniseren, ook tot het aannemen van een verdedigende houding.

Dit artikel neemt de verwijzingen naar de duivel en de magie in de polemische literatuur ernstig. Om het geheel overzichtelijk te houden, zal ik mij vooral bezighouden met de Nederlanden, waar de keizer een veel grotere invloed had op de plaatselijke gezagsdragers dan in andere delen van het Duitse Rijk.¹⁷ Dit artikel zal zich concentreren op de verschillen in benadering tussen katholieke en calvinistische schrijvers in de Nederlanden en de veranderingen in hun opvattingen in de periode van pakweg 1530 tot 1590 en op de vraag hoe deze propaganda de weg bereidde voor nog zwaardere vervolgingen. Het hoopt aan te tonen dat deze invloed aanwezig was op verschillende niveaus: ten eerste door het aanjagen van angst voor nog meer geheime, oproerige groeperingen en voor duivelse samenzweringen in het algemeen; ten tweede door het doperse anticlericalisme jegens katholieke priesters en protestantse dominees te richten op de aanklagers of op gemakkelijker te demoniseren groepen; ten derde door het typeren van de godvruchtig levende mennonieten als duivelse bedriegers, zodat het mogelijk werd zelfs zulke ogenschijnlijk zedelijk hoogstaande mensen te verdenken dienaren en dienaressen van de duivel te zijn; ten vierde door het aanjagen van de angst voor doperse vrouwen van wie men geloofde dat zij, zoals voorheen de Waldenzische vrouwen, de rol van de vrouw in de samenleving wilden veranderen, evenals de beperkingen op het gebied van de sexualiteit, de vrijheid wensten om al of niet te trouwen en streefden naar leidende posities in kerk en samenleving; ten vijfde door de wederdoop of de gelovigendoop af te schilderen als een duivelse omkering, die na de opkomst van het anabaptisme vaker voorkwam in beschrijvingen over heksensabbatten; en tenslotte door katholieken een geloofwaardig eschatologisch scenario te verschaffen, waarbij de verwachting gewekt werd, dat een overgang tot het lutheranisme naar het anabaptisme en tenslotte naar magische ketterij zou voeren.

17 Voor een soortgelijke ontwikkeling bij de Engelse quakers, zie Peter Elmer, "Saints or sorcerers": Quakerism, demonology and the decline of witchcraft in seventeenth-century England', in Jonathan Barry, Marianne Hester en Gareth Roberts, ed. *Witchcraft in Early Modern Europe: Studies in Culture and Belief* (Cambridge, 1996), 145-179. Ik maak ruimere vergelijkingen in 'Saints or Demons? Radical Reformers, Diabolical Conspiracies and Witchcraft in the Sixteenth Century Netherlands', een nog onuitgegeven manuscript dat ik overweeg te publiceren.

Anabaptisten, duivel en opstand

De dreiging van een volksoproer en doperse opstandigheid was zeker aanwezig, tenminste tot 1535. Het anabaptisme was onder anderen voortgekomen uit de Duitse Boerenoorlog van 1525: verscheidene leiders waren betrokken geweest bij de uiteindelijk rampzalige pogingen van de boeren om hun levensomstandigheden te verbeteren. Zowel tijdens als na afloop van de opstand slaagde een aantal dopers erin, althans tijdelijk, om hun versie van het Koninkrijk Gods in verschillende delen van het Duitse Rijk te verwerkelijken, zoals het territoriale anabaptisme van Balthasar Hubmaier in het onder Habsburgs bestuur staande Waldshut in 1525 (waar hij en zijn stad betrokken raakten bij de Boerenoorlog), het Moravische Nikolsburg in de twee daaropvolgende jaren¹⁸ en het bekendste van alle, het doperse bewind, vervolgens het koninkrijk, in de Westfaalse stad Munster in 1534/1535. Kleine groepen militante dopers hoopten in deze jaren het succes van Munster te herhalen in Amsterdam, het Oldeklooster in Friesland en elders, maar met de slachting aangericht onder de Munsterse dopers eind juni 1535 verdween de dreiging, alhoewel we dat natuurlijk pas achteraf weten.¹⁹

Niet alle dopers gaven de pogingen op om het Koninkrijk Gods met geweld te stichten, in het bijzonder Jan van Batenburg en zijn groep anabaptistische terroristen beraamden in 1537 een complot om Munster het jaar daarop met behulp van huurlingen te heroveren. Alhoewel Batenburg eind 1537 werd gearresteerd en in april 1538 werd geëxecuteerd, veroorzaakte het bekend worden van deze samenzwering voor een golf van angst in het Duitse Rijk, omdat zowel vorsten als stedelijke autoriteiten opnieuw vreesden voor een opstand, geïnspireerd door de dopers. De autoriteiten in Straatsburg, die tot die tijd de reputatie bezaten dat ze maar slap optraden tegen ketters, begonnen dopers en andersdenkenden strenger te behandelen. Dit strengere beleid kan ook, zoals Sigrun Haude beweert, in de

18 Voor Hubmaier, zie James M. Stayer, 'Hubmaier, Balthasar', Hans J. Hillerbrand, ed. *Oxford Encyclopedia of the Reformation* 4 dln, (New York, 1996) (voortaan *OER*) II, 260-263 en *The German Peasants' War*, 63-72.

19 Voor het anabaptisme in de Lage Landen en Munster, zie Albert F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers* (Nijmegen, 1978); *De wederdopers in de Noordelijke Nederlanden*, 2e druk (Leeuwarden, 1981); 'The Beginnings of Dutch Anabaptism in the Light of Recent Research', *MQR* 62 (1988), 211-220; Alastair C. Duke, *Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen en Ronceverte, 1990); Alastair Hamilton, 'The development of Dutch Anabaptism in the light of the European Magisterial and Radical Reformation', in Alastair Hamilton, Sjouke Voolstra en Piet Visser, ed. *From martyr to muppy: A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 3-14; James M. Stayer, 'Was Dr. Kuchler's Conception of Early Dutch Anabaptism Historically Sound? The Historical Discussion of Anabaptist Münster 450 Years After', *Mennonite Quarterly Review* 60 (1986), 261-288; Gary K. Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism 1524-1543* (Waterloo, 1990), 23-46.

De aanval van de dopers op het stadhuis van Amsterdam naar Hortensius, *Oproeren der wederdoo- peren.*

hand zijn gewerkt door een zware pestepidemie, waardoor de stad in 1538 werd getroffen.²⁰ Maar zelfs gedurende de revolutionaire fase van de doperse beweging weigerden verreweg de meeste anabaptisten het zwaard te hanteren om het koninkrijk op aarde te stichten, zoals treffend werd aangetoond door het feit dat maar een handjevol stedelijke ambtenaren duizenden bewapende dopers ervan wist te weerhouden om zich in maart 1534 te voegen bij hun geloofsgenoten in het Koninkrijk Gods te Munster. Bovendien schaarden de meeste dopers, die de beweging na het Munsterse fiasco trouw bleven, zich onder de banier van overtuigd pacifistische leiders als Menno Simons en David Joris.

Desondanks ging de vervolging van de dopers niet alleen door, zij nam ook nog in gestrengheid toe, zowel op het vlak van de propaganda als in de gerechtshoven. Als onderdeel in de strijd tegen andersdenkenden richtte Karel v op 28 februari 1545 een proto-inquisitie op in de Nederlanden. Voor die tijd waren de pogingen van de keizer van het Heilige Roomse Rijk en de heer der Nederlanden om de stedelijke gezagsdragers en de adel aan te zetten tot gerechtelijke vervolgingen tegen de diverse ketterse bewegingen, of ze nu kwamen uit het buitenland op van eigen bodem waren, maar beperkt geslaagd. Al voor 1545 waren honderden anabaptisten en andersdenkenden aangehouden, berecht en gestraft; velen stierven de vuurdood op de brandstapel. Hoewel de inquisitie in de Nederlanden lang niet zo centraal georganiseerd en ook veel minder doeltreffend was dan in Spanje, leidde haar optreden hier te lande wel tot strengere geloofsvervolgingen en daardoor nam het politieke verzet toe dat zijn toppunt bereikte in de Tachtigjarige Oorlog tegen de Spaanse overheersing.²¹ Ondertussen probeerden de lutheranen en de calvinisten in de gunst te komen bij vorsten en stedelijke gezagsdragers, distantieerden zij zich steeds meer van de 'radicale periferie' van de Reformatie en probeerden zij de regeringen ervan te overtuigen dat alleen dopers en spiritualisten een duivelse bedreiging vormden en niet zijzelf. Katholieken bleven de relatie tussen Luther, Calvijn en de radicalen zoveel mogelijk benadrukken, hoewel ook zij moesten toegeven dat van alle ketteren de anabaptisten de meest duivelse en de gevaarlijkste waren. In deze samenzwering van voormalige tegenstanders konden de anticlericale gevoelens, die ten tijde van de Reformatie tot grote hoogten waren gestegen, geleid worden in de richting van deze zogenaamde demonische secte, weg van de geestelijkheid, met inbegrip van de protestantse predikanten,

20 Sigrun Haude, *In the Shadow of the Savage Wolves: Anabaptist Münster and the German Reformation during the 1530s* (Leiden, 2000), 112, 123.

21 M.b.t. de rol van de inquisitie tijdens de Opstand dient men voorzichtig te zijn, zie m.n. F.E. Beemon, 'The Myth of the Spanish Inquisition and the Preconditions of the Dutch Revolt', *ARG* 85 (1994), 246-264.

die steeds meer bloot stonden aan hevige kritiek van de kant van de radicalen en de gewone burgers.²²

Vanaf het allereerste begin van de beweging hadden de doperse leiders de geestelijkheid ervan beschuldigd dat zij volslagen verdorven was en toverij prakticeerde, zoals op te maken is uit de beweringen van Adriaen Pieterszoon, 'de eenogige', geciteerd aan het begin van dit artikel of uit de uitspraken van sommige hutterieten in 1532 dat de kinderdoop een 'hondenbad' was, waarbij de priester beweerde 'duivels uit het ongerepte kind te drijven, terwijl hijzelf vol met duivels was'.²³ Op sommige plaatsen, bijvoorbeeld aan de westkust van Frankrijk, leidden deze anticlericale gevoelens ertoe, dat men zowel katholieke als protestantse geestelijken ervan beschuldigde hekserij te bedrijven tegen hun parochianen om zodoende hun alleenrecht op de bediening van de sacramenten te handhaven.²⁴ De katholieke gezagsdragers van hun kant verklaarden dat de dopers weigerden hun ketterse dwalingen openlijk te herroepen, omdat ze onder invloed stonden of zich in de macht bevonden van de duivel en verhingen de bordjes door tegen de anabaptisten 'clericale magie' te gebruiken om zodoende van hen bekentenissen af

22 Voor laat-middeleeuwse pogingen om anticlericalisme af te weren, zie m.n. František Graus, 'The Church and its Critics in Time of Crisis', in Peter A. Dykema en Heiko A. Oberman, ed. *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (Leiden, 1993), 65-82. Voor het anticlericalisme in het algemeen, zie de andere artikelen in dit boek; Susan C. Karant-Nunn, 'Neoclericalism and Anticlericalism in Saxony, 1555-1675', *Journal of Interdisciplinary History* 24 (1994), 615-637; Henry J. Cohn, 'Anticlericalism in the German Peasants' War', *Past and Present* 83 (1979), 3-31; Scribner, *Popular Culture and Popular Movements*, 243-256 en de werken van Hans-Jürgen Goertz, 'Anticlericalism', *OER* 1, 46-51, "'Bannwerfer des Antichrist' und 'Hetzhund des Teufels': Die antiklerikale Spitze der Bildpropaganda in der Reformation", *Archive for Reformation History* 82 (1991), 5-38 en *Pfaffenhaß und groß Geschrei. Die reformatorischen Bewegungen in Deutschland 1517-1529* (München, 1987). Voor het doperse anticlericalisme, zie Hans-Jürgen Goertz, *Die Täufer: Geschichte und Deutung* (München, 1980); en C. Arnold Snyder, 'Biblical Text and Social Context: Anabaptist Anticlericalism in Reformation Zürich', *Mennonite Quarterly Review* 65 (1991), 169-191.

23 Werner O. Packull, *Hutterite Beginnings: Communitarian Experiments during the Reformation* (Baltimore en Londen, 1995), 173. Vroeger hadden protestantse predikanten katholieke priesters er ook van beschuldigd 'zich bezig te houden met afgodische magie' (*ibid.*, 176).

24 Zie Kevin C. Robbins, 'Magical Emasculation, Popular Anticlericalism, and the Limits of the Reformation in Western France circa 1590', *Journal of Social History* 31 (1997), 61-83. Voor het Duitse Rijk, zie Lionel Rothkrug, m.n. 'Holy Shrines, Religious Dissonance and Satan in the Origins of the German Reformation', *Historical Reflections* 14 (1987), 143-286, en 'Religious Practices and Collective Perceptions'. Karant-Nunn ('Neoclericalism and Anticlericalism', 632-633) maakt melding van een gebeurtenis in Saksen in 1616, waar bij een oudere lutherse predikant het ondergezicht zwart werd gemaakt door zijn vroegere aanhang, mogelijkterwijze met het doel hem zodoende op een satirische wijze te confronteren met de magische en bijgelovige gebeurtenissen, die hij vanaf de kansel scherp had veroordeeld.

te dwingen; Werner O. Packull haalt een dergelijk geval aan in het zuiden van het Duitse Rijk in 1533, 'toen het voedsel van elf gevangenen werd gekruid met heilig water en gezegend zout in de hoop zo de duivelse machten uit hen te drijven'. Bij een andere gelegenheid werd priesters opgedragen twee weerspannige vrouwen met heilig water te besprenkelen.²⁵ Marteling werd overigens vaker gebruikt als een middel om de greep die Satan had op de tong van de beschuldigde, te verslapen.²⁶ Hoe dan ook, de vestiging van de inquisitie in de Nederlanden viel samen met een vurige bekeringsijver hier te lande, zowel van de kant van calvinistische als contrareformatorische activisten, in het bijzonder de jezuïeten en zowel de religieuze propaganda als de vervolgingen drukten een stempel op de bevolking alhier.

Toen de proto-inquisitie goed en wel was gevestigd in de Nederlanden, waren meer dan tien jaar verstreken sinds het smadelijke fiasco van het radicale doperse experiment en afgezien van de ergernis van de autoriteiten over de schade aangericht door een paar kleine bendes rondzwervende batenburgse terroristen,²⁷ zou eigenlijk niemand serieus kunnen geloven dat de erfgenamen van de anabaptisten, de mennonieten, ook maar enige intentie hadden om opnieuw op gewelddadige wijze een Koninkrijk Gods op aarde te stichten. Desondanks brachten propagandisten tot diep in de zeventiende eeuw elke doperse en mennonitische groepering in verband met de duivel, de Boerenoorlog en de Munstersen, en waarschuwdan zij het publiek dat deze op het oog vredelievende mensen in het geheim opstonden beraamden. Dit wantrouwen jegens de dopers blijkt ook uit het antidoperse plakkaat, uitgevaardigd door Karel v in 1529 en hernieuwd in 1544 en 1551. In het plakkaat van 1544 werd, aldus Claus-Peter Clasen, autoriteiten 'het recht gegeven dopers te arresteren zonder een aanklacht vooraf – een maatregel die ook werd gebruikt in de gerechtelijke vervolging van heksen'. Deze extra maatregel verbaast Clasen, die vaststelt dat het 'eigenlijk vreemd is dat deze maatregel pas werd getroffen, nadat het doperse gevaar grotendeels was verdwenen'.²⁸

Zelfs nog in 1588 publiceerde Christoffen Erhard, een theoloog uit Tirol (waar aan het einde van de jaren twintig van de zestiende eeuw hevige vervolgingen van dopers plaatsvonden), een verhandeling waarin hij de hutterieten (die in gemeenschap van goederen leefden) vergeleek met de beruchte Munstersen en de inwoners van Moravië waarschuwde voor de Munsterse bedoelingen van de 17.000 hut-

²⁵ Packull, *Hutterite Beginnings*, 194.

²⁶ Waite, 'Between the devil and the inquisitor', 134-139.

²⁷ Zie Gary K. Waite, 'From Apocalyptic Crusaders to Anabaptist Terrorists: Anabaptist Radicalism after Münster, 1535-1545', *Archive for Reformation History* 80 (1989), 173-193.

²⁸ Claus-Peter Clasen, *Anabaptism: A Social History, 1525-1618* (Ithaca en Londen, 1972), 375-376.

terieten, die in genoemde regio woonachtig waren.²⁹ Hoewel niet alle katholieke theologen het eens waren met het beeld, dat de inquisiteurs³⁰ van de dopers hadden, probeerde een aantal katholieke en protestantse propagandisten niet alleen het spookbeeld van een hernieuwde anabaptistische aanval op de maatschappelijke orde te doen herleven, maar verscherpten zij hun taalgebruik aanzienlijk door deze radicale hervormers nog sterker in verband te brengen met een nog grotere duivelse samenzwering, die hele duidelijke overeenkomsten vertoonde met het stereotype van de duivelse heks, hetgeen zou leiden tot de vervolging van duizenden zogenaamde dienaren en dienaressen van de duivel, in het bijzonder vrouwelijke heksen. De strenge vervolging van mennonieten en andere radicale hervormers hield aan en zou in de zuidelijke Nederlanden doorgaan lang nadat in 1572 in de noordelijke provincies de doodstraf wegens ketterij formeel was afgeschaft.

Apocalyps, volksgeloof en ketterij

Zoals we hebben gezien, verwierpen de dopers geheel en al de vermenging van magie en religie in heilige voorwerpen, plaatsen of rites en gingen zij in dit opzicht met hun veroordeling van de kinderdoop zelfs nog verder dan de calvinisten. Omdat zij bovendien de duivel vereenzelvigden met de repressieve staat, zochten zij veeleer naar natuurlijke of goddelijke dan naar duivelse oorzaken van ziekten of rampen. Er waren natuurlijk inconsequenties en de voorliefde van sommige anabaptisten en spiritualisten geloof te hechten aan visioenen leidde tot enige ongewone episoden, die hun tegenstanders graag overdreven met het doel deze radicale ketters te demoniseren. Zoals reeds vermeld, was het al ver voor de Reformatie de gewoonste zaak van de wereld geworden om ketterij en opstand of oproer gelijk te stellen met de duivel. De tegenstanders van het anabaptisme werden in deze mening nog gesterkt door de doperse opstanden van 1534 en 1535 en het optreden van Thomas Müntzer in de Boerenoorlog. Zoals de hofastroloog Johann Canion het in zijn kroniek van 1543 stelde: 'alle ketters zijn rebellen, die ketterij door middel van geweld proberen te verspreiden, want hun meester, de duivel, is een leu-

29 Christoffen Erhard, *Gründliche kurtz verfasste Historia. Von Münsterischen Widertauffern: vnd wie die Hutterischen Brüder so auch billich Widertauffer genent werden/ im Loblichen Marggraffthumb Marbern/ deren uber die sibentzeben tausent sein sollen/ gedachten Münsterischen in vilen anlich/ gleichformig vnd mit zustimmer sein* (München: Adam Berg, 1588). Hij verdeelt de anabaptisten in veertig sekten, de meesten had hij overgenomen uit de boeken van vroegere inquisiteurs (zie beneden).

30 Zie m.n. Peter Nissen, *De katholieke polemiek tegen de dopers: Reacties van katholieke theologen op de doperse beweging in de Nederlanden (1530-1650)* (Enschede, 1988).

genaar en een moordenaar'.³¹ Het in verbinding brengen van dopers met duivelse hekserij zou voor de gemiddelde polemicus ook de gebruikelijke maatstaf worden.

Misschien wel het vroegste voorbeeld van deze opvatting in de Nederlanden betreft de lutheranen en niet de dopers, want het dateert van verscheidene jaren vóór de komst, omstreeks 1531, van het anabaptisme naar deze streken. Het was gericht aan Karel van Egmond, hertog van Gelderland (1492-1538) en heer van Stad en Lande, die in de noordelijke Nederlanden een van de zwaarste vervolgers was van zowel dopers als zogenaamde heksen en bovendien de krachtigste tegenstander van de Habsburgse politiek van centralisatie. Gedurende enige tijd werd hertog Karel dwars gezeten bij zijn kettervervolging, omdat zijn bastaardzoon Karel van Gelre, de stadhouder van Stad en Lande, terughoudend was in de vervolging van de anabaptisten.³² In 1524 schreef een van de geestelijken van de hertog, afkomstig uit het oosten van de Nederlanden, een anonieme verhandeling voor zijn meester tegen Luther, die vooral gericht was tegen de vereenzelviging door laatstgenoemde van de paus met de antichrist. Hoewel de anonieme auteur het eens is met Luthers overtuiging dat het einde van de wereld nabij was (de vermoedelijke datum was februari 1524) en dat de antichrist, de zoon van de duivel al aanwezig was, draaide hij Luthers interpretatie ervan om.³³ Luthers ketterij was, zo stelde hij, enkel en alleen de voorbode van de definitieve aanval van de duivel op de christenheid, een aanval die zijn toppunt zou vinden in een verschrikkelijke toename van zwarte magie, beoefend door heksen, die een verbond met de duivel hadden gesloten en die, doordat zij al vaak melk hadden betoverd, angst en schrik verspreidden onder de mensen in het oosten der Nederlanden. Willem Frijhoff beweert dat het geen puur toeval kan zijn dat in hetzelfde jaar dat het traktaat verscheen, Karel van Egmond met zijn grote offensief tegen de hekserij begon.³⁴

31 *Een Chronijcke van al tghene datter gheschiet is vant beghinsel des weerelts totten iare M.CCCCC. ende xliii. met groote neersticheyt tot profijt van allenmenschen beschreuen door den hoochgeleerden M. Joannem Carionem Astronomijn des Kueruorsten van Brandenborch. Item een wonderlike Prophecie gheduerende totten toecomende iare van lx. ghemaect door den seluen Carion/ den verstandighen tot eenen speghel ende den dwasen tot een verachtinghe* (Antwerpen, 1543), 62v.

32 Gary K. Waite, 'The Dutch Nobility and Anabaptism, 1535-1545', *The Sixteenth Century Journal* 23 (1992), 458-485.

33 Hij hecht geloof aan het gerucht dat Luther was geboren uit een verbintenis van een christelijke moeder en een jood (die de duivel verpersoonlijkte in de middeleeuwse antisemitische cultuur) en dus een voorloper kon zijn van de antichrist. Zie Robert Bonfil, 'Aliens Within: The Jews and Antijudaism', in *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, vol. 1, *Structures and Assertions* (Leiden, 1994), 263-302, m.n. 270-271.

34 Willem Frijhoff, 'Het Gelders Antichrist-traktaat (1524) en zijn auteur', *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 28 (1986), 192-217, m.n. 206-207. Clark (*Thinking with Demons*, 333) merkt op, dat in de 'vroeg-moderne demonologie tovenaars en heksen in feite voorlopers van de antichrist waren'.

Zoals we al hebben gezien, was hij ook een krachtige tegenstander van ketterij. Hoe onze anonieme schrijver gereageerd zou hebben op de nog grotere ketterij van het anabaptisme met zijn eigen apocalyptische opvattingen en de verwerping van de kinderdoop, daarover kunnen we alleen maar speculeren.

Van de reactie van de hertog hebben we enigszins een idee, omdat op zijn aandringen door de stadhouder van Groningen op 13 februari 1535 een plakkaat werd uitgevaardigd. Alhoewel de stadhouder de pogingen van de hertog de kettters uit te roeien verzachtte door een periode van begenadiging toe te staan, krijgen we uit de formulering van het plakkaat toch wel een heel duidelijk beeld van Karel van Egmonds houding jegens de anabaptisten (en ook door de afdanking van zijn zoon als stadhouder, kort na de uitvaardiging van het plakkaat). Van alle plakkatens, gepubliceerd in de vier DAN-delen over rechtszaken, die ik heb onderzocht, was dit het enige dat de anabaptisten beschreef als een 'duivelse secte'. In het plakkaat werd verder beweerd dat de slechte leiders van de beweging en de 'valschen duvelschen predicanen uundt propheten' het eenvoudige volk uit de heilige christelijke kerk had gelokt. Het is wel duidelijk dat de hertog zowel de kettters als de heksen haatte en dat in zijn visie beide deel uitmaakten van dezelfde duivelse samenzwering, die een voorteken was van de komst van de antichrist en dat ze streng dienden te worden gestraft. De ons overgebleven rechtbankverslagen over in beschuldiging gestelde dopers en heksen in zijn gebied onderstrepen de ernst, waarmee Karel van Egmond de ketterse dreiging opnam.³⁵

Alhoewel de anonieme auteur van dit traktaat er zich niet over uitlaat, schijnt de doperse afwijzing van het sacrament van de kinderdoop – beschouwd als de radicalste verwerping van de christenheid – voor zowel de katholieken als de protestanten een belangrijk propagandamiddel tegen de dopers te zijn geweest. Zoals Jonathan Grieser en Sigrun Haude overtuigend hebben aangetoond, betoogden veel geleerde polemici – katholieken, gereformeerden en lutheranen – dat met deze doperse opvattingen de kinderen niet alleen gevaar liepen te worden verdoemd, maar dat het uiteindelijk tot maatschappelijke chaos zou leiden.³⁶ Daar-

³⁵ Voor de eerstgenoemden, zie DAN I; voor de laatstgenoemden zie ook Hans de Waardt en Willem de Blécourt, "It is no sin to put an evil person to death": Judicial proceedings concerning witchcraft during the reign of duke Charles of Gelderland', in Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff, ed. *Witchcraft in the Netherlands from the fourteenth to the twentieth century* (Rotterdam, 1991), 66-78; zie ook Willem Frijhoff, 'Witchcraft and Its Changing Representation in Eastern Gelderland, from the Sixteenth to Twentieth Centuries', in Gijswijt-Hofstra & Frijhoff, *Witchcraft in the Netherlands*, 167-182.

³⁶ D. Jonathan Grieser, *Seducers of the simple folk: the polemical war against anabaptism (1525-1540)* Th. dissertation (Harvard University, 1993), 24; Haude, *In the Shadow of the Savage Wolves*. Grieser beperkt zich in zijn studie tot uitgegeven polemische werken tegen de dopers en gaat niet verder dan 1540. Het tijdperk van de vervolging van heksen behandelt hij niet, *ibid.*, 302. Voor de belangrijkste polemische werken tegen het Munsterse anabaptisme, zie Robert Stupperich, ed.

enboven merkt Grieser op, dat in de zestiende eeuw de anabaptistische gelovigendoop zo'n radicale breuk was met de traditie dat het 'gangbaar was duivelse invloed de schuld te geven voor het ontstaan van het doperdom'.³⁷ Sommigen, zoals Zwingli's metgezel Conrad Schmid, betoogden in 1527 dat de opkomst van het anabaptisme een middel van de duivel was om de herontdekking van het evangelie door de reformatoren te ondermijnen. De doperse gewoonte 's nachts bijeen te komen in donkere wouden of grotten werd door Schmid en verscheidene andere schrijvers beschouwd als een additioneel bewijs voor de duivelse inspiratie van de dopers. Zoals Grieser vaststelt, zijn er in hun werken overeenkomsten te vinden met de fantastische beschrijvingen van de heksensabbat.³⁸ Zulke opvattingen zijn duidelijk aanwezig in de uitgegeven polemische literatuur, zowel van protestantse als van katholieke zijde. We zullen beginnen met de katholieke reactie, daarna volgen de protestantse schrijvers.

Katholieke propaganda: de dopers als de dienaren en dienaressen des duivels

We zouden een keuze kunnen maken uit verschillende katholieke polemici om een beeld te schetsen van de opvattingen over de dopers binnen de geleerde rooms-katholieke gemeenschap, maar na de publicatie van Peter Nissens uitstekende studie over katholieke geleerden die tegen de anabaptisten schreven, hoeven we alleen maar te verwijzen naar hen, die expliciet vergelijkingen maakten tussen dopers en het rijk des duivels. Het zal niet verbazen dat er zich inzake de vervolging van dopers en heksen zowel in het kamp van de katholieken als in dat van de protestanten gematigde lieden en fanatici bevonden, al waren er maar weinigen die eraan twijfelden dat er op enigerlei wijze tegen ketterij diende te worden opgetreden. Aanvankelijk concentreerden katholieke schrijvers al hun energie op het bestrijden van de Reformatie als geheel en typeerden zij het anabaptisme als het onvermijdelijke resultaat van Luthers breuk met Rome. Evenals hun middeleeuwse voorgangers, brachten zij de anabaptisten in verband met de ketterijen uit de oud-

Schriften von katholischen Seite gegen die Täufer (Münster, 1980) en *Schriften von Evangelischer Seite gegen die Täufer* (Münster, 1983), deel 2 en 3 van *Die Schriften der münsterischen Täufer und ihrer Gegner*.

³⁷ Grieser, *Seducers of the simple folk*, 88.

³⁸ Grieser, *Seducers of the simple folk*, 262, 300-303. David Sabeen geeft nog een voorbeeld van deze veronderstelde verbinding tussen de afwijzing van de kinderdoop en magie. Hij merkt op, dat in het vroeg-moderne Württemberg 'het niet onderhouden van de sacramenten op hetzelfde neerkwam als anabaptisme en magie, waarbij een verbinding geopperd werd met ketterij of bijgeloof, die beide de openbare godsdienst ondermijnden'. David W. Sabeen, *Power in the Blood. Popular Culture & Village Discourse in Early Modern Germany* (Cambridge, 1984), 58.

heid en de middeleeuwen en lieten zij nauwelijks een gelegenheid voorbijgaan om de dopers te vereenzelvigen met de duivelaanbiddende Luciferanen, een verhaal verzonnen door paus Gregorius IX en zijn beruchte dertiende-eeuwse inquisiteur Konrad von Marburg.³⁹ De samenhang is misschien wel begrijpelijk, gegeven het feit dat een van de vermeende doctrines van de Luciferanen inhield dat Lucifer uiteindelijk zalig zou worden, een mening die ook Hans Denck en enige andere Zuid-Duitse anabaptisten waren toegedaan.⁴⁰ Het is overigens wel enigzins ironisch, dat tot deze zogenaamde zestiende-eeuwse Luciferanen of 'duivels' ook spiritualisten behoorden die het bestaan van de duivel volstrekt verwierpen.⁴¹ De doperse afwijzing van de kinderdoop werd beschouwd als bijzonder duivels, omdat dit zoals Johann Fabri (1478-1541), een Duitse theoloog en belangrijk tegenstander van zowel de doper Balthasar Hubmaier als de hervormer Ulrich Zwingli, het uitdrukte, hetzelfde was als het offeren van kinderen aan de duivel, een van de belangrijkste beschuldigingen aan het adres van de heksen.⁴² Toen protestantse autoriteiten eens een plaatselijke geestelijke dwongen het kind van een anabaptist te dopen, gelastte de vader 'de predikant in de kerk af te kondigen dat de vader noch de moe-

39 Zie Malcolm Lambert, *The Cathars* (Oxford, 1998), m.n. 116-122; Cohn, *Europe's Inner Demons*, 26-37; Bernard Hamilton, *The Medieval Inquisition* (Londen, 1981), 75-76; R. Kieckhefer, *European Witch-Trials, their foundations in popular and learned culture 1300-1500* (Berkeley, 1976), 15-17. Hoewel J.B. Russell veel ophef maakt over de Luciferanen in zijn boek over de ontwikkeling van de stereotype heks, is het onwaarschijnlijk dat zo'n groep ooit heeft bestaan. Zie Russell, *Witchcraft in the Middle Ages*, 141-142, 176-181.

40 Hans Dencks ongewone visie werd door Sebastiaan Franck beschreven als een herleving van Origenes' leer, Sebastian Franck, *Chronica, Zeitbüch vnd geschichtbibel von anbegyn biß inn diß gegenwertig M.D. xxxj. jar* (Straatsburg, 1531), 410v: 'Diser hat vnder andern gehalten die meynung Origenis/ daß sich gott endtlich werd aller erbarmen/ Gott werd vnd mog nit ewig zürnen noch verstossen/ vnd werde in Summa endtlich alles selig/ auch die verstossnen geister vnd Teüfel'. Zijn faam als spiritualist ten spijt was Francks kroniek invloedrijk in brede kringen.

41 Zie bijvoorbeeld Georgius Eder, *Euangelische Inquisition Wahrer vnd falscher Religion. Wider Das gemain vnchristliche Claggeschray/ Daß schier niemands mehr wissen könne/ wie oder was er glauben solle: In Forma eines Christlichen Rathschlags...* (z.p., 1573), 58r-59v, 95r. David Joris' ontkenning van het bestaan van de duivel was bij velen bekend en hij werd geciteerd door Eder (*ibid.*, 58v). In plaats van 'Luciferanen' gebruikt Eder 'Teuffischen'.

42 Johann Fabri, *Christenliche vnderweisung an die Widertauffer von dem Tauff der Jungen Kindlein. Vnd von der Gaistlichen vnnd weltlichen Oberkait/ an die Widertauffer* (Ingolstadt, 1550), Bii v-Biiir: 'Darumb die so ain mal getaufft sein/ frenenlich vnd müttwilligklich sich widertauffen lassen/ solche kummen durch die schmehung des ainigen todts Jhesu Christi/ widerumb inn die strick des teüffels / der sie also mechtigklich verstrickt vnnd fesselt / das sie auch auß verzweyffteltem gemütt/ verachten weyb/ kind/ leyb/ eher/ vnnd gütt/ geben sich auß mitwürckung vnnd verstockung des Teuffels/ frölich inn todt zû dem Hellischen ewigen todt. Solliches vermag der böß hoffertig teuffel wol zû wegen bringen/ der auch die abgöttische dahin bewegt hat/ das sie auch ... ire aigne kinder erwurgt haben vnd dem teuffel geopffert' (cursivering van de auteur).

der wilde dat het kind werd gedoopt. Daarop verloor hij zijn kalmte en noemde de predikant een verleider en moordenaar van zielen, waarop de woedende predikant antwoordde dat de doper een duivelsgebroed was'.⁴³ In feite werd de doperse weigering om kinderen te dopen getypeerd als een spirituele vorm van rituele kindermoord. De weigering de doop toe te dienen bracht dezelfde soort duivelse schade toe aan de ziel van het kind, als heksen toebrachten aan diens lichaam.

Na 1550 werd de propagandaoorlog tegen de dopers nog opgevoerd. Dit is in het bijzonder het geval in de Nederlanden, want terwijl de calvinisten de voornaamste tegenstander waren van de katholieke autoriteiten, concentreerden veel katholieke polemici zich op de mennonieten om het grote gevaar van de hervorming aan te tonen, hoewel de laatstgenoemden met hun pacifistische houding slechts een geringe rol speelden tijdens de Opstand in de Nederlanden en zelf ook maar tweederangsburgers waren in de nieuwe Republiek. Omdat zowel katholieken als protestanten vasthielden aan de kinderdoop, ging de strijd tussen hen over andere ceremoniën, zoals exorcisme en verscheidene sacramentaliën verbonden met de doop. Gematigde katholieken probeerden de scepsis van de calvinisten en de mennonieten tegen te gaan door te benadrukken, dat de katholieke kerk de gelovigen niet leert te geloven in de ceremoniën zelf, maar ze slechts te beschouwen als tekens van de macht van de sacramenten.⁴⁴ De geleerde katholieke priester Martin

43 Clasen, *Anabaptism: A Social History*, 401. In 1535 publiceerde Reynier vanden Putte (die mogelijkwerwijze een franciscaan was) een toneelstuk, gericht tegen Melchior Hoffman onder de titel 'Een spel van sinnen van de menswerdinge Christo'. S. Voolstra, 'Een spel van sinnen van de menswerdinge Christo', *Doopsgezinde Bijdragen* 9 (1983), 53-103. In dit stuk portretteert hij melchioritische predikers als de voornaamste deugnieten, wier doel het is, geïnspireerd door Lucifer 'ter werrelt dan al de tovernaers tsaemen / soudij dan vrij blijven'. De melchiorieten richten zich vooral op de eenvoudige katholieke gelovigen en moedigen de hoofdrolspelers – een eenvoudig echtpaar, boer en boerin – aan 'om deze slechte generatie' met zijn heidense gewoontes 'te verlaten', hun bezittingen op te geven, hun gezin te verlaten en zelfs te scheiden van hun ongelovige wederhelft. Ze staan voor de poorten van de hel en worden gered door twee deugden, die gekleed zijn als monniken en die het echtpaar herinneren aan de bijbelse waarschuwingen aangaande valse leraren en hen vermanen, dat de zogenaamde goede werken en wonderen van de dopers niets anders zijn dan hypocrisie. We weten niet hoe populair Vanden Putte's toneelstuk was noch waar en voor wie het werd opgevoerd. Maar in dit geval kunnen we zien dat ook onder het volk een verband gelegd werd tussen dopers en duivelse hekserij en dat zelfs al vóór de val van Munster. Zie ook Nissen, *De Katholieke polemiek*, 135-139; and Gary K. Waite, *Reformers on Stage: Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles v, 1515-1556* (Toronto, 2000), 119-121.

44 [Anoniem], *Een corte Confutatie ofte Wederlegginghe: Gheschreuen teghen een ketters boecxken, ghe-noempt: Corte Belijdinghe des gheloofs, dwelck ouer al in nederlandt ghestroydt word, van den ghenen die teghen die oude religie, haerlieder vermeten, die warachtighe leeringhe des Euangeliums te leerenne*, 4th ed. (Leuven, 1567), 28v-29r: 'Want dat die sommige dese ceremonien lasteren als supersticien/ daer die menschen haerlieder betrouwen te seer opstellen/ en commt maer wt quaetheyt/ ... Wij en

Duncanus (1505-1590) bijvoorbeeld, die parochies bediende door geheel Holland (onder anderen verbleef hij gedurende enige tijd in het gebied van Waterland, waar de mennonieten nogal talrijk waren), schreef een algemene verhandeling tegen het anabaptisme, alsmede drie boeken, waarin hij het katholieke sacrament van de kinderdoop verdedigde. Duncanus, die door Nissen wordt getypeerd als de belangrijkste katholieke polemicus tegen de dopers,⁴⁵ volgde in het algemeen een rationele benadering, waarbij hij de anabaptistische/mennonitische ideeën bestreed met argumenten ontleend aan de katholieke geschiedenis, de bijbel en de rede. Alleen op die gebieden, waar naar zijn mening de mennonieten de spot dreven met de katholieke kerk kenschetste hij hen als duivels en dan nog niet in ernstige mate.⁴⁶ Bovendien verdedigt hij in zijn zeer uitvoerige studies het exorcisme niet, behalve daar waar hij ceremoniën verdedigt die bij de doop horen, als hulpmiddelen voor de gelovigen om het sacrament beter begrijpen.⁴⁷ Zoals we al eerder hebben gezien, besloten vurige contrareformatorische geestelijken tot een strijdlustigere strategie, waarbij ze betoogden dat alleen de katholieke kerk echte wonderen verrichtte. Dat in dit debat de dopers het voorwerp waren van zoveel venijnige propaganda, zegt nogal wat over het diepe geloof van veel katholieke theologen in de ondermijnende activiteiten van de duivel bij de radicale hervormers, hoewel ook de mennonieten de diabolische retoriek niet schuwden.⁴⁸ Een voor-

leeren niemant op die ceremonien in haer seluen betrouwen te stellen/ maer ghebruycken die als teekenen van eenighe goddelijcke dinghen/ om daer door die menschen te stichten ende te verwecken/ als oock Christus in sommighe siecken te ghenesen heeft ghebruyckt sommighe ceremonien als teekenen/ die welcke bij die selue redenen souden moeghen als superstitie verworpen worden/ bij die welcke die kerckelijcke ceremonien worden ghelastert'.

45 Nissen, *De katholieke polemiek*, 109-121, vooral 109.

46 Martinus Duncanus, *Van die Kinderdoop. Het tweede Boeck sprekende van die cracht ende vrucht des doops/ ende van die nyeuwe gheboorte* (Antwerpen, 1572), Ji v, waarin hij zich verzet tegen Menno Simons' opvatting dat alle katholieken, die overgaan tot het mennonitische geloof moeten worden herdoopt: 'dat is een grouwelijcke ende hooaerdige blasphemie/ iae ten is niet anders dan een Antichristdom'. In het derde deel oppert Duncanus, dat de mennonieten met hun blasfemie tegen de katholieke kerk getoond hebben 'dat sy uyt den Duyvel spreken ... een Duyvels/ ende calumnioos woort'. Martinus Duncanus, *Van die Kinderdoop/ Het derde Boeck. Verclarende datmen die Kinderen moet doopen/ ende niet sonder het Doopsel moeten laten sterven in die ingebooren sonde/ tot haer verdoemenisse* (Antwerpen, 1591), 277. Voor Duncanus, zie Nissen, *De katholieke polemiek*, 109-121.

47 Duncanus, *Van die Kinderdoop/ Het derde Boeck*, 279: 'Want het doopsel mach wel volmaect/ ende het wort dicwils volmaectelijc aengedient sonder sulcke Ceremonien/ als men geen tijt en heeft tot sulc gebruyc. Maer men gebruyct sulcke Ceremonien als men tijt heeft/ tot meer reverentie ende verclaringe der cracht des Sacrament/ tot meerder bereydinge ende bequaem-makinge tot het Sacrament der genen/ diet ontfangen sullen/ tot navolginge Christi/ ende tot gelijkformicheit der ouder eerster Apostolischer Kercken Christi'.

48 De werken van Pieter Jansz. Twisck zijn in dit opzicht opmerkelijk, met name *Ontdeckinghe*

beeld aan katholieke zijde is Cunerus Petri van Brouwershaven (ca. 1530-1580). Deze hoogopgeleide bisschop (hij verwierf een doctoraat in de theologie aan de universiteit van Leuven en werd in 1568 rector-magnificus aldaar) werd door Philips II geïnstalleerd in het moeilijke bisdom Leeuwarden, een functie die hij moest opgeven, toen de stad in 1576 de Pacificatie van Gent tekende.⁴⁹ Petri onderscheidt zich van veel van zijn katholieke antireformatorische collega-schrijvers, doordat hij enige van zijn werken in de volkstaal schreef, omdat hij zich grote zorgen maakte over de schadelijke gevolgen van de nieuwe leer op het 'eenvoudige volk'. Het boekje *Den schilt teghen die Wederdoopers*, dat hij in 1568 over de reformatie had geschreven, was toen al een gemeenplaats en toont aan, dat de dopers nog steeds werden beschouwd als de gevaarlijkste ketters. Zoals we zullen zien, bevat Petri's boekje weinig betrouwbare informatie, maar het geeft een goede indicatie van de katholieke houding jegens de radicale Reformatie.

Uiteraard begon in 1517 de Reformatie met Luther, maar het zou allemaal nog erger worden, toen een zekere 'onwetende Bernardus Rothmannus' een brief las, die door Luther aan de waldenzen geschreven was, zich vervolgens bekeerde tot het anabaptisme en verantwoordelijk werd voor de ontwikkeling van meer dan twaalf sekten, met inbegrip van de mennonieten. Rothmann was uiteraard de katholieke priester en de reformator van Munster die, nadat de anabaptisten de stad in handen hadden gekregen, de belangrijkste polemicus werd in het koninkrijk van Munster (hoewel hij geen doctorstitel had, was Rothmann allesbehalve ongeleerd: hij was afgestudeerd aan de universiteit van Mainz). Volgens Petri bemerkten veel mensen te laat de dwalingen van deze anabaptisten en waren er heden ten dage enigen onder hen, wier uiterlijk gedrag niet overeenkwam met hun boosaardig innerlijk. Hij waarschuwt:

Ick ghelooue ooc wel dat sommige van hun meynen tselفة goet te wesen: maer wacht die ure van hunder vryicheyt, hunnen gheest sal hun dan anders leeren: ende nae die gelegentheyt van den tyt sullen sy hun oordeel ende opinie veranderen.

Volgens hem hopen vredelievende mennonieten heimelijk op een terugkeer naar hun revolutionaire erfgoed en beramen zij daartoe misschien wel een complot.⁵⁰

des Pausdoms/ Vervatende een verclaringhe vande voornaemste plaetsen der H. Schrift/ de welcke op den Paus ende sijnen Aenhangh staen/ waer in bethoont wordt/ dat hy met de sijne is den Antichrist/ valsche Propheten/ Secten ende Comers/ daer in de Schrift deurgaens van gesproken wordt (Hoorn, 1624), dat een uitvoerig overzicht geeft van de geschiedenis van de katholieke wonderen, die worden beschouwd als 'duivelse spokerij' en hekserij.

49 Hij werd gevangen gezet, omdat hij weigerde een eed van trouw te zweren aan het calvinistische bewind, maar werd vrijgelaten (of ontsnapte); enige jaren later stierf hij. Zie Nissen, *De katholieke polemiek*, 125-130.

50 Cunerus Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*. Waer in verclaert wordt die Oude ende Catholijcke

De belangrijkste bestaansgrond voor een godsdienst, aldus Petri, is dat hij gebaseerd is op echte wonderen en alleen de katholieke kerk kan daarop aanspraak maken. Kijk maar eens naar de vruchten van deze dopers, meent hij, want hoewel de uiterlijke schijn er een is van zuiverheid en versterving, waarbij veel mensen om de tuin werden geleid 'door de vijand', is hun ware natuur duivels. Dat zoveel mensen zich bekeerden tot het anabaptisme is alleen maar een teken van de apocalyps, net zoals in de 'laatste dagen' sommige mensen zich van hun geloof zullen afkeren en luisteren naar de leugenachtige ingevingen van de duivel.⁵¹ Na dit historisch overzicht richt Petri zijn aandacht op het belangrijkste verschil tussen de anabaptisten en het katholieke geloof: de sacramenten en in het bijzonder de doop. Een van de verderfelijke opvattingen der mennonieten is hun leer dat kinderen van christenen rein zijn en dat de doop pas nodig is, wanneer zij handelingsbekwaam zijn.⁵² De toorn Gods zal echter, aldus Petri, de ongedoopten treffen.⁵³ Wat het allemaal volgens hem nog veel erger maakt, is de afwijzing door de dopers en de calvinisten van het exorcisme tijdens de doop, waardoor kinderen werden overgeleverd aan de genade van de duivel die 'sonder groote macht niet en can wtgheworpen gheworden'.⁵⁴ Zulke ceremoniën kunnen wel geen bijbelse grondslag hebben, zoals hij toegeeft, maar ze zijn noodzakelijk om de kinderen te redden uit de klauwen van de duivel.⁵⁵ Gewijd zout is naar zijn mening van wezen-

leeringhe/ teghen sekere Articulen/ daer die Wederdoopers/ bysonder die Memnonisten nu ter tyt die heylyghe kercke mede syn beroerende (Leuven, 1568), 6v.

51 Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 11r-v.

52 Hij brengt in het midden dat de calvinisten het eens zijn met de visie, dat kinderen die geboren zijn uit christelijke ouders, zalig worden zonder toediening van het doopsel. Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 42r-46r.

53 Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 68v.

54 'Ghelijc als sy nv sien datmen die Jonge kinderens beswoert/ ende ouer hun blaest/ beuelende van Godts wegen/ dat die vyant hun laten souden/ ende macken plact se [plactse; plaetse] den warachtigen ende leuenden Godt: Sij gecken daer mede/ want sy niet en willen verstaen/ dat die kinderens ouermits die erfsonde syn in die macht van den vyant/ nae synen wille hun besittende/ als een sterck ghewapende in zijn sale/ die sonder groote macht niet en can wtgheworpen gheworden'. Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 85v-86r.

55 Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 90r-91r. Over de gewoonte om op kinderen te blazen tijdens de doop schrijft hij: 'al en sietmen gheen tekenen van besettinge des vyants/ ons ghelouue nochtans leert ons/ want die kinderen in erfsonden ontfangen syn/ dat sy syn in die macht des vyants: en hij besit hun herte/ als synen roof/ die hij ghepluct heeft van den quaden boom der vleeschelijcker begeerlijcheyt/ waer door die kinderens van Adam geboren worden. Daerom wilt Paulus/ dat wij den heere dancken/ die ons verlost heeft wt die macht der duysternissen/ ende ouerghestelt heeft int rijk van synen bemiden sone. Hierom nae die oude ghewoonte/ soo blaestmen ouer die kinderen/ op dat die yant door den naem Godts wijcken soude/ ende Godt plaetse maecken'. Dit moet worden gedaan, aldus Petri 'om die kinderens wt die macht des vyants te nemen. Gelijcmen oock om der selfder saecken/ die dicwils omtrent seuenmael beswoert/ want

lijk belang om het kind te bevrijden van de 'stank' van de erfzonde en het is wijd en zijd bekend dat ongedoopte mensen 'fysiek stinken', een overtuiging die de joden gedurende lange tijd in de geschiedenis van het christendom heeft achtervolgd.⁵⁶ Zelfs met de doop blijft de duivel een machtige bedreiging voor de christen, die vaak dient te bidden om de duivel op grote afstand te houden.⁵⁷ Dit alles houdt in, dat degenen die niet door het ware doopsel zijn beschermd nog steeds in de macht van de duivel zijn, alhoewel Petri's suggestie, dat men met de anabaptistische doop op dezelfde wijze kan omgaan als met de nooddoop, bediend door vroedvrouwen, veronderstelt dat er een middel bestaat tegen deze duivelse macht.

Deze en nog andere opvattingen werden in 1567 herhaald in een aantal werken tegen de ketterij, die werden geschreven door Wilhelmus Lindanus, bisschop van Roermond en inquisiteur van Zuid-Holland, Zeeland en Friesland. De meeste kritiek richt zich tegen de theologische ketterijen van reformatorische groeperingen, totdat hij aankomt bij de dopers, waar het demonische en het magische op de voorgrond treedt. Merkwaardig is dat hij deze verhandelingen schreef tijdens de Beeldenstorm, welke was georganiseerd door de calvinisten, die hij veroordeelt wegens hun 'valsche leerijnghe t'ghemeen te bedroghen'.⁵⁸ Lindanus wil ons doen geloven dat Luther leerde door zijn leraar, de duivel, de Heilige Mis te verachten⁵⁹ en dat Calvijns leerstuk over de predestinatie een hele massa boosaardige sekten en ketterijen had voortgebracht, merkwaardigerwijze met inbegrip van Michael

sonder die macht des seuenvuldichts gheests/ en sal die boose gheest niet wijcken: ghelijck die mueren van Jericho vielen eerst ten seuensten omganck'.

56 Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 92r. Zie m.n. Joshua Trachtenberg, *The Devil and the Jews: The Medieval Conception of the Jew and its Relation to Modern Antisemitism* (New York, 1966, c1943), 47-50. Men geloofde dat ook de jood 'zijn geur verliest nadat hij is gedoopt' (*ibid.*, 48) en dat het verdrijven van deze stank een van de redenen was, waarom de joden christelijk bloed nodig hadden (*ibid.*, 149). Zie ook Lionel Rothkrug, 'Peasant and Jew: Fears of Pollution and German Collective Perceptions', *Historical Reflections* 10 (1983), 59-77, waarin hij door gebruik te maken van het onderwerp vervuiling, een verband aanbrengt tussen opvattingen over joden, heksen en boeren in de Duitse landen.

57 Petri, *Den schilt teghen die Wederdoopers*, 97v-98r.

58 Hij klaagt erover, dat de nieuwe, valse (calvinistische) predikanten veel schade aangericht hebben in maar drie maanden en dat dit een teken is van de toorn Gods. Willem Verlinde, *Een Claer betooch vanden oorspronck der Lutherie, Van die menichvuldicheyt der Secten. Van die tweedrachticheyt die onder den Sectarissen es. Van die schade ende bloetstortijnghe / die ter cause der Secten is gheschiet int Christendom vanden Jare duust vijf hondert zeuenthiene/ tot den Jare duust vijf hondert zessentsestig* (Brugge, 1567), †4v, ††2v.

59 Verlinde, *Een Claer betooch*, 121. Hij oppert dat dit niet verbazingwekkend hoeft te zijn, want Luther zelf zei dat hij vaak twistgesprekken had met de 'vyandt/ ende dat hy zijn Meester heeft gheweest/ waer wt ghy muecht merken wat Leerijnghe dat hy heeft gheleert/ als hy scrijft in een Boucxken teghen die Messe/ Dat den Duuel hem heeft doen te verstaene dat de messe niet en duecht'.

Servets ontkenning van de Drievuldigheid.⁶⁰ In zijn retorische aanvallen op de dopers en de spiritualisten, de verderfelijcksten aller sectariërs, maakt Lindanus gebruik van geruchten. Zoals de meeste polemici tegen de dopers – met inbegrip van gereformeerde Zwitserse predikant Heinrich Bullinger, die door Lindanus graag wordt geciteerd – zoekt hij hun oorsprong bij de apocalyptische prediker Thomas Muntzer en in de Boerenoorlog.⁶¹ Muntzer en consorten bedroegen het eenvoudige volk met hun dromen en veronderstelde wonderen en de Zwitserse anabaptisten beweerden visioenen te hebben gehad van Ulrich Zwingli in de hel.⁶² Het is niet verbazingwekkend dat de daden van enige Nederlandse dopers, zoals de naaktlopers van Amsterdam die in 1535 naakt door de straten renden en de wrake Gods verkondigden, Lindanus een prachtige gelegenheid gaven de dopers te bekritisieren (zie illustratie 1).⁶³ Waar hij het verhaal vandaan had over rijke anabaptisten die in datzelfde jaar hun bezittingen opgaven, hun kleren wegdeden en naakt in de bomen klommen om daar het hemels brood af te wachten, maar die in plaats daarvan in die bomen stierven, is niet bekend. Maar het is mogelijk, dat hij

60 Verlinde, *Een Claer betooch*, 151. Zelfs dan nog blijft hij beweren dat Servet van de Afrikaanse mohammedanen geleerd had de Drievuldigheid te ontkennen (*ibid.*, 153). Calvijn zou de Franse polyglot, spiritualist en christelijke kabbalist Guillaume Postel hebben beïnvloed en die 'heeft alle die fantasien ende dromijnghe van die Hebreusche Rabbijnen willen vp brijnghe onder ons Christen ghelooue'. Tenslotte zegt hij over Postel: 'Waer in dat ghi goetwillighe Leser mercken muecht/ hoe die vyant vander helle weet hem te vertooghen als een Apostle Christi/ om die menschen te bedrieghen/ ende af te trekken van t'helich gheloue'. Alleen aanhangers van de zogenaamde radicale Reformatie worden zo gediaboliseerd.

61 Bullingers eerste boek tegen de anabaptisten verscheen in 1531 in het Duits, gevolgd door zijn Latijnse verhandeling, waarin hij de kinderdoop tegenover de dopers verdedigt. Dit boek werd in 1548 in het Engels gepubliceerd onder de titel *An Holesome Antidotus or Counterpoysen agaynst the pestylent heresy and secte of the Anabaptistes* (Londen, 1548; herdrr. Amsterdam en New York, 1973). Voor Bullinger en de anabaptisten, zie Heinold Fast, *Heinrich Bullinger und die Täufer: Ein Beitrag zur Historiographie und Theologie im 16. Jahrhundert* (Weierhof, 1959).

62 Verlinde, *Een Claer betooch*, 161: 'zy hadden vreezelicke manieren/ zy vielen diemael ter eerde (zoomen ziet an die in vallende ziecten ligghen) ende laghen zonder sprake of teeken/ alleen beuend zonder eenich gheuoelen/Vp staende/sloughen wonderlicke clap wt/ dat zy Zwingliun inde helle ghezien hadden/Dat zy den Vader ghesproken hadden/ Ende wat zy deden/riepen dat haerlieder den Vader beual/ ende hadden [162] inde mondt. Den dach des Heeren/ Den dach des Heeren. Ja camen so verre duer tduels bedrijf/ dat d' een broeder d' ander vermoorde/ t' kind den vader/ de vrouwe haren man/ en zeyden altijts dat t'ghebot des vaders was/ '.

63 Tijdens hun ondervraging weigerden de gedaagden om ook maar enig kledingstuk aan te trekken en verkondigden zij vreemde meningen die, zoals we al hebben gezien een verbijsterde Gerrit van Assendelft deden verzuchten: 'tis een vreempt dinck dese naecte luyden te zien ende springen gelijkcken wilt volck, ende is te beduchten dat zij van den duvel eensdeels beseten zijn, hoewel zijluyden pertinentelicken spreken met goeden verstande, ende seggen vreempde ongehoorde dingen die te lanck zoude vallen te schrijven'. *DAN* v, 112.

bepaalde gebeurtenissen zoals de uittocht van maart 1534, toen duizenden Nederlandse anabaptisten hun bezittingen verkochten om naar Munster af te reizen of het naaktlopersincident combineerde met middeleeuwse mythes t.a.v. heterodoxie. Het toont ook gelijkenissen met het verhaal, dat over de reeds geciteerde anabaptist/spiritualist David Joris de ronde deed.⁶⁴

Meer ter zake beweerde Lindanus verder:

Ick vinde oock diueersche onder die wederdoopers die van dat zy haren eedt ghedaen hebben gheuolen terstont in heerlied' eenighe cracht des duuels als dat zy terstont die schrifte beginnen te lesen/ daer zy van te vooren niet een letter en costen/ ende als zy wederom ghekeert zyn totter kercke/ weder niet en costen.⁶⁵

64 Verlinde, *Een Claer betooch*, 162: 'Onder dese secte int iaer 1535 camen veel deghelijke ende rijke lieden mannen ende vrouwen/ die (al verlatende dat zy hadden) clommen naect vp boomen/ ende verwachten daer t'hemels broot/ so dat zy doot vande boomen vielen'. Zie ook Waite, 'Talking Animals, Preserved Corpses and Venusberg', 146.

65 Verlinde, *Een Claer betooch*, 262-263. Het boek is geschreven in de vorm van een dialoog en ik citeer hier de hele passage, die betrekking heeft op Joris en het doperdom: De Ghestadighe (standvastige) spreekt: 'Inghelijcx in zommighe steden van Hollant daer zommighe van David Georis secte hebben willen roghen dat zy van water wijn mochten maken/ camen met wijn die zy te vooren inde pitten ghegoten hadden/ die wt treckende/ Dierghelijcke soo heeft David Georis vele wonders willen doen/ zeer veel toouerien ghebruyckende.

Den Twijfelare.

Ick hebbe ghehoort dat hy te Dort commende daer beghinnende zijn fenijn te stroyen/ wt de schepe gaende/ daer de schippers ogemerck namen om te ziene waer hy inghaen zoude/ terstont eer zy wisten waer hy was/ so en costen zy hem niet meer ghezien. Ander zegghen dat hi somtijts wel zes ofte zeuen voeten hooghe inde lucht wiert vpgheheuen/ duer de cracht van t'quick zeluer/ hebby dat niet ghehoort?

De Ghestadighe.

Ick hebber oock af ghehoort/ maer ick en hebber ghee zeker ghetughe af/ maer daer en licht niet vele an/ dat es kennelick dat hy voor een Tooerare alleene ghehouden was/ ghelijck zommighe van zijn Discipels wel beleden hebben. Dat es ook kennelick dat die Wederdoopers binnen Munster hebben veel vreemde grillen op ghezet/ als van te doen reghenen bloedich water/ om haerlied' valsche Euangelie te verstercken. Bullingerus schrijft oock datter in Duytschlandt diueersche waren die haerlieder ghelieten of zy met diueersche tonghen hadden ghesproken.

Ghelijck oock in Hollant die Adamiten waren verwachende dat nieu hemels broot. Ick vinde oock diueersche onder die wederdoopers die van dat zy haren eedt ghedaen hebben gheuolen terstont in heerlied' eenighe cracht des duuels als dat zy terstont die schrifte beginnen te lesen/ daer zy van te vooren niet een letter en costen/ ende als zy wederom ghekeert zyn totter kercke/ weder niet en costen. Zoo ick by experientie ghevonden hebbe tot Haerlem/ ende te Lueuen/ van een ionghe dochter.

Met alzulcke boerden so hebben dese nieuwe Propheten ende Euangelische Leeraers de weerelt willen bedrieghen/.

Over heksenschrijvers als Heinrich Kramer, Johannes Wier en Jean Bodin, merkt Gerhild Williams op, dat

ter rechtvaardiging van hun tegenstrijdige opvattingen over de bestraffing van hekserij, waarbij logische redeneringen moeilijk waren, zij erop wezen dat de heks haar geheime kennis niet had opgedaan uit boeken, maar deze uitsluitend kreeg van de duivel zelf ... Kennis zonder te lezen, wat naar hun mening kenmerkend was voor heksen, stond gelijk aan kennis zonder toezicht van het gezag en de orthodoxe hermeneutiek. Strijd over de toegang tot kennis – het verbieden van boeken, die ongeschikt werden geacht voor een oningewijd publiek – was ook altijd een strijd om de macht over vrouwen en maakte deel uit van haar vervolging als heks.⁶⁶

Door dus de schijnbaar onnatuurlijke geletterdheid van de anabaptisten met demonische magie te verbinden, construeerde Lindanus een impliciete samenhang tussen anabaptisten en heksen. Verder kan de ironische verwijzing naar de anabaptistische doop als zijnde een eed (de meeste dopers weigerden de eed af te leggen, omdat Jezus het verboden had (Matt.6:34-37)) een manier geweest zijn van Lindanus om de doperse ketterij nog meer in verband te brengen met duivelse hekserij, waarbij verondersteld werd dat heksen een verbond met duivel hadden gesloten.

Lindanus' heftigste kritiek gold echter David Joris en zijn volgelingen, want Joris bedroog niet alleen veel mensen met zijn visioenen, maar hij ontkende ook het bestaan van de duivel. De davidjoristen, brengt hij te berde,

hebben haren oorspronc genomen van eenen verkeerden oft verdoelden tooouenare/ de welcke ontrent xlv. iaer duer Vrieslant zijn fenyninghe leeringe wt die oude cisternen oft poelen der stinckender ketteryen ghesayt heeft/ der Saduccen dwalinge verwekkende ende by brengende die Engelen/ Duyuelen/ ende den doop loochent hy/ ooc dat wterste oordeel/.⁶⁷

Nog ernstiger was volgens de geleerde inquisiteur Joris' faam als verrichter van wonderen, wonderen die naar zijn mening alleen maar verricht konden worden door boosaardige *toouerien*, zoals het veranderen van water in wijn, zichzelf onzichtbaar maken om zo ontdekking te voorkomen en zich twee meter boven de grond te verheffen, 'duer de cracht van t'quick zeluer'. Ongetwijfeld beschouwde Lindanus Joris als een duivelse tovenaars, net zoals de andere dopers, vooral de Munstersen die geruchten verspreidden over vreemde verschijningen, zoals regen bestaande

66 Williams, *Defining Dominion*, 69.

67 Wilhelmus Lindanus van Dordrecht, *Oprecht Tryakel Teghen t'venijn alder dolinghen onser tijds. Tafelschewijs/ als in eenen spiegel allen beminders der Euangelischer waerheys voorgesteld/ om menigerley Rigal der helscher ketterijen nu seer hier telande listelijck ghestroyt/ t'onvliene ende te schouwen* (Antwerpen, 1567), 121r.

uit bloedig water, dit alles met de bedoeling hun 'valsch Euangelie' te sterken. Hoe dan ook, Joris' faam als een tovenaer strekte zich ook uit tot zijn vermeende gave te spreken met dieren en het verrichten van wonderen na zijn dood.⁶⁸ Natuurlijk beweerde Joris, dat hij geen wonderen wrocht, alhoewel het, gezien de heersende opvattingen over heiligen en heksen⁶⁹ en de verwarring over Joris' eigenaardige opvattingen begrijpelijk is, dat deze misvattingen bestonden.

Deze opvattingen over de dopers en de mennonieten wonnen zeker nog aan diepte door de opkomst van de Contra-Reformatie in de zuidelijke Nederlanden en elders en vooral door het optreden van de jezuïeten, die de protestantse scepsis succesvol bestreden door het bevorderen van het geloof in katholieke wonderen. Een van de ijverigste jezuïtische polemici aan het einde van de zestiende eeuw was Franciscus Costerus (1532-1619), die zijn loopbaan afsloot als de provinciaal van de jezuïetenorde in de Nederlanden en een belangrijke rol speelde bij de oprichting van de Mariabroederschappen in de Nederlanden.⁷⁰ In zijn *Schildt der Catholijcken/ Teghen de Ketterijen*, dat in 1591 uit het Latijn in het Nederlands werd vertaald, benadrukt Costerus de duivelse natuur van het anabaptisme door het te plaatsen in een breder kader: de afschuwelijke pogingen van de duivel het katholieke geloof te vernietigen, die spoedig hun toppunt zullen vinden in de naderende apocalyptische strijd. Volgens het voorwoord in de verhandeling, geschreven door de vertaler Godevaert vanden Berghe, pastoor van Oosterweel, was Costerus – zoals Lindanus voor hem – een van de katholieke helden, die God had geschapen om dwalingen het hoofd te bieden. Hij beweert dat Simon Magus de grondlegger is van de duivelse ketterij. Diens leerlingen zijn voortgegaan met de verspreiding van deze dwalingen: Arius, Mohammed and nu 'Luther en zijn leerling Calvin'.⁷¹ Zoals het een jezuïet betaamt, plaatste Costerus het hele verhaal in een internationaal perspectief en en legde hij uit, waarom de aanvallen van de duivel op Europa zo waren geëscaleerd:

Want t'schijnt dat Satan/ oft om dat hy siet dat den tijdt cort is/ oft om dat hy wt de landtschappen ende Coninckrijcken van Indien ende Japanien (daer hen seer veel menschen begheuen tot de heylighe Kercke) is gheworpen/ alle sijn wterste devouir ende beste doet/

68 Zie Waite, 'Talking Animals, Preserved Corpses and Venusberg'.

69 Zie Richard Kieckhefer, 'The holy and the unholy: sainthood, witchcraft, and magic in late medieval Europe', *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 24 (1994), 355-385; Peter Dinzelbacher, 'Echte und Falsche Mystik aus Historischer Sicht', in: Andreas Resch, ed. *Paranormologie und Religion* (Innsbruck, 1997), 503-533 en Clark, *Thinking with Demons*, 83.

70 Zie Nissen, *De katholieke polemiek*, 202-215.

71 Franciscus Costerus, *Schildt der Catholijcken/ Teghen de Ketterijen: Inhoudende de principaelste gheschillen die in onsen tijden opgeresen zijn in t'gelooue/ Met een oprechte verclaeringhe der seluer* (Antwerpen, 1591), 2r-4v.

dat hy immers in dese onse Nederlanden sijn rijk soude stellen ende vestighen: ende al ist dat hy den dienst der afgoden niet in en brengt/ dat hy immers gantschelijck wech soude nemen alle Godtvruchticheydt/ Religie/ ende oprechten Godts-dienst.⁷²

Onorthode stromingen, aldus Costerus, waren er altijd al geweest, maar nooit was er zo'n verscheidenheid aan ketterijen en rebellieën als in deze tijd. De bestaande ketterijen sloegen geen acht op het gezag van de vorsten en toonden zo 'dat hen werck niet menschelijck / maer gantschelijck duyelsch is'. Door hun afwijzing van de heiligenverering proberen ze ook nog 'de dooden te beroouen van haeren noodighen bystandt ende behulp' en de levenden de hulp tegen de zonde en de angst voor de hel af te nemen; er zijn lieden, die zelfs aanwezigheid van de hel ontkennen.⁷³ Luther kan wel hebben beweerd dat hij geïnspireerd werd door de Heilige Geest, maar zijn woorden tonen aan, dat hij daarentegen een leerling was geweest van de duivel.

In tegenstelling tot de verwerping door de reformatoren van de heiligenverering, de sacramenten en de sacramentaliën, aldus Costerus, was de ware kerk gegrondvest op de wonderen van de heiligen. Volgens hem is er sprake van een soortgelijk conflict als dat tussen enerzijds Simon Magus en zijn volgelingen, die met behulp van de duivel hebben geprobeerd wonderen te copiëren en anderzijds de heiligen, de ware wonderdoeners. Costerus' polemische strategie was typerend voor veel contrareformatorische activisten, vooral voor degenen die landen als Frankrijk en de Lage Landen, met hun vele calvinisten, als werkterrein hadden: richt de aandacht op de kwestie van de wonderen en bewijs de geloofwaardigheid van de rooms- katholieke kerk door niet alleen te verwijzen naar wonderen die in het verleden hebben plaatsgevonden, maar ook naar de tegenwoordige wonderen en het exorcisme, een strategie waarop de protestanten vaak het antwoord schuldig bleven.⁷⁴ Costerus noemt de duivel zo vaak, dat het mogelijk is vergelijkingen te

⁷² Costerus, *Schildt der Catholijcken*, [1v].

⁷³ *Ibidem*, [2-3]: 'maer de ketters en connen oock niet verdraeghen de vrees der hellen. (Wat doch? dat sommige segghen dat daer gantschelijck gheen helle en is?) noch sy en hebben bycants gheen Sacramenten dan het Doopsel'.

⁷⁴ D.P. Walker, *Unclean Spirits: Possession and Exorcism in France and England in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries* (Philadelphia, 1981); Jonathan L. Pearl, *The Crime of Crimes: Demonology and Politics in France, 1560-1620* (Waterloo, 1998), "A School for the Rebel Soul": Politics and Demonic Possession in France', *Historical Reflections* 16 (1989), 286-306, en 'Demons and Politics in France, 1560-1630', *Historical Reflections* 12 (1985), 241-251. Voor Duitsland, zie H.C. Eric Midelfort, 'The Devil and the German People: Reflections on the Popularity of Demon Possession in Sixteenth-Century Germany', in: Steven Ozment, ed. *Religion and Culture in the Renaissance and Reformation* (Kirkville, Mo, 1989), 99-119 en HeiB, 'Konfessionelle Propaganda'. Voor de Nederlanden, zie Benjamin J. Kaplan, 'Possessed by the Devil? A Very Public Dispute in Utrecht', *Renaissance Quarterly* 49 (1996), 738-759.

maken met Maarten Luther, wiens obsessie met Satan algemeen bekend is.⁷⁵ Was er een betere manier de noodzaak aan te tonen van de katholieke geestelijkheid dan priesters die de duivel versloegen in dramatische openbare exorcismes of in het doen van wonderen, waarbij heiligenreliken of de hostie betrokken waren?⁷⁶

Hoogstaand zedelijk gedrag was niet genoeg, aldus Costerus, want ook onder de heidenen zijn er veel mensen, die een moreel onberispelijk leven leiden; in plaats daarvan zijn wonderen het enige bewijs van goddelijke macht.⁷⁷ Hij geeft vervolgens commentaar op berichten dat de dopers wonderen van geletterdheid verrichtten, die eerder door Lindanus werden geciteerd:

Men seydt dat de Herdoopers hen slechte ende ongheleerde menschen gheuen de weten-theijdt van lesen/ ist datse t'Doopsel ontfanghen: daer sy af berooft zijn/ so haest alsse de ketterij verwerpen. Maer grooter dinghen bedrijuense die vanden duyuel beseten zijn/ die vremde talen spreken/ ende verborgen ende absente dinghen openbaeren: want dese dinghen en zijn niet te achten voor miraeckelen die de macht des duyuels niet te bouwen en gaen. Antichrist sal miraeckelen doen/ maer door toedoen des duyuels/ ende gantsche-lijck onprofijtelijske: want tot gheen profijt der menschen sal hy vier vanden hemel doen neder trekken/ ende t'beeldt vande beeste doen spreken. Ghelijcke dingen gheschieden vanden tooenaers/ tot groote schade vande ghemeynte.⁷⁸

75 Heiko A. Oberman, *Luther: Mensch zwischen Gott und Teufel*. (Berlijn, 1982); Mark U. Edwards, Jr., *Luther's Last Battles: Politics and Polemics 1531-1546* (Ithaca en Londen, 1983); en Scribner, *Popular Culture and Popular Movements*, 277-299.

76 Costerus, *Schildt der Catholijcken*, [29-30]: 'Ten laetsten alle de ketters schijnen ouer een te comen/ ende met eedt aen malckanderen verbonden te wesen/ teghen de miraeckelen die door de Heylighen gheschieden inde Kercke Gods. Want aenghesien dat sy gheene waerachtighe miraeckelen en connen ghedoen om hen leeringhen te bevestigen/ noch en willen door de miraeckelen der Catholijcken niet gheleydt worden van haer onghetrouwicheydt/ soo ist van noode dat sy die achten oft voor wercken der duyuelen (nae de maniere der Phariseen/ die de goddelijcke wercken Christi toeschreuen Beelzebub den prince der duyuelen) oft voor ghemaecte ende versierde dinghen. ... Wt desen haet teghen de miraeckelen zijn de ketters ghecomen tot alsulcke stouticheydt ende rasernije/ midts datse sien dat t'volck door miraeckelen beweeght wordt/ datse de heylighe Reliquien ende beelden/ aen welke Godt hem gheweerdicht soodanige wonderlijckheden te wercken/ afworpen/ breken/ ende verbranden. De Catholijcken ter contrariën houden de miraeckelen der Heylighen in eeren ende reuerentie/ ghemerckt datse teekenen zijn oft vande heyligheyt der ghener daer se door gedaen worden ... nochtans wordt de heylige Kercke oock nu ter tijdt met veel miraeckelen/ die gheschieden aen de heylighe beelden ende reliquien der Heylighen/ verlicht/ ende de waerheyt van ons gheloof bevesticht/ daer de ketters oock d' minste teeken/ ...' Later (*ibid.*, 274) verdedigde hij het geloof dat hosties, die door joden waren ontheilgd, in werkelijkheid bloedden.

77 *Ibidem*, [89-90].

78 *Ibidem*, [91]. Hij vervolgde: 'Maer som wijlen wordender miraeckelen ghedaen vande dooden/ aen heurlider oft reliquien ende ouerblijfselen/ oft tot haerder aenroepinghe. Ghelijck de gebeenten vanden begrauen Heliscus hebben eenen dooden mensch verweckt: ende dese

Op deze wijze wordt het vermeende wonder van de anabaptistische geletterdheid – die voorzover mij bekend is, nooit door de anabaptisten zelf werd opgeëist⁷⁹ – gebruikt als bewijs voor hun verbond met de duivel en in dit opzicht vergelijkt Costerus hen zowel met de bezetenen als de heksen. Toen Costerus zijn werken in de jaren negentig van de zestiende eeuw schreef (aan het begin van een van de periodes van de ergste heksenvervolgingen in het Duitse Rijk), martelde volgens hem de duivel de Europeanen op verschillende manieren, in het bijzonder door middel van de ketterij van het anabaptisme, demonische bezetenheid en hekserij. De voorspelling van de eerder genoemde anonieme Gelderse auteur scheen te zijn uitgekomen.

Costerus was niet de enige, die de ketterij van de hervorming beschouwde als de voorhoede van de aanval van de duivel op de ware kerk. Cornelius Loos (1546-c.1597), de beroemde Nederlandse priester, werd gedurende de heksenpaniek in Trier in 1592-1594 gedwongen zijn manuscript *De vera et falsa magica* (*De ware en valse magie*), waarin hij zich een tegenstander betoonde van het geloof in duivelse hekserij te herroepen, maar tolerantie of religieus scepticisme waren niet zijn beweegredenen. In plaats daarvan was hij bezorgd, dat de hernieuwde vervolging van duivelse hekserij (die hij niet alleen beschouwde als illusoir, maar ook als onzinnig)⁸⁰ Europa's autoriteiten zou afleiden van de echte duivelse bedreiging die zijn vaderland in hevige beroering had gebracht en hem had gedwongen om een leven te leiden in ballingschap: de protestantse en anabaptistische ketterijen. Hekserij, aldus Loos, kon het lichaam van de mens schade aandoen, maar de schade aangericht door ketterij is veel ernstiger, want het brengt een dodelijke en eeuwige wond toe aan de onsterfelijke ziel.⁸¹ Met andere woorden, de echte

betuygen de heylicheyd vanden dooden. Daerom en sullen de ketters/ die noch leuende noch doodt haer heylicheydt by yemanden vanden hunnen en connen bevestighen (als ist dat het selue de oude Arianen/ ende Luther ende Caluin dickwils hebben gheproeft) noch met openbare ende onghetwijfelde openbaringhe gheproberen oft ghethoonen/ niet behooren tot de waerachtighe Kercke/ wiens teecken is heylicheydt'.

79 Het is mogelijk dat enige voormalige anabaptisten zulke wonderbaarlijke verhalen gebruikten om zodoende te rationaliseren, dat ze vroeger aanhangers waren geweest van het doperdom. Doordat de slachtoffers tijdens ondervragingen door rechters en inquisiteurs zwaar onder druk werden gezet, konden ze op de propfen komen met opmerkelijke verhalen. In 1560 werd in Amsterdam Cornelis Pieterssen ervan beschuldigd verboden boeken in zijn bezit te hebben met het doel ze te verkopen en dit ondanks het feit, dat hij kon lezen noch schrijven. *DAN* II, 267.

80 P.C. van der Eerden, 'Cornelius Loos und die *magia falsa*', in: Hartmut Lehmann en Otto Ulbricht, ed. *Vom Unfug des Hexen-Processes. Gegner der Hexen verfolgungen von Johann Weyer bis Friedrich Spee*, (Wiesbaden, 1992), 139-160, m.n. 150. Zoals Van der Eerden omschrijft: 'wenn er sich beklagt, keine Feder könne die Unsinnigkeit dieser Denkbilder beschreiben, wird die Klage sowohl vom Bewußtsein und Ärger in bezug auf die totale Stupidität des Hexenglaubens genährt ...'

81 'Die Zauberer mögen mit Bezauberungen vielleicht und mit Giften sicherlich Früchten, Vieh

aanval van de duivel op de kerk bestond uit het betoveren van de geest van de mensen door hen te laten geloven in dwalingen in plaats van de waarheid, en door hen vrees in te boezemen voor vliegende of van gedaante veranderende heksen in plaats van angst voor echte ketters.

Ondanks Loos' opvattingen volgden de meeste katholieke polemici de retorische benadering van de auteur van de Gelderse verhandeling en van Petri, Lindanus, en Costerus: in zijn boosaardig complot om de kerk te vernietigen, heeft de duivel een strategie ontworpen van 'gefaseerde' aanpak: te beginnen met de lutherse reformatie, via de nog verderfelijker anabaptistische bedreiging naar – in de laatste decaden van de zestiende eeuw – de weerzinwekkendste van allemaal: de heksen. Maar zo'n duivelse strategie van 'gefaseerde' aanpak betekende niet, dat hekserij de enige wijze was waarop de duivel de mensen belaagde, want de duivel zou even gemakkelijk kunnen terugkeren tot een van zijn vroegere tactieken om de gelovigen te verwarren. Zelfs in gematigde boeken, zoals bijvoorbeeld de anonieme *Successio Anabaptistica*, die voor het eerst werd gedrukt in 1603 en naar het schijnt geschreven is door de Nederlandse priester Simon Walraven, werden verschillende typische vergelijkingen gemaakt tussen de anabaptisten/mennonieten aan de ene kant en de activiteiten van de duivel aan de andere kant.⁸² In dit boek antwoordt Walraven op een menniste verhandeling, geschreven door Jacob Pietersz. vander Moelen en getiteld *Successio Apostolica*, waarin hij de rooms-katholieke

und vergänglichlichen menschliche Körper schädigen, die Ketzer dagegen, mit ihrem Kelch der falschen und tödlichen Lehre, fügen den unvergänglichen Seelen eine tödliche Wunde bis in alle Ewigkeit zu'. Geciteerd bij Van der Eerden, 'Cornelius Loos und die *magia falsa*', 151. Van der Eerden (*ibid.*, 155) zet uiteen, dat Loos de duivel beschouwt als een geestelijk motief, want Loos geloofde niet dat duivels een stoffelijke vorm konden aannemen en redeneerde dat hun invloed louter denkbeeldig was. De gevolgen van deze opvatting, aldus Van der Eerden, waren groot: 'Die Bedeutsamkeit der strikten Spiritualisierung der Dämonen für die ganze Hexenlehre leuchtet sofort ein: Wenn Dämonen keine körperlichen Formen annehmen können, dann beruhten alle angeblichen Wahrnehmungen von Teufeln in bizarren Gestalten auf Träumen, Phantasiebildern und Verblendungen. Und das ist genau das, was Loos behauptet'. De duivel, aldus Loos, had dus geen lichaam, maar het was een boosaardige geest, die verantwoordelijk was voor het kwaad van de ketterij (*ibid.*, 157). Het is interessant dat de anabaptist en spiritualist David Joris de duivel eveneens spiritualiseerde, alhoewel het onwaarschijnlijk is, dat Loos beïnvloed is door de beruchte ketter. In de Nederlanden zag men de duivel dus voornamelijk in een spiritualiserend perspectief. T.a.v. Joris, zie Gary K. Waite, 'From David Joris to Balthasar Bekker?: The Radical Reformation and Scepticism towards the Devil in the Early Modern Netherlands (1540-1700)', *Fides et Historia* 28:1 (1996), 5-26, en "Man is a Devil to Himself": David Joris and the Rise of a Sceptical Tradition towards the Devil in the Early Modern Netherlands, 1540-1600', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 75 (1995), 1-30. Voor het spiritualisme, zie ook Benjamin J. Kaplan, 'Remnants of the Papal Yoke: Apathy and Opposition in the Dutch Reformation', *Sixteenth Century Journal* 25 (1994), 653-669.

⁸² Nissen, *De katholieke polemiek*, 152-156.

kerk ervan beschuldigde te heulen met de duivel en van het bedrijven van priesterlijke magie met haar heiligen, beelden en sacramentaliën; hij beweerde ook, dat er maar twee kerken waren: de kerk van Christus, gegrondvest op het Woord van God en de synagoge van Satan, gebaseerd op leugens.⁸³ Zoals we gezien hebben bij de uitdaging van de eenogige Adriaen om de hosties te doorsteken, was deze aanpak routine geworden bij de anabaptistische/menniste en calvinistische polemici in hun strijd tegen de katholieken en het is niet verbazingwekkend, dat de ceremonie van de kinderdoop en de bijkomende geestenbezwering een speciaal doelwit waren, in het bijzonder voor de mennonieten. Volgens Pietersz. was de gewoonte van de peetouders om het kind tot het doopvont op te heffen en het verzaken van de duivel in naam van de dopeling belachelijk, net zoals het geloof dat kinderen voorafgaand aan de doop bezeten konden zijn door de duivel.⁸⁴ Tenslotte, aldus Pietersz., steunt de heiligheid van het rooms-katholieke geloof geheel en al op 'zulke toverachtige bezweringen'. Op deze wijze matigen de katholieken zich aan de echtheid van hun zogenaamde wonderen te bewijzen.⁸⁵

83 Jacob Pietersz. vander Moelen, *Successio Apostolica. Dat is/Naecominghe/ oft deNaetredinghe der Apostelen/ waer in dat die bestaet/nae dat ghetuyghenisse der H. Schrifteen* (Alcmaer, Jacob de Meester, 1600), 7r-7v. Hij beweert bijvoorbeeld, dat katholieke bisschoppen hun kudde niet leren de zonde te ontvluchten, maar in plaats daarvan gebruik te maken van hekserij 'den Duyvel met cruycken ende tooversche woorden van haer te jagen/ ende dienen met sulcke Tooversche superstitionen den Duyvel selve/ heeft dit geslachte liever te doen/ als Godt gehoorsaem te zijn'. (*ibid.* 49v-50r).

84 Pietersz. vander Moelen, *Successio Apostolica*, 57v-58v. Pietersz. bespreekt hierin het meningsverschil tussen paus Innocentius I en Pelagius en hij citeert de paus: '*Quid in illo agit exorcismus meus, si in familia Diaboli non tenetur? Quasi dicert*, Ghy Pelagianen seght/ dat het kindt/ datmen my ten Doope brengt/ niet en is in de eyghenschap des Duyvels/ wat doet dan mijn uytbannen des Duyvels/ oft mijn tooversche incantie/ om den Duyvel wech te jagen/ is het kindt niet des Duyvels eyghen/ ende in zijn macht gehouden/ hy die my het kindt te Doopen bracht/ soude my voorwaer antwoorden voor het kindt/ want voor hem selven mocht hy niet antwoorden/ hoe soude hy dan seggen dat hy den Duyvel versaecte/ die in het kint niet zijn en soude'. Tijdens de ceremonie heffen de peetouders het kind op tot het doopvont en bevestigen 'datse den Duyvel versaecken/ dat het kindt (als oft van den Duyvel beseten ware) van des Duyvels macht wordt verlost'. Omdat de Pelagianen dit gebruik afwezen, lieten zij, aldus Innocentius, de kinderen in de 'macht des Duyvels'. Pietersz. antwoordt hierop: 'Maer hoe loos datse waren/ soo en siet hy niet datse yet souden weten te antwoorden/ waer toe dat dan de (tooversche) besweeringhe/ oft Duyvels belesinge ende uytblasinge aen den kinderen gheschiede/ dat moest sonder twijffel (meynt hy) uyt bedroch wesen/ soo sy niet met den boosen vyandt beseten en waren. Zijn sy dan beseten/ ende datse daeromme niet bedriechlijk worden besworen/ ende den Duyvel uytgheblasen: So besluyt hy/ dat sy hem souden hebben/ etc.'.

85 *Ibidem*, 59r: 'al haer heylicheyt staet in sulcken tooverschen besweeringhe'. Hij gaat verder en stelt dat de katholieken 'schrijven hier af sulcken Historie/ wat sy met haer tooversche belesinge ende besweeringe al Mirakelen ghedaen hebben/ ende hoe sy doen haer hoorders wijs ghemaect hebben/ dat het niet en was tegen Gods verbodt'.

De beschuldigingen van Pietersz. in aanmerking genomen, is Walravens antwoord nogal gematigd; in zijn werk geeft hij een in het algemeen nauwkeurig verslag van de doperse bewegingen. Het zedelijk gedrag van de mennonieten schildert hij evenwel af als een dekmantel of een uiterlijke schijn voor hun ware innerlijke natuur als agenten van de duivel (Satan zelf verschijnt als een engel van het licht) met de bedoeling het eenvoudige volk te misleiden. Nu het de dopers niet was gelukt hun doel door het zwaard te bereiken gingen zij, aldus Walraven, over tot de 'schijn van heylicheyt'.⁸⁶ De volgelingen van Hoffman (die stierf als een 'duivelse martelaar')⁸⁷ en Jan Matthijs gebruikten soms 'Duvels spoocken' om veel mensen te overtuigen van hun apostolische ambt en 'brochten/ menich mensch met haer doopery tot een lachter van Sathan'.⁸⁸ Bovendien waren hun beruchte onderlinge verdeeldheid, het in de ban doen van medegelovigen en het mijden (zelfs door echtelieden) duidelijke tekenen, dat ze van de Satan waren en niet van God.⁸⁹ Walraven vergelijkt hun bedriegelijke natuur met de verleidelijke vrouw uit Spreuken 7, die mannen in haar ban brengt met haar uiterlijke schoonheid, met het doel hen in het verderf te storten.⁹⁰ De samenhang van het beeld van de verleidster, dat zo alomtegenwoordig is in de heksenliteratuur, met de dopers is in aanleg gevaarlijk. Uiteraard waren de pogingen van de mennonieten om door hun godvruchtig leven en zonder heiligen de hoogste zedelijke waarden te bereiken, duidelijk een gevaar voor de katholieke hiërarchie, die zelf wilde bepalen wat hei-

86 [Simon Walraven], *Successio anabaptistica, Dat is Babel der Wederdoopers/ eensdeels in Duytsland/ maer principael in Nederlandt/ In welke de opgheworpen oorsprong/ de rasende voortganck/ ende bittere verstrovinghe in t'cort verhaelt wort* (z.p., 1612), 3-7. Walraven schrijft bijvoorbeeld over de 'dwase hoveerdicheyt [van de dopers] via schijn van heylicheyt', want zij is 'soo grof dat Sathan onder die gedaent van een Engel des lichts/ dit geselschap verheven heeft tot de hoochste bediening van de wtghelesen kinderen Gods' (*ibid.*, 7).

87 [Walraven], *Successio anabaptistica, Dat is Babel*, 32.

88 *Ibidem*, 35: 'Ende wat souter tegenstaen/ want somtijts met Duvels spoocken/ schenen sy haest Apostelen te wesen/ ende den geest op Pincxt dach ontfanghen te hebben/ nu met dreyghementen/ brochten/ menich mensch met haer doopery tot een lachter van Sathan'.

89 *Ibidem*, 9.

90 *Ibidem*, 3: 'Niet sonder reden waerschout de wijse Salomon/ alle de ghene die de wech des gheloofs passeeren/ dat sy haer sullen wachten van die bedriechlijcke vrou/ die vol van woorden/ met die soetichcyt der gestolen wateren/ en verholen broot/ de passante bevangt: ende aentreckelijc van wesen/ sittende inde deure van haer huys met haer bevallicke manieren/ verwint alle die haer genaken. Want daer schuylen Reusen [Keusen] (boose Geesten) in haer saletten/ ende zy leydt haer gasten in t'diepste der hellen. Wie moghen wy alderbequaemste by dese lichte verleydende vrou verstaen/ dan die onstadige ende beveysnde seckt der wederdopers/ die altijd besich is/ of met smekende en hoochberoemde woorden (als zy haer fantasien met de letter der Schriftuere bekleeden: de gheloovighen te verleyden/ of met een schijn van heylicheydt en ghemaecte rechtveerdicheydt/ de simpele luyden te bedriegen'.

ligheid was en wie een heilig leven leidde.⁹¹ Aan het begin van de zeventiende eeuw waren er verschillende periodes van grote 'heksenpaniek' geweest en de retoriek over de heksen kon nu worden gebruikt tegen de dopers om het eenvoudige volk te waarschuwen niet in hun val te lopen. De retoriek was met andere woorden weer bij het begin teruggekomen, zodat het woordgebruik en de beelden van satanische heksen, die uiteraard meer in het oog vielen, nu konden worden gebruikt om de mennonieten nog meer te demoniseren, hun aanwijsbare faam als zedelijk hoogstaande mensen ten spijt.

Calvinistische propaganda: 'Alle duvelen der hellen ontbonden'

De meeste calvinistische propagandisten maakten daarentegen in hun geschriften geen magische toespelingen op de anabaptisten, want zowel de calvinisten als de dopers verwierpen het katholieke ritueel als katholieke magie of hocus-pocus.⁹² De calvinistische opvatting over dit onderwerp wordt heel duidelijk aangetoond in het anonieme *Den val der Roomscher Kercken/ met al hare afgoderie*, dat in 1556 werd uitgegeven. In dit zeer polemische geschrift beweert de schrijver in alle ernst dat katholieke priesters (die de ware kerk hebben vervolgd) slechter zijn dan tovenaars, wanneer zij beweren het brood in Christus zelf te veranderen. Hij geeft zijn mening als volgt weer:

O Babylon Babylon/ al het bloet der ghetuyghen Jesu Christi/ van de scheppinghe des weerelts/ tot haer eynde toe sal het van v gheeyschet zijn/ ende van uwe dienaers/ want de

91 Zie Waite, 'Dopers anticlericalisme en lekenheiligheid. Doperse heiligen en heiligheid in de Nederlanden', *Doopsgezinde Bijdragen* 25 (1999), 65-84. Voor het nauwe verband tussen heiligen en heksen, zie Kieckhefer, 'The holy and the unholy' en Dinzelbacher, 'Echte und falsche Mystik aus historischer Sicht'.

92 Zoals de gematigde calvinist Adrianus van Haemstede het uitdrukte in zijn martyrologium *Historien ofte Gheschiedenissen der vromer Martelaren, die om het getuygenisse des Euangelij haer bloet vergoten hebben, van den tijde Christi af, tot den Iare M.D. Lxxix. Toe, op het corste by een vergadert*. (Dordrecht: Jan Canin, 1585), 342, begingen de katholieken een groot kwaad tegen de echtelijke staat, wanneer zij er aanspraak op maken hun kinderen van boze geesten te bevrijden ('doet ghy den kinderen/ ende den houwelicken state groot onghelijck/ dewijle ghy den Duyuel [och boosheyt] wt hem wilt besweeren'). Voor protestanten en magie, zie met name Clark, *Thinking with Demons*, esp. 489-508, en 'Protestant demonology: sin, superstition, and society (c. 1520-1630)' in: Bengt Ankarloo & Gustav Henningsen, ed. *Early Modern European Witchcraft: Centres and Peripheries* (Oxford, 1990), 45-81. Moshe Sluhovskiy ('Calvinist Miracles and the Concept of the Miraculous in Sixteenth-century Huguenot Thought', *Renaissance and Reformation* 19/2 [1995], 5-25) herinnert er ons echter aan, dat calvinisten zich van dezelfde woorden bleven bedienen als de katholieken en dat de meesten van hen niet zo snel en grondig hun geloof in wonderen en het wonderbaarlijke opgaven als Calvijn, die betoogde dat de schepping het enige echte wonder was, zou hebben gewenst.

toouenaers/ die de duuelen wt tooueren/ zijn heyligher/ dan ghy die daer zijt van die hoerachtighe kercke. Wat onderscheyt isser tusschen dese/ touenaers die daer eenen boosen geest doen comen in een cristallijn/ ende so doen comen op haren nagel/ ende sommige in een spiegel: Maer ghy wilt Christum wroepen om te comen in een stuck broots/ ende ghy [Bvr] segt dat ghy hem cont hebben also dicwils alst u ghelieft te spreken dese woorden. Hoc est corpus meum/ ende doet het volck ghelooouen dat Christus hem seluen buycht om van v gheguytheit te zijn in een stuck broots door het roepen ofte manen van desen grooten Babylonischen hoereerders/ die daer voeren het teeken der beest/ makende tvolck te gelooouen dat sy hem maken onderdaen tot haer gugelerie met desen woorden. Hoc est corpus meum.⁹³

De volstrekte hypocrisie van een kerk die tovenaars vervolgde, omdat dezen be-
weerden geesten op te roepen, terwijl ze tegelijkertijd in de eucharistie haar eigen
vorm van magische, ja zelfs demonische bezwering bezat, was een geliefd thema in
de calvinistische anti-katholieke propaganda. In hun strijd tegen de mennonieten
probeerden calvinistische schrijvers in het algemeen rationele en bijbelse argu-
menten te gebruiken om aan te tonen, dat de mennonieten ongelijk hadden met
het verwerpen van de kinderdoop en het vasthouden aan Hoffmans en Menno's
leer van het hemels vlees van Christus. Bovendien moest men in de Republiek
toegeven, zij het met tegenzin, dat vele mennonieten een godvruchtig leven leid-
den.⁹⁴ Het vrome leven van veel doopsgezinden, gepaard met stekelige anticlerica-
le berispingen van de kant van de anabaptisten jegens de elitaire opleiding van de
protestantse dominees, hun nauwe band met onderdrukkende regeringen en een
lakse kerkelijke tucht waren een niet te onderschatten probleem voor de calvinisti-
sche predikanten. Om te kunnen wedijveren met de doopsgezinden ontwikkelde
de calvinistische kerk misschien een kerkmodel op basis van vrijwilligheid, dat wel
enigzins leek op dat van de mennonieten.

De samenspraak van de Oostfriese predikant Bernard Buwo tegen de gelovi-
gendoop toont wel aan hoe serieus de calvinistische kerk de uitdaging van de
dopers nam. Buwo toont zich bezorgd over de schadelijke gevolgen van de doper-
se opvattingen voor de 'arme, eenvoudige lieden', die door de mennonieten met
hun propaganda over de kinderdoop als een uitvinding van mensen en een gru-

93 *Den val der Roomscher Kercken/ met al hare afgoderie/ waerby een yeghelijc mach kennen ende merken het onderscheyt tusschen de yerste kercke (van welke Kercke onse Ouerste Heere ende Coninc het ouerste hooft is) ende de vermaledide kercke verscheyden* (z.pl., 1556), Biv v-Bvr.

94 Voor de officiële verklaringen van de gereformeerden over de mennonieten, zie F.S. Knipscheer, 'De Nederlandsche gereformeerde synoden tegenover de Doopsgezinden (1563-1620)', *Doopsgezinde Bijdragen* 50 (1910), 1-40 en 51 (1911), 17-49. Voor de protestantse polemiek tegen het anabaptisme in het algemeen, zie John S. Oyer, *Lutheran Reformers Against Anabaptists: Luther, Melancthon and Menius and the Anabaptists of Central Germany* (Den Haag, 1964); voor Calvijn, zie Willem Balke, *Calvijn en de doperse radicalen* (Amsterdam, 1973).

welijk bedenkfel van de paus in de war zijn geraakt.⁹⁵ De dopers oefenen op velen grote aantrekkingskracht uit, omdat 'sy wtwendich vroom schijnen te zijn in haer leuen', maar dit kan 'de Duyuel wel lijden', omdat 'sy slechts met valsche leere ende ketterije besmet zijn'; wat de duivel niet kan verdragen zijn degenen, die de juiste leer met een godvruchtig leven combineren.⁹⁶ Tenslotte oppert hij het idee dat doperse dwalingen konden blijven bestaan, omdat de katholieke autoriteiten in hun strijd tegen de ketterij de foute middelen hebben ingezet – geweld en dwingelandij – in plaats van het Woord van God.⁹⁷ Tegelijkertijd meent Hermannus Faukelius (1560?-1625), calvinistisch predikant te Middelburg, in zijn verhandeling tegen de dopers, dat 'de vryheydt van conscientie die in dese landen verkregen is' door de mennonieten is misbruikt als 'een vryheydt der tonghe/ om de waerheydt teghen te staen ende koenlijck hare vergaderinghen te houden/ ghemeenten te vergaderen/ het volck tot hen te trekken/...' ⁹⁸ Desondanks bewonderde hij hun vrome levenswijze, hun leerstellige dwalingen ten spijt.

Anders dan de gematigde houding van de meeste calvinistische schrijvers typeerden sommige gereformeerde polemici hun doperse tegenstanders als duivels om het onderscheid tussen de dopers en de calvinisten zo scherp mogelijk maken, om zo het menniste anticlericalisme teniet te doen en tegenover de gezagsdragers aan te tonen, dat de calvinisten goede burgers waren, in tegenstelling tot de anabaptisten. Guy de Bres (gest. 1567), calvinistisch predikant in de Franstalige Nederlanden, probeerde bijvoorbeeld de Habsburgse autoriteiten te laten zien, dat ze niets te vrezen hadden van de calvinisten, hoewel zijn pogingen werden tegengewerkt door strijdlustigere collega's. In 1564 ontmoette hij Willem van Oranje en was het

95 Bernardus Buwo, *Een vriendelike tsamensprekinghe, van twee Persoonen, van der Doope der iongher onmonidgher kinderen/ daerin de sake van beyden zijden verhaelt werdt/ heden sdaechs seer nuttelick om lesen.* (z.p., 1564), 3v. Het traktaat werd eerst in 1556 in het Nederduits gepubliceerd en het jaar daarop in het Nederlands vertaald. Buwo's boek werd in 1564 en 1580 herdrukt.

96 Buwo, *Een vriendelike tsamensprekinghe*, 5v-6r.

97 *Ibidem*, 6v. Van Haeftstede was het in wezen eens met de mennonieten, toen hij schreef aan de regenten in de Republiek, 'Ock ghy vrome heeren/ merct doch eenmael den aert ende natuere des Sathans aen/ ... Welc zijn doch de Ketteren? Die de woorden des Heeren volgen/ ofte die daer tegen opstaen ende de selfde verdrucken?': *Historien ofte Gheschiedenissen der vromer Martelaren*, iiii. Hij vroeg de heren niet te luisteren naar het 'gewone volk', dat geleid werd door de 'clachthen der geestelickheit', *ibid.*, iiii v.

98 Hermannus Favkelius, *Babel, dat is Verwarringe der Weder-dooperen onder malcanderen/ over meest alle de stucken der Christelijcker leere. Met een cort verhael vanden oorspronck/ verbreydinghe/ menigherley verdeelinghen ende scheuringhe der selven van malcanderen* (Hoorne, [1621]), A2v-A3r: Hij moest ook de menniste opvatting van de hand wijzen dat de kinderdoop 'een schandelijk bijgeloof' was, dat zijn oorsprong vond in het werk van de antichrist (*ibid.*, 202). Voor Faukelius, zie: Cl. Rooze-Stouthamer, 'Faukelius, Hermannus', *OER* II, 102-103.

met hem eens, dat het hoogst noodzakelijk was de theologische verschillen tussen de lutheranen en calvinisten ter wille van eenheid in het kamp van de Reformatie door de vingers te zien.

De dopers waren een geval apart en naar hen haalde De Bres flink uit in zijn in 1565 gepubliceerde verhandeling, getiteld *La Racine, source, et fondement des Anabaptistes ou Rebaptizes de Nostre Temps*, een geschrift dat ook in het Nederlands werd vertaald.⁹⁹ Hoewel De Bres het woord 'duivel' in zijn werk nauwelijks gebruikt, vertelt hij aan zijn lezers met groot plezier opnieuw de verhalen over de naaktlopers te Amsterdam, die de 'naakte waarheid' aan de Amsterdammers verkondigden en andere beruchte daden van visionaire dopers om zo aan te tonen dat ze bezield werden door een 'vreemde geest' en dat ze Gods Woord vervangen hadden door de misleiding van de duivel.¹⁰⁰ Het is interessant te zien dat een van zijn klachten over de naaktlopers luidde, dat vrouwelijke deelnemers de kritische opmerkingen van Paulus over hun verschijnen – in de kerk of in het openbaar – met onbedekt hoofd aan hun laars hadden gelapt.¹⁰¹ De alom bekende verdeeldheid en onenigheid tussen de verschillende doperse stromingen toonde bovendien aan, dat ze waren bezield door de 'geest van leugens', in plaats van door de waarheid.¹⁰²

Zulke opvattingen werden gedeeld door de felle calvinistische predikant Hermannus Moded (1520?-1603), een prominente leider van de hervorming, die door zijn collega-predikanten werd bekritiseerd wegens zijn grote betrokkenheid bij de politiek. Tijdens de laatste jaren van zijn leven verbleef hij meestal in Duitsland, waar hij een spion was voor de Staten van Holland. In een van zijn drie ons bekende publicaties weerlegt hij de verschillende doperse bewegingen.¹⁰³ In dit werk, *Gron-dich bericht, van de eerste beghinselen der Wederdoopsche secten*, gaat Moded vooral tekeer tegen de spiritualisten, zoals David Joris, Hendrik Niclaes en de 'wonderdoener' Robert Robertson. Volgens Moded is het juist dat Joris de 'duivel van Delft' wordt genoemd. Hij was een 'duivelse man', die een 'goddeloze, duivelse vrijheid' bevordert heeft en wiens opvatting, dat de duivel niets anders is dan iemands slechte gedachten, bijdroeg aan Niclaes' geloof dat de duivels ten laatste zalig zouden worden. Robertsons zogenaamde wonderen waren niets anders dan bedrog met het

99 Voor De Bres, zie James D. Tracy's inleiding in *OER* 1, 215-216. Het Franse origineel werd in 1565 in Rouen gepubliceerd.

100 Guy de Bres, *Den Wortel, den Oorspronck en het Fondament der Wederdooperen* (z.p., 1570), 35r, 36r.

101 Guy de Bres, *Den Wortel, den Oorspronck*, 36r: 'Sy hadden behooren ghedachtich te wesen hoe dat de Heylige Paulus so ernstelicken ghebedt/ Dat de Vrouwen inder Kercken oft Gemeynthe zijnde/ een dexel op haer hooft hebben sullen. Wat soude hy dan geseyt hebben/ hadde hy eenighe vrouwen ghesien/ die al naeckt als Honden sonder schaemte ende als vuyle Teuen achter straeten hadden willen loopen'?

102 *Ibidem*, 232v.

103 Benjamin J. Kaplan, 'Moded, Hermannus', in *OER* 3, 69-70.

doel andere mennonieten over te halen zich bij zijn sekte aan te sluiten in plaats van bij een van de tientallen anderen.¹⁰⁴ De haarkloverijen en het bannen waren op zichzelf tekenen voor de duivelse oorsprong van de dopers; hoe dan ook, 'elk van deze secten behoort toe aan de synagoge van de duivel'.¹⁰⁵ Natuurlijk was Moded er zich van bewust dat hij opruiende taal gebruikte, want de uitdrukking 'Satans synagoge' werd in de vijftiende eeuw speciaal gebruikt voor de heksensabbat.

Alhoewel veel calvinistische predikanten na de Unie van Utrecht de regenten onder druk zetten om de mennonieten als tweederangsburgers te blijven behandelen, beschouwden zij de katholieken als een veel groter gevaar. Dit is natuurlijk niet verbazingwekkend, gezien het feit dat de vroegere zuidelijke provincieën teruggekeerd waren in de schoot der moederkerk en dat de centra van de Hervorming, zoals in 1585 bijvoorbeeld Antwerpen, in Spaanse handen waren gevallen. De Republiek, die nog tot 1648 in oorlog zou blijven met Spanje, ontwikkelde evenwel een voor het Europa van die tijd zeer opmerkelijk, hoewel informeel beleid van godsdienstige verdraagzaamheid. De vervolging van mennonieten werd beëindigd, terwijl het de katholieken werd toegestaan erediens ten te houden in schuilkkerken. In maatschappelijk opzicht bleven de katholieken echter tweederangsburgers in eigen land.¹⁰⁶

Het is interessant te zien dat de Republiek een van de eerste staten in Noord-Europa was, waar (in 1610) de vervolging van heksen werd gestaakt, precies op een moment dat naburige staten in een staat van de ergste paniek verkeerden.¹⁰⁷

De duivel was evenwel niet verdwenen uit de Republiek en calvinistische polemiци verbonden hekserij en de duivel met het katholieke geloof, in plaats van met de doopsgezinden. Philips Marnix van St. Aldegonde, de calvinistische leider van de Opstand en vriend van Willem van Oranje, schreef zijn beroemdste theologische

104 Hermannus Moded, *Grondich bericht, van de eerste beghinselen der Wederdoopsche secten/ ende wat veelderley verscheyden tacken/ een yder met zijn aert ende drijuen daer wt ghesproten zijn/ Item van haer ydele Visioenen/ Droomen/ Prophetien/ sendinge/ leere/ grooten twist/ etc.* (Middelburg, 1603), m.n. 92-178.

105 Moded, *Grondich bericht*, 185.

106 Zie Marijke Gijswilt-Hofstra, ed. *Een schijn van verdraagzaamheid: Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum, 1989) en A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, 4 dln. (Assen, 1978-1980).

107 In de zestiende eeuw waren er in de meeste provincies heksenprocessen en het geloof in hekserij bleef bestaan, alsmede de maatschappelijke druk dit verschijnsel te bestrijden. Zie Marijke Gijswilt-Hofstra en Willem Frijhoff, ed. *Witchcraft in the Netherlands*; Marijke Gijswilt-Hofstra, 'The European witchcraft debate and the Dutch variant', *Social History* 15 (1990), 181-194; Hans de Waardt, *Toverij en samenleving. Holland 1500-1800*, Hollandse Historische Reeks 15 (Den Haag, 1991); Marijke Gijswilt-Hofstra en Willem Frijhoff, ed. *Nederland betoverd: Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1987) en Willem de Blécourt en Marijke Gijswilt-Hofstra, ed. *Kwade mensen: Toverij in Nederland*, een speciaal nummer van het *Volkskundig Bulletin* 12 (1986).

traktaat, *Den Byencorff der Heilige Roomsche Kercke*, een bijtende satire tegen de katholieken, die hij er onder anderen van beschuldigde hekserij te bedrijven met hun rituelen en zogenaamde magie.¹⁰⁸ In zijn verhandeling tegen de ideeën van de spiritualisten, die hij *Geestdrijvische Leere* noemt, brengt hij hen noch hun opvattingen in verband met Satan. Hij merkt alleen op, dat de opkomst van het anabaptisme, het debacle van Munster en de vervolging van gelovigen 'eene alsodanige confusie innestellen/ dat het scheen dat alle de Duuelen der Hellen ontbonden waren/ omme de Werelt om ende om te keeren'.¹⁰⁹ De dreiging van een blijvende carnavaleske inversie werd door polemici van alle confessionele richtingen gebruikt, alhoewel zelfs hier de Nederlandse calvinisten én mennonieten de katholieke autoriteiten als duivels beschouwden en hun religie als een vorm van hekserij. De mennonieten en spiritualisten konden het bij het verkeerde eind hebben gehad of de bijbel verkeerd geïnterpreteerd of genegeerd hebben, ze werden door de calvinistische propaganda in de Republiek niet vaak als duivels bekritiseerd.

Het is mogelijk, misschien zelfs waarschijnlijk, dat sommige mensen geloofden dat de doperse afwijzing van de kinderdoop bijdroeg aan de toename van gevallen van bezetenheid door de duivel of dat er op enigerlei wijze verband bestond met de behoefte van de duivelse heksen aan ongedoopte kinderen voor hun beruchte drankjes. Geleerde schrijvers werden zeker niet gekweld door gewetenswroeging, wanneer ze de gevaarlijke gevolgen van de doperse afwijzing van de kinderdoop overdreven. Zo vond er bijvoorbeeld in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw in Noord-Duitsland een venijnig polemisch debat plaats onder de lutheranen, waarbij aan de ene kant degenen, die getrouw aan Luther waren, voorafgaande aan de doop bij kinderen de boze geesten wilden uitdrijven, en hun meer calvinistisch gezinde broeders aan de andere kant, die deze praktijk wilden afschaffen, omdat het een overblijfsel was van de katholieke magie. In de zestiende eeuw nam de belangstelling voor demonische en duivelse verschijnselen enorm toe en bovenstaande discussie was daarvan een onderdeel. Bovendien leidde dit bij de lutheranen tot een nieuw genre van boeken, de zogenaamde *Duivelsboeken* (*Teufelsbücher*), waarin een verband werd gelegd tussen zonden in de privésfeer, zoals bijvoorbeeld overspel en bijzondere duivels.¹¹⁰

108 Philip Marnix van Sint Aldegonde, *De Byencorff der H. Roomsche Kercke*, 12v: 'Ten derden so bestaet oock alle hare Godsdienst/ alle hare Ceremonien ende Deuotien/ ende alle hare heylichey/ in besweeringen ende belesinghen der Creatueren/ ende vereeringe der seluer/ ende in openbare Toouerijen: waer in sy de stomme Creatueren aenspreken/ als oft sy so veel verstandts hadden als de Papen selue...'

109 Marnix, *Ondersoekinghe en grondelijcke wederlegginge der geestdrijvische leere* ('s-Gravenhage, 1595), voorwoord. Over het thema hekserij en de 'wereld op zijn kop', zie Stuart Clark, 'Inversion, Misrule and the Meaning of Witchcraft', *Past and Present* 87 (mei 1980), 98-127.

110 H.C. Erik Midelfort, 'The Devil and the German People: Reflections on the Popularity of

Het scheen menig tijdgenoot, aldus Robert W. Scribner, 'alsof de duivel en de demonische geesten wilder en onberekenbaarder waren geworden, zoals wordt bevestigd door de opmerkelijke bloei van de protestantse demonologie, die in de tweede helft van de zestiende eeuw tot een obsessie was geworden'.¹¹¹ Het was zeker geen toeval dat de fascinatie van geleerden voor duivelse verschijnselen en de polemische strijd over exorcisme samenviel met een enorme toename van gevallen van bezetenheid door de duivel in het lutheraanse deel van Duitsland. Enige van deze gebeurtenissen baarden veel opzien en grote groepen van de bevolking werden er door getroffen.¹¹² Door predikaties en het publiceren van pamfletten verspreidden de lutherse predikanten hun opvattingen onder het volk en de retoriek over de duivelse gevaren, die een kind bedreigden als het niet werd geëxorceerd of niet werd gedoopt, moet velen ervan overtuigd hebben dat het aantal gevallen van bezetenheid door de duivel zou toenemen. Voor predikanten vormde de toegenomen belangstelling voor en de stijging van het aantal gevallen van bezetenheid door de duivel een middel om hun kudde te tuchtigen, omdat het volgens hen onder de gelovigen wemelde van de 'sadduceeërs, epicuristen en zelfvoldane wereldse lieden, die de werkelijkheid van de wereld der geesten weigerden te onderkennen'.¹¹³ Als we afgaan op de gevallen die door Midelfort worden aangehaald, moeten deze predikanten Satan beschouwd hebben als een soort bondgenoot, want verscheidene gevallen van bezetenheid door de duivel liepen uit op 'opwekkingspreken en visioenen over engelen'.¹¹⁴ De apocalyptische verwachting van een toename van duivelse aanvallen op de kerk scheen te zijn uitgekomen.

Het typeren van het doperdom als een duivelse ketterij vervulde niet alleen de apocalyptische verwachting van een duivelse aanval op de kerk, maar zorgde er ook voor, dat in sommige streken tot bijna aan het einde van de zestiende eeuw

Demon Possession in Sixteenth-Century Germany', in Steven Ozment, ed. *Religion and Culture in the Renaissance and Reformation* (Kirkville, MO, 1989), 99-119, m.n. 102; alsook H.C. Erik Midelfort, *A History of Madness in Sixteenth-Century Germany* (Stanford, 1999), 51-55.

¹¹¹ Scribner, 'The Reformation, Popular Magic', 487.

¹¹² Zie Bodo Nischan, 'The Exorcism Controversy and Baptism in the Late Reformation', *The Sixteenth Century Journal* 18 (1978), 31-51; Midelfort, 'The Devil and the German People', 118; en Waite, 'Talking Animals', 143. De epidemie van de duivelse bezetenheid schijnt ongeveer tegelijkertijd in Frankrijk te zijn begonnen, vermoedelijk als een gevolg van de propagandacampagnes tussen katholieken en calvinisten aldaar. Zie Joseph Klaits, *Servants of Satan: The Age of the Witch Hunts* (Bloomington, 1985), 104-127; Pearl, "A School for the Rebel Soul"; Cunningham, 'The Devil and the Religious Controversies'. Een weeshuis in Amsterdam werd in 1566 ook door de duivel bezeten. De hele affaire zorgde nogal voor consternatie, zie A. Querido, *Storm in het weeshuis. De beroering onder de Amsterdamse burgerwezen in 1566* (Amsterdam, 1958).

¹¹³ Midelfort, 'The Devil and the German People', 111.

¹¹⁴ Midelfort, 'The Devil and the German People', 115.

steeds maar weer ketters op de brandstapel werden gebracht, alhoewel in de Republiek vanaf ca. 1570 niemand meer eindigde op de mutsaard. In andere streken evenwel schenen de autoriteiten ervan overtuigd, dat de dopers en mennonieten een gevaar vormden voor de staat en de kerk, groot genoeg om hun vergrijp te beschouwen als een *crimen exceptum*, waarbij normale juridische procedures werden versoepeld en zware martelingen werden toegepast. Hoewel katholieke heersers in dit opzicht veel strenger optraden dan hun protestantse collega's (de meeste protestantse autoriteiten verbanden de dopers en doodden hen niet), was de druk van de kant van gerechtelijke autoriteiten op deze radicale andersdenkenden heel groot.

Maar dit alles zou spoedig worden overtroffen door de verbijsterende poging om de duivelse heksen, die nog gevaarlijker schenen dan de dopers, uit te roeien. Evenals de anabaptisten werden deze heksen er immers van beschuldigd de doop te verloochenen, het christendom te verzaken en samen te spannen om het te vernietigen. De retoriek en de juridische procedures, die noodzakelijk waren voor de onderdrukking van het anabaptisme, bereidden in belangrijke mate de weg voor de vervolging van heksen, aangezien de autoriteiten in Europa er gemakkelijker van te overtuigen waren dat de duivel vrijelijk rondwaarde in het land, om tijdens geheime nachtelijke bijeenkomsten met achterbakse en ontevreden bevolkingsgroepen complotten te smeden met het doel de staat en de kerk te vernietigen. Hoewel de Republiek niet veel enthousiasme aan de dag legde, wanneer het ging om de vervolging van heksen – zij was immers gewikkeld in een strijd op leven en dood met Spanje – was dit wel het geval in de zuidelijke Nederlanden. Het demoniserend taalgebruik waarmee we in dit artikel kennis hebben gemaakt, kende uiteraard geen grenzen en kon overal in Europa het beleid van wereldlijke en kerkelijke leiders beïnvloeden.

Vertaling: S. Zijlstra†

‘Geboren voor de contramine...’

Coornherts polemieck tegen dopers

Kort na Coornherts overlijden in 1590 schetste Buchelius hem in zijn dagboek als ‘een briljante man, maar iemand met een stormachtige en onrustige geest, geboren voor de contramine’. Justus Lipsius noemde hem een ‘onrustigh oproe-righ mensch: die niet en soeckt dan alleenlijc te twisten’.¹ Inderdaad is een groot gedeelte van Coornherts verzameld werk gevuld met polemieck. Niet alleen de gere-formeerde predikanten werden door Coornhert op de korrel genomen; hij deed hetzelfde met de dopers. In Coornherts polemieck tegen dopers valt een opmer-kelijke verschuiving waar te nemen. In de *Verschooninghe van de roomsche afgoderye* (1560) telt Coornhert de doperse voorman Menno Simons onder de farizeeën en de oversten der joden. Hij lastert, zo meent Coornhert, de ware dienaren van Christus.² In twee ongedateerde dialogen in het *Kruyt-hofken* valt Coornherts oor-deel milder uit. Alhoewel Simons op leerstellig gebied steken heeft laten vallen, staat de deugd van de leidsman van de dopers buiten kijf. Menno heeft voor de deugd gekozen.³

Bestudering van Coornherts polemieck tegen de dopers is voor het onderzoek naar Coornhert van groot belang en biedt de mogelijkheid nauwkeurig de ontwik-keling in zijn denken over de kerk en over de rol van de overheid in kaart te bren-gen. Terwijl naar Coornherts polemieck tegen gereformeerden enig onderzoek is gedaan, is zijn pennenstrijd tegen dopers grotendeels braakliggend terrein.⁴

1 A. van Buchell, *Diarium*. G. Brom en I.A. van Langeraad, ed. (Amsterdam, 1907), 250-251 (november 1590). Zie voor het oordeel van Justus Lipsius: D.V. Coornhert, *Verantwoordinghe van 't proces van den ketteren niet te dooden*, 1590 (*Dieryck Volckertsz. Coornherts Wercken. Waer van eenige noyt voor desen gedrukt zyn* (3 dln; Amsterdam, 1633, voortaan: ww) 3, 480r. Zie voor de datering van Coornherts verzameld werk: B. Becker, ‘Het leven van D.V. Coornhert’ und seine Verfasser. Eine quellenkritische Untersuchung’, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (1925), 1-2. Zie over Buchelius: J. Pollmann, *Religious choice in the Dutch Republic* (Manchester, New York, 1999). Over Justus Lipsius: M.E.H.N. Mout, ‘In het schip: Justus Lipsius en de Nederlandse Opstand tot 1591’ in: S. Groenveld e.a. ed. *Bestuurders en Geleerden* (Amsterdam, Dieren, 1985), 55-64.

2 D.V. Coornhert, *Verschooninghe van de roomsche afgoderye* (ww 3, 18v, c1).

3 D.V. Coornhert, *Kruyt-hofken* (ww 3, 87r, c1). Zie over Coornherts houding ten opzichte van de dopers: W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1932), 359-365.

4 W. Nijenhuis, ‘Coornhert en de Heidelbergse Catechismus. Moment in de strijd tussen huma-nisme en reformatie’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 18 (1963-1964), 271-288. Kühler besteedt

De dopers uit de 16e eeuw vormden een veelkleurig palet. Tussen sommige groeperingen traden accentverschillen aan het licht; andere groeperingen stonden op bepaalde punten lijnrecht tegenover elkaar. In het proces van de Reformatie kristalliseerden zich verschillen uit en ontstonden afgebakende eenheden.⁵ Coornhert hield in zijn polemieken rekening met deze onderlinge verschillen; hij nam bijvoorbeeld ten aanzien van Menno Simons een andere positie in dan ten aanzien van Hans de Ries. In dit artikel beperk ik me tot Coornherts houding ten opzichte van de groep rond Menno Simons en ten opzichte van de Waterlandse dopers. Deze laatstgenoemde groepering heeft enige tijd de sympathie van Coornhert genoten en met haar voorman Hans de Ries onderhield Coornhert vriendschappelijke betrekkingen. De groep rond Menno Simons en die der Waterlanders worden vanaf ongeveer 1560 de voornaamste exponenten van de doperse richting in de Lage Landen.⁶ Coornherts polemieken tegen hen kent twee grote thema's: de kerk en de overheid.⁷

In dit artikel beschrijf ik, na een korte plaatsbepaling van Coornhert in het religieuze veelstromenland van de Lage Landen, zijn literaire werk tegen Menno Simons en de Waterlanders. Vervolgens ga ik verder in op Coornherts waardering voor en kritiek op Menno Simons en de zijnen. Daarna beschrijf ik Coornherts verhouding tot de Waterlanders, waarbij ik ook aandacht besteed aan zijn relatie met hun leidsman Hans de Ries.

Plaatsbepaling

Coornhert richt zich in zijn geschriften bij voorkeur tot de 'onpartijdige lezer'. Deze aanspreekvorm was een weloverwogen keuze. Onpartijdigheid duidt bij Coornhert op een bepaalde levenshouding. Wie onpartijdig is, is volgens Coorn-

in zijn standaardwerk over de doopsgezinden in de Lage Landen enige aandacht aan Coornherts verhouding tot de doopsgezinden; hij gaat echter niet in op diens polemieken tegen hen.

⁵ Zie hierover: C. Augustijn, 'Anabaptism in the Netherlands: Another Look', *The Mennonite Quarterly Review* 62 (1988), 197-210. In het kerkhistorisch onderzoek zijn verscheidene pogingen gedaan duidelijke kenmerken van verschillende doperse groeperingen te formuleren. Zie over deze onderzoeksgeschiedenis: K. Deppermann, *Melchior Hoffman. Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation* (Göttingen, 1979), 9-26.

⁶ Zie: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675*, (Hilversum, Leeuwarden, 2000), 29.

⁷ Coornherts polemieken tegen andere dopers is niet vergelijkbaar met zijn polemieken tegen Menno Simons en tegen de Waterlanders. In zijn polemieken tegen David Joris en Hendrik Niclaes bijvoorbeeld stelt hij met name hun pretenties als profeet aan de orde. Deze polemieken hebben dus een andere thematiek.

Op het titelblad van zijn verzameld werk staat Coornhert afgebeeld met een maagd die de deugd symboliseert. Deze maagd wijst met een palmtak op Gods wetten en verplettert een monsterachtig beest: de zonde. Coornhert wijst met een passer op de deugd en op Gods wetten. Tussen Coornhert en de deugd in hangt een kroonluchter die getooid is met koren en met een hart. Deze luchter verbeeldt het licht dat Coornhert heeft verspreid in de 'Ziel-verderffelijcke Duysternissen'. Op deze afbeelding wordt tevens het gebod van de naastenliefde benadrukt. (*Voor-reden. Aen alle onsydighe oprechte liefhebbers der waerheydt*, (ww 2, f. 1v-2v).

hert bij godsdienstige vraagstukken tot oordelen bevoegd.⁸ De onpartijdige laat zich niet leiden door vooroordelen, haat en nijd. Onpartijdigheid treft men, zo meent Coornhert, met name aan bij mensen die zich niet bij deze of gene kerk aansluiten; partijdigheid daarentegen is vooral te vinden bij mensen die zich onderwerpen aan een kerkelijk instituut. Coornhert heeft zijn hoop gevestigd op degenen die zich nog niet bij een 'sekte' (zoals hij de institutionele kerken betitelt) hebben aangesloten en verder nog op hen die ondanks hun lidmaatschap 'met een onpartijlich verlangen spur[en] na die loutere waerhey'.⁹ De onpartijdigen erkennen dat ware christenen in alle kerken te vinden zijn.¹⁰

Coornhert hoopt met zijn geschriften mensen ervan te weerhouden partijdig te worden en zich bij één of andere sekte aan te sluiten.¹¹ Onpartijdigheid is bij Coornhert een deugd, die leidt tot vermindering van twist en vermeerdering van de onderlinge liefde, terwijl partijdigheid leidt tot tweedracht.¹² Van deze ondeugd beticht Coornhert onder anderen de aanhangers van het concilie van Trente.¹³ Het oordeel van de partijdigen is per definitie onjuist, want in partijdige ogen is de waarheid geen waarheid meer, maar een 'constighe loghen'.¹⁴ Partijdigheid bedekt de ogen.¹⁵ Coornhert rekent zichzelf tot de onpartijdigen en hij hoopt bij deze categorie gelovigen steun te vinden.¹⁶ Onder de onpartijdigen schaaft Coornhert voorts sommige dopers, de commissarissen van de stad Gouda, die aanwezig waren bij het dispuut over de Heidelbergse catechismus en Caspar Coolhaes.¹⁷

Princiepief hield Coornhert zich afzijdig van het kerkelijk instituut. Het aantal kerken was naar zijn inzicht dermate groot geworden, dat van een normaal mens

8 D.V. Coornhert, *Verantwoordinghe van 't proces van den ketteren niet te dooden* (ww 3, 483v, c2).

9 D.V. Coornhert, *Van de zendinghe der Lutheranen, Swinglianen ende Mennonisten: kort, klaer ende vast bewys dat sy niet en is wettelijck*, 1583 (ww 3, 389v).

10 D.V. Coornhert, *Middel tot minderinge der secten ende partyschappen* (ww 3, 394v-397r). Dit werk is kort voor 1583 in druk verschenen.

11 D.V. Coornhert, *Versheyden t'samen-spraken* (ww 1, 460v, c2). Dit traktaat is het tweede deel van het ongedateerde *Kruyt-hofken*.

12 D.V. Coornhert, *Consistorie, handelende van 't niet hanteren des Nachtsmaels, met verclaringe vanden oorsaken van dien, tot wechneminge van twiste, achterclap, ende veroordelinghe* (ww 1, 354rv). Becker dateert dit werk eind 1579, begin 1580. (B. Becker, 'Nogmaals datering van Coornherts dialogen', *Spiegel der Letteren* 7 [1963-1964], 123.)

13 Coornhert, *Verantwoordinghe van 't proces* (ww 3, 485r).

14 D.V. Coornhert, *Medecijn der Zielen* (ww 3, 571v, c1). Dit traktaat is niet gedateerd.

15 D.V. Coornhert, *Openinghe van den grondt der Waterlandtsche kercken, oock der selver leeraren zendinghe, met sampt haren ban*, 1588 (ww 1, 437r, c2).

16 D.V. Coornhert, *Van de bejaerden doope*, 1575 (ww 3, 302r). Idem, *Suyveringe opten titule ende voorreden vander predicanten boeck, genaemt Teghen-Bericht*, 1582 (ww 3, 323r-323v).

17 Coornhert, *Van de bejaerden doope* (ww 3, 302r); idem, *Disputatie over den catechismus van Heydelbergh*, 1583 (ww 3, 449r, c1); idem, *Brieven-boeck* (ww 3, 95, 145v-146r). De predikant Caspar Coolhaes was met zijn gereformeerde ambtsbroeders in Leiden in conflict geraakt vanwege zijn

niet kon worden verwacht dat hij wist bij welke kerk hij zich moest aansluiten. In die situatie was het beter het zekere voor het onzekere te nemen en niet te kiezen voor of tegen een bepaalde kerk. Onpartijdig en niet geleid door een leraar speurde Coornhert naar de waarheid. Een groot deel van zijn literaire werk gaat over godsdienstige vraagstukken; op allerlei manieren behandelt Coornhert de religieuze actualiteit. Doel van zijn koortsachtige activiteit is om anderen tot inzicht te brengen en om zelf tot inzicht te komen.

Coornherts onpartijdigheid werd hem niet door iedereen in dank afgenomen. Met gereformeerde predikanten vocht hij een vinnige polemiek uit. Deze polemiek is van andere aard dan Coornherts pennenstrijd met de dopers. Aan de polemiek tussen Coornhert en de gereformeerden wou maar geen einde komen, alhoewel beide partijen daarnaar lijken te hebben gesnakt. De verhoudingen tussen beide partijen raken in de loop van de tijd volledig verziekt.¹⁸ In een (geslaagde) poging de gereformeerden op stang te jagen, schrijft Coornhert in zijn geschriften tegen hen dat de rooms-katholieke kerk nog steeds de ware kerk is. In andere traktaten stelt hij daarentegen dat de zichtbare kerk, de rooms-katholieke inbegrepen, vervallen is.¹⁹ Anders dan de gereformeerden lieten de dopers zich niet verleiden tot een uitzichtsloze uitwisseling van replieken en duplieken. De toon van Coornherts bezwaren tegen dopers is, in vergelijking met zijn kritiek op gereformeerden, gematigd. In een later stadium van zijn leven kon Coornhert waardering opbrengen voor de dopers. In 1587, toen binnen de Waterlandse kring onenigheid rees tussen Hans Doornaert en Jacob Janszoon, werd Coornhert ingeschakeld als bemiddelaar.²⁰

opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat. Zowel Coolhaes en de magistraat van Leiden, als ook Coornhert kenden aan de magistraat in kerkelijke zaken een grotere macht toe dan de gereformeerde kerk goedgevoelt. Zie J.P. van Dooren, ‘Caspar Coolhaes. Het een en ander uit zijn leven vóór en na de synode van Middelburg’, in: J.P. van Dooren, ed., *De Nationale Synode te Middelburg in 1581. Calvinisme in opbouw in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden* (Middelburg 1981), 174-183.

18 In een brief de dato 26 maart 1584 aan zijn ambtsbroeder Arent Cornelisz schreef de predikant Helmichius dat in een dispuut niet van Coornhert viel te winnen, maar dat tegen hem schrijven ook geen oplossing was, omdat daar geen einde aan kwam. Helmichius schat Coornherts argumenteerkunst hoog in. Door zijn uitvoerige en vele argumenten weet hij het volk op zijn hand te krijgen. ‘...et suis sophismatibus etiam optima et solidissima vestra scripta rhetoricando eludet, iudiciaque plebeiorum, qui lectionis et argumentorum prolixitate ac multitudine facile obruuntur ac confunduntur, hoc modo facilius intricabit et suspendet.’ (H.Q. Janssen en J.J. van Toorenenbergen, ed. *Brieven uit onderscheiden kerkelijke archieven [Werken der Marnix-Vereeniging, serie 3, deel 4]* [Utrecht, 1880], 44-45).

19 *Verscheyden Bedacht schynende met te brengen dat die Roomsche Kercke beter zy dan der Ghereformeerde*, 1577 (ww 1, 484v-486v). Zie ook: *Vande Leydtsche dispuatie. Warachtigh verhael*, 1578 (ww 3, 168v, c2).

20 Coornhert, *Openinghe van den grondt der Waterlandtsche kercken* (ww 1, 433v-438v). Zie over dit conflict bij de Waterlanders: Kühler, *Doopsgezinden*, 367-373.

Coornherts geschriften

In 1560 laat Coornhert zich in zijn *Verschooninghe van de roomsche afgoderije* voor de eerste keer uit over Menno Simons. Dit geschrift is tegen twee personen gericht: Johannes Calvijn en Menno Simons. De *Verschooninghe* is een reactie op de oproepen van Calvijn en Menno Simons om ondanks vervolgingen het geloof openlijk te belijden en desnoods het martelaarschap op zich te nemen. Beiden hadden een compromisloze koers in een katholieke omgeving gepropageerd. Noch innerlijk noch uiterlijk mocht de gelovige zich conformeren aan de oude kerk. Verder beklemtoonde Menno Simons het belang van een institutionele kerk. Een institutionele kerk is niet 'slechts' een uiterlijkheid, maar is voor de verwerving van de zaligheid van essentieel belang. Coornhert keert zich in zijn *Verschooninghe* zowel tegen het gedachtegoed van Menno Simons als tegen diens persoon.

Ruim tien jaar later (in 1575) schrijft Coornhert opnieuw een uiteenzetting over de dopers: *Van de bejaerden doope*.²¹ Dit geschrift is voornamelijk gericht tegen Menno Simons en diens medestander Dirk Philipsz. Zoals de titel al aangeeft, is het thema van dit traktaat de doop. In zijn *Van de bejaerden doope* kondigt Coornhert zijn volgende boek tegen de dopers alvast aan: *Van de sendinghe*. Alhoewel dit geschrift in 1583 van de pers rolde, heeft Coornhert het waarschijnlijk al in 1575 geschreven.²²

In de dialogen van het *Kruyt-hofken* uit Coornhert zich verscheidene malen over de dopers. Het *Kruythofken* bestaat grotendeels uit tweespraken. Degene die het gelijk aan zijn zijde krijgt, stelt vragen aan zijn gesprekspartner en doet dat zodanig dat die gesprekspartner tot inzicht komt. Gezien Coornherts uitgesproken positieve waardering voor Socrates, is het waarschijnlijk dat hij zich heeft laten beïnvloeden door de vorm van diens dialogen.²³ Volgens Coornhert is Socrates' methode om tot zelfkennis te komen ongeëvenaard.²⁴ Het is lastig het *Kruyt-hofken* te dateren. Vast staat dat Coornhert gedurende een reeks van jaren aan deze dialogen heeft gewerkt.²⁵

21 Coornhert, *Van de bejaerden doope* (ww 3, 302r-303v).

22 Zie: D.V. Coornhert, *Van 't kerck-bouwen der dooperen. Opten waenschem*. (ww 3, 9r, c1). Coornhert polemiseert in dit traktaat tegen de Vlaamse doper J.P. van der Molen. Omdat Coornhert verwijst naar Van der Molens *Defensio* uit 1588, is Coornherts traktaat op zijn vroegst in dat jaar geschreven.

23 Coornhert, *Verantwoordinghe van 't proces* (ww 3, 484r, c2); idem, *Lijdens Troost*, 1567 (ww 3, 370r, c2). Zie ook Beckers aantekeningen bij D.V. Coornhert, *Zedekunst dat is wellevenskunste vermits waarheyds kennisse vanden mensche, vande zonden ende vande duechden nu alder eerst beschreven int Neerlandsch* (Utrecht, 1982 [herdruk]), 251, 406, 416. Zie voorts: M.F. Fresco, 'Coornhert en de Oudheid. Een verkenning', in: H. Bongers e.a., ed. *Dirck Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht* (Zutphen 1989), 71-74.

24 Coornhert, *Lijdens Troost* (ww 3, 375r, c2).

25 In de opdracht aan Wouter Verhee bij deel I schrijft Coornhert dat hij vele jaren buitenslands

In een verhandeling uit 1580 staat Coornhert uitgebreid stil bij de rol van de overheid en bij de vraag of ook een christen in overheidsdienst mag treden. *Van 't overheydts ampt* is gericht aan de Waterlandse voorman Hans de Ries en aan zijn vrienden. Op verzoek van dezelfde Hans de Ries mengt Coornhert zich in 1587 in een conflict dat is ontstaan in de Waterlandse gemeente: hij bemiddelt tussen Hans Doornaert en Jacob Jansz.²⁶ Naar aanleiding van zijn bemoeienissen met dit conflict schrijft Coornhert twee geschriften: *Openinghe van den grondt der Waterlandtsche kercken* en *Gesprake met de Waterlandtsche ghemeente*.²⁷

Coornherts polemieck tegen Menno Simons

In de *Verschooninghe* staat één thema centraal: de kerk. Op dit punt verschillen Coornhert en Menno Simons van mening. Naar het oordeel van Menno Simons is het instituut kerk het waard om het leven te riskeren; naar Coornherts inzicht is dat beslist niet het geval. Met behulp van spiritualistische argumenten betoogt Coornhert dat de institutionele kerk met haar ceremoniën van secundair belang is. De ware kerk is geestelijk en dus onzichtbaar. Haar leden, die overal verspreid zijn, herkent men aan hun gezindheid: zij doen anderen recht. Christus let niet op uiterlijke dingen, zoals bijvoorbeeld de doop; bij hem telt alleen ‘t geloove dat door de liefde dadigh is’.²⁸ De godsdienst van het Nieuwe Testament is volgens Coornhert geestelijk en vervangt de letterlijke, ceremoniële godsdienst van het Oude Testament. De betekenis, die Menno Simons toekent aan kerkelijke ceremoniën is volgens de *Verschooninghe* een terugval in het Oude Testament. Coornhert verwijt Menno Simons dat hij zijn volgelingen benauwt met een vleselijke, aardse godsdienst terwijl Christus zijn discipelen een geestelijke godsdienst leert. De doperse voorman is niet beter dan de farizeeën en de schriftgeleerden, die in de dagen van Jezus evenmin begrepen dat de godsdienst van Mozes had afgedaan en plaats moest maken voor een geestelijke godsdienst. Door dit onbegrip worden mensen

heeft gezworven. (‘Vele jaren hebbe ic...wtlandich geswerft.’ ww 3, 73r, c1.) Becker dateert deze dialoog daarom tussen 1568-1577. Ik betwijfel of op grond van Coornherts uitspraak kan worden gesteld dat deze dialoog voor 1577 is geschreven. Ik denk dat alleen kan worden geconcludeerd dat deze na 1568 is geschreven. (Becker, ‘Nogmaals datering van Coornherts dialogen’, 126.) De laatste dialoog uit deel 2 van het *Kruyt-hofken* is min of meer gelijk aan de ‘Voor-Reden’ van ‘*Kleyn-Munster*’. *Kleyn-Munster* dateert uit 1588 en het lijkt daarom redelijk aan te nemen dat Coornhert tot 1588 heeft gewerkt aan dit deel van het *Kruyt-hofken*. Zie ook Becker, ‘Nogmaals datering van Coornherts dialogen’, 122.

²⁶ Coornhert, *Openinghe van den grondt* (ww 1, 433v).

²⁷ ww 1, 433v-438v; ww 1, 365r-370v.

²⁸ Vgl: Gal. 5:6: Want in Christus Jezus vermag noch besnijdenis iets noch onbesneden zijn, maar geloof, door liefde werkende.

afgeleid van wat wel wezenlijk is, namelijk de liefde. Coornhert accentueert de rol van de liefde in het geloof door zijn *Verschooninghe* te beginnen en te eindigen met een bijbelcitaat uit het hooglied op de liefde uit 1 Kor. 13.

De *Verschooninghe* is niet eenduidig over ceremoniën: het ene moment lijkt Coornhert van mening te zijn dat ze een pedagogische waarde hebben, het andere moment wekt hij de indruk ze uitsluitend te zien als een hindernis en een beletsel voor de gelovige. Wel duidelijk is, dat volgens Coornhert Menno Simons het wezen van de godsdienst veronachtzaamt door te sterk de waarde van ceremoniën te beklemtonen. Kort na de dood van Menno Simons herhaalt Coornhert dit standpunt in een brief aan diens aanhangers. Cynisch merkt hij op 'dat zijn leervolck die meeste heijlicheyt stelt in 't vermyden eniger seremoniën, die hy afgoderye noemt'.²⁹ Voor zaken van ondergeschikt belang hoeft een mens naar Coornherts mening zijn leven niet te riskeren. Coornhert stond met zijn kritiek op het actief nastreven van het martelaarschap geenszins alleen. Gereformeerden hadden de dopers verweten het gevaar op te zoeken en zij hadden gewaarschuwd dat het martelaarschap zonder de juiste leer tot niets leidt.³⁰ Vanuit spiritualistische hoek klonken eveneens waarschuwingen tegen een te grote hang naar het martelaarschap. Bijvoorbeeld in de *Diallage* van Sebastiaan Franck wordt bezwaar aangetekend tegen degenen die zich 'freuenlich in die fahr geben, wie die widertauffer'.³¹

In *Van de sendinghe* werkt Coornhert zijn bezwaren tegen het doperse streven naar een institutionele kerk op één punt nader uit, namelijk de zending van hun leraren. Coornhert kent twee soorten wettige zending: onmiddellijke zending en middellijke zending. Bewijs dat een onmiddellijke zending wettig is, verkrijgt men doordat de gezondene wonderdaden verricht. De middellijke zending geschiedt door Gods kerk. Om een middellijke zending geldig te laten zijn, moet een kerk dus kunnen aantonen de ware kerk te zijn.³² Aan geen van beide eisen voldoen de doperse leraren en Coornhert concludeert dan ook dat zij niet wettig gezonden zijn. Het thema zending duikt in Coornherts geschriften keer op keer op. Niet alleen doperse leraren ontberen volgens hem zending; hetzelfde geldt voor

29 B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven en de werken van D. V. Coornhert* (R.G.P., kleine serie, 25) ('s-Gravenhage, 1928), 45, 286.

30 Carineus, in: M. Micron, *Van de weerdecheydt, nutheeydt ende noodicheyt der christelijcker vergaderingen* (1561), 115v. Zie ook: C. Cooltuyn, *Dat evangelie der armen, dat is: der ellendigen troost, vergadert ende gemaect, wt die schriftuer, ende schriftuerlicke doctoren, tot troost voer hem selver, in sijn ballingschap, ende voer ander menschen, die met lijden beladen sijn, gheordineert in vier visitacien, doer een tsaemenspraec van twee personen Theophilus ende Dorothea*, (1559), bb 5r-bb5v.

31 S. Franck, *Diallage, das ist vereynigung der streytigen spruch in der schrift* (*Sämtliche Werke. Kritische Ausgabe mit Kommentar*, P.K. Knauer ed. (Bern, Berlijn, Frankfurt a.M., New York, Parijs, Wenen, 1993), 189. Zie ook: *ibidem*, 141.

32 D.V. Coornhert, *Vande sendinghe* (ww 1, 377r-383v).

alle reformatoren. In Coornherts ogen heeft dit verstrekkende consequenties. De reformatoren hebben namelijk zonder goddelijke opdracht kerken gesticht. De stichting van een zichtbare kerk is echter voorbehouden aan personen die met wonderdaden kunnen aantonen door God gezonden te zijn.³³ De reformatische kerken kunnen dus geen ware kerken zijn. Deze gevolgtrekking past Coornhert toe op lutheranen, zwinglianen, gereformeerden en dopers. De instituten die ze hebben gesticht, zijn derhalve geen ware kerken.³⁴

In de dialogen van het *Kruyt-hofken* snijdt Coornhert tegen de dopers een tweede thema aan: de overheidsdienst. De voormalig secretaris van de stad Haarlem en van de Staten van Holland is het oneens met de negatieve doperse kijk op de overheidsdienst. In twee dialogen laat Coornhert een gereformeerde aantonen dat de broeder het niet bij het rechte einde heeft. Volgens deze gereformeerde mag een christen wel degelijk in dienst treden van de overheid. Ook toont hij aan dat het zweren van een eed toegestaan is. De gereformeerde bewijst dat de broeders niet consequent zijn: andere geboden uit de bijbel leggen ze wel naast zich neer.³⁵ Uit een ongedateerde brief aan een onbekende blijkt, dat het standpunt van de gereformeerde het standpunt van Coornhert is geweest. In deze brief zet Coornhert zijn meningsverschillen met de dopers op een rijtje. Hun opvattingen gaan uiteen over het zweren van eden, over het overheidsambt en over noodweer. Het zweren van een eed is toegestaan, mits men het niet lichtvaardig doet. Noodweer is naar Coornherts opinie niet in alle gevallen te vermijden. Uit deze brief blijkt dat Coornhert over de overheid positiever oordeelde dan de dopers lief was. De overheid is door God ingesteld tot bescherming van de goeden en tot bestraffing van de kwaden. In de uitoefening van dit ambt mag de overheid haar macht aanwenden. In Coornherts oordeelsvorming speelde, zo kan uit de brief worden afgeleid, de praktijk van alle dag een belangrijke rol. Met een pregnante uitspraak wijst Coornhert de doperse kijk op de overheid van de hand: ‘Maer daer ons die sachtmoedighe Christus te slap is, moet die bloedighe Moysis henluyden dienen.’ In deze brief geeft Coornhert te kennen het eens te zijn met de dopers dat dieven niet moeten worden opgehangen: de straf moet niet zwaarder zijn dan de misdaad.³⁶

Coornhert opponeert dus tegen de opvattingen van Menno Simons en de zijnen over de kerk en over de overheidsdienst. Andere bezwaren van Coornhert tegen doperse principes hebben naar diens eigen zeggen minder om het lijf. Coorn-

33 D.V. Coornhert, *Insicht, over 'top-rechten van een alghemeyne wyterlijke Christen Kercke*, 1578 (ww 1, 554r-554v).

34 D.V. Coornhert, *Consistorie* (ww 1, 359r); Idem, *Vande Leydtsche disputatie* (ww 3, 170v); Idem, *Oogh-Water opten Etter des Voor-oordeels in den ooghen van de ondersoecker der Delftsche Predicanten*, 1583 (ww 2, 563rv); Idem, *Kerckghang*, 12rv.

35 Coornhert, *Kruyt-hofken* (ww 3, 79r-80r; 84v-86r).

36 Coornhert, *Bricvenboeck*, brief 68 (ww 3, 124r-124v).

hert is het oneens met Menno's visie op de menswording van Christus.³⁷ In een ongedateerde brief aan Cornelis Fabius betoogt Coornhert, dat Menno Simons' redenering om aan te tonen dat Christus zijn mensheid niet uit Maria zou hebben aangenomen, onjuist is.³⁸ Ook tegen Menno's kijk op de doop tekent Coornhert protest aan. In zijn *Van de bejaerden doope* benaastigt hij zich om aan te tonen dat zowel Menno Simons als Dirk Philipsz zichzelf over de doop tegenspreken. Als voorwaarde voor de doop stellen zij namelijk de boete. Beiden zijn echter van mening dat een 'ware ende volkomen aflaat van sondighen' op deze aarde niet mogelijk is. Hieruit blijkt volgens Coornhert dat de aan de boete gekoppelde inwendige reiniging die voor de doop geschieden moet, onmogelijk is. Daarom zou men niemand moeten dopen. In een brief uit de zomer van 1577 aan Hans de Ries zal Coornhert dit standpunt herhalen: wanneer Menno Simons en de zijnen consequent zouden zijn, zouden ze niemand meer dopen. In *Van de bejaerden doope* schrijft Coornhert dat Menno Simons slechts één argument tegen de kinderdoop heeft: er bestaat geen uitdrukkelijk bevel tot de kinderdoop. Coornhert brengt hier het bekende argument tegenin, dat de kinderdoop niet is verboden.³⁹

Het beeld dat Coornhert in zijn traktaten schetst van de aanhangers van Menno Simons is negatief. In de eerder genoemde brief aan de aanhangers van Menno Simons uit 1561 verwijt hij hen dat zij iedereen veroordelen en daarbij geen oog hebben voor hun eigen fouten:

Hout oock eens op, allen anderen voor vleeschelycke ende wereltsche menschen te oordelen ende een anders tuijntgen te wieden, maer wietet u selfs tuyntgens ende begint u selven te oordelen, zo en suldy niet geoordeelt werden.⁴⁰

In zijn *Van de bejaerden doope* herhaalt Coornhert deze klacht:

uwe leere is een onsalige doolinghe, uwe leyts-luyden verleyders, uwen gods- dienst een menschelijck goetduncken, uwen doops-gebruyck, een misbruyck des sacraments: ende uwe kercke geen kercke, maer niet dan een wanhoopelijcke ende ghenaedeloose secte...⁴¹

Toch is Coornherts kijk op de dopers niet alleen maar negatief. Zij benaastigen volgens hem hun zaligheid door de gehoorzaamheid aan Jezus Christus. Hij laakt in *Van de bejaerden doope* dan ook degenen, die met geweld, met partijdig schelden en met openbare leugens de dopers aanvechten.⁴²

37 Coornhert, *Kruyt-hofken* (ww 3, 86v-87r).

38 Coornhert, *Brievenboeck*, brief 85 (ww 3, 137r, c1).

39 Coornhert, *Van de bejaerden doope* (ww 3, 303r, c2). Coornhert aan Hans de Ries (Becker, *Bronnen*, 236).

40 Becker, *Bronnen*, 45, 290.

41 Coornhert, *Van de bejaerden doope* (ww 3, 303v, c2).

42 *Ibidem* (ww 3, 302r).

In het beeld dat Coornhert schetst van Menno Simons valt een grote verschuiving te constateren. Het beeld dat in de *Verschooninghe* van de voorman van de dopers wordt geschetst is negatief. Niet alleen verwijt Coornhert Menno Simons onbegrip; hij zou bovendien van zijn volgelingen meer eisen dan van zichzelf: 'Is dit niet swaere borden op der simplen halse gheleydt, die zy selfs niet en willen roeren met een eenigh vingherken?'⁴³ Zowel Calvijn als Menno Simons zitten op 'Vryburgh' en kijken toe hoe hun volgelingen de hete kastanjes uit het vuur halen.⁴⁴ In de eerder genoemde brief aan Menno Simons' aanhangers uit 1561 licht Coornhert zijn bezwaren nader toe. Menno Simons had zichzelf boven zijn eigen zaligheid en boven God lief. Simons was zijn eigen hoogste schat in plaats van God en was dus, volgens Coornhert, zijn eigen afgod. In Coornherts ogen stelt Menno Simons zich teveel op de voorgrond. Tekenend is de titel van één van Simons' werken: *Fondamentboeck*. Alhoewel op de titelpagina van Menno's boek werd verwezen naar 1 Kor. 3:11, interpreteert Coornhert deze titel als een uiting van hoogmoed en schrijft hij dat er slechts één fundament is: de bijbel.⁴⁵

In het *Kruyt-hofken* stelt Coornhert dit negatieve oordeel bij. Menno Simons heeft, zo meent hij dan, voor de deugd gekozen. De goede intenties van Simons staan buiten kijf: hij hechte meer waarde aan zijn zielenheil dan aan geld en verloor de zaligheid van de ziel boven die van het lichaam. Coornherts oordeel over Menno Simons is kennelijk veranderd. Zelf heeft hij niet beschreven waarom hij na een aanvankelijk negatief oordeel Menno Simons is gaan beschouwen als iemand die de deugd heeft gepropageerd.⁴⁶

Coornherts uiteenzettingen met de Waterlanders en met name met Hans de Ries

De Waterlanders zijn voortgekomen uit een scheuring van de groepering rond Menno Simons. In 1557 ontstond binnen doperse kring een twist over de toepassing van de ban. De Waterlanders staan op dit punt een gematigder koers voor dan de rigouristische aanhangers van Dirk Philipsz. Menno Simons sluit zich, onder druk gezet door het perspectief gebannen te worden, aan bij de 'hardliners' en een scheuring blijkt onvermijdelijk. In de jaren dat Coornhert schrijft over en tegen de Waterlanders speelt Hans de Ries binnen de beweging een prominente rol. Volgens De Ries' biografie was het feit dat gereformeerden in de hachelijke

⁴³ Coornhert, *Verschooninghe* (ww 3, 19r, c1).

⁴⁴ *Ibidem* (ww 3, 22v, c1).

⁴⁵ Becker, *Bronnen*, 45, 286.

⁴⁶ D.V. Coornhert, *Het kruyt-hofken. Van stichtelijke gesproken, in desen tyden tusschen verscheyden personen, op verscheyden plaatsen, ende van verscheyden Religions-saken ghevalen, vol trouwe waerschouwinghen voor menichvuldige dolingen, huylensdaechs loop hebbende* (ww 3, 86v-87r).

jaren van de vervolging gewapend de preken beluisterden om zich te kunnen verweren, voor De Ries aanleiding de gereformeerde kerk de rug toe te keren. Van de kerk van het Nieuwe Testament was immers geprofeteerd dat zij de zwaarden zou omsmeden tot ploegscharen.⁴⁷ Of deze weergave helemaal overeenstemt met de feiten, is de vraag. Uit de correspondentie van de Antwerpse kerkenraad met die van Londen blijkt, dat De Ries in 1575 op een vijftal punten met de hoofdstroom van de Antwerpse gereformeerden van mening verschilde. Het betreft de tucht, het dragen van bepaalde (luxe) kleding, het dragen van uiterlijke tekenen van rouw, het veroordelen van dopers en het organiseren van aparte vergaderingen. De Ries stond een strengere tuchtuitoefening voor dan de kerkenraad. Daarnaast was hij blijikbaar van mening dat een christen sober gekleed moest gaan. Het dragen van rouw zag hij als een overblijfsel van het pausdom. Voorts weigerde hij de dopers als ketter te veroordelen. Tot slot zou hij zijn overgegaan tot de organisatie van aparte vergaderingen met gelijkgezinden.⁴⁸

Coornhert was over Hans de Ries zeer te spreken. In een brief uit november 1578 schrijft Coornhert aan hem en aan de medeadressant Jacob Jansz 'merckelijcke onpartijdigheyt' toe.⁴⁹ Ook over hun gemeente oordeelt Coornhert positief. Zij is van alle kerken die gebruik maken van sacramenten en preken de onpartijdigste. Omdat zijn adressanten op het punt van de zending echter dolen, zal Coornhert, ondanks alle waardering, 'vrome ende onpartijdighe luyden' toch niet naar hen toesturen.⁵⁰ Coornhert blijkt nog precies hetzelfde over zending te denken als in 1575 toen hij *Van de sendinghe* schreef. De waardering was wederzijds. Hans de Ries beschouwde Coornhert eveneens als een vriend. Coornhert zou iemand zijn die zich niet om onnutte kwesties druk maakte, maar zich bekommerde om het zielenheil van de mensen.⁵¹

Wanneer Coornhert in 1587 betrokken raakt bij een conflict in de Waterlandse gemeente is het met zijn positieve oordeel gedaan. Volgens Coornherts verslag is het volgende voorgevallen: Hans Doornaert, een vermaner uit Gent, was actief in Haarlem. Met succes trad hij op in Coornherts woonplaats en dat maakte anderen afgunstig. Jacob Jansz waarschuwde Doornaert na zijn vermaningen niet langer de

47 *Kort verhael van het leven ende daden van Hans de Ries Outste, ende Leeraer der Waterlandsche Gemeenten. Met eenige sijner, ende anderer geschriften, seynt-brieven, Predicatie en gebeden, dienende tot oeffening in de Godsaligheyt* (De Rijp, 1644), 13-14. Vgl. Jes. 2:4.

48 J.H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum* (4dln; Cambridge, 1889), II, 142, 525-530. Zie ook: G. Marnef, 'De gereformeerde wortels van twee Waterlandse leiders: Hans de Ries en Albrecht Verspeck', *Doopsgezinde Bijdragen*, 21 (1995), 12-17; J.H. Wessel, *De leerstellige strijd tusschen Nederlandsche Gereformeerden en Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Assen, 1945), 91-93.

49 ww 1, 438r, c1.

50 ww 1, 438v, c2.

51 *Kort verhael van het leven ende daden van Hans de Ries*, 26-27.

naam des Heren aan te roepen, omdat hij dusdoende de schijn wekte leraar te zijn. Doornaert beloofde Jansz aan zijn verzoek te zullen voldoen. Echter: inmiddels gingen er binnen de gemeente stemmen op dat Jansz niet oprecht zou handelen. Vanaf toen ging het binnen de gemeente, zo deelt Coornhert mee, van kwaad tot erger. Sympathisanten van Doornaert, die Jansz hadden gekritiseerd, werden door hem en zijn aanhangers getroffen met de ban. Korte tijd later deden Jansz en de zijnen hetzelfde met Doornaert zelf. De scheuring die binnen de Waterlandse gemeente ontstond, speelt Coornhert onder andere, omdat ‘ick die gemeente tot dien daghe toe ghehouden hadde voor d’alder onpartydighste aller nieuwer kercken ofte gemeenten.’⁵²

Op de vergadering van dopers op 14 en 15 september in Haarlem bemiddelt Coornhert tussen de partijen. Tijdens die vergadering blijkt, dat Jansz zijn beschuldigingen aan het adres van Doornaert niet hard kan maken. Jansz werpt Doornaert voor de voeten zijn belofte te hebben gebroken. Doornaert weet zich echter goed te verweren en op de tweede vergaderdag staat zijn ‘onnosele onschuld’ vast.⁵³ Coornhert treedt vervolgens op als bemiddelaar om te voorkomen dat men, zoals hij dat uitdrukt, de koe melkt totdat ze bloed geeft. Hij biedt Jansz een uitvlucht: zijn optreden tegen Doornaert zou zijn ingegeven door misverstanden.⁵⁴ Jansz grijpt de hem door Coornhert geboden mogelijkheid aan en de vrede is weer getekend. Kenmerkend voor Coornhert is dat voor hem daarmee de kous nog niet af is en hij erop aandringt de zaak helemaal uit te discussiëren. Besloten wordt tot een gesprek over het begrip zending en kerk: volgens Coornhert is een onjuist begrip van deze twee zaken de achterliggende oorzaak van de twist.⁵⁵

Coornhert betoogt in dit gesprek dat er slechts één ware kerk is. Iedereen denkt dat zijn kerk de ware is en deze waan is ‘de rechte bittere wortel van alle de teghenwoordighe hatelijcke partijschappen ende doodtlijcke twisterijen’.⁵⁶ Aan deze waan zijn ook de Waterlanders gaan lijden. In een ander traktaat over de twist in de Waterlandse gemeente geeft Coornhert lucht aan wat hij ziet als de verwording van deze gemeente:

... u kercke heb ick langhe voor d’onpartijdighste aenghesien van alle d’andere vervormde kercken, tot dat my u bannen met desselfs oorsake in desselfs vredehandel kont werdt. Die uwe mishandel int bannen mishaeghde my niet weynigh: also ick daer onder den uwen geen kleyne partijdicheyt en merckte.⁵⁷

52 Coornhert, *Openinghe van den grondt* (ww 1, 433v, c2).

53 *Ibidem* (ww 1, 434r, c2).

54 *Ibidem* (ww 1, 434r-434v).

55 *Ibidem* (ww 1, 434v, c1).

56 *Ibidem* (ww 1, 436r, c1).

57 D.V. Coornhert, *Gesprake met de Waterlantsche ghemeente tusschen Ian Help-lust, ende Meynaert Slyphwijck gevallen 1587 11. 29 tsavonts tot Alckmaer* (ww 1, 365r, c1).

Coornhert ontkent niet, dat de rooms-katholieke kerk vervallen was, maar de oprichting van een nieuwe kerk is echter niet het juiste medicijn. De Waterlanders zijn in Coornherts ogen dan ook niet een voortzetting van de apostolische kerk. Men had zich nooit van de katholieke kerk mogen afscheiden, maar zich alleen van de valse leer en afgoderij afzijdig moeten houden en zich van het kwaad van de rooms-katholieke kerk 'niet metten voeten, maer metter herten' af moeten scheiden.⁵⁸ Door de stichting van een eigen kerk zijn de dopers in Coornherts ogen mede-verantwoordelijk voor twisten en oorlogen.⁵⁹

Niet alleen op het punt van de ecclesiologie verschilde Coornhert met de Waterlanders van mening; hetzelfde geldt met betrekking tot het overheidsambt. In het geschrift *Van 't overheyds ampt* keert Coornhert zich tegen de opvattingen van Hans de Ries:

Uwe bescheydelijcke ende vrundtlijcke t'samenspraecke heeft mijn hert verheught, maer niet vernoecht, hoewel dat selve nochtans twijfelende meer aen uwe sijde langhe ghehanghen heeft dan aen die andere.⁶⁰

Opvattingen, die hij ook al tegenover Menno Simons naar voren had gebracht, werkt Coornhert in dit geschrift verder uit. Hij oordeelt ronduit positief over een christen die in overheidsdienst treedt: het overheidsambt is een werk der liefde, gegrondvest op de wet der natuur. Indirect dient de vervulling ervan tot eer van God. Het overheidsambt is

in hem selven profijtelyck, ende noodtlyck tot onderhoudinghe des menschelijcken welvarens, tuchtigheys ende eerbaerheyds, ende door dien oock niet weynigh dienstelyck tot Godes Eere, tot wiens onderdanigheydt die goede politijcksche regheeringhe den menschen heftich is drijvende.⁶¹

De schrift getuigt, zo stelt Coornhert, dat de overheid door God is ingesteld en dat christen en zelfs een heidense overheid moeten gehoorzamen. Indien iets een zodanig groot goed is, dat alle mensen er aan zijn gebonden, is het ook een groot goed als het door wedergeboren christenen wordt bediend. Coornhert staat vervolgens stil bij de argumenten die De Ries te berde had gebracht. In de weergave van Coornhert had De Ries gesteld dat zoals bij Jezus het uiterlijk priesterdom ophoudt, er in het rijk van Christus ook alleen een geestelijke regering is. Coornhert weerlegt dit argument door erop te wijzen dat in de kerk nog steeds uiterlijke

58 Coornhert, *Gesprake* (ww 1, 366v, c1). Sebastiaan Franck had hetzelfde betoogd. (S. Franck, *Chronica: Die drit Chronica* (Darmstadt, 1969), 214r). Vgl. 2 Kor. 6: 17.

59 Coornhert, *Gesprake* (ww 1, 367r, c1).

60 D.V. Coornhert, *Van 't overheyds ampt. Oft een christen mach bedienen, ende oft de ghene die 't bedienen, christenen moghen wesen* (ww 1, 383v–384r).

61 Coornhert, *Van 't overheyds ampt* (ww 1, 383v, c1).

ceremoniën bestaan, die de gelovige op de geestelijke waarheid wijzen. Zo kan er volgens Coornhert nu ook een uiterlijke regering bestaan, die de bozen straft en de goeden beschermt. Het argument van De Ries, dat Christus en de apostelen het overheidsambt niet hebben bediend, kan Coornhert niet vermurwen: zij waren niet geroepen tot het overheidsambt, maar tot een hoger ambt. Men leest niet dat Cornelius, de hoofdman over honderd, het zwaard zou hebben moeten neerleggen, toen hij christen werd.⁶² Christus en de apostelen hebben zich echter niet op onwettige wijze het overheidsambt willen toeëigenen, zoals de Munstersen dat hebben gedaan.⁶³

Wat rond 1580 precies de overtuiging van Hans de Ries was met betrekking tot het overheidsambt, is moeilijk te zeggen. In 1581 besloot een vergadering van Waterlanders te Amsterdam dat een christen een overheidsdienst mocht vervullen, op voorwaarde dat hij niet zou toestemmen in het uitspreken van de doodstraf of van geseling. Bij deze vergadering was ook Hans de Ries present.⁶⁴ Vast staat bovendien, dat de Waterlanders rond De Ries bereid waren in dienst van de overheid te treden.⁶⁵ Er zijn twee mogelijkheden: ofwel Coornhert geeft De Ries' standpunt niet goed weer en heeft het standpunt van andere dopers ook op De Ries geprojecteerd, ofwel De Ries heeft na 1580 zijn mening bijgesteld, wellicht onder invloed van Coornhert. Het lijkt mij waarschijnlijk dat De Ries op dit punt zijn mening in de loop van de tijd heeft bijgesteld. Omdat Coornhert en De Ries elkaar kenden, kan men veronderstellen dat Coornhert op de hoogte was van De Ries' opvattingen. De Ries dacht positief over Coornhert. Het zou dus goed zo kunnen zijn dat De Ries zich door Coornhert op het punt van het overheidsambt heeft laten beïnvloeden.

Waar men wat betreft het overheidsambt slechts invloed van Coornhert op Hans de Ries en de Waterlanders kan vermoeden, kan Coornherts invloed op De Ries wat betreft het zogenaamde perfectionisme nauwkeurig in kaart worden gebracht. Dit perfectionisme hield in, dat de mens Gods geboden volkomen kon onderhouden. Volgens Coornhert moest de mens verschillende stadia doorlopen, opdat hij uiteindelijk de goddelijke natuur deelachtig zou worden. Een mens die deze staat bereikt had, zondigde niet meer.⁶⁶ Deze opvatting bracht Coornhert in conflict met de gereformeerde predikanten, maar in de persoon van Hans de Ries vond hij een bondgenoot. De Ries heeft met Simon Jacobs, zijn zwager, de degens

62 Vgl. Hand. 10.

63 Coornhert, *Van 't overheydts ampt* (ww 1, 384r).

64 J.G. de Hoop Scheffer, 'Oude Gemeenteverordeningen', *Doopsgezinde Bijdragen* (1877), 86.

65 J. Reitsma en S.D. van Veen, ed. *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620 II* (Groningen, 1893), 30-31. Zie ook: Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden*, 277.

66 B. Becker, 'Coornhert, de zestiende-eeuwse apostel der volmaakbaarheid', in: H. Bongers, ed. *Dirck Volckertsz. Coornhert. Op zoek naar het hoogste goed* (Baarn, 1987), 133-159.

gekruid over de vraag of de mens Gods geboden volkomen kan onderhouden. Twee geschriften die De Ries aan zijn zwager over deze kwestie heeft geschreven, zijn bewaard gebleven in het archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam.⁶⁷ In deze geschriften maakt De Ries van dezelfde argumenten gebruik als Coornhert had gedaan: God heeft de mens opdracht gegeven te haken naar de volmaaktheid. Net zomin als een vader van zijn kinderen dingen verlangt die zij niet kunnen, doet God dat. Wanneer men niet gelooft dat de mens Gods geboden volkomen kan onderhouden, moet men wel geloven dat God de zijnen ondragelijke lasten oplegt. De imputatieve rechtvaardigingsleer, waarbij Christus' rechtvaardigheid aan mensen wordt toegekend, is De Ries te mager. Volgens De Ries zet deze rechtvaardigingsleer mensen te weinig aan tot een daadwerkelijke verandering. Christus' gaven worden de gelovigen niet alleen toegerekend; de gelovigen worden deze gaven ook werkelijk deelachtig. Uit de bijbel blijkt volgens hem

dat de gelovige Christum ende sijne gaven niet alleen toereckentlick genieten in so een wijze dat hij selve verre inden hemel verre van ons ende buijten ons met syne gaven, werckinge, overwinninghe, geest, aert, ende natuire soude blijven: maer dat sij Christum met sijn volcomen gaven ende werckingen, in haere herte becomen ende bevinden...' ⁶⁸

In de gelovigen woont Christus; de gelovigen zijn immers tempels van de Heilige Geest. Wie niet gelooft dat Christus het zondige vlees volledig ten onder kan brengen, geeft aan de zonde een grotere macht dan aan Christus.⁶⁹ Het is Gods wil dat men zijn geboden volkomen onderhoudt. Indien God niet zou kunnen bewerken wat hij wil, zou hij niet almachtig zijn.⁷⁰ Er zijn dan ook, zo meent De Ries, genoeg voorbeelden van mensen die onberispelijk zijn geweest. Hij verwijst naar Coornherts *Hemelwerck* waar zijn zwager voorbeelden kan vinden van volmaakte gelovigen.⁷¹ Kennelijk heeft De Ries' zwager Coornhert over de hekel gehaald en

⁶⁷ Zie over De Ries' geschriften: J.G. de Hoop Scheffer, *Inventaris der Archiefstukken berustende bij de doopsgezinde gemeente te Amsterdam* (2 dln; Amsterdam, 1883) I, nummers 651, 652.

⁶⁸ Hs A 652, 3v uit de collectie van het archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, ondergebracht in de handschriftenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. Kühler, *Doopsgezinden*, 362-363.

⁶⁹ Hs A 652, 4r-4v.

⁷⁰ Hs A 652, 5v. In het andere stuk aan zijn zwager stelt De Ries dat de macht van de tweede Adam (Christus) groter is dan die van de eerste. De Ries meent, dat een weldenkend mens moet geloven 'dat Christus met sijn verdiensten ende werckingen so vele vermach in den sijnen als Adam met sijn enige sonde vermocht heeft in den sijnen: ende volgens dien dat Christus verdiensten ende werckingen van sodanigen kracht sijn, dat sij in den wedergeboren mensche Adam met sijn beeldt ende sondige wesen volmaectelick mogen doen wijcken:...' (Hs A 651, 3r).

⁷¹ Hs A 652, 8v. De passage die De Ries op het oog heeft gehad is te vinden in D.V. Coornhert, *Hemelwerck ofte quay toeverlaet*, 1585 (ww 2, 358r).

De Ries wijst hem op subtiële wijze terecht. Hij schrijft niet te begrijpen dat Simon Jacobs zo vrijmoedig over een mens oordeelt: ‘tis bij mij niet prijselick.’⁷²

Uit Coornherts traktaat *Opperste goedts nasporinghe* blijkt eveneens de verwantschap tussen Coornhert en De Ries. Dit geschrift heeft de vorm van een serie gesprekken tussen Coornhert en een aantal vrienden. Tot die vrienden behoort naast H.L. Spieghel, A. Brederode, Boomgaert en Stuver, ook De Ries. In hun gesprek zijn Coornhert en De Ries het erover eens dat de mens door God goed geschapen is. De mens is volgens beiden dan ook in staat zichzelf te openen voor ‘het algemeene licht der genaden’ en het kwaad geheel en al te verlaten.⁷³ Zowel Coornhert als De Ries keren zich dan ook tegen de leer van de erfzonde. De schuld van de verdorvenheid ligt volgens De Ries niet bij Adam, ‘maer een ijder mensche selve heeft dese verdorvenheyt bearbeijt.’⁷⁴ De mens heeft zijn natuur aan God te danken en deze kan dus niet kwaad zijn.⁷⁵ Kwaad wordt de natuur van de mens pas door oefening en navelgong van de zonde.⁷⁶ De Ries en Coornhert deelden voorts een afkeer van de predestinatieleer, zoals men die bij Calvijn kan aantreffen.⁷⁷ De Ries en Coornhert hebben vergelijkbare bezwaren tegen de Heidelbergse catechismus, die leert dat de mens de geboden Gods niet kan onderhouden.⁷⁸

72 Hs A 652, 11v.

73 D.V. Coornhert, *Opperste goedts nasporinghe*. *Ghestelt in vijf ghespraken, vanden Mensche met sijn goedt, vande rust, vande wellust, vande deughde, ende vande liefde: onder ende tot alder menschen verbeteringhe*, (ww 1, 338v, 339v-341v). Citaat op f. 340v, c2. Het traktaat is niet gedateerd.

74 Hs A 649, 5v uit de collectie van het archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, ondergebracht in de handschriftenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

75 Hs A 649, 10r.

76 Hs A 649, 11r.

77 H. de Ries, ‘Verthoon van verscheyden onwaerheden’, *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985), 152-153.

78 Hs A 650 uit de collectie van het Archief van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, ondergebracht in de handschriftenverzameling van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam. De Ries keert zich met name tegen zondag 2 en zondag 44 uit de catechismus. ‘Contghy dit al volcomelick houden? Neen ick; want ick ben van naturen gheneycht God en mijnen naesten te haten.’

‘Waerom laet ons dan God alsoo scherpelick de thien gheboden prediken, soose doch niemant in desen leven houden can? Eerstelick opdat wy ons leven lanck onsen sondelicken aerdt hoe langer hoe meer leeren kennen, unde dies te begeerigher zijn de verghevinge der sonden ende de gerechticheyt in Christo te soecken. Daernaec dat wy sonder onderlaten ons beneerstigen ende God bidden om de ghenade des H. Gheestes, opdat wy langhs so meer nae dat evenbeeldt Gods vernieuwet werden, totdat wy tot dese voorgestelde volcomenheyt nae desen leven gheraken.’ (J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse belijdenisgeschriften in authentieke teksten met tekstvergelijkingen* [Amsterdam, 1976], 157, 215). Coornhert had tegen dezelfde passages geprotesteerd. Zie bijvoorbeeld: D.V. Coornhert, *Proeve vande Heidelberghsche Catechismo, omme te verstaen*,

Zoals gezegd vermoedde De Ries' zwager de persoon van Coornhert achter de standpunten van De Ries. Hij blijkt niet de enige te zijn geweest, die De Ries als een geestverwant van Coornhert beschouwde. Uit een brief van Coornhert aan Hans de Ries blijkt namelijk dat iemand De Ries ervan heeft beschuldigd zijn heil bij Coornhert te zoeken.⁷⁹ Deze ongedateerde brief blijkt geschreven te zijn in een periode dat De Ries de gemeente heeft verlaten. Alhoewel hij is gericht aan De Ries, blijkt hij voor iemand anders bestemd te zijn. De Ries heeft Coornhert namelijk gevraagd ten behoeve van een vrouw een brief te schrijven. Alhoewel Coornhert zelf met deze vrouw niet bekend is, heeft hij aan De Ries' verzoek voldaan. De brief van Coornhert gaat voor een groot gedeelte over het begrip zending en over de heroprichting van een uiterlijke kerk. Coornhert verkondigt het ons bekende standpunt: wie de kerk heroprichten wil, moet een expliciet bevel van God daartoe hebben, dat hij kan bewijzen met wonderdaden. Er is wel gesuggereerd dat De Ries onder invloed van Coornhert tijdelijk de gemeente vaarwel zou hebben gezegd.⁸⁰ Bij gebrek aan bronnen is hierover geen uitsluitsel te geven. Uit het feit dat buitenstaanders van mening konden zijn dat Coornhert en De Ries hetzelfde voorstonden, kan worden afgeleid dat de opvattingen van hen beiden ook over de begrippen zending en over de zichtbare kerk, dicht bij elkaar lagen.

‘...die niet en zoekt dan alleenlijk te twisten’

In zijn geschriften tegen Menno Simons en tegen de Waterlanders maakt Coornhert van bepaalde retoriek gebruik om zijn opponenten schaakmat te zetten. Stijlmiddelen die Coornhert gebruikte tegen de dopers, kan men aantreffen in zijn gehele polemische oeuvre.

In zijn *Verschooninghe* creëert Coornhert een tegenstelling tussen Menno Simons enerzijds en Jezus en Paulus anderzijds. Coornhert is ervan overtuigd zowel de apostel als Christus aan zijn zijde te hebben. Af en toe voert hij dan ook Christus en Paulus sprekend in. Hiertoe gebruikt hij bijbelcitaten. Deze bijbelteksten lopen over in Coornherts eigen tekst: het trio Jezus, Paulus en Coornhert staat

of die voort-gekomen is uyt Godtlijke Schrift, dan uyt het menschelijke vernuft, 1582 (ww 3, 467r). Zie over Coornherts bezwaren tegen de antwoorden van de Heidelbergse catechismus: Nijenhuis, ‘Coornhert en de Heidelbergse catechismus’, 271-288.

⁷⁹ Becker, *Bronnen*, 231-237.

⁸⁰ C.J. Dyck, ‘Hans de Ries en het erfgoed van Menno Simons’, *Doopsgezinde Bijdragen* 12-13 (1987), 281. Zie ook: C.J. Dyck, ‘Hans de Ries and the legacy of Menno’, *The Mennonite Quarterly Review* 42 (1988), 414. De Ries zou van december 1578 tot maart 1579 niet hebben gepreekt, omdat hij twijfelde aan zijn roeping.

tegenover Calvijn en Menno Simons. Menno Simons en Calvijn veroordelen in hun geschriften niet alleen de gelovigen, die over het bijwonen van de mis er een andere mening op na hielden dan zij; feitelijk veroordelen zij Paulus en Christus. Deze wijze van polemiseren treft men jaren later wederom aan in het werk van Coornhert. Wanneer hij in 1590 met Justus Lipsius de degens kruist over het doden van ketters, beschuldigt Coornhert hem ervan niet alleen mensen die met hem over de godsdienst van mening verschillen als ‘verstoorders vande wetten’ te brandmerken, maar ook ‘onsen Heere ende Meester, met syne Apostelen’. Jezus en de apostelen hebben immers ook tegen de magistraten een nieuwe religie ingevoerd.⁸¹ Coornherts standpunt ligt, als men de *Verschooninghe* mag geloven, voor de hand. Wie ook maar eens het Oude en het Nieuwe Testament heeft doorgelezen, zal het met Coornhert eens zijn. Hij drijft bovendien het belang dat de aanhangers van Menno Simons zouden hechten aan ceremoniën op de spits. Zowel in de *Verschooninghe* als in zijn brief uit 1561 radicaliseert hij hun standpunt dusdanig dat het onredelijk wordt. Wanneer men Coornhert moet geloven, vinden Menno Simons en de zijnen niets belangrijker dan uiterlijke ceremoniën.

In zijn *Van de bejaerden doope* hanteert Coornhert een andere tactiek. Dit geschrift wemelt van de citaten uit traktaten van Menno Simons en Dirk Philipsz. Deze citaten dienen één doel: aantonen dat de beide voormannen zichzelf tegenspreken. Deze tactiek uit *Van de bejaerden doope* is karakteristiek voor Coornherts polemisch oeuvre: door middel van citaten uit het werk van opponenten tracht hij aan te tonen dat ze niet consequent zijn. Coornhert gebruikt dezelfde methode in zijn polemieken tegen gereformeerden; in dat geval verwijst hij naar geschriften van Calvijn en Beza.⁸² Coornhert hoopte, zo schreef hij in zijn *Proeve des catechismi*, door deze manier van doen te bereiken dat zijn opponenten niet om zijn argumenten heen konden.⁸³ In de *Hert-spieghel* geeft Coornhert van deze tactiek een fraai staaltje ten beste. In dit geschrift verdedigt Coornhert het standpunt dat wie de bijbel leest, geschriften en preken van mensen kan ontberen.⁸⁴ Hij dringt vervolgens gereformeerden de mening op dat men zonder menselijke uitleg de bijbel niet zou kunnen begrijpen. Na onder andere Calvijn en Bullinger te hebben geciteerd, merkt hij triomfantelijk op:

81 D.V. Coornhert, *Verantwoordinghe van 't proces* (ww 3, 486r-486v).

82 Zie bijvoorbeeld Coornherts *Schijndeught der secten*. Calvijns commentaar op Gal. 5:14 wordt door Coornhert aangevoerd voor zijn betoog dat juist hypocrieten het vlijtigste zijn in het onderhouden van allerlei ceremoniën. (ww 3, 346r, c1).

83 D.V. Coornhert, *Proeve des catechismi* (ww 3, 467v, c2).

84 Coornhert, *Hert-spieghel* (ww 1, 4r, c1).

Dats nu heel anders, dan hare jongheren doen, by Calvijn, Bullinger, etc ghekalt, te weten dat de heylige Schrift niet duyster, maar klaar is in den dinghen, ons om verstaan ter saligheyt noodigh zijnde.⁸⁵

Om citaten van zijn opposenten op deze manier te kunnen gebruiken, rukt Coornhert soms passages uit hun verband.

Conclusie

Gedurende zijn gehele schrijverscarrière heeft Coornhert dus gepolemiseerd tegen de dopers. Sommige traktaten waren vriendelijk getoonzet en in de contacten met Hans de Ries lijkt van een echte uitwisseling van gedachten sprake te zijn geweest. Andere traktaten zijn echter buitengewoon vinnig van toon. Het is opvallend, dat het in deze categorie geschriften altijd gaat over de ecclesiologie. Zodra het onderwerp zending of de heroprichting van een zichtbare kerk aan de orde komt, weet Coornhert van geen wijken en tracht koste wat het kost zijn gelijk binnen te halen. Coornherts afkeer van een institutionele kerk was onverenigbaar met bijvoorbeeld Menno Simons' streven naar een kerkelijke organisatie. Dit verklaart ook Coornherts teleurstelling in de Waterlanders: ook zij blijken institutioneel georganiseerd te zijn, compleet met regels en ambten. Ondanks het feit dat ze vanwege hun gematigde toepassing van de ban vanaf 1557 niet meer met Menno Simons en de zijnen door één deur konden, blijken ze – tot teleurstelling van Coornhert – van hetzelfde tuchtmiddel gebruik te maken. Coornherts oppositie tegen een zichtbare kerk komt voort uit zijn spiritualistische overtuigingen en uit zijn afkeer van de kerkelijke twisten. Coornhert verweet de verschillende institutionele kerken uit zijn tijd te ruziën over ceremoniën ten koste van het belangrijkste uit het geloof, namelijk de liefde. Hij is teleurgesteld dat de verschillende kerken zichzelf aanstellen als inquisiteur over andermans geloof.⁸⁶

Zoals boven gezegd was Coornhert van mening dat de reformatoren de rooms-katholieke kerk niet hadden moeten verlaten. In een brief uit 1577 schrijft Coornhert, dat de zichtbare kerken met hun dienaren en ceremoniën verwoest zijn en dat alleen de ware kerk, gefundeerd op Christus' waarheid, nog bestaat. Niemand heeft van God bevel gekregen tot heroprichting van de zichtbare kerk.⁸⁷ Een dergelijke redenering vindt men ook terug bij de spiritualist Sebastiaan Franck.⁸⁸ In

85 Coornhert, *Hert-spieghel* (ww 1, 7r, c1).

86 D.V. Coornhert, *Consistorie, handelende van 't niet hanteren des Nachtsmaels, met verclaringe vanden oorsaken van dien, tot wechneminghe van twiste, achterclap, ende veroordelinghe* (ww 1, 354r).

87 Becker, *Bronnen*, 232.

88 S. Franck, *Briefan Johannes Campanus* (Straatsburg, 4 februari 1531), in: H. Fast, *Der linke Flügel*

veel van zijn traktaten schaarft Coornhert zich met zijn ideeën over de kerk onder de spiritualisten. De ware kerk is, zo meent Coornhert dan, onzichtbaar. De ware gelovigen vormen de ware kerk en zij zijn onder alle kerken te vinden. Leden van deze kerk laten het kwade en beoefenen de deugd.⁸⁹ Omdat Christus het hoofd is van de kerk, is deze kerk echter onzichtbaar. Een geestelijk hoofd heeft immers een geestelijk lichaam. Men kan niet in de kerk geloven zoals men in God gelooft: slechts onzichtbare dingen zijn namelijk voorwerp van geloof.⁹⁰

Aan deze onzichtbare kerk hechtte Coornhert waarde. Het was voor hem van belang op één lijn te staan met de ‘grote’ kerkvaders. In de *Disputatie over den Catechismus* bijvoorbeeld, getroost Coornhert zich moeite aan te tonen dat hij niet ‘Pelagianiseert, maer gantschelijck Augustiniseert, Jeronimiseert, Cyprianiseert, Basilianiseert’.⁹¹ Een groep gelovigen mocht volgens Coornhert wel samenkomen, maar een dergelijke kerk mocht geen enkele pretentie hebben. Een ‘onpartijdige gemeeynte’ hield zich volgens hem aan de bijbel (de canonieke geschriften) en aan de twaalf artikelen des geloofs. In zo’n gemeente neemt niemand het leermeesterambt – met de autoriteit om te gebieden of te verbieden – op zich. Leden van een dergelijke gemeente geloven dat ook in andere gemeenten de naam van Christus wordt aangeroepen en zij geven toe dat men net als Paulus naar alle kerken met hun ceremoniën mag gaan. Omwille van de zwakken gebruiken zij doop en avondmaal, maar zij leggen dat niemand op.⁹² Volgens Coornhert heeft een gelovige de kerk of de predikanten niet nodig, omdat hij of zij zich zelfstandig kan toeleggen op lezing van de bijbel.⁹³ Het komt erop aan dat de mens zijn eigen kwaadheid verloochent door Christus na te volgen. Bij tijd en wijle lijkt Coornhert deze levenswijze tegenover de kerk te plaatsen. Wanneer men ‘eenvuldijck’ had vastgehouden aan de twaalf artikelen des geloofs, zouden er niet zoveel sekten

der Reformation, (Bremen, 1962), 220-222, 225.

89 Coornhert, *Consistorie* (ww 1, 356v); D.V. Coornhert, *Van den Boom des Levens* (ww 1, 401r).

90 Coornhert, *Verschooninghe* (ww 3, 19v, c1); D.V. Coornhert, *Hoe noodigh het zy dat elck mensche sekerlijck wete of hy geloovigh is dan nyet, ende van den Onderscheyt tusschen het ware ende valsche Gheloove* (ww 1, 186r, c2).

91 D.V. Coornhert, *Disputatie over den Catechismus van Heydelbergh*, 1583 (ww 3, 429v, c1). Pelagius was in de vroege kerk als ketter gebrandmerkt, omdat hij meende dat de mens de mogelijkheid had om niet te zondigen. Coornhert stelt dus dat hij met deze ‘ketter’ uit de vroege kerk niets van doen heeft, maar in hetzelfde spoor voortgaat als ‘orthodoxe’ kerkvaders als Augustinus en Cyprianus.

92 D.V. Coornhert, *Insicht, over 'top-rechten van een alghemeyne wyterlijcke Christen-Kercke*, 1578 (ww 1, 554r-554v).

93 D.V. Coornhert, *Zeepe, opte vlekken by Lambert Daneus*, 1582 (ww 3, 56r, c2); D.V. Coornhert, *Wroedinge van des verderfs plantinghe (...) Mitsgaders Tweede Verantwoordinghe eens eenighen Sendt-briefs, berispel zijnde, eerst by Doctor Lambertus Danaeus, ende nu ander-mael by den Predicanten tot Delft, ter nood geschreven*, 1582 (ww 3, 332v).

zijn ontstaan. Doordat men curieus zich verdiept in hoge, onbegrijpelijke zaken, ontstaan twisten en sekten.⁹⁴ Tot deze hoge, onbegrijpelijke dingen behoren de aard van de Triniteit, de manier waarop Christus is geboren, maar ook de kerk.⁹⁵ Naar Coornherts mening gaat het niet om uiterlijke dingen, zoals de kerk, maar om innerlijke zaken. Tot dat innerlijke behoort de wedergeboorte, de oefening van de liefde en de vereniging van de gelovige met God. De zichtbare kerken verdrijven, volgens Coornherts waarneming, deze liefde door hun 'bitter twisten, sectelijk scheyden, vermetelijk oordelen, bannen, ende verdoemen vande anderen'.⁹⁶

Niet alleen over de kerk verschilde Coornhert met de dopers van mening. Ook over het zweren van een eed en de doop waren zij het oneens. Anders bovendien dan de aanhangers van Menno Simons stond Coornhert positief tegenover de overheidsdienst. Coornherts positieve kijk op de overheid lijkt de Waterlandse voorman Hans de Ries te hebben beïnvloed. Van Coornherts perfectionisme staat de invloed op De Ries vast. Diens verwijzing naar Coornherts *Hemelwerck* is een voorbeeld van doorwerking van Coornherts gedachtegoed. De grote waarde die Coornhert hechtte aan de beoefening van de deugd, verklaart ook zijn latere waardering voor Menno Simons: ook hij legde immers grote nadruk op de levensheiliging.⁹⁷ Een aantal van zijn meningsverschillen met dopers achtte Coornhert van secundair belang: de doop, overheidsdienst en het zweren van een eed.⁹⁸ De verschillende kijk op de kerk was in Coornherts ogen echter een breekpunt. Ook de dopers voldeden niet aan Coornherts norm van 'onpartijdigheid'.

94 D.V. Coornhert, *Ruygh bewerp eender onpartydiger Kercken onder verbeteringhe* (ww 3, 2r, c2).

95 D.V. Coornhert, *Oogh-Water opten etter des voor-oordeels in den ooghen van de ondersoecker der Delftsche Predicanten*, 1583 (ww 2, 563r).

96 D.V. Coornhert, *Vande ware kercke of ghemeynte Godes, oprechte Godsdienst, ende uyterlyke kerck-oeffening, verscheyden leeraren schryven* (Gouda, 1590), 4.

97 Zie hierover bijvoorbeeld: E. Grislis, 'Menno Simons on sanctification', *The Mennonite Quarterly Review* 49 (1994), 226-246.

98 'Mijn dunckt vrundt (onder correctie) dat sodanighe questien, als dese, ende die kinderdoop, ende diergheleycke, die soo bescheydelijc connen beweert werden, geen werringhe in die alghemeene Christelijcke Kercke en behoren te verwecken. Die Heere gheve ons allen sijnen gheest des vredes ende eenigheydts, die by weynighen schijnt te sijn.' (Coornhert, *Van 't Overheydts Ampt* [ww 1, 384r]).

Doopsgezinde en gereformeerde (leken)-predikers in Nederland (16e-19e eeuw)¹

In 1749 stond er in *De Nederlandsche Spectator*, een tijdschrift voor de 'verlichte' burgerij, een fictieve brief van een gereformeerd meisje over de kleding der Mennonieten. Zij had een boekje uit 1682 gelezen waarin een kleermaker klaagde over de doperse precisie op dit punt en vroeg zich af of er sinds die tijd iets ten goede was veranderd. De spectator antwoordde dat de eenvoudige, om niet te zeggen stijve kleding vermoedelijk nog steeds een belangrijk kenmerk was van deze godsdienstige bevolkingsgroep, ook al was er op andere punten verruiming opgetreden. Hij noemde daarbij de bekende trits van de afkeer van wapens dragen, eedzweren en overheidsambten bekleden, alsmede de reserve tegenover de wetenschap. Het verbaasde de redacteur echter dat de briefschrijfster, wellicht in een laakbare poging haar eigen confessionele richting te sparen, niet inging op de zogenaamde 'fijnen' en 'wedergeboornen' binnen de gereformeerde kerk, 'want die mensen zijn immers ruim zo kenbaar aan hunne dragt als de eerstgenoemden', namelijk de Mennonieten.²

Het behoud van de identiteit was een kernprobleem voor de Nederlandse doopsgezinden in een maatschappij waarin zij weliswaar geaccepteerd waren, maar tegelijk een minderheid vormden. Het vormt ook de rode draad van het nieuwe standaardwerk van Samme Zijlstra, verbonden aan de Fryske Akademy in Leeuwarden, over de geschiedenis van de dopers in de Nederlanden in de 16e en 17e eeuw.³ Dankzij deze invalshoek kon de auteur een goed evenwicht bereiken tussen de religieuze en de sociaal-culturele factoren die samen de ontwikkeling van de doopsgezinde gemeenschap hebben bepaald. Als kernpunt van de doperse identiteit noemde Zijlstra de 'wedergeboorte' als geestelijke vernieuwing van de mens die leidt tot heilijng van de dagelijkse handel en wandel, en onder meer

1 Dit artikel is de Nederlandse uitwerking van een lezing, gehouden op 5 januari 2001 voor de American Society of Church History Meeting in Boston in de door professor dr. Keith Sprunger georganiseerde sessie over 'Mennonites and Calvinists in Dutch Church History'.

2 *De Nederlandsche Spectator* 1 (Leiden: Pieter van der Eyk, 1749) nr. 26, 201-216.

3 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, Leeuwarden, 2000).

tot uitdrukking komt in een uitgesproken biblicisme, een rigide gemeentetucht en een sterke drang tot behoud van de zuivere leer en traditie.⁴

Zijlstra heeft uitvoerig vastgelegd hoe de verschillende groepen dopersen hebben geprobeerd om wat zij zagen als hun identiteit in overeenstemming te brengen met hun positie in een voortdurend veranderende economie en samenleving. Hoe die identiteit concreet haar uitdrukking vond in de 'taal' van het lichaam, de kleding en het spraakgebruik – of zoals gereformeerde 'fijnen' zouden zeggen: in hun 'gelaat, gewaad en gepraat' – komt minder goed uit de verf. Wel gaat de auteur uitgebreid in op de verhouding van de Mennonieten tot de andere godsdienstige groeperingen in de Nederlandse Republiek, dus ook op de door de overheid bevoorrechte gereformeerde kerk. Tevens signaleert hij de verwantschap tussen de min of meer strenge dopersen en de piëtistische calvinisten, voor wie wedergeboorte en levensheiliging evenzeer centraal stonden in hun godsdienstige en culturele identiteit. Toch acht Zijlstra de dogmatische verschillen tussen beide richtingen zwaarwegender dan de interconfessionele overeenkomsten in vroomheidsbeleving.⁵

Over de verhouding tussen gereformeerden en doopsgezinden is het laatste woord nog niet gezegd. Zeker niet wanneer ook de 18e en 19e eeuw in ogenschouw worden genomen. Toen waren de doopsgezinden in de Nederlandse samenleving volledig geaccepteerd, was een groot aantal van hen tot de publieke kerk overgegaan, en zagen beide qua traditie en omvang zo verschillende kerkgenootschappen zich tenslotte als delen van één en hetzelfde 'protestantse vaderland'. In dit artikel wil ik ingaan op een enkel aspect van de geschiedenis van het Nederlandse doperdom, namelijk de positie van de (leken)predikers in de loop der eeuwen, mede in vergelijking met de ontwikkelingen in de gereformeerde kerk vanaf de 16e tot in de 19e eeuw. Het gaat om een voorlopige schets die gezien kan worden als de opmaat van een onderzoeksprogramma aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, waarin zowel aan de doperse voorgangers als aan de gereformeerde lekenpredikers een diepergaande bronnenstudie zal worden gewijd.⁶

4 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 28-29.

5 *Ibidem*, 357.

6 Dit onderzoeksprogramma, getiteld 'The pastoral market in the Netherlands, c.1650-c.1850', wordt voor de periode 2001-2005 mogelijk gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek in het kader van de zgn. 'Vernieuwingsimpuls'. Het wordt uitgevoerd aan de Vrije Universiteit in Amsterdam onder leiding van schrijver dezes, die tevens het deelproject over de gereformeerde lekenpredikers voor zijn rekening neemt. Het 'doopsgezinde' project zal worden uitgevoerd door drs. Jaap de Jong.

De ontwikkeling naar het vaste en bezoldigde leraarschap

De reformatische beweging in de 16e eeuw onderscheidde zich als geheel van de Rooms-Katholieke kerk door haar afwijzing van de apostolische successie en van de clericale hiërarchie. In plaats daarvan verdedigde men officieel het priesterschap aller gelovigen en het recht van ieder christen om in de samenkomsten der gemeente het woord te voeren, overeenkomstig Paulus' richtlijnen voor de profetie in 1 Korinthe 14. In de praktijk is dit beginsel echter door de grondleggers van de protestantse kerken al vroeg, rond 1525, losgelaten. Juist de confrontatie met de anabaptisten, die op dit punt een radicaal spiritualisme en anti-clericalisme vertoonden, was hiervoor bepalend. Voor Luther betekende de boerenopstand en de daarmee verbonden wederdoperij in Duitsland een breekpunt voor zijn vertrouwen in elke lekenbeweging, voor Zwingli was het optreden van doperse volksprofeeten in de omgeving van Zürich aanleiding om het predikambt uitsluitend open te stellen voor theologisch gevormde en kerkelijk geordende personen. Later sloten reformatoren als Bucer in Straatsburg en Calvijn in Genève zich zonder meer bij deze klassieke traditie aan.⁷

Als beperkt alternatief werd in sommige centra van het Europese protestantisme de 'profetie' ingesteld, een doordeweekse bijeenkomst van geestelijken, studenten en gewone gelovigen ter bestudering van de bijbel.⁸ Van werkelijke lekenparticipatie moeten we ons hierbij niet veel voorstellen. Immers, de behoefte aan private bijbelstudie en vroomheidsoefeningen veronderstelde een zekere doorwerking van de veelal politiek geleide stedelijke en territoriale reformaties onder de bredere bevolking, die pas een of twee generaties later kon ontstaan. De vormen van 'profetie' zijn overal geleidelijk opgegaan in theologische faculteiten of clericale gemeenschappen zoals kerkelijke vergaderingen. De lutherse en calvinistische kerken verbonden zich met de hen politiek en financieel steunende overheden en universitaire opleidingen, zodat het priesterschap aller gelovigen iets werd voor particuliere lekeninitiatieven of interconfessionele opwekkingsbewegingen zoals het puritanisme, piëtisme en methodisme.

Het anabaptisme lijkt de enige tak van de protestantse traditie te zijn die het apostolisch beginsel principieel en praktisch heeft bewaard. Hoe ging dat in de Nederlanden? Hier groeide het verzet tegen de laat-middeleeuwse kerk tegen de verdrukking van de rooms-katholieke overheid in en verbond het zich met een

⁷ Zie M. van Campen e.a., ed. *Reformatie: prediking en ambt. Congresbundel 1992-1993* (Kampen, 1994) en de daarin genoemde literatuur.

⁸ Zie F.A. van Lieburg, *De reformatische profetie in de Nederlandse traditie* (Apeldoorn, 2001) en de daarin genoemde literatuur.

politieke opstand tegen de landsheer. Daardoor was de reformatie althans in de zuidelijke Nederlanden meer een beweging van onderop dan van bovenaf. Na 1540 ontstonden er zowel doopsgezinde als gereformeerde gemeenten van bewuste gelovigen, merendeels afkomstig uit de sociaal-economische middenklasse. Zij vormden hetzij geheime gemeenten in het vaderland, hetzij vluchtelingengemeenten in gastvrije buurlanden. De calvinistische vreemdelingengemeente in Londen kende een democratische bestuursvorm en een uitgebreide praktijk van de bovengenoemde profetie. In de zuidelijke Nederlanden traden in 1566 allerlei leken in de openlucht als zogenaamde hagenpredikers op. Als gevolg van de politiek-militaire ontwikkelingen werd het protestantisme in het huidige België vrijwel geheel weggevaagd en weken talloze gereformeerden en doopsgezinden uit naar de noordelijke Nederlanden, waar de opstand uiteindelijk wel zou slagen.

Ondanks gemeenschappelijke lotgevallen maakten beide groepen in theologisch, kerkelijk en maatschappelijk opzicht een wezenlijk verschillende ontwikkeling door. De onderlinge verhoudingen werden bepaald door het 'Munsterse trauma' van 1534/1535 en de voortdurende polemiek over de leerstellige geschilpunten. Meest verstrekkend was natuurlijk de visie op de overheid. Terwijl de doopsgezinden zich volkomen afzijdig hielden van het politieke toneel, hadden calvinisten de leiding in de opstand. Vanaf 1572 namen zij in de Noordnederlandse steden de macht over en traden zij in de rechten van de katholieke kerk. Zij kregen de beschikking over de kerkgebouwen en de financiële middelen om predikanten en ander kerkelijk personeel te onderhouden. Een 'staatskerk' vormden de calvinisten echter niet, alleen een 'publieke kerk'. Andersdenkenden, uiteindelijk ook zelfs rooms-katholieken, mochten hun geloof en tot op zekere hoogte hun godsdienstuitoefening trouw blijven. Zeker de doopsgezinden kregen voldoende ruimte om volgens hun nieuw-testamentisch ideaal 'een stil en gerust leven te leiden in alle godzaligheid'.

De Nederlandse gereformeerden kozen in hun belijdenis uit 1561 en in een reeks van daaropvolgende nationale synoden uitdrukkelijk voor het aantrekken van predikanten die geverseerd waren in de bijbelse grondtalen en een theologische opleiding hadden genoten. Aanvankelijk stelde men de kansels noodgedwongen open voor bekeerde priesters en monniken, die meestal wel Latijn kenden. Gedurende enkele decennia betrof men evenwel ook predikanten uit de gemeenten zelf, door begaafde leken, vaak schoolmeesters of vrome en belezen ambachtslieden, na een korte praktische training door een ervaren predikant in het ambt toe te laten. Deze 'clerici' kenden gewoonlijk alleen de volkstaal, Nederduits, en werden daarom wel als 'Duytsche clercken' aangeduid. Het aantal afgestudeerden van de theologische faculteiten, die vanaf 1575 in diverse Nederlandse gewesten werden opgericht, was pas na 1600 voldoende om behalve de steden ook de belangrijkste dorpen van een althans intellectueel gekwalificeerde predikant te voorzien.

Na 1620 zijn de 'omhooggefallen lekenpredikers' op zeer weinig uitzonderingen na uit het gereformeerde predikantenkorps verdwenen.⁹

Hoe anders ontwikkelde zich het pastoraat van de doopsgezinde gemeenten in Nederland. De Mennonieten, zoals zij inmiddels naar hun in 1561 overleden leidsman Menno Simons heetten, zochten in soberheid en isolement hun vrome weg. Zij hadden geen behoefte aan confessionele en liturgische uniformiteit op plaatselijk, laat staan regionaal, nationaal of internationaal niveau. Vooralsnog koesterden zij afkeer van de publieke gereformeerde kerk met haar wetenschappelijke theologen en gesalarieerde geestelijken. Handhaving en praktisering van het algemeen priesterschap der gelovigen gold naast de strenge toepassing van de leer- en levenstucht als belangrijk identiteitskenmerk. Toch betekende dit in de praktijk niet, dat er in de gemeenten algehele gelijkheid van de leden en in de samenkomsten totale vrijheid van spreken bestond. Al voor de invloed van Menno was een combinatie van enkele 'ambten' ontstaan, die zich vervolgens uitkristalliseerde tot een model dat gedurende minstens honderd jaar gezichtsbepalend was voor de doopsgezinden in Nederland.¹⁰

Dit model kenmerkte zich door drie functies, die in elke gemeente door een willekeurig aantal mannen kon worden vervuld. Er waren oudsten (ook bisschoppen genoemd), leraren (ook vermaners genoemd) en diakenen. Evenals bij de ouderlingen en diakenen in de gereformeerde kerk ging het in alle gevallen om nevenfuncties die naast een maatschappelijk beroep werden vervuld. De verkondiging van Gods Woord was een bediening van zowel oudsten als leraren. Alleen de oudsten mochten echter doop en avondmaal bedienen en de ban over gemeenteleden uitspreken. Leraren waren in het algemeen talrijker dan oudsten. De laatsten vond men ook niet in elke gemeente en zij reisden dan ook vaak door het land om elders sacramenten te bedienen. Leraren deden ook mee aan tuchttoefening over gemeenteleden, de tucht over de leraren zelf kwam toe aan de oudsten. Een algemene terminologie en taakafbakening voor de verschillende bedieningen is overigens niet te geven: er konden per gemeente of per groepering afwijkingen bestaan of wijzigingen optreden.

Hoe werd men oudste of leraar? Zijlstra laat zien dat hiervoor verschillende procedures bestonden. Soms wezen de reeds fungerende dienaren zelf nieuwelingen aan, soms deden zij een voordracht van meerdere kandidaten aan de mannelijke leden der gemeente, die dan na een plechtige gebedsbijeenkomst de verkiezing deden. Wie gekozen werd mocht in principe niet weigeren. Hij werd met oplegging der handen door de dienaren in zijn functie bevestigd en ingezegend. Uiteraard bestonden er voorwaarden waaraan oudsten of leraren in alle gevallen moesten

9 Zie F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland 1572-1816* (Zoetermeer, 1996), met name 55-70.

10 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 250-253.

voldoen. Behalve dat het altijd mannen waren die bovendien getrouwd moesten zijn, werd van hen verwacht dat zij beschikten over een goede kennis van de bijbel en de doperse leertraditie en dat hun levenswandel onberispelijk was. Bovendien ging men er vanuit dat het pastorale werk, overeenkomstig het apostolisch ideaal, uit liefde, zonder bezoldiging werd verricht. Vandaar dat voorgangers behalve als lekenpredikers ook wel als liefdepredikers werden aangeduid.

In de loop van de 17e eeuw traden enkele met elkaar samenhangende ontwikkelingen op, die er op langere termijn toe leidden dat een doperse gemeente steeds vaker – net als een doorsnee gereformeerde dorpsgemeente – geleid werd door één bezoldigde en theologisch opgeleide pastor die zowel mocht preken als de sacramenten bedienen. Op de stijging van het opleidingsniveau kom ik straks uitvoerig terug. De vereenvoudiging van het voorgangerschap en de invoering van een beloningsstructuur waren het gevolg van een ernstig tekort aan oudsten en daarmee aan een regelmatige bediening van de sacramenten in de gemeenten van een bepaald gebied. Dit probleem werd langzamerhand op praktische wijze opgelost. De in groter aantal beschikbare leraren werden gepromoveerd tot oudsten door hen de bijbehorende bevoegdheden toe te kennen. Ze bleven ondertussen wel leraren genoemd worden, of geleidelijk aan gewoon predikanten. Alleen enkele strenge Mennonitische randgroepen zouden tot in de 19e eeuw blijven vasthouden aan het onderscheid tussen oudsten en leraren.

Bij de meeste Nederlandse doopsgezinden vond naast de ineenschuiving van de twee vroegere predikerfuncties nog een andere verschuiving plaats. Ook al waren er in principe voldoende leraren voor elke gemeente, de moeilijkheid bleef dat zij doordeweeks zo bezet waren door hun maatschappelijke bezigheden, dat zij met moeite een goede preek konden voorbereiden om 's zondags de hoorders tevrede te stellen. Dit probleem kon op praktische wijze worden tegengegaan door ruilbeurten te houden en preken op verschillende plaatsen te herhalen, maar niet iedereen was daar gelukkig mee. Niet zelden konden leraren 's zondags helemaal niet optreden en moesten diensten soms zelfs worden afgelast. De beste oplossing leek uiteindelijk toch de vrijstelling van een geschikt persoon voor alle voorkomende pastorale werkzaamheden. Maar dat impliceerde wel een verruiming van de oude opvattingen over de 'liefdedienst' in de doperse gemeenten.

Zoals gezegd was het dienen zonder loon van meet af de ideale praktijk onder de dopers, maar het maakte de positie van de minder welgestelde predikers wel erg kwetsbaar. Hoewel de gemeente ondersteuning mocht bieden aan de meest nooddrufte oudsten en leraren, leden de voorgangers liever gebrek dan dat zij tot last van hun naasten waren. Bovendien bestond het gevaar dat zij teveel aannamen, ofwel daarvan beschuldigd werden, of dat zij naar de mond van gulle gevers gingen preken. Vooruitstrevende dopers begonnen rond 1660 openlijk met het bezoldigen van de leraren, meer conservatieve geloofsgenoten volgden later dit voorbeeld. Uiteindelijk waren het ook in deze kwestie de meest strikte

Mennonieten (Harde Friezen en Groninger Oude Vlamingen) die vasthielden aan het principe van onbezoldigde 'liefdepredikers'. Dat laatste ging hand in hand met de voorkeur voor onopgeleide lekenpredikers, die in de breedte van de doperse denominatie in de 19e eeuw juist zouden uitsterven.

De opkomst van opgeleide doperse voorgangers

In het vertoog van *De Nederlandsche Spectator* van 1749 waarmee ik dit artikel begon, werd kort ingegaan op de veranderingen die zich sinds het laatste kwart van de 17e eeuw onder de doopsgezinden 'trapsgewijze' hadden voltrokken. Als één van de oorzaken van de toenemende openheid voor de wereld en de wetenschap werd het feit genoemd, dat 'in sommige gemeenten' gestudeerde personen tot leraar werden aangesteld. Zij durfden naast de bijbel nog andere geschriften te gebruiken dan de werken van 'vader Menno' of de *Martelaarsspiegel* van Tieleman van Braght. Volgens de spectator werden deze predikers 'overvliegren' genoemd, hoogvliegers die over de hoofden heen preekten. Ook wist hij dat 'sommige deugdzaame, doch tevens onnozele luitjes' bitter klaagden over de preekwijze van deze heren, die zoveel op hadden met de natuurlijke godsdienst en het gebruik van de rede, dingen waarover 'die vroomen oude zielen' nog nooit hadden gehoord.

Met deze laatste opmerking werd in zekere zin een verband gelegd tussen het gestegen opleidingsniveau van de doperse voorgangers en de toenemende invloed van het rationalisme in de prediking en het pastoraat onder de Mennonieten. Tevens werd die ontwikkeling ervaren als een afwijking van of tegenstelling met het biblicisme en anti-sciëntisme van hun geestelijke voorouders. 'Hoe geleerder, hoe verkeerder', was immers vanaf het begin de leus. Het apostolisch ideaal van de anabaptisten omvatte niet alleen de gelijkheid der gelovigen, maar ook de eenvoud van het geloof en de praktische uitstraling daarvan, waarbij menselijke wijsheid en geleerdheid als bedreiging voor de afhankelijkheid van de Heilige Geest werd beschouwd. Dat er in de loop der tijd toch behoefte ontstond aan theologische studie en vorming van voorgangers, leek met dat ideaal in strijd te zijn. De opgetreden verschuiving heeft inderdaad een nadere verklaring nodig, nog los van de vraag of een zekere intellectualisering onder de doopsgezinden op haar beurt de ontvankelijkheid voor de Verlichting heeft bevorderd.

Om te beginnen moeten we ons hoeden voor een al te grote onderschatting van het kennisniveau van de vroegere doperse predikers. Al in de 16e eeuw bevonden zich onder hen – zoals ook onder de eerste generatie gereformeerde dominees – gewezen rooms-katholieke priesters en monniken. Deze voormalige geestelijken hadden in elk geval de nodige scholing gehad en kenden gewoonlijk ook Latijn. Wat ze misten was vaak de theologische vorming die aan de universiteiten volgde op de filosofische vooropleiding. Toegegeven: deze groep was een kleine minderheid

en ze verdween vanzelf naarmate de overgangstijd van katholicisme naar protestantisme tot het verleden behoorde. Voor het merendeel van de 'oudsten' gold dat juist in die tijd van religieuze verwarring talloze denkbeelden op hen af kwamen, waarvan zij de inhoud, samenhang en consequenties lang niet altijd begrepen. Als lekenpredikers moesten zij het vaak hebben van losse ideeën en stichtelijke preken, zonder dat zij aan werkelijk aan theologische debatten konden deelnemen. Maar grove onkunde kan hen in het algemeen niet verweten worden.

Voor iedereen stond ook de mogelijkheid open om zichzelf te onderwijzen door het lezen en bestuderen van godsdienstige literatuur. Vanaf de 16e eeuw verschenen in Nederland tal van theologische boeken, variërend van Schriftcommentaren en dogmatische handboeken tot catechetische leerboeken of praktische en stichtelijke traktaten. Vele geschriften werden ook vertaald, met name uit het Latijn of uit het Engels. De zelfstudie werd voor doopsgezinden vergemakkelijkt door hulpmiddelen van de eigen confessionele signatuur, zoals concordanties en uitleggingen van de bijbel en prekenbundels die in de praktijk niet alleen als vrome lectuur gediend zullen hebben, maar ook als modellen aan de hand waarvan de eenvoudige en maatschappelijk drukbezette lekenpredikers hun sermoenen konden voorbereiden. Bij de keuze van voorgangers werd ongetwijfeld gelet op de persoonlijke bijbelkennis en theologische belesenheid. Ook de reeds dienstdoende leraren werden tot blijvende studie aangespoord. Soms betaalde de gemeente de aanschaf van boeken en bouwde men zo een plaatselijke bibliotheek op, waar generaties voorgangers of liefhebbers hun winst mee konden doen.

Naast individuele zelfstudie zullen er ook gemeenschappelijke vormen van bijbelstudie en preekoefeningen hebben bestaan. De bijeenkomsten van de Rijnsburger Collegianten, waarin iedereen vrij het woord mocht voeren, hadden in het algemeen een stichtelijk doel, maar fungeerden voor sommigen ook als oefening in het openbaar spreken, bidden en discussiëren. Ook Mennonieten die niet tot die bijzondere groepering behoorden, kunnen dit soort kweekhoven van voorgangers hebben gekend. Maar wat het meest voorgekomen zal zijn, is dat begaafde jonge mannen onder de hoede werden genomen door een ervaren 'oudste' en een private, op de praktijk van prediking en pastoraat gerichte vorming genoot. Gedurende een aantal jaren kon iemand zo op het daadwerkelijk functioneren in de erediensten worden voorbereid respectievelijk daarin worden begeleid. De school van Galenus Abrahamsz. in Amsterdam, die tussen 1680 tot 1705 een zevental studenten heeft afgeleverd en die vaak als voorloper van het Doopsgezind Seminarium wordt gezien, lijkt niet anders te zijn geweest dan een veredelde vorm van zo'n vaker voorkomende, persoonsgerichte predikantsopleiding.¹¹

11 J. Brüsewitz, "Tot de aankweek van leraren". De predikantsopleidingen van de Doopsgezinden, ca. 1680-1811', *Doopsgezinde Bijdragen* 11 (1985), 11-43.

In elk geval ontwikkelde zich in de loop van de 17e eeuw een contingent van doperse leraren die, zonder van jongsaf een doelgerichte opleiding tot het theologisch ambt ontvangen te hebben, uitblonken door hun grote bijbel-, literatuur- en talenkennis of hun brede eruditie en academische betoogtrant. Een en ander bleek ook uit doorwrochte geschriften die gepubliceerd werden door sommige 'lekenpredikers' die naast hun werk in de gemeente een burgerlijk beroep uitoefenden, zoals de lakenwinkelier Pieter Jansz. Twisck, de apotheker Gerard Maatschoen, de wever en boekverkoper Adriaan van Eeghen en de boekhandelaar Marten Schagen. Heel opvallend is tegelijkertijd dat vele vooraanstaande doopsgezinde voorgangers en schrijvers hun pastorale activiteiten combineerden met een medische praktijk. Bekende leraars die aan een of andere universiteit de graad van doctor in de medicijnen hadden behaald waren de al even genoemde Galenus Abrahamsz., Hermannus Schijn te Amsterdam, Antonius van Dale te Haarlem, Gerardus de Wind te Middelburg, Frederik Toger te Leiden, Abraham van Loon te Gouda, Jacobus van Zanten te Haarlem, en Pieter Schagen te Westzaan, jonggestorven zoon van Marten.

Deze frequentie van medici onder doperse predikers kan op diverse manieren worden verklaard. In het algemeen was er natuurlijk het oeroude verband tussen geloven en genezen, heling van de ziel en heling van het lichaam. De nauwe relatie tussen theologie en medicijnen was in de 17e-eeuwse wetenschapsboefening, academische studie en beroepspraktijk geen zeldzaamheid. Voor de Nederlandse doopsgezinden gold bovendien dat medicijnen in feite de enige universitaire opleiding was die een maatschappelijk perspectief bood: het theologisch onderwijs was immers van gereformeerde signatuur en vanwege de uitsluiting van dissenters van politieke ambten lag een rechtenstudie evenmin voor de hand. Tenslotte had een positie als medicus het voordeel dat die goed te combineren was met het doperse lekenpastoraat. Een stadsdokter had voldoende inkomen en vrije tijd om zich naast zijn professionele arbeid aan geestelijke zaken te wijden. De Mennonieten sloegen dus twee vliegen in één klap door medici tot de predikdienst te beroepen.

Als het theologisch of het algemeen academisch gehalte van de doperse lekenpredikers inderdaad toegenomen is, en ondertussen de invloed van gewone Mennonieten op de keuze van deze voorgangers niet is afgenomen, dan wijst deze ontwikkeling ook op een gegroeide behoefte in de gemeenten aan goed onderlegde en intellectueel geoefende Woorddienaren. De doopsgezinden wilden kennelijk een degelijke prediking, geen 'vermaning' die van week tot week verveelde. Ongewijfeld hing dit ook samen met de voortschrijdende integratie van de Mennonieten in de maatschappij. Zolang zij in stil isolement hun vroomheid beleefden, was de eenvoudige lekenprediking tot voldoende stichting en zegen. Naarmate men de buitenwereld van binnen leerde kennen, verlangde men ook naar kwalitatief hoogstaand pastoraat. Tegen die achtergrond is de versterkte voorkeur voor meer

geleerde voorgangers en de opkomst van meer wetenschappelijke en systematische opleidingsvormen voor het predikantschap bij de doopsgezinden goed te begrijpen.

Nu heeft Zijlstra overtuigend laten zien dat het niet zozeer de geleerdheid op zichzelf was die men apprecieerde, maar vooral de stevige verworteling in de eigen doperse traditie die men veilig wilde stellen. De aandacht voor meer studie was dus een uiting van het streven naar identiteitsbehoud. Volgens hem moeten we ook de in de literatuur vaak genoemde noodzaak van het polemiseren met tegenstanders, met name gereformeerden, als motivatie voor een betere opleiding van voorgangers niet overdrijven. Inderdaad waren halverwege de 17e eeuw de scherpste kantjes van de concurrentie tussen de kerkelijke hoofdstromingen in de Republiek er wel af. Toch zijn in het proces van intellectualisering de interne of religieuze en de externe of sociaal-culturele factoren blijkbaar zozeer met elkaar verweven, dat de interconfessionele dimensie zeker niet verwaarloosd mag worden. Ik denk dan niet zozeer aan de behoefte zich tegenover de publieke kerk te verdedigen en te profileren, maar juist om zich, bewust of onbewust, aan haar kenmerken en gewoonten aan te passen.

Het is waar dat de calvinisten, net als lutheranen en zwinglianen, zich van meet af principieel van de anabaptisten onderscheidden door hun streven naar een wetenschappelijk verantwoorde bijbeluitleg en een academische opleiding van geestelijken. In de begintijd na de reformatie stond het predikambt ook wel open voor leken, zoals hierboven is aangegeven, maar vanaf het midden van de 17e eeuw werd vrijwel uitsluitend gemaakt van de godgeleerde studenten die door de universiteiten werden afgeleverd. Dat leidde ertoe dat de prediking in de publieke kerk vaak een nogal dogmatisch en filologisch karakter droeg, die de Mennonieten als zodanig weinig kon bekoren. Tegelijkertijd ontwikkelde zich een piëtistische stroming, vaak aangeduid als de Nadere Reformatie, die juist op de grondslag van een theologisch systeem de beoefening van de 'praktijk der godzaligheid' nastreefde. Bij de Voetianen gebeurde dat in een scholastiek en confessioneel kader, bij de Coccejanen in een meer filosofisch vernieuwde en heilshistorisch uitgewerkte vorm. Maar het resulteerde binnen beide kerkelijke richtingen in een prediking die ook aan doopsgezinden duidelijk kon maken dat geleerdheid en vroomheid elkaar geenszins behoefden uit te sluiten.¹²

Op deze mogelijke toename van wederzijdse herkenning over de confessionele grenzen heen kom ik in een latere paragraaf terug. In het volgende wil ik ingaan op de mogelijke voorbeeldwerking die uitgegaan is van de sociaal-culturele ontwikkeling van het predikantsberoep bij de gereformeerden. Als universitair geschoolde

¹² Vgl. F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall, ed. *Een richtingenstrijd in de gereformeerde kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer, 1994).

theologen die op kosten van de overheid een publiek ambt bekleedden, vormden de gereformeerde predikanten in de maatschappij een zelfbewuste academische en kerkelijke elite met een bepaalde status, kleding, levensstijl. Deze moet op 'vakgenoten' van de gedoogde denominaties de nodige indruk hebben gemaakt. Een punt van overeenkomst met de situatie bij de doopsgezinden was in elk geval de ook bij de gereformeerden nogal eens voorkomende combinatie van een theologische en een medische studie. Er is alle reden om te veronderstellen dat de gereformeerde clerus en de groep van doopsgezinde voorgangers deelden in een proces van professionalisering, waarvan de behandelde tendenzen van financiële vrijstelling en intellectuele emancipatie de opvallendste uitingen zijn, naast enkele andere aspecten die straks aan de orde zullen komen.

Feit is, om de kwestie van de toegenomen verwetenschappelijking af te ronden, dat de Nederlandse doopsgezinden vanaf 1735 beschikten over een permanente, geïnstitutionaliseerde predikantsopleiding. In dat jaar stichtte de gemeente van Het Lam een seminarium in Amsterdam. Qua wetenschappelijke doelstelling en opbouw van het onderwijsprogramma, bemanning door hoogleraren en studenten die mettertijd door iedere gemeente in het land tot leraar beroepen kon worden, verschilde deze kweekschool niet principieel van de publieke theologische faculteiten waar de gereformeerde predikanten werden opgeleid. Ze werkte trouwens concreet samen met het Athenaeum Illustre en het seminarium van de Remonstrantse Broederschap, beide in de directe nabijheid van de doopsgezinde inrichting. Voor de meer behoudende tak van de Mennonieten kwam pas in 1753 een bescheiden opleidingsvorm tot stand, toen de Amsterdamse gemeente De Zon een vaste hoogleraar aanstelde. Deze ging in 1780 met emeritaat en kreeg geen opvolger. Het seminarium van Het Lam kreeg nadien een nationale functie voor de Broederschap, maar of daarmee de figuur van de doopsgezinde lekenprediker spoedig zou verdwijnen, is een andere vraag.

Professionalisering onder gereformeerde en doopsgezinde predikanten

We zagen hoe traditionele Mennonieten zich rond 1750 zorgen maakten over het oprukkende rationalisme in de prediking en levensstijl van sommige voorgangers en geloofsgenoten. In de geschiedschrijving van de Nederlandse doopsgezinden is echter de aandacht niet zozeer uitgegaan naar een geestelijk vervalproces, maar naar een numerieke teruggang gedurende de 18e eeuw. Het aantal Mennonieten zou ten opzichte van de 17e eeuw zijn gedecimeerd. Inmiddels weten we dat deze daling minder dramatisch was dan vaak is voorgesteld. Sinds de 19e eeuw zingt in allerlei literatuur een getal rond van ongeveer 120.000 in 1650, dat is 6 à 7% van de toenmalige bevolking van de Republiek. Jonathan Israel heeft niet lang geleden die schatting al teruggebracht tot ongeveer 75.000, maar Zijlstra denkt nu

op nauwkeurige gronden aan een omvang van 60.000 rond het midden van de 17e eeuw, dus 3 % van de bevolking.¹³ Dat betekent dat het doopsgezinde volksdeel uiteindelijk wel is gehalveerd, want bij de eerste Nederlandse religietelling van 1809 omvatte het om precies te zijn 30.885 zielen ofwel 1,4 % van het totaal aantal inwoners.¹⁴

In de tweede helft van de 17e eeuw was er eerder sprake van stabiliteit dan van achteruitgang. De doopsgezinden slaagden er in hun positie op de kerkelijke kaart te handhaven, juist door hun streven naar behoud van hun identiteit en de publieke positionering van hun theologische eigenheid door het opstellen van belijdenisgeschriften. Vergeleken bij de groei van andere kerken in de Republiek hadden de Mennonieten het misschien wel beter kunnen doen. We zouden dus ook kunnen spreken van een relatieve stagnatie, waarvoor Zijlstra een drietal oorzaken aangeeft. Ten eerste misten de doopsgezinden de publieke en financiële steun van de overheid, die alleen de gereformeerde kerk ten deel viel. Ten tweede misten zij op plaatselijk en bovenlokaal, laat staan internationaal niveau een goede organisatiestructuur, waar bijvoorbeeld de katholieken wel over beschikten. Ten derde stelden zij hoge eisen aan de levenswandel van de lidmaten. Dat hadden de calvinisten aanvankelijk ook gedaan, en zonder de geleidelijke verslapping van de uitoefening van de tucht was de gereformeerde kerk altijd een minderheid gebleven. De doopsgezinden hielden voorlopig echter vast aan een hoge morele drempel, ook al ging dat ten koste van de wervingskracht tegenover geestverwante of kerkelijk onderdak zoekende protestanten.¹⁵

Het gewicht van deze factoren roept wel vragen op als we de lijnen doortrekken naar de 18e eeuw, toen de absolute achteruitgang van het aantal Mennonieten doorzette. Op alle genoemde punten vonden toen namelijk verbeteringen plaats, die het tij kennelijk niet hebben kunnen keren. Wat de gedoogpositie in de schaduw van de publieke kerk betreft, moet worden vastgesteld dat de doopsgezinden feitelijk in de samenleving werden erkend en geen enkele verandering in hun openbare godsdienst ondervonden, ook al liet de formele gelijkberechtiging der confessies in Nederland tot 1796 op zich wachten. En al kregen de Mennonieten geen publieke steun in de vorm van kerkgebouwen en salarissen, financiële zelfvoorziening is gewoonlijk geen slechter uitgangspunt voor kerkelijke bloei en de doopsgezinden werden bepaald niet minder economisch welvarend. Verder nam de interne dogmatische strijd af en verminderde in het algemeen ook de straffe toepassing van de gemeentetucht. Kortom, de voorwaarden voor groei leken te zijn vervuld, en toch nam het kerkverband drastisch in omvang af.

13 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 431 en 502.

14 H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht, 1992), 51.

15 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 432-433.

Was er dus meer aan de hand? Als de stagnatie in groei al geen nadere verklaring behoeft, dan toch zeker de sterke achteruitgang in de 18e eeuw. Voor de 17e eeuw noemt Zijlstra nog de factor van het geringe intellectuele kader van de Mennonieten. Daardoor waren zij kwetsbaar voor aanvallen door geschoolde theologen van andere confessies en zouden zij gemakkelijk leden hebben kunnen verliezen of nieuwe aanhang hebben kunnen afweren. Terecht wil Zijlstra aan deze verklaringsmogelijkheid voor een tekortschietende groei weinig waarde hechten. In schriftelijke polemieken of openbare debatten voelden de Mennonieten zich allerminst verslagen. Bovendien zagen we reeds dat het wetenschappelijk niveau van de doopsgezinde voorgangers in de loop der tijd alleen maar is toegenomen. Zeker in het licht van de 18e eeuw verbleekt het genoemde argument. In plaats van de oude concurrentiestrijd en dispuuteerzucht was er in de samenleving ook een vreedzame verhouding tussen de diverse religieuze groeperingen ontstaan.¹⁶

Hoe de 18e-eeuwse teruggang van de doopsgezinden dan wel te verklaren? Uiteraard zijn daarover in de literatuur allerlei suggesties te vinden, waaronder moderne hypothesen vanuit de economische en demografische geschiedenis.¹⁷ Dominant blijft de traditionele stelling dat vele Mennonieten bezweken zijn voor de aantrekkingskracht van de gereformeerde kerk als tegenhanger van het identiteitsverlies van de eigen dissentergroep. Overgang tot de publieke kerk opende de toegang tot de burgerlijke ambten, die immers alleen aan gereformeerden werden toebedeeld. Bij gemengde huwelijken gingen nogal wat doopsgezinden over tot de kerk van hun gereformeerde partner. Verder was de eredienst en prediking bij de gereformeerden met name in de steden veel frequenter, gevarieerder naar godsdienstige smaak en veelal ook theologisch en stilistisch van hoger niveau. En *last but not the least* was er de factor die al in 1844 werd aangevoerd in een speciaal aan dit onderwerp gewijde verhandeling van de doopsgezinde theoloog Steven Blaupot ten Cate. Hij verklaarde de getalsvermindering van de Nederlandse doopsgezinden vooral door het toenemende gebrek aan predikanten, waardoor velen als schapen zonder herder elders aansluiting zochten en sommige gemeenten vanzelf zijn weggekwijsd.¹⁸

Op deze oude visie zou ik graag willen teruggrijpen, maar niet zonder haar nader toe te spitsen met behulp van de al even genoemde professionaliseringsthese. Eerst de feiten, voorzover die op grond van de thans beschikbare kennis kunnen worden samengevat. Hoeveel doopsgezinde predikers er waren in enig peiljaar in de 17e eeuw is niet bekend en vanwege de informele structuur van het leraarschap ook

16 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 372, 380 en 433.

17 Zie S. Groenveld, 'Doopsgezinden in tal en last. Nieuwe historische methoden en de getalsvermindering der Doopsgezinden, ca. 1700-ca. 1850', *Doopsgezinde Bijdragen* 1 (1975), 81-110.

18 S. Blaupot ten Cate, *Gedachten over de getals-vermindering bij de Doopsgezinden in Nederland* (Amsterdam, 1844).

nauwelijks te schatten. Zijlstra heeft zich er in het geheel niet aan gewaagd. Het enige wat ik erover zou durven zeggen is dat het aantal niet ver onder dat van de publieke kerk zal hebben gelegen: in 1650 waren er ongeveer 1360 gereformeerde predikanten. Met de opkomst van de vrijgestelde plaatselijke pastor werd het beeld scherper. Een Duitse waarnemer telde in 1742 onder de Mennonieten 400 leraars en een Franse ambtenaar meldde in 1813 dat er nog maar 160 doopsgezinde predikanten in Nederland waren.¹⁹ Deze neerwaartse trend ging veel harder dan de hierboven gereleveerde daling van zo'n 60.000 naar 30.000 Mennonieten. Wel evenredig aan die algemene ontwikkeling was het verloop van het aantal gemeenten als gevolg van opheffingen en combinaties: van minstens 236 rond 1650, via 194 in 1742 naar 122 in 1813, dus eveneens een halvering gedurende een periode van ruim anderhalve eeuw.²⁰

Willem Frijhoff heeft in zijn dissertatie over Nederlandse academici ten tijde van het Ancien Régime al beweerd dat zowel de gereformeerde als de doopsgezinde predikanten in de 18e eeuw een proces van professionalisering doormaakten.²¹ Bij de Mennonieten maakte die ontwikkeling deel uit van een stijging van het algemene intellectuele en sociaal-economische niveau van de geloofsgroepering. Frijhoff baseerde zich echter, bij gebrek aan beter materiaal, uitsluitend op de aantallen studenten aan de Amsterdamse kweekscholen. Op het aandeel van ongestudeerde voorgangers in de doperse gemeenschap had hij geen zicht. Daarom kon hij ook geen bewijs leveren voor zijn suggestie dat het aantal amateur-predikanten, die hun kerkelijk werk combineerden met een maatschappelijke functie, zo sterk is teruggelopen dat uiteindelijk zelfs het aantal permanente leraren onvoldoende was om alle gemeenten te bedienen. Alleen al de hierboven genoemde cijfers laten zien dat dit laatste niet het geval was. Het aantal voorgangers bleef altijd groter dan het aantal gemeenten, al kunnen er op plaatselijk en regionaal niveau zeker fricties zijn opgetreden. Maar dat er tot in de 19e eeuw nog heel wat liefde- en lekenpredikers moeten hebben gefunctioneerd, komt hier duidelijk naar voren.

Hoewel we dus in strikte zin niet van een ver voorgeschieden professionalisering kunnen spreken, was dit proces in ruimere zin wel degelijk gaande. Dat kan duidelijk worden door een vergelijking met dezelfde ontwikkeling binnen het gereformeerde predikantenkorps, die voor de 18e eeuw door Peter van Rooden is beschreven.²² Hij signaleerde diverse symptomen, met name een groeiende

19 S.F. Rues, *Tegenwoordige staat der doopsgezinden in de Vereenigde Nederlanden* (vertaald uit het Duits door M. Schagen; Amsterdam, 1742); Baron F.J.B. d'Alphonse, *Eenige hoofdstukken uit het Aperçu sur la Hollande présenté à S.E. le Ministre de l'Intérieur, Comte de l'Empire* [1813] (Den Haag, 1900).

20 Zie vorige noot; voor het aantal gemeenten rond 1650: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 458-463.

21 W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam, 1981), 268.

22 Peter van Rooden, 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 17 (1991), 361-393; ook in: Peter van

ationale integratie van de arbeidsmarkt. Deze blijkt uit de landelijke berichtgeving van vacatures via het maandelijks kerknieuws in de Boekzaal der geleerde wereld en uit de toenemende mobiliteit van predikanten over langere afstanden in Nederland. Die nationale eenwording is ook binnen de doopsgezinde broederschap zichtbaar, in zoverre als de vele lokale en regionale groepen uit de 17e eeuw gebundeld werden in twee richtingen van theologische aard die op landelijk niveau waren georganiseerd en die tenslotte zouden samenkomen in de Algemene Doopsgezinde Sociëteit, waarin nagenoeg alle Nederlandse gemeenten zich in 1811 verenigden. Indicatief is ook het sinds 1731 verschijnen van nationale naamlijsten van doopsgezinde predikanten, waar de gereformeerden vijftien jaar eerder mee begonnen waren.²³

Van Rooden noemt nog andere punten waaruit de professionalisering van de gereformeerde predikanten kan blijken, zoals de verschuiving in hun visie op het geestelijk ambt. Wat vroeger als de vervulling van een openbare functie gold, werd steeds meer de uitoefening van een maatschappelijk beroep, een vakmatige taakopvatting die gericht was op de culturele vorming van het volk. Wellicht is een zelfde verandering in het pastorale zelfbeeld van de doopsgezinde predikanten aanwijsbaar. Meest interessant voor een onderlinge vergelijking lijkt mij echter Van Roodens waarneming van het streven binnen de gereformeerde predikantenstand naar culturele en sociale homogenisering van de eigen beroepsgroep. Vele dominees, vooral de invloedrijke kanselredenaars in de steden, waren bezorgd over de status van hun beroep en zouden via het verdelen van studiebeurzen en het examineren van afgestudeerden de instroom vanuit lagere sociale en weinig intellectuele milieu's hebben tegengegaan. Dat zou de oorzaak zijn van de grote daling van het aantal proponenten die in het laatste kwart van de 18e eeuw is opgetreden.²⁴

Het zou mij niet verbazen als deze vorm van professionalisering ook in doopsgezinde kring heeft plaatsgevonden. Dat zou betekenen dat er een streven geweest is om de leraarsfuncties in de gemeenten bij voorkeur alleen te laten vervullen door predikers die een opleiding aan de kweekschool hadden genoten en die tot gevestigde elite-familie-netwerken behoorden, of zonen van gewaardeerde predikanten waren. En als keerzijde hiervan zou er een subtiële ontmoediging en

Rooden, *Religieuze Regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1590-1990* (Amsterdam, 1996), 46-77.

²³ Lange tijd verschenen deze doopsgezinde lijsten achter de *Naamlijst der remonstrantsche professoren en predikanten* (Amsterdam, 1731-1810). Daarna afzonderlijk als *Naamlijst der Doopsgezinde gemeenten en leeraren in de Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1810, 1815, 1829) en *Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten in de Nederlanden* (Amsterdam 1837-1850).

²⁴ Zie voor de latere tijd David Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam, 1999).

uitsluiting geweest kunnen zijn van mannen die overeenkomstig het priesterschap aller gelovigen een pastorale positie ambieerden. Sommige gemeenten verkozen liever gekwalificeerde kandidaten van de Remonstrantse broederschap, vanwege de theologische en sociaal-culturele verwantschap, dan dat zij een beroep deden op vrome traditionele Mennonieten die graag wilden preken, maar die geen theologie hadden gestudeerd en die niet in het geestelijke beroepsprofiel van de doperse elites pasten. Konden zij met hun gaven misschien buiten het officiële kerkelijke gebeuren of zelfs buiten de kring der gemeenten terecht?

Gereformeerden en doopsgezinden: piëtistische lekenpredikers

Uit mijn betoog tot nu toe valt de hypothese af te leiden dat er in de loop van de 18e eeuw een diversificatie optrad in het bestand van doopsgezinde predikers. Opvallend was de profilatie van een pastorale elite, bestaande uit wetenschappelijk opgeleide, goed betaalde en waarschijnlijk vooral in de stadsgemeenten geliefde predikanten. In de schaduw daarvan diende een groep predikers met een beperkte of zonder enige opleiding, die niet of in geringe mate werden bezoldigd en wellicht vooral op het platteland werkzaam was. En dan was er mogelijk nog een gremium van aspirant- of amateur-predikers die niet konden optreden in de erediensten, maar dat wel deden in private kringen en misschien ten tijde van vacatures een officiële aanstelling probeerden te verkrijgen. Achter deze variatie, zo is indirect ook naar voren gekomen, schuilt een spanningsveld tussen meer rationele en emotionele vormen van prediking en pastoraat, of met andere woorden een tegenstelling tussen een verlichte en een piëtistische vleugel binnen de doperse wereld.

Om de samenhang van deze sociaal-culturele en ideële factoren te onderzoeken, zou men een marktmodel kunnen hanteren, wat in de medische geschiedschrijving al lang gebruikelijk is en dat ook op het terrein van de religie wel wordt toegepast.²⁵ Hierbij gaat het over vraag en aanbod van religieuze diensten, zoals prediking, pastoraat, sacramenten, catechese, stichtelijke lectuur of gespreksvormen. In verticale richting kunnen we denken aan de wisselwerking tussen de geestelijkheid – predikanten of andere pastorale medewerkers, al of niet in officiële kerkelijke dienst – en de gemeente als geheel. Op horizontaal niveau weerspiegelt het marktmechanisme zich in het keuzepatroon van gelovigen om elders bevrediging van een bepaalde gelovige behoeften te zoeken en te vinden. Bij dat laatste valt te denken aan alternatieven binnen het eigen kerkverband – bij een andere pastor of in

²⁵ Zie over de geschiedenis van de medische markt de themanummers van *Focaal. Tijdschrift voor antropologie* 21 (1993) en het *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 25 (1999). Op het gebied van de religie bijv. Anne van der Meiden, *De markt van geloven: ontsokkeling, vernieuwing en verandering in geloofsgemeenschappen* (Baarn, 1999).

een andere gemeente – of daarbuiten in een andere geloofsgemeenschap, welke mogelijkheid juist in Nederland met zijn confessionele diversiteit en betrekkelijke tolerantie, in de ene stad of regio meer dan in de andere, aanwezig was.

Het marktbegrip kan op verschillende manieren op de religieuze geschiedschrijving worden ingevuld. De meest gangbare manier betreft die van de confessionele verhoudingen ofwel de concurrentie tussen diverse religieuze groeperingen. In de Nederlanden zijn die verhoudingen tot ongeveer 1670 in beweging geweest, waarbij katholieken, gereformeerden en anderen moesten proberen zich te handhaven of te groeien ten koste van elkaar en van een groep 'onbeslist'. Het was een ongelijke strijd vanwege de politiek en sociaal bevoorrechte positie van het calvinisme, maar desondanks wisten de Mennonieten zich goed te handhaven. Zij trokken niet alleen nieuwe leden uit de 'middengroep', maar ook uit de gereformeerde kerk, bijvoorbeeld via gemengde huwelijken of door overkomst van belijdende calvinisten die de tucht in de publieke kerk te slap vonden en naar een meer ingetogen vrome levensstijl zochten. Uiteraard verloren zij ook leden, mede vanwege de krachtige wervingspolitiek van de gereformeerde kerk en overheid. Het stadsbestuur van Zierikzee betaalde rond 1670 zelfs een functionaris, een 'bekeerder der mennisten', om immigranten uit de zuidelijke Nederlanden niet in handen van doopsgezinden te laten vallen!²⁶

Het zou interessant zijn te onderzoeken of religieuze en kerkelijke vormen van marktwerking ook licht werpen op de relatieve stagnatie van het aantal doopsgezinden aan het eind van de 17e eeuw en de absolute teruggang in de 18e eeuw. Zoals gezegd wordt die gewoonlijk mede verklaard door de overgang van vele Mennonieten tot de gereformeerde kerk, hoewel daarover feitelijk nog heel weinig empirische gegevens voorhanden zijn. Toch ligt de veronderstelling voor de hand dat vanwege het algemene identiteitsverlies van de doopsgezinden het sociaal-culturele belang van het dissenterbestaan afnam: zowel piëtistische als verlichte Mennonieten konden eenzelfde vorm van geloofsbeleving vinden in de meer aantrekkelijke context van de publieke kerk. Misschien waren het vooral bevindelijk georiënteerde doopsgezinden die de overstap naar de gereformeerde kerk maakten, gelet op het proces van professionalisering, waarbij juist de vrome predikers die door 'fijne Menisten' als charismatische zielenherders ervaren werden, naar de marge werden gedrongen. Willem op 't Hof heeft die 'piëtistische marktwerking' al eens verdedigd op grond van de polemische literatuur.²⁷ De stelling kan door losse voorbeelden ook wel worden bevestigd.²⁸ Maar systematisch onderzoek blijft gewenst.

²⁶ Zie Fred van Lieburg, *Vissers van mensen. Kerkelijk leven op Schouwen-Duiveland 1591-1700* (te verschijnen Amsterdam, 2002).

²⁷ W.J. op 't Hof, 'Gereformeerde piëten. Opposanten en geestverwanten van de doopsgezinden', *Doopsgezinde Bijdragen* 20 (1994), 83-128.

²⁸ Vgl. de rol van de doopsgezinde bekeerling Jacobus Boutkan in een grote piëtistisch-gerefor-

Tot de 'overlopers' naar de publieke kerk behoorden ook doopsgezinde jongens die later, na een theologische studie aan de staatsfaculteiten, gereformeerd predikant zijn geworden.²⁹ Daarmee stuiten we op het aspect van de religieuze arbeidsmarkt, waarop we in dit artikel uitvoerig zijn ingegaan door de professionele ontwikkelingen onder de predikanten in de twee kerkverbanden met elkaar te vergelijken. Gevraagd zou nog kunnen worden naar onderlinge uitwisseling tussen beide confessionele beroepsgroepen. Afgezien van de eerste generaties predikers na de Reformatie, waarover aan beide kanten veel onzeker of onvolledig bekend is, kan worden vastgesteld dat er in de 18e eeuw slechts sprake was van incidenteel éénrichtingsverkeer. Het waren de gereformeerde predikanten Johannes van Eerbeek en Anthony van der Os, respectievelijk in 1744 en 1755 in de publieke kerk uit hun ambt waren ontheven op beschuldiging van onrechtzinnigheid, die daarna als predikant in een doopsgezinde gemeente aangenomen werden. In 1772 ging een gereformeerde dominee in de provincie Friesland, Into Nauta, over naar de doopsgezinden. Tenslotte werd de gereformeerde predikant Carel Ayelst de eerste pastor van de in 1799 opgerichte Verenigde Christelijke Gemeente in Dokkum, een unieke combinatie van een doopsgezinde en remonstrantse gemeente.

De meest interessante werking van religieuze vraag en aanbod resulteert in wat ik de 'pastorale markt' zou willen noemen. Daarin staan noch de confessionele verhoudingen noch de beroepsontwikkelingen onder predikanten, centraal, maar de geloofsbehoeften van de kerkleden en de mate waarin daarin hetzij via de formele ambten en betaalde functies, hetzij via informele en vrijwillige activiteiten werd voorzien. In de gereformeerde kerk kwam dit concreet tot uitdrukking in het optreden van talloze lekenpredikers, gewone gemeenteleden die voorgingen in huiskringen of grotere gezelschappen die als 'oefeningen' of 'conventikels' werden gehouden. Dit gebeurde vooral in de 18e eeuw, toen de predikantenstand nagenoeg onbereikbaar was voor personen die geen universitaire studie hadden kunnen volgen ofwel bekostigen. Bepaalde mannen en soms ook vrouwen brachten daarom het profetisch ambt aller gelovigen op eigen initiatief in praktijk. Deze amateur-predikers, oorspronkelijk aangeduid als 'oefeninghouders', later meestal als 'oefenaars', konden zich voor deze rol niet baseren op enige kerkelijke aanstelling of salariëring, maar waren geheel aangewezen op het 'verkopen' van hun persoonlijke gaven en religieuze kwaliteiten en op het vormen en hand-

meerde kerkstrijd in en rond Rotterdam: F.A. van Lieburg, *Esuijlerianen in Holland 1734-1743. Kerk en kerkvolk in strijd over de Zielseenzame meditatieën van Jan Willemsz. Esuijler (ca. 1633-ca. 1719)* (Kampen, 1989).

²⁹ Bijv. Luardus Jacobi Bakker; Petrus Blaauw; Reindert Meindert Kruysinga. Vgl. F.A. van Lieburg, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten van 1572 tot 1816* (2 dln.; Dordrecht, 1996).

haven van hun 'klandizie' onder het kerkvolk van de eigen denominatie of zelfs eventueel ook daarbuiten.³⁰

Vooruitlopend op een uitvoerige bronnenstudie, heb ik elders reeds een beknopte profielschets van deze vergeten groep van lekenprediker gegeven. De meesten kwamen uit de lagere middenklasse en hadden alleen de lagere school doorlopen. In theologisch opzicht waren zij autodidactisch gevormd door ijverige lectuur van de bijbel en theologische boeken en door frequent bezoek van kerkdiensten, catechisaties en conventikels. Soms waren zij schoolmeester of vervulden zij kerkelijke functies als ziekentrooster en catechiseermeester, hetgeen hen enige indirecte legitimatie gaf in het openbaar over godsdienstige zaken te spreken. Anderen waren ambachtsman of reisden als koopman, schipper of boekverkoper van plaats naar plaats. Bovenal waren het vrome lieden, die zich erop beriepen niet 'godgeleerd' maar 'van God geleerd' te zijn, niet via de theologische faculteiten maar door de Heilige Geest aan de 'hemelse academie'. Hun kracht lag niet in de leerstellige uitleg van de bijbel, maar in de praktische uitwerking van allerlei geloofservaringen. Heel belangrijk waren ook hun retorische vermogens, die hen in staat stelden door het spreken van de 'tale Kanaäns' met een bepaald gebruik van stem en gebaren het hart van hun luisteraars te bereiken en emoties onder hen op te wekken.³¹

Of er ook gereformeerde oefenaars zijn geweest die preekten voor doopsgezinde of op z'n minst voor gemengde vrome groepen, zou nader onderzoek moeten uitwijzen. Hetzelfde geldt voor de vraag of doopsgezinde 'oefenaars' optraden voor gezelschappen van gereformeerde of gemengde signatuur. Het bestaan van deze interconfessionele praktijken van lekenprediking is alleszins aannemelijk, al hebben ze gewoonlijk alleen in geval van conflicten met instanties of in openbare polemieken sporen nagelaten. In elk geval weten we van sommige plaatsen en regio's zeker dat er gemengde samenkomsten waren van veelal piëtistische signatuur, waar gereformeerden en mennonieten samen de bijbel bestudeerden of geestelijke ervaringen uitwisselden.³² Het kan niet anders of in deze netwerken van contacten en regelmatige bijeenkomsten moeten ook gespreksleiders en informele voorgangers hebben gefunctioneerd. Ook voor officiële doopsgezinde predikers moet er een zekere ruimte zijn geweest om voor te gaan in conventikels van welke confessionele samenstelling dan ook, al bestonden er natuurlijk grenzen vanwege

30 Zie ook F.A. van Lieburg, 'Het gereformeerde conventikelwezen in de classis Dordrecht in de zeventiende en achttiende eeuw', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 23 (1991), 2-21; idem, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen, 1991).

31 F.A. van Lieburg, 'Kleine professoren, halve predikanten en fijne dokters. Oefenaars op de pastorale markt in de vroegmoderne tijd', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 22 (1998), 1-25.

32 Zie voor de provincie Groningen bijv. L.F. Groenendijk, 'Het Oldambster piëtisme gewogen door Gerhard Meyer (1655-1718)', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 9 (1985), 43-61.

het belang van de sociale rust en religieuze orde die door de overheid vooral in tijden van spanning moest worden gehandhaafd.

Om hiervan een voorbeeld te geven, kom ik weer terug bij het gedenkwaardige jaar 1749, toen er geruchtmakender zaken aan de orde waren dan de vaststelling in *De Nederlandsche Spectator* van een verondersteld verval in de doopsgezinde kerken. De jaren daarvoor had de Republiek een politieke crisis doorgemaakt na de inval van het Franse leger en de verheffing van de prins van Oranje tot stadhouder over alle Nederlandse gewesten. Maar op godsdienstig gebied volgde er meer. Vanuit het Veluwe stadje Nijkerk verspreidde zich een geestelijke beroering door het land, die gepaard ging met collectieve bekeringen en hevige emotionele taferelen in gereformeerde kerkdiensten en conventikels. De beweging deed zich voor in diverse regio's van Zeeland tot Groningen, kende verscheidene golven gedurende enkele jaren en werd tenslotte door ingrijpen van overheden onderdrukt.³³ In feite maakte ze deel uit van een internationale protestantse opwekking rond het midden van de 18e eeuw, die zowel onder gereformeerden, lutheranen als allerlei weinig confessioneel gebonden vrome groeperingen waarneembaar was. Kon deze religieuze sensatie in Nederland aan de doopsgezinde wereld geheel voorbijgaan?

In de zomer van 1753 werden in de hervormde kerk van het Friese dorpje Boxum opwekkingsbijeenkomsten gehouden, niet onder leiding van de plaatselijke predikant, Henricus Albertus van der Sloot, maar met diens toestemming onder leiding van een Mennonieten-prediker, een zekere Beets, alsmede twee gereformeerde oefenaars, de stoelwinder Bernardus en een verder onbekende Sanne. Dat was nogal ongewoon en deze uitdaging van het monopolie van de publieke kerk kwam dan ook aan de orde op de classis Leeuwarden en werd vervolgens door de Staten van Friesland veroordeeld.³⁴ Hoe het er aan toe was gegaan, valt te vernemen van de Duitse gereformeerde piëtist Gerhard Tersteegen, met wie de doopsgezinde Jan Beets nauw bevriend was. Volgens hem had hij in een Friese schuur voor ruim duizend zielen gepreekt en velen aan het 'winseln, jammern und weinen über sünden' gebracht.³⁵ En wie anders dan Beets bedoelde de Leidse hoogleraar en criticus van de opwekkingen, Joan van den Honert, met de Mennonietenleraar die door vele plaatsen in de provincie Friesland trok om mensen aan het schreien en zo tot geestelijke vervoering te brengen?³⁶

33 Zie Joke Spaans, ed. *Een golf van beroering. De omstreden opwekkingen in Nederland in het midden van de achttiende eeuw* (Hilversum, 2001).

34 RA Friesland, archief classis Leeuwarden, inv.nr. 4, 3 juli en 7 aug. en 4 sept. 1753. Zie verder het artikel van Joke Spaans in de hiervoor genoemde bundel.

35 C.P. van Andel, *Gerhard Tersteegen*, Wageningen, 1961.

36 Joan van den Honert, *Vierde Antwoord (...) op den Derden Brief van Do. Gerardus Kuypers, Predikant te Nieuwkerk op de Veluwe* (Leiden, 1751; cat. Knuttel 18357), 57.

Nieuw onderzoek naar dopers en gereformeerd (leken)pastoraat

Willem Frijhoff schreef ooit dat de cultuurgeschiedschrijving van Nederland zeer gediend zou zijn met een diepgaand onderzoek naar de sociaal-culturele ontwikkeling van de doopsgezinden. 'Hoe komt het dat het handjevol maatschappijkristische dopers van 1534 via een aanzienlijke numerieke verbreding geleidelijk is teruggevallen tot een minieme minderheid aan het eind van de achttiende eeuw – maar dan wel een minderheidsgroepering die door een langdurig proces van groepsdisciplineren aan de voorhoede is komen te staan van het beschavingsoffensief?'³⁷ Met dat laatste wordt bedoeld op de rol die doopsgezinden speelden bij de oprichting en de uitbouw van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen en in het industrieel en politiek bestel van de Bataafs-Franse tijd, de overgang van de vroegere Republiek naar de moderne natiestaat van het Koninkrijk der Nederlanden. Ook in het kerkelijk en cultureel establishment van het protestantse vaderland in de eerste helft van de 19e eeuw speelden doopsgezinde predikanten en andere intellectuelen een eigen, gerespecteerde rol.

De vraagstelling van Frijhoff geeft kernachtig aan waar het in de vroegmoderne geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland om gaat. Ze is het verhaal van een toenemende integratie van een aanvankelijk in relatieve afzondering levende bevolkingsgroep in het geheel van de samenleving, waarbij onder invloed van de groeiende sociaal-economische welvaart en de toegenomen kerkelijk-theologische tolerantie de assimilatie het tenslotte van de persistentie gewonnen heeft. Zoals in de 17e eeuw het behoud van de doperse identiteit typerend was voor deze geloofsdiensten, zo lijkt in de 18e eeuw het verlies van die identiteit beeldbepalend te zijn geworden. Beter kunnen we spreken van een voortdurend veranderende identiteit in relatie tot een telkens qua omvang en sociale positie verschuivend draagvlak voor de verschillende invullingen die binnen en buiten de doopsgezinde gemeenschap aan het voor haar kenmerkend te achten geestelijke profiel gegeven werden. Om het beschrijven en verklaren van die wisselwerking zal het in het historisch onderzoek naar de Mennonieten moeten gaan.

Het is hier niet de plaats om na te gaan in hoeverre aan Frijhoffs pleidooi inmiddels gevolg gegeven is. Zeker is dat in het onderzoek en de reflectie daarover niet alleen ruime aandacht gekomen is voor de sociaal-culturele aspecten van de doopsgezinde geschiedenis, maar ook dat de sociaal-economische dimensie, die in een vroegere fase van de historiografie sterk gestempeld is geweest door marxistische voorstellingen over revolutie en onderdrukking, inmiddels meer in evenwicht met

³⁷ Willem Frijhoff, 'Vraagtekens bij het vroegmoderne kersteningsoffensief', in: Gerard Rooijakkers en Theo van der Zee, ed. *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen, 1986), 71-98, aldaar 83.

andere componenten van het verleden wordt bestudeerd. Het gevaar is natuurlijk, zoals in de gehele moderne religiegeschiedschrijving, dat de theologische en kerkelijke factoren ondergesneeuwd raken. Maar de Nederlandse doopsgezinde historiografie heeft niet te klagen over gebrek aan aandacht voor traditionele thema's of moderne ideeëngeschiedenis. En in de synthese die Zijlstra voor de periode 1530-1675 geleverd heeft, worden inhoudelijke en contextuele factoren en ontwikkelingen op een weldadig aandoende manier met elkaar verweven. Dat doet ook reikhalzend uitzien naar een vervolg voor de periode van 1675 tot 1811 of nog later.

Min of meer terloops heeft Zijlstra wel een mythe ontmaskerd, die typerend is voor de eenzijdigheid waaronder de doopsgezinde geschiedschrijving lange tijd geleden heeft. Tot voor kort werd in de literatuur telkens weer vermeld, dat de Waterlanders, dat wil zeggen de 'moderate' of zo men wil 'verlichte' tak van de Mennonieten, de meerderheid van het gehele Nederlandse doperdom uitmaakte. Zijlstra laat echter zien dat zij in werkelijkheid maar ongeveer 20 % vertegenwoordigden. De rest behoorde bij de meer precieze, orthodoxe richtingen van de Friezen en de Vlamingen. Ook in kwalitatieve zin is de betekenis van de Waterlanders vaak overschat, omdat zij in de ogen van latere geschiedschrijvers de dragers van het 'ware doperdom' waren. Hier werd een 19e-eeuwse, normatieve, verlichte, vrijzinnige en intellectualistische opvatting geprojecteerd op het verleden van de eigen traditie. Daardoor heeft de zogenaamde onverdraagzame, bekrompen en simpele vroomheid van de feitelijke meerderheid nooit de aandacht gekregen die zij historisch wel verdient.³⁸

Het zijn deze klippen van eenzijdigheid, subjectiviteit en anachronisme die omzeild willen worden in het onderzoeksproject naar Nederlandse doperse predikers dat de komende jaren zal worden uitgevoerd. In het doopsgezind jaarboek van 1837 publiceerde Samuel Muller een artikel waarin hij, als om een vergeten groep uit de geschiedenis van het kerkgenootschap in de herinnering te roepen, als eerste een poging deed enig zicht te krijgen op 'de zoogenoemde liefdepredikers en ongestudeerde leeraren onder de Nederlandsche Doopsgezinden'.³⁹ In feite waren zijn opmerkingen daarover een opmaat tot een biografie van één enkele lekenprediker en ging het hem erom te laten zien hoezeer dit soort lieden *ondanks* hun gebrekkige opleiding toch cultureel hoogstaande pastores konden zijn. De minder 'verlichte' predikers kwamen niet aan bod. Toch meldde Muller dat in de tweede helft van de 18e eeuw de meeste doopsgezinde leraren nog geen theologische opleiding hadden genoten, en er in 1837 nog ruim twintig lekenpre-

38 Vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 397, 434 en 501.

39 [Samuel Muller], 'De zoogenoemde liefdepredikers en ongestudeerde leeraren onder de Nederlandsche Doopsgezinden', *Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten in de Nederlanden* (Amsterdam 1837), 86-125.

dikers waren. Dat geeft al aan hoezeer zijn beeld aan selectieve, perspectivische vertekening lijdt. En dat beeld geldt in feite nog steeds, want sedertdien is er geen systematisch onderzoek naar de predikers verricht.

Om in deze reeds lang bestaande behoefte te voorzien zal het onderzoek naar de doperse predikers worden benaderd met behulp van de prosopografische methode. Er zal dus gestreefd worden naar een collectieve biografie, waarbij van de doperse leraren (in elk geval die tussen 1730 en 1811) onderling vergelijkbare basisgegevens zullen worden verzameld. Alleen op die basis kunnen representatieve uitspraken worden gedaan omtrent de geografische en sociale afkomst, het opleidingsniveau, de geestelijke richting, de maatschappelijke positie, de kerkelijke bezoldiging en de loopbaan van de predikers. Daarbij zal ook gedetailleerd inzicht verkregen kunnen worden in de veranderingen die in de loop der tijd en vooral ook per richting en regio in deze kenmerken van de doopsgezinde leraren zijn opgetreden, op punten als sociale stijging, dynastievorming, vergrijzing, professionalisering en toenemende invloed van de 'verlichting'. Gemakkelijk zal een en ander niet zijn, vanwege de informele of heterogene aard van de onderzoeksgroep en de gebreken van de bronnen. Toch bestaat de verwachting dat op grond van de nationale naamlijsten, studentenregisters, lokale archieven, gedenkboeken van gemeenten en bibliografische apparaten een bruikbare database gevormd kan worden.⁴⁰

Maar de belangrijkste invalshoek waarmee het onderzoek hopelijk een vernieuwende bijdrage zal leveren tot de geschiedschrijving van de doopsgezinden in Nederland, naast de prosopografie van de predikers, is de inkadering van de voorgangers in de bredere pastorale markt van het protestantisme vanaf de 16e tot in de 19e eeuw. Het is de bedoeling om de profielen, de activiteiten en de functies van de leraren niet alleen op zichzelf te analyseren, vanuit de interne theologische, kerkelijke en collegiale normen en praktijken, maar ook in functie van de behoeften, verwachtingen en mogelijkheden onder de gewone gelovigen. Vergelijking met de situatie in de publieke kerk zal daarbij onmisbaar zijn. Het resultaat zou wel eens meer verwantschap tussen doopsgezinden en gereformeerden, meer wederzijdse herkenning van vroomheid ondanks dogmatische verschillen, en meer piëtisme en orthodoxie dan verlichting en tolerantie aan het licht kunnen brengen dan tot nu toe vaak vertoond is. Heeft het 'menniste zusje' dat in 1749 in *De Nederlandsche Spectator* aan het woord kwam ons al niet terecht in die richting gewezen?

40 Aanzetten tot een 'repertorium van doopsgezinde predikanten' vormen het handschrift van W.M.C. Regt in het Centraal Bureau voor Genealogie te 's Gravenhage, opgezet per gemeente en bijgehouden tot 1938; J.J. Kalma, *Naamlijst der Friese Doopsgezinde Leke- of Liefdeprekers en Predikanten* (Leeuwarden, 1962); de naamlijst van doopsgezinde proponenten en predikanten 1811-1992, samengesteld door L. Laurensse (typoscript in multobanden, zowel op namen als op gemeenten; aanwezig in Doopsgezind Documentatie Centrum in Amsterdam).

Doopsgezinden in Noordeind in de 17de eeuw

Hun gemeente, hun vermaning en hun plaats in het dorp¹

In het hart van Noord-Holland, halverwege tussen Purmerend en Alkmaar, liggen de dorpen De Rijp en het naburige Graft op het voormalige Schermereiland. Oorspronkelijk nog ingeklemd tussen de uitgestrekte watervlakten van de Schermer aan de westzijde en de Beemster aan de oostzijde,² bood dit de in de 16de eeuw door de inquisitie zo streng vervolgde dopersen relatief veilige schuilplaatsen en ontstonden er doperse ‘nederzettingen’, die later de doopsgezinde gemeenten zouden worden. Eveneens op het Schermereiland, maar verder van De Rijp af naar het noorden lag de nederzetting Schermer, en verder naar het zuiden die van Graftdijk. De belangrijke rol die de doopsgezinden in godsdienstig en economisch opzicht hebben gespeeld in het grootste van deze dorpen, De Rijp, is boeiend verteld door P. Visser.³ Eerder schreef de predikant G. Fopma daarover.⁴

Veel minder is bekend over de naburige doopsgezinde nederzetting in Graft. Hier concentreerden de dopersen zich in Noordeind, het noordelijkst, wat gescheiden liggend gedeelte van het dorp. Wie de klassieke werken over de geschiedenis van de doopsgezinden er op naslaat, zoals die van Kühler⁵ en Van der Zijpp⁶ of bijvoorbeeld de recentere bundel *Wederdopers, Menisten, Doopsgezinden in Nederland 1530-1980*⁷ zal vergeefs zoeken naar Noordeind van Graft, en de plaats Graft wordt alleen bij Kühler, slechts één maal, terloops genoemd. In Zijlstra’s onlangs verschenen geschiedenis van de dopersen vinden we Noordeind vermeld in een

1 De volgende afkortingen worden gebruikt in de voetnoten: RAA: Regionaal Archief Alkmaar; OAG: Oude Archieven Graft; ORAC: Oude Rechterlijke Archieven Graft; Kerckenboeck: *Kerckenboeck van de Waterlandsche Gemeente in 't Noordeynt*, door mij in afschrift geraadpleegd op het RAA; in het laatste stadium ook het originele manuscript op de afdeling Kerkelijke Collecties van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

2 Drooggelegd in, respectievelijk, de jaren 1631-1635 en 1608-1612.

3 P. Visser, *Dat Rijp is moet eens door eygen Rijphedyt vallen; Doopsgezinden en de Gouden Eeuw van De Rijp* (Wormerveer, 1992).

4 G. Fopma, ‘Uit de Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente in De Rijp’, *Doopsgezinde Bijdragen* 55 (1918).

5 W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1932). *Geschiedenis van de Doopsgezinden in Nederland 1600-1735* (Haarlem, 1940).

6 N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952).

7 Redactie S. Groeneveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (Zutphen, 1980).

Vermaning en kostershuisje te Noordeind, anno 2001

voetnoot betrekking hebbend op het jaar 1673,⁸ maar niet in het geografisch register. Redenen om deze kleine gemeenschap hier voor het voetlicht te brengen – een poging die gestimuleerd wordt door het feit, dat sinds de 17de eeuw uit haar midden mijn voorvaders Blaauw voortkwamen.⁹ De boeiende geschiedenis van het Schermereiland is in bijzonderheden beschreven door Herman Kaptein.¹⁰ Over het 17de-eeuwse Graft als gemeenschap, over het dagelijks leven, over normen en waarden, opvoeding en bestaansmiddelen en de rol van de kerkelijke groeperingen, verscheen de indringende studie *Een Dorp in de Polder* van A.Th. van Deursen.¹¹ Mijn bijdrage moet gezien worden tegen het door van Deursen, Visser en Kaptein geschilderde decor. Ik vul het voor Noordeind nog wat nader in door er ook de geografische structuur van het dorp en de genealogie van enkele bewoners bij te betrekken.

8 S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden; Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, Leeuwarden, 2000), 425.

9 A. Blaauw, *Acht Generaties Blaauw in Noordeinde van Graft*, 2000, uitgegeven in eigen beheer.

10 Herman Kaptein, *Het Schermereiland; Een zeevarend plattelandsgebied 950-1800* (Bergen (NH), 1988).

11 A.Th. van Deursen, *Een Dorp in de Polder; Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1994).

In Noordeind herinnert ons de vermaning, geflankeerd door de voormalige pastorie en het kostershuisje en gelegen omstreeks het midden van het dorp, nog aan het doperse verleden. De eenvoudige vorm ervan – zij heeft geen kerktoren – die niet veel meer uitdrukt dan dat zij ruimte wil bieden voor gezamenlijke overdenking en vermaning, is karakteristiek voor de soberheid die de doopsgezinden door de eeuwen eigen is geweest. Zij wordt nog maar zelden gebruikt voor de eredienst, maar ruim een eeuw geleden kerkten hier trouw in zijn jeugdijaren mijn vader Cornelis Blaauw met zijn ouders Adriaan Blaauw en Trijntje Kreb en zijn twee oudere broers, Jan en Jacob. Adriaan Blaauw was gedurende vele jaren een toegewijd bestuurder en diaken van de Doopsgezinde Gemeente van Noordeind. Zijn voetenbankje met de initialen A.B. dat nog lange tijd na zijn overlijden in 1907 in de vermaning dwaalde, siert nu mijn woonkamer. Hij moet heel trots zijn geweest op ‘zijn’ vermaning. Immers, die was nog maar kort daarvoor, in 1873 – Adriaan was toen 21 jaar – ingewijd als opvolger van een eerder bedehuis dat aan de overzijde stond van de weg, die Noordeind van zuid naar noord doorloopt. De gedenksteen die bij de eerste steenlegging dáárvan door de tienjarige Kornelis Blaauw in 1815 werd aangebracht, ligt nu nog voor de woning ter plaatse. In deze vermaning kerkten drie generaties van mijn nog vroegere voorvaderen Blaauw: Jan Adriaansz geboren in 1828, Adriaan Jacobsz geboren in 1799 en in zijn laatste jaren Jacob Jansz, geboren in 1765. Zo worden we, langs de twee jongste vermaningen en begeleid door mijn voorouders, geleid tot de vraag naar het nog verdere verleden van de Noordeinder doopsgezinden.

Daal ik langs de genealogische ladder nog verder af, dan kom ik bij Jacobs vader Jan Cornelisz Blaauw, geboren in 1732. Noordeinder was ook hij, maar van gereformeerde huize. Hij trouwde echter, in 1756, met een Rijper doopsgezinde, Neeltje Cornelis van Assum – zij het tegen de wens van haar vader – en uit dit huwelijk werd genoemd Jacob Jansz geboren. Het gemengd karakter van het huwelijk leverde geen probleem op. Om en om werden de zes kinderen ‘toegewezen’ aan de gereformeerde en de doopsgezinde gemeenten. Het oudste, de zoon Cornelis, aan de gereformeerde. Hij is de Cornelis Blaauw die rond de wisseling van de 18de en 19de eeuw vele jaren eerst schout, daarna burgemeester van de gemeente Graft zou worden, zoals beschreven is door G.J. Schutte.¹² Mijn voorvader Jacob werd, als vierde kind, aan de doopsgezinde gemeente toegewezen – hij zou er in latere jaren een trouw, toegewijd lid van zijn. Zijn doperse moeder Neeltje zal zich de vele jaren tot haar dood, 27 jaar na haar huwelijk, wel thuis hebben gevoeld onder de Noordeinder doopsgezinden. Maar wat was hùn voorgeschiedenis?

12 G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpssamenleving in de late achttiende eeuw. De banne Graft, 1770-1810* (Franeker, 1989), 49 f.

Gedenksteen uit 1815, gelegd door de tienjarige Kornelis Blaauw, afkomstig van de vermaning, die van 1815 tot 1873 ongeveer tegenover de tegenwoordige vermaning heeft gestaan. Foto: Cees de Goyer, De Rijp.

Onbekendheid met dat verleden schemerde al door in wat de Noordeinder predikant Ds C.N. Wybrands er in april 1878 over schreef:

Op ongeveer dezelfde plek, waar in 1873 een eenvoudig maar allervriendelijkst kerkje werd gebouwd, stond in vroeger eeuwen, naar luid van 't verhaal, eene kerk van zeer groote afmetingen, grooter dan voor het tegenwoordig ledental der Doopsgezinde gemeente te Noordeind van Graft wel wenschelijk zou zijn. Wanneer die groote kerk werd gebouwd, is mij onbekend gebleven.¹³

Hij verhaalt dan verder over de lotgevallen van de gemeente met haar slinkend ledental en vermeldt de dienaars, die hem er voorgingen. De brug naar het verre verleden is moeilijk te slaan, maar het blijkt toch wel mogelijk ons een beeld te vormen van wat zich omstreeks het midden van de 17de eeuw afspeelde. Daarover gaat dit verhaal. Het schetst het ontstaan van de Doopsgezinde Gemeente als zodanig en van haar vermaning en van de positie van de doopsgezinden tussen het overige deel van de Noordeinder bevolking. Het is het resultaat van onderzoek, hoofdza-

13 C.N. Wybrands, 'Aanteekeningen uit de Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeente te Noordeind van Graft', *Doopsgezinde Bijdragen* (1878), 111.

kelijk gebaseerd op velerlei historische documenten in het Regionaal Archief te Alkmaar (RAA).

Noordeind, dorp tussen de polders

In de eerste helft van de 17de eeuw onderging de omgeving van Noordeind drastische veranderingen. Die verminderden de toegankelijkheid te water van het dorp en zouden hun weerslag hebben op de economische ontwikkeling. Eerst werd in de jaren 1608-1612 aan de oostzijde van het Schermereiland de Beemster ingedijkt, waarna het aan de westzijde vooreerst nog grensde aan de open watervlakte van de Schermer. (Zie de afbeelding, die een onderdeel vormt van de kaart van Willem en Johan Blaeu uit het jaar 1635, maar berust op opmetingen van het jaar 1607).¹⁴ Noordeind was toegankelijk vanuit het Noordermeer¹⁵ (later Noordeindermeer genoemd), dat bereikt kon worden via de vaart, die recht tegenover Noordeind bij de Grafter Overtoom uitmondde in de watervlakte van de Schermer. Het kerkdorp Graft was langs deze weg uiteraard ook bereikbaar. De verbinding met de Zaanstreek liep vanuit de Schermer via de Vuyle Graft en het Stermeer langs de Zaan.

In die situatie moeten we ons de eerste generaties van dorpingen denken, waarover dit artikel handelt, zoals Vien Pietersz, de vader van een doopsgezind diaken, die aan de westzijde van Noordeind aan de waterkant woonde en bij wie de belastinggaarder in het jaar 1617 noteerde: 'de werff aent huijs'¹⁶ of Cornelis Albertsz Posjager, de vader van een doopsgezind leraar die daar ook woonde en wiens naam verraadt, dat hij viste op pos, 'een visch kleyn als een spiering, maer besonderlijk goet van smake'.¹⁷

14 Deze kaart is een voorganger van de kaart *Noord-Hollandt*, die voorkomt in Blaeu's Grooten Atlas van 1663. Ik raadpleegde laatstgenoemde kaart in de facsimile uitgave van het jaar 1973. De inleiding daartoe, verzorgd door G. Broekema, besteedt aandacht aan het verschil tussen de twee kaarten van 1635 en 1663. De in mijn bezit zijnde losse kaart van 1635 komt volgens Broekema voor in de Duitstalige uitgave. Voor het hier besproken deel van deze kaart heeft Blaeu gebruik gemaakt van de opmetingen door Pieter Cornelius Cort te Alkmaar in 1607, die door hem zijn verwerkt in zijn *Caerte vande gheleghentheyte vande Beemster met de landen die daer omme ende aen gheleghen zijn*, uitgegeven door Willem Jansz Blaeu. (Kopergravure, Rijksprentenkabinet Amsterdam, Atlas Halma.)

15 Onder deze naam wel vermeld in de uitgave van 1663, niet in die van 1635.

16 Zie ook bijlage B4.

17 Geciteerd uit de inleidende opmerkingen van de uitgevers Blaeu bij de bovengenoemde kaarten van 1635 en 1663. Zie ook bijlage B2 bij dit artikel.

Fragment van de kaart van Willem en Johan Blaeu van 1635, gebaseerd op opmetingen van 1607. In de linker benedenhoek is het gebied Graft-De Rijkp vergroot weergegeven met aanduiding van de plaatsen van Noordeind en het Noordermeer (later Noordeindermeer genoemd). De oriëntatie – noord wijst naar rechtsboven – is in de linkerbovenhoek gereproduceerd.

De kaarten van 1635 en 1663 roepen bovendien een overlevering op uit de jaren toen de doopsgezinden zich van tijd tot tijd schuil moesten houden voor de Inquisitie. Zij zouden dan gevlucht zijn naar het eilandje de Matten in de Schermer. Op de kaart van 1635 is dit als eiland, maar zonder naam, herkenbaar. Ik heb het in de afbeelding aangegeven. Het is op de kaart van 1663, als afzonderlijke structuur,

met die naam gemarkeerd in de drooggelegde Schermer. Deze structuur heeft de eeuwen overleefd, zo vindt men hem bijvoorbeeld nog aangegeven in de Grote Historische Provincie Atlas van 1849-1859.¹⁸

Bloeiend De Rijk verliet moedergemeente Graft

In de jaren na de geloofsvervolgingen zullen de dopersen steeds openlijker bijeen gekomen zijn, vermoedelijk eerst in de grote schuren van de boerderijen die zich daar goed voor leenden. Terwijl zich toen die twee dicht bij elkaar gelegen concentraties in De Rijk en Noordeind ontwikkelden, bleef de bevolking van het kerkdorp Graft zelf hoofdzakelijk gereformeerd. In de 16de eeuw vormden De Rijk, Graft en Noordeind tezamen nog de gemeente Graft, één van de grootste plattelandsgemeenten van Noord-Holland. Snelle economische groei, voortgezet tot in de 17de eeuw, begunstigde vooral de 'havenplaats' De Rijk. Hier meerden de haringbuizen aan, het wapen van De Rijk draagt niet voor niets twee haringen. Deze voorspoed, en bovendien nog een ruzie over de plaats van een te bouwen raadhuis, leidde er toe dat De Rijk zich in het jaar 1607 afsplitste van Graft en een zelfstandige gemeente werd.¹⁹ De Rijk werd een doopsgezind bolwerk en heeft haar bloei – mede door de nijvere en spaarzame aard der doopsgezinden – lang kunnen handhaven. Vissers eerder genoemde boekje vertelt ons daar alles van.

Documentatie die helderder licht had kunnen werpen op wat zich afspeelde in het 16de-eeuwse De Rijk is helaas verloren gegaan, maar het is wel zeker, dat daar al ruim vóór het einde van de 16de eeuw sprake was van een krachtige doopsgezinde gemeente met een eigen vermaning waar niet alleen de eigen leraren, maar ook leraren van elders kwamen vermanen. Daar zullen ook de Grafters en Noordeinder doopsgezinden heen zijn gegaan. Zij zullen zich verbonden hebben gevoeld met de doopsgezinden van De Rijk en hun vermaning, zoals zij dat gedaan hadden in de jaren vóór de splitsing van de burgerlijke gemeente. De afstand van enkele kilometers van Noordeind, te voet of per rijtuig, was gering naar 17de-eeuwse begrippen. Uit hún midden kwamen trouwens enkele Rijkse doopsgezinde voorangers voort.

Maar we kunnen ons voorstellen dat toch mettertijd onder de Noordeinders het verlangen groeide naar een eigen gemeente en vermaning. Een diep ingrijpende gebeurtenis heeft, naar het zich laat aanzien, dat proces versneld: de catastrofale brand in De Rijk van het jaar 1654. Een groot deel van het dorp met zijn vele molens werd verwoest, ook de vermaning en geschriften betrekking hebbend op

18 Deel Noord-Holland 1849-1859, Wolters Noordhoff Atlasproducties 1992, kaart 66.

19 Zie hierover ook de beschrijving in Van Deursen, *Een Dorp*, hoofdstuk 17.

de doopsgezinde gemeente. Gezamenlijke, vooral financiële, hulp van geloofsge-noten elders te lande hielp de Rijper doopsgezinde gemeente snel weer op de been. Een nieuwe vermaning verrees, waarvan de afmetingen de voornamen status van de Rijper doopsgezinden weerspiegelde en die ook de geloofsge-noten van de naburige dorpen volop ruimte moet hebben geboden. Maar toch...

De brand werd gevolgd door twee opmerkelijke gebeurtenissen. De ene, van 1655, spreekt uit een doopsgezind document. De andere, van 1656, uit Gafter belastingregisters.

Het Kerckenboek

Het doopsgezind document is het *Kerckenboek voor de Waterlantsche Gemeente in 't Noordeynt* uit het jaar 1655.²⁰ De Waterlanders waren een van de vele doperse denominaties. In 1640 hadden verschillende van hun gemeenten in Noord-Hollands Waterland en elders op grond van gelijkgerichte geloofsovertuiging zich aaneengesloten in de Rijper of Waterlandse Sociëteit. De aanhef van het Kerckenboek luidt:

Onse Hulpe sij in den Name des Heeren Amen
Wij sijn van voornemens in dit boeck te beschrijven de saecken betreffende onse Gemeente, in 't Noordeijnde, noemend 't getal van de litmaten der selver, alle resolutien ordonnantien etc die in der selve souden mogen gemaect worden en voort alles dat in de selve gemeente soude mogen voorvallen dat noteerdens waerdigh is, opdat van alles goede notitie maeg gehouden worden en neemt dit Boeck sijn begin van den Jaere onses Heeren 1655, sijnde leeraren van de selve gemeente

Willem Jansz

Arent Pietersz

Albert Cornelisz

ende diakenen dese navolgende

Jan Cornelisz Biersteker

Jacob Pietersz Paeij

Jacob Viensz

Dirck Claesz

Jan Pietersz

ende tot Graft

Cornelis Jansz Herteg

Baart Pietersz

²⁰ Bij de eerste opzet van dit artikel was het Kerckenboek alleen in afschrift te raadplegen op het Regionaal Archief te Alkmaar. Inmiddels werd het origineel ter beschikking gesteld van de afdeling Kerkelijke Collecties van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, die zo vriendelijk was mij er terstond inzage in te geven.

Op deze aanhef volgt het *Register van de litmaten der Waterlantsche Gemeente Int Noordijnt ende tot Graft van den Jare 1655* met de lijst der lidmaten.

De plechtige inleiding – vermoedelijk van de hand van één van de leraren – stelt, dat in dit boek de wederwaardigheden van de Doopsgezinde Gemeente van Noordeind zullen worden vastgelegd. Het ziet er bepaald niet uit alsof het een vervolg is op een eerder kerkenboek. Het lijkt ons te zeggen: ‘Wij hebben nu – in het jaar 1655 – onze eigen gemeente gesticht en willen voortaan in dit boek alles vastleggen wat er in onze gemeente gebeurt’.

De lidmatenlijst telt 70 manlijke en 86 vrouwelijke in Noordeind woonachtige leden. In de plechtige aanhef is alleen sprake van Noordeind en niet van Graft. Maar doopsgezinden in Graft, veel minder in getal dan in Noordeind, schaarden zich wel bij de jonge gemeente: 26 ‘broeders tot Graft’ en 29 ‘susters tot Graft’; uit hun midden kwamen de al genoemde twee Grafter diakenen. Tezamen zijn dat 211 lidmaten. In Fopma’s eerder genoemde geschrift wordt het aantal lidmaten in De Rijk omstreeks het jaar 1670 geschat op 427.²¹ De Noordeinder gemeente was dan dus ongeveer half zo groot als die van De Rijk, wat inhoudt dat de verzelfstandiging van Noordeind voor De Rijk een zeer ingrijpende gebeurtenis moet zijn geweest.

Het Kerckenboek geeft volledige lidmatenlijsten voor de jaren 1655, 1658, 1659, 1671, 1680, 1685, 1686, 1688, 1693, 1700, 1716, 1720, 1724 en latere jaren. Voor deze en tussenliggende jaren vermeldt het bovendien de namen der gedoopten en der leraren die doop en avondmaal bedienden, onder wie een enkele maal een leraar van buiten Noordeind.

De belastingregisters; het ‘Huijs aen ’t Vermaenhuis’

Voor Graft, inclusief Noordeind, bestaat een ongemeen rijk historisch archief, waaronder een indrukwekkende reeks belastingregisters. De vroegste hier ter sprake komende dateren van 1616 en 1617, het volgende dateert van 1624 en daarna volgt een nauw aansluitende reeks tot in de 19de eeuw. In Bijlage A licht ik de inhoud en het gebruik ervan nader toe. Hier volgt alleen iets over hun karakter. Er zijn de *jaarboeken* (jaarlijks, soms voor zomer en winter afzonderlijk), waarin per bewoner werd vastgelegd het bezit aan huizen of gebouwen (een enkele keer een schip), met name genoemde percelen land en het paergelt, d.i. de verplichte bijdrage tot de school; de *kohieren*, die de waarde van de huizen vastlegden, o.a. voor 1616 en 1624; de *haardstedenregisters*, ‘waer inne staen geregistreert alle de Heertsteden & Roockgaten’; de *shotboeken*, die de belasting op het bewerkte land vastlegden; de *nobelboeken*, die betrekking hebben op het bezit aan huisraad,

21 Fopma, *Geschiedenis*, 10.

1657

+ Jacob Viensz β Brijf	4	4
+ schot 1 $\frac{1}{2}$ 4 β	7	10
+ vader		12
+ Brijf aduut vermaaden Brijf	1	4

1670

+ Jacob Viensz β vader Brijf	2	0
+ Brijf vader stool	1	4
+ Lant $\frac{1}{2}$ Gude midwintser	6	7 6
+ Huize		
+ Goudes vaden		
+ Bouwstof		
sinus		
+ salmst lant	1	1
+ vaders lant $\frac{1}{2}$		
+ Alomst aduut vaders		
+ De Boogvader		
+ aduut vaders Brijf		
	1	13 $\frac{3}{4}$ β
+ vaders lant $\frac{1}{2}$ 4 β	7	10
+ vader	1	4
+ Brijf aduut vermaaden Brijf	1	4

Kopieën van de fragmenten van de gaarboeken van 1657 en 1670 met de post 'thuijs aent vermaen huijs' bij respectievelijk de diakenen Jacob Viensz en Jacob Pietersz Pacij. De overige aanslagen hebben betrekking op hun huis, hun landerijen, het schot en het paer (schoolgeld). (Landerijen van Jacob Viensz werden genoteerd bij zijn zuster Aeghte Viens.) Onderstrepingen en omlijnningen werden door mij aangebracht in mijn kopieën van het gaarboek.

beesten, land, 'Oost-indisch kapitaal' en de rederij (een achttal in de periode 1624 t/m 1652, de aanslagen werden hierin uitgedrukt in nobels (overeenkomend met twee stuivers²²)) en tenslotte het *kohier van de 1000ste penning*, dat alleen de meest vermogenden registreerde, voor de jaren 1621 en 1654.

In het gaarboek van het jaar 1656 vinden we dan tot onze verrassing, dat zekere Jacob Viensz belastingplichtig was voor *'t huijs aen 't Vermaanhuis*²³ - een opmerking die in voorgaande registers nog niet voorkwam. (De naam Viensz komt van Vincents.) Ik zal het voortaan aanduiden als het H. a/h Vermaanhuis. Kennelijk bestaat er dan dus in Noordeind een vermaanhuis met daaraan verbonden een huis, dat onder de belastingplicht valt. In de eropvolgende registers, van de jaren 1658 t/m 1660, komt de aanslag ook voor onder Jacob Viensz, met steeds hetzelfde bedrag van 1 gld en 4 stuivers. In 1661 vermeldt het gaarboek op de overeenkomstige plaats 'Jacob Viensz erve';²⁴ Jacob Viensz is dus inmiddels overleden. De aanslag betreffende het H. a/h Vermaanhuis vinden we dan onder zekere Jacob Pietersz Paeij, en dat blijft zo tot en met het jaar 1670. In 1671 staat op deze plaats zijn weduwe, maar zonder het H. a/h Vermaanhuis.²⁵ Het komt dan voor onder Simon Heijnisz, waar het blijft tot en met 1680. In dat jaar of in 1681 moet Simon Heijnisz zijn overleden, want op zijn plaats in het gaarboek staat zijn weduwe en het H. a/h Vermaanhuis vinden we onder Claes Claesz de Oude,²⁶ waar het meer dan 33 jaar op deze wijze vermeld zal blijven, nog steeds met de aanslag van 1 gld, 4 stuivers. In de jaren 1710 zal het van karakter veranderen - maar daarover later.

Wie waren deze belasting betalenden voor het H. a/h Vermaanhuis? De twee eerst genoemden ontmoetten we in het Kerckenboek, beiden waren diaken in het jaar 1655. De twee anderen werden dat later. Simon Heijnisz werd in 1656

22 Een nobel komt overeen met twee stuivers, een tiende gulden. Zie, bijvoorbeeld, de volgende notitie op het zesde blad van het nobelboek van 1652 (RAA, OAG 452), betrekking hebbend op de buurt rond de hennepmolen:

<i>Jacop de verver huys</i>	20
<i>Garbent tuenisz huys</i>	24
<i>Jan boon huys - buier</i>	8
<i>Pieterdien jelles huys</i>	14
<i>Dirk Jansz huys voor 't spieker</i>	20
<i>Hennep molen</i>	5 gul(den)

136 no

23 RAA, OAG 279.

24 RAA, OAG 284.

25 RAA, OAG 294.

26 RAA, OAG 304.

in Noordeind gedoopt en aangenomen, tezamen met zijn vrouw Trijntien Nannings.²⁷ Toen hij in 1671 de belastingplicht over nam, vermoedelijk was hij toen diaken, was hij dus 15 jaar lidmaat. De vierde in de reeks, Claes Claesz de Oude werd in 1669 in Noordeind gedoopt en aangenomen;²⁸ hij nam de belastingplicht dus 12 jaar nadien over en zou dat vele jaren blijven doen, tot circa 1710. De toevoeging de Oude diende alleen ter onderscheid van een wat jongere dorpsgenoot met dezelfde naam. Hij overleed in 1725, na 54 jaar diaken te zijn geweest.²⁹ Hij was een zwager van Simon Heijnisz, want die trouwde na het overlijden van Trijntje Nannings met Claes' zuster Adriaantje Claes.

Doopsgezinde Noordeinders stichten in 1655 hun eigen gemeente

Het kan wel niet anders of dit opduiken in de belastingregisters, vrijwel gelijktijdig met de verschijning van het Kerckenboeck, maakt ons tot getuige van de geboorte van de Doopsgezinde gemeente van Noordeind – in het jaar 1655, een jaar na het rampjaar van De Rijp en tevens van het verwerven van de eigen vermaning.

Wat hield het in, dat de gemeente vanaf 1655 haar eigen vermaning kreeg? Was het al meteen een speciaal daarvoor opgetrokken gebouw? Vermoedelijk niet. De bewoording Huis aan het Vermaenhuis doet veronderstellen dat er een huis was, waar de belasting op drukte met aangrenzend de vermaningsruimte. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het belaste huis bewoond werd door de leraar of verhuurd werd aan een doopsgezinde dorpsgenoot. Misschien was de vermaningsruimte niet veel anders dan een nu wat beter dan voorheen aangepaste schuurruimte. Hoe dit ook zij, het Kerckenboek getuigt er van dat van nu af aan in de eigen vermaning de voor de doopsgezinden meest wezenlijke handelingen in eigen kring konden gebeuren, de volwassenendoop en de toelating tot de gemeente op de persoonlijke belijdenis.

Al in haar samenkomst op 12 mei 1658 kreeg zij, getuige een aantekening in het Kerckenboek,³⁰ de gelegenheid zich een barmhartige gemeente te tonen:

Also Piet Jans tot Graft over vele jaren om haer quaet en sondigh leven van de gemeynte afgesondert en gebannen sijnde, nu eenige reysen weder versogt hadde, tot de tafel des heeren toegelaten te mogen worden, so is de sake na deliberatie en overleg der broederen voorgesteld, om te vernemen of iemant daer oock wat tegen hadde, en geen tegenspraeck

27 Kerckenboek.

28 Kerckenboek.

29 Kerckenboek, notitie in de lidmatenlijst van 1724.

30 Kerckenboek, aantekening volgend op de lidmatenlijst van 1658.

vernemende soo is sij voor het collegie der leeraren en diakenen ontboden, alwaer hare belijdenissen der sonden, betuyginge van berou en boetveerdicheijt en belofte van godvruchtig leven aengehoord sijnde, so is sij daer op wederom voor een suster aengenomen en toegelaten tot de communie des H. Avontmaels.

Toen niet lang daarna, in 1673, onder de Waterlanders de kwestie aan de orde kwam, welk gezag toegekend moest worden aan de belijdenis van de invloedrijke Hans de Ries, sprak de gemeente Noordeind met eigen stem. Zij schaarde zich, nu náást De Rijp, onder de gemeenten die weigerden te aanvaarden dat men moest preken conform die belijdenis, dat alleen gedoopten aan het avondmaal zouden mogen worden toegelaten, en dat spreken door anderen dan de leraren niet getolereerd zou mogen worden.³¹ Maar van een *doopsgezinde* gemeente spreekt de overheid nog niet. Als in 1687 van overheidswege een lijst wordt gemaakt van de instellingen die zich bezig houden met de armenzorg in de banne van Graft schrijft de klerk: 'de armen van de menno gesintheijt uit Noordeijnt'.³²

De plattegrond van het dorp

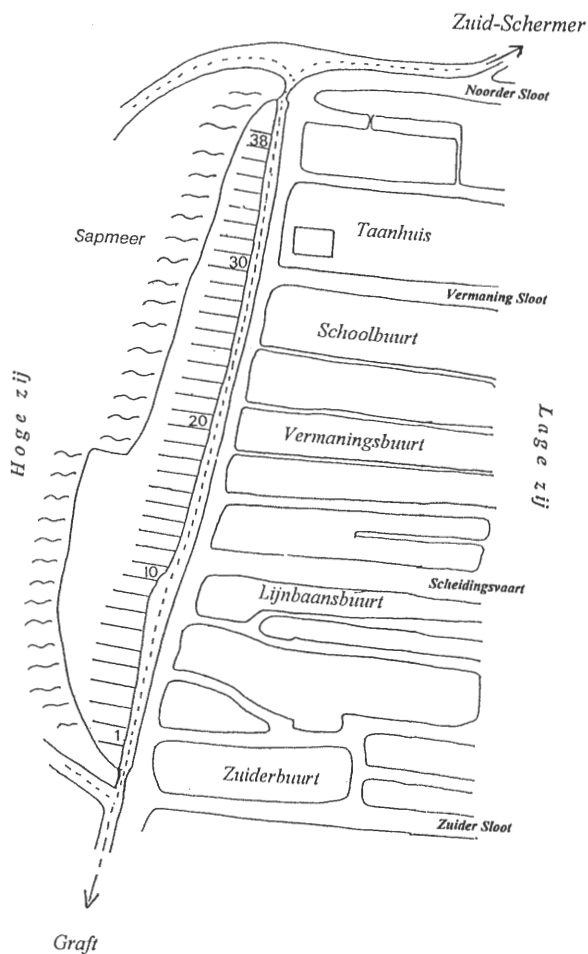
Om beter vertrouwd te raken met de Noordeinder gemeenschap is enige kennis van de geografische structuur van het dorp nodig (zie de plattegrond). Er bestaat geen gedetailleerde 17de-eeuwse kaart van Noordeind, maar het is niet te gewaagd te veronderstellen dat de structuur van het dorp in de loop van de laatste drieneenhalf eeuw in grote trekken dezelfde is gebleven. De eerste nauwkeurige kaart dateert van het jaar 1832, gemaakt voor de kadastrale registratie.³³ Daarop is de afbeelding gebaseerd. Wij weten niet van voorafgaande ingrijpende wijzigingen sinds de 17de eeuw. Ook de tegenwoordige structuur van het dorp is er goed in te herkennen.

Vanaf de brug aan de zuidzijde – ook toen al was daar ter plaatse de verbinding te water tussen het oostelijk en het westelijk deel – moet men aan de linker (west-) zijde van de weg een aaneengesloten reeks woonhuizen hebben gezien, met de woonvertrekken aan de weg. Die weg is de voortzetting van de Gloldijk, waarover men van Graft komt, lang geleden opgeworpen ter bescherming tegen de watermassa's, waarvan het Sapmeer nu het overblijfsel is. Aan de achterzijde van de behuizing lagen de bedrijfsruimten, georiënteerd op het water. Dit deel van het dorp is de 'hoge zij'. Ik voorzie de plattegrond aan deze zij van de nummers 1 t/m 38 ten behoeve van de lokalisering van de belastingplichtigen. Het aantal 38 komt

³¹ Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 425, noot 93.

³² RAA, OAG 457.

³³ De kaart is in 1996 met toelichtende tekst heruitgegeven door de Stichting Kadastrale Atlas Noord-Holland 1832, 'p/a Rijksarchief Noord-Holland, Haarlem'.

Plattegrond van Noordeind, gereconstrueerd op grond van contemporaine kaarten, zoals die van afb. 5 en de kadastrale kaart van 1832. Noord is boven, oost rechts.

overeen met het aantal woningen afgeleid uit de registers voor 1656. Uiteraard kan deze nummering niet meer geven dan een ruwe aanduiding van de woonplaatsen, zij sluit echter redelijk aan bij de kadastrale registratie en de kaart van 1832.

Rechts, oostelijk van de weg, ligt de 'lagezij', gescheiden van de hoge zij door de vaart, die ontstond bij het opwerpen van de dijk. Hier bevonden zich altijd de grote bedrijven die veel grondoppervlak nodig hadden, zoals bijvoorbeeld de

lijnbanen, met er tussenin veel woningen. Dit gebied van Noordeind, doorsneden door vaarten die haaks staan op de weg en die oorspronkelijk breder waren dan nu, strekt zich ver uit naar het oosten waar de Gouw stroomt. De weg door het dorp buigt aan de noordrand om naar het noord-oosten, richting Zuid-Schermer.

Naast deze natuurlijke scheiding van het dorp in de hoge- en de lagezij heeft de lagezij een onderverdeling door de brede vaart – ik noem hem Scheidingsvaart – die de Lijnbaansbuurt scheidt van de buurt ten noorden ervan en die moet hebben gediend voor de aan- en afvoer van en naar de daar gevestigde bedrijven. Dat hier in het verleden een duidelijke tweedeling bestond, komt tot uiting in de wijze waarop de Nobelboeken en de Schotboeken zijn ingedeeld (zie bijlage A). Een tweede, maar minder prominente, onderverdeling binnen het noordelijkste van deze twee delen vormde de Vermaningsloot ten zuiden van de streek waarop het taanhuis staat (zie bijlage A). De naam Vermaningsloot ontleen ik aan de kadastrale kaart van 1832. Hoewel ik hem in de 17de-eeuwse documenten niet tegenkwam, zal ik hem toch ook in het huidige verband gebruiken. Aan de lagezij zijn de individuele woonplaatsen slechts bij benadering aan te geven.

Hoe bereikte het vervoer te water de vele aan de lagezij gelegen bedrijven? Na de drooglegging van de Schermer in de jaren 1631-1635 moeten de indijkingen van het Noordermeer rond het jaar 1645 en die van het Sapmeer rond het jaar 1650³⁴ de aanvoer te water vanuit het westen nog verder belemmerd hebben, maar het resterende meertje aan de westzijde van Noordeind bleef wel in open verbinding met de wateren verder naar het westen. Ik veronderstel dat het in de eerste plaats ging om de toegankelijkheid van de vaart tussen hoge- en lagezij in Noordeind. Waarschijnlijk gebeurde die via een doorgang bij de overgang van de Glodijk naar Noordeind, dus daar waar ook nu nog (onder de brug door) de oost-west verbinding ligt. Ook werd de dijk rond het droog te leggen Sapmeer kennelijk zo gesitueerd, dat deze doorgang bereikbaar bleef voor de scheepvaart. De tekenaar van een 17de-eeuwse kaart van het Noordermeer en het Sapmeer schetst daar ter plaatse een sterk versmalde dijk (een brug?) (zie de afbeelding).³⁵ Recht hier tegenover lag – en ligt – aan de oostzijde de brede vaart naar het oosten die op de kadastrale kaart van 1832 overgaat in een brede als Zuijder Sloot gemerkte vaart, die ook al op de vroegste kaarten werd aangeduid. Van hier uit, vlak na de

³⁴ Zie bijvoorbeeld M. Hoek en P. Schotsman, 'Noordeindermeer 1647-1997', *Een Nieuwe Chronyke, uitgave van de Oudheidkundige Vereniging Graft-De Rijp* 15 (1998), 11-21.

³⁵ Afgebeeld is een fragment van de *Caarte vande Noordeyndermeer en Zapmeer* in het RAA, die in 1708 werd gedrukt door Gerard Valk, maar in eerste instantie berustte op reeds in 1648 door de landmeter Claes Vastersz Stierp gedane opmetingen, waarna de kaart werd bijgewerkt ten dienste van de verkavelingen in de Noordeindermeerpolder. Zie Leo den Engelse, Marc Hameleers en Pieter Schotsman, 'Vier kaarten van de Noord-Hollandse polders Noordeindermeer en Sapmeer', *Caert-Thresoor* 18 (1999), 83-88.

doorgang, zullen dan de bedrijven aan de lagezij bediend zijn, òf vanaf de vaart langs de weg, òf verderop via de Zuidersloot en de wateren achterom.

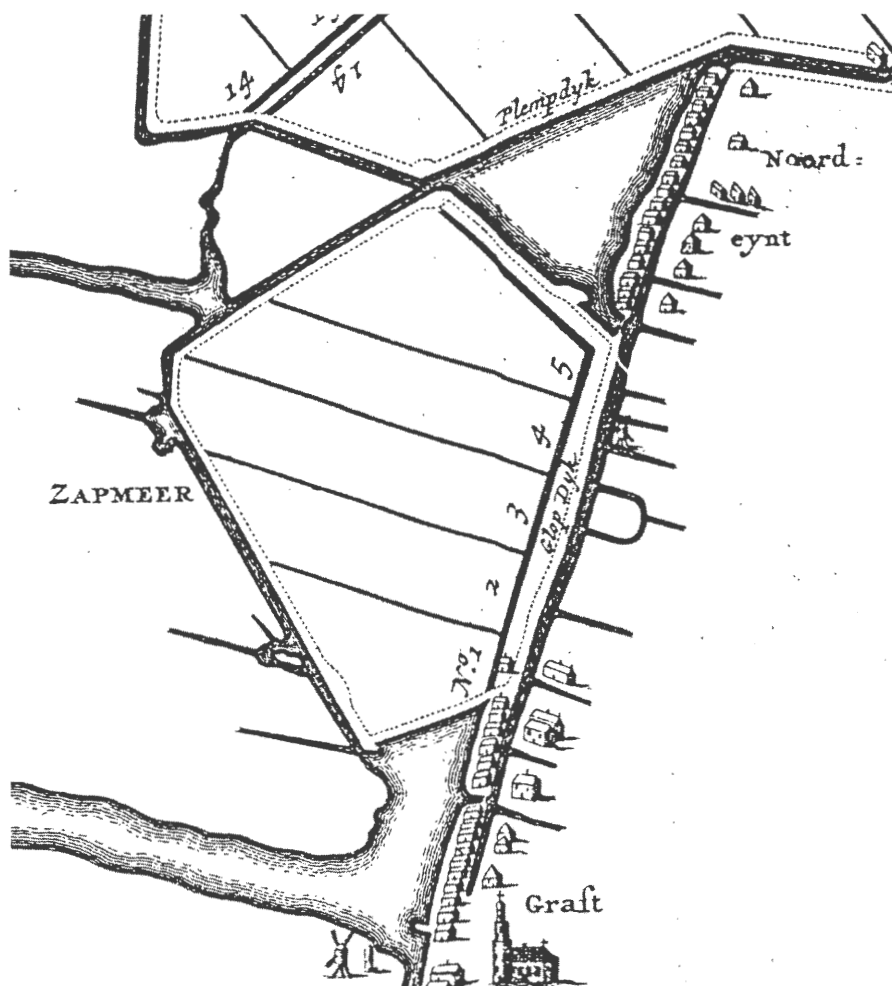
Naast deze route vanuit het westen moet die vanuit De Rijk via de Gouw een belangrijke rol hebben gespeeld. Niet duidelijk is, van hoeveel betekenis de vele vaarten waren, die de lagezij in oost-west richting doorsnijden. De vroege kaarten van Noordeind tekenen daarvan alleen het korte stukje dat uitmondt in de vaart tussen hoge- en lagezij. Zij moeten zich echter altijd veel verder uitgestrekt hebben – hoe precies toont later de kadastrale kaart van 1832 –, maar hoe breed waren zij en hoe diep?

Wonen en werken

In het dichtbevolkte 17de-eeuwse Noordeind zal de huizenrij op de hogezij weinig hiaten vertoond hebben en moet ook de nu, anno 2001, zo ‘open’ lijkende streek aan de lagezij dicht bebouwd en bewoond zijn geweest. De reeks buurten, gescheiden door de vaarten, waren te voet goed toegankelijk over bruggetjes vanaf de hogezij en onderling hier en daar vermoedelijk ook wel, maar veel verkeer gebeurde te water. Namen van sommige van de buurten duiden op de er bedreven activiteiten. Enkele zijn op de plattegrond vermeld, andere waren de Zuiderbuurt, de Weeshuisbuurt, de Taanhuisbuurt en de Rijkebuurt. In het zuid-oosten lag de al genoemde Lijnbaansbuurt waarop eeuwenlang een grote touwslagerij stond met de bijbehorende bedrijfsgebouwen. Tot enkele jaren geleden herinnerden twee gebouwtjes, waaronder een klein teerhuis, dicht bij de weg staand, daar nog aan. Op de Vermaningsbuurt staat nu de vermaning van 1873, de al héél oude naam van de buurt doet vermoeden dat daar ook in de vroegste jaren van de Doopsgezinde gemeente een vermaning heeft gestaan. Ik kom daar nog op terug. Op de Schoolbuurt heeft tot omstreeks het jaar 1837 Noordeinds school gestaan en tot een tijdstip wat verder in het verleden ook het weeshuis.

Rond het jaar 1650 heerste in Noordeind grote bedrijvigheid. Het toenmalig aantal inwoners mag gesteld worden op ca. 540.³⁶ Het was een ‘industriële’, geen agrarisch dorp in die zin dat de bewoners hun bestaan voornamelijk vonden bij toeleveringsbedrijven voor de scheepvaart, met name voor de walvisvaart, en bovendien bij de scheepvaart zelf. Die omvatten de fabricage van scheepskabels en dunner touwwerk op de touwslagerijen, waarvoor het vlas uit de Oostzeelanden werd aangevoerd, alsmede het tanen (weerbestendig maken, in latere jaren het teren) van het touwwerk. Andere bedrijven hielden zich bezig met de vervaardiging van zeildoek, met de productie en de toepassing van de taan (geel-bruine, bescher-

36 Van Deursen, *Een Dorp*, 16,17.

Het gebied Graft-Noordeind, fragment van de kaart van Noordeindermeer en Sapmeer van 1708, gebaseerd op opmetingen van 1648. Noord is boven, oost rechts.

mende verf gemaakt van eikeschors), van scheepsvaten enz. Scheepsbouwerven van formaat daarentegen schijnen er niet te zijn geweest. Het aantal zeevarenden, werkzaam bij de haringvangst op de Noordzee en de walvisvangst rond Groenland – vroeg in de 17de eeuw nog belangrijke bedrijfstakken – liep in de loop van de jaren snel terug. Halverwege de eeuw waren het er vermoedelijk nog een honderd-

tal.³⁷ Velen van de commandeurs ter walvisvaart van Graft schijnen doopsgezind ter zijn geweest.³⁸

Toen in het jaar 1656 de belastingen moesten worden vastgesteld – door een ambtenaar gezeteld op het raadhuis van Graft –, moest hij aan de lagezij aankloppen bij 93 adressen. Was hij, komend uit het zuiden, beland op de Lijnbaansbuurt bij de zo markante touwslagerij en bedrijfsgebouwen, dan had hij onderweg al veertien taxaties gedaan. Naderde hij daarna verder noordelijk de strook met het taanhuis, dan had hij intussen nog een 60-tal adressen aan zijn lijst toegevoegd en was het noordelijkst einde van de lagezij bereikt, dan waren er nog een kleine twintig bij gekomen. Vervolgens aan de hogezij weer naar het zuiden afdalend, bezocht hij 39 belastingplichtigen. In deze smalle strook tussen het Sapmeer en de weg was geen ruimte voor grote bedrijven. Enkele prominente bewoners hier zullen we later nog ontmoeten, we signaleren nu alleen het rooms- katholieke ‘priesterhuis’, gelegen op ongeveer driekwart van noord naar zuid.³⁹ Stellen we de gemiddelde bezetting op de circa 130 adressen van lagezij en hogezij op vier personen, dan komen we op een totale bevolking van 500 à 550 – in overeenstemming met de al eerder genoemde raming. Het was een in doorsnee jonge bevolking in vergelijking met die van anno 2001.

Economische structuur in 1656

Met de gegevens in de belastingregisters is de economische structuur van het dorp enigszins te reconstrueren. In tabel 1 heeft de bovenste helft betrekking op het jaar 1656. Op de onderste helft, voor 1636, kom ik later terug. Hogezij en lagezij worden afzonderlijk gezien. De hogezij verdeel ik bovendien in een noordelijke en een zuidelijke helft, H1 en H2, en de lagezij in een viertal streken L1 t/m L4. L1 is de noordelijkste daarvan, gerekend van de noordgrens van het dorp tot de Vermaningsloot die ook in de belastingregisters soms als ‘natuurlijke’ scheidslijn werd gebruikt (zie bijlage A). L4 bestrijkt de Lijnbaansbuurt en alles ten zuiden daarvan. L2 en L3 zijn de tussenliggende gebieden, daarin liggen de Schoolbuurt en de Vermaningsbuurt. Bij deze indeling worden de aantallen belastingplichtigen per groep steeds ongeveer twintig, net groot genoeg om significante gemiddelden op te leveren. Ik gebruik het gaarboek voor 1656⁴⁰ en ontleen daaraan de som van de belastingen op de behuizingen en op de landerijen als een maat voor

³⁷ Van Deursen, *Een Dorp*, 21.

³⁸ Van Deursen, *Een Dorp*, 95.

³⁹ Zie bijvoorbeeld in de nobelboeken 1640 en 1648 (RAA, OAG 452) het ‘Priester huijs’, en in de gaarboeken 1720 en 1730 (RAA, OAG 344 en 354) ‘t Preekhuijs’ en naastaan.

⁴⁰ RAA, OAG 279.

de mate van welstand der eigenaren (die doorgaans tevens de bewoners van de huizen waren). Niet meegerekend wordt dus bijvoorbeeld het 'paer', een voor alle belastingplichtigen geldende bijdrage van 14 stuivers voor de school. Ik druk de belastingen uit in stuivers, hoewel zij in de belastingregisters doorgaans vermeld worden in guldens, stuivers en penningen (1 gulden = 20 stuivers, 1 stuiver = 16 penningen).

Het blijkt dat in 1656 de gemiddelde belasting aan de lagezij, 74 stuivers, aanmerkelijk lager lag dan die aan de hogezij, 170 stuivers en dat binnen de lagezij de laagste aanslagen vooral voorkwamen in de middelste streken, L2 en L3; zij bedroegen daar respectievelijk 60 en 43 stuivers. De aantallen waarop deze gemiddelden gebaseerd zijn, staan in de kolom ernaast. De individuele aanslagen – en dus de mate van welstand – liepen zeer uiteen. De hoogste lagen tussen 500 en 100 stuivers, maar de grote meerderheid beneden 100 stuivers. De kolom gemerkt '<40 st' geeft aan van hoevelen de aanslag lager lag dan 40 stuivers. Voor de lagezij, in zijn geheel genomen, zijn dat er 57, 61 % van de aangeslagenen, voor de hogezij daarentegen slechts 23 %. In de streken L2 en L3 van de lagezij ligt zelfs de grote meerderheid van de aanslagen beneden deze 40 stuivers grens. Hieruit blijkt dat velen van de minder bedeelden gevestigd waren op de streken tussen taanhuis en lijnbaan, waar de Schoolbuurt en de Vermaningsbuurt liggen en dat aan de hogezij vooral welgestelden woonden, met name in het zuidelijke deel daarvan.

Ik geef ter vergelijking met de situatie van 1656 in het onderste deel van de tabel die voor 1636 weer, gebaseerd op het gaarboek voor 1636.⁴¹ In de aantallen belastingplichtigen is in die twintig jaar weinig verandering gekomen. Ook in 1636 was de gemiddelde aanslag voor de lagezij veel lager dan die voor de hogezij. De gemiddelden voor de streken L2 en L3 verschilden toen echter niet veel van de streken L1 en L4 en de streek H1 verschilde daar ook niet van. Het aantal belastingplichtigen onder de 40 stuivers grens aan de lagezij lijkt toen minder te zijn geweest, 42 van de 96 vergeleken met 57 van de 93 in 1656. Opvallend blijft het ook dan hoge gemiddelde voor streek H2, de zuid-westelijke hoek van het dorp.

De doopsgezinden

Wat was de positie van de doopsgezinden in dit geheel? Ik ga uit van de lidmatenlijst uit 1655, de eerste van het Kerckenboek. De leden staan daarin – naar mij blijkt, het staat er niet bij – geografisch gerangschikt, beginnend aan de noordpunt van de hogezij, afdalend naar de zuidpunt om daar de weg over te steken en aan de lagezij de weg te vervolgen van zuid naar noord. Die geografische indeling

41 RAA, OAG 244.

<i>Gemiddelde belasting in stuivers</i>				<i>Doops- gezinden aantal & %</i>		<i>Gemiddelde belasting in stuivers</i>			<i>Doops- gezinden aantal & %</i>	
<i>aantal</i>	<i><40 st</i>			<i>aantal</i>	<i>%</i>	<i>aantal</i>	<i><40 st</i>		<i>aantal</i>	<i>%</i>
1656										
Hogezij (west)						Lagezij (oost)				
H1	145 st	20	6	7 = 35 %		<i>noordgrens</i>				
H2	197 st	19	3	3 = 16 %		L1	85 st	24	10	15 = 62 %
	158 st*	18				<i>Vermaningsloot</i>				
						L2	60 st	23	17	11 = 48 %
						<i>Scheidingsvaart</i>				
						L3	43 st	23	17	7 = 30 %
						<i>zuidgrens</i>				
						L4	109 st	23	13	11 = 48 %
							77 st**	22		
	170 st	39	9 = 23 %	10 = 26 %			74 st	93	57 = 61 %	44 = 47 %
1636										
Hogezij (west)						Lagezij (oost)				
H1	81 st	21	6			<i>noordgrens</i>				
H2	194 st	20	3			L1	76 st	26	9	
						<i>Vermaningsloot</i>				
						L2	66 st	19	9	
						<i>Scheidingsvaart</i>				
						L3	93 st	19	8	
						<i>zuidgrens</i>				
						L4	80 st	32	16	
	136 st	41	9 = 22 %				79 st	96	42 = 44 %	

* De vermogende Jan Pietersz Taems niet meegeteld.

** De vermogende Nanningh Cornelisz niet meegeteld.

Tabel 1. De Noordeinder bevolking naar welstand en religie, beoordeeld naar de belastingen op behuizing en landerijen in de gaarboeken van 1656 en 1636 en de lidmatenlijst 1656.

vergemakkelijkt het lokaliseren van de woonplaatsen van de lidmaten; er is bovendien een nauwe correlatie tussen deze rangschikking en die van de Nobelboeken en de Schotboeken (zie ook bijlage A).

De tabel geeft voor 1656 het aantal doopsgezinden in de zes streken met het percentage dat zij van alle aangeslagenen in die streek vormden. Alle belasting-

plichtigen tezamen nemend blijken 54 van de 132, dus 41 % doopsgezind te zijn. Hoewel de aantallen aan de lage kant zijn, lijkt de tabel er op te duiden dat de doopsgezinden vooral geconcentreerd waren in het noordoostelijke deel van het dorp, waar zij meer dan de helft van de bevolking uitmaakten. De belasting drukte even zwaar op doopsgezinden en andersgezinden, met gemiddelden van respectievelijk 101 stuivers en 104 stuivers, waarbij in beide gevallen ongeveer de helft viel in de categorie van minder dan 40 stuivers. (Tabel 3 bevat samenvattingen, waarop ik nog terugkom in verband met de latere ontwikkelingen).

De voornaamste bedrijven, de lijnbaan en het taanhuis

Uit de belastingregisters komen in het bijzonder twee toeleveringsbedrijven naar voren, de lijnbaan en het taanhuis. Beide waren grotendeels in doopsgezinde handen.

De Lijnbaan van Nanningh Cornelisz

In het jaar 1656 staat Noordeinds voornaamste touwslagerij, gevestigd op de Lijnbaansbuurt, op naam van de vermogende doopsgezinde Nanningh Cornelisz.⁴² Het volgende schetst zijn herkomst en de betrokkenheid bij het bedrijf van hemzelf en naaste verwanten. Ik ga niet in op zijn kortstondige participatie (in de jaren 1650 tot omstreeks 1657) in een kleinere lijnbaan, gelegen op de landstreek ten noorden van de Lijnbaansbuurt, die voorheen en daarna in handen was van o.a. de doopsgezinden Gerrit Jacobsz Lijndraijer en Jacob Gerritsz Lijndraijer,⁴³ behalve dan de vermelding dat deze tot uiting komt in Nanningh Cornelisz' uitzonderlijk hoge aanslag in het gaarboek van 1652: 1353 stuivers voor behuizingen en landerijen.⁴⁴

Al in het jaar 1616 wordt melding gemaakt van Nanninghs vader Cornelis Jacobsz met een aandeel van zeven wielen in de lijnbaan.⁴⁵ Uit het feit dat soms naar hem wordt verwezen als Cornelis Jacopsz Pieters, blijkt dat Nanninghs grootvader een Jacob Pietersz was.⁴⁶ In 1652 wordt nog melding gemaakt van Jacob Pietersz' weduwe.⁴⁷ Cornelis Jacobsz moet omstreeks het jaar 1650 zijn overleden. Hij zal een gezaghebbende plaats in de gemeenschap hebben bekleed, want in de jaren 1617

⁴² RAA, OAG 279, Gaarboek 1656.

⁴³ RAA, ORA, 2 juli 1650 en 9 maart 1674.

⁴⁴ RAA, OAG 273.

⁴⁵ RAA, OAG 226, Kohier waarde der huizen.

⁴⁶ RAA, OAG 527, Haardsteden Register 1627.

⁴⁷ RAA, OAG 275, Gaarboek 1652.

tot 1636 draagt zijn naam in de registers meermalen de toevoeging 'burgemeester', waaruit mag worden opgemaakt dat hij tot de Noordeinder regenten behoorde. Zijn belastingaanslagen waren daarmee in overeenstemming.⁴⁸ De rangschikking van Cornelis Jacobsz in de belastingregisters duidt op een woonplaats aan gene zijde van het vaarwater, dat de Lijnbaansbuurt scheidt van de noordelijker streken.

Terwijl Cornelis Jacobsz het bedrijf in de jaren 1620 nog vanuit deze plaats voerde, verscheen in de jaren 1620 op de Lijnbaansbuurt zelf de 'lijndraaijer' Tuenis Cornelisz, naar ik aanneem een oudere broer van Nanningh Cornelisz. Tuenis overleed in 1627, kennelijk op heel jonge leeftijd, want nog in 1632 vermeldde het Nobelboek 'Tuenis Corn. weduwe met de jonge kinderen'.⁴⁹ Vervolgens verscheen Nanningh Cornelisz, die in 1628 nog geregistreerd werd ter plaatse van zijn vader, op de plaats van de overleden Tuenis op de Lijnbaansbuurt. Daar bleef hij tot zijn dood, omstreeks 1657. Ook hij behoorde tot de Noordeinder regenten, hij was in de jaren 1630 tot 1655 vijf keer schepen.⁵⁰

Van voortzetting van het bedrijf door nazaten van Nanningh Cornelisz wordt verder niet gerept. Wel echter van zekere Tuenis Tuenisz, vermoedelijk een zoon van de vroeg overleden Tuenis Cornelisz, die er al gauw de familienaam Windigh – soms Windig – aan toe voegde.⁵¹ Hij zal geboren zijn omstreeks het jaar 1620; ook hij was doopsgezind blijkens de lidmatenlijst van 1655. Hij werd aanvankelijk nog als weduwnaar geregistreerd, maar hertrouwde enkele jaren later met Dieuwer Balters, die in 1659 werd gedoopt door Willem Jansz, toen zij al Tuenis Tuenisz' huisvrouw was.⁵² Dieuwer Balters was in de jaren 1679 tot 1688 vier maal weesmoeder te Noordeind, Tuenis Tuenisz Windigh enige keren weesmeester.⁵³ Hij behoorde in die jaren tot de vermogendsten, met bijvoorbeeld in het jaar 1684 een belastingaanslag van 220 stuivers. Dieuwer en Tuenis stierven beide in het jaar 1696.⁵⁴ Hun dochter Trijntje Tuenis werd in 1688 gedoopt door Arent Pietersz Throon.

48 Een aanslag van 4 gld – het op één na hoogste niveau – in het kohier van de 1000ste penning van 1621; drie heerdsteden, het grootste aantal van Noordeind, in het Heerdestedenregister van 1627; 36 nobels voor zijn huis in het nobelboek van 1628; in het nobelboek van 1636 voor zijn huis 36 nobels en voor zijn land het uitzonderlijk hoge bedrag van 144 nobels. Voor genoemde bronnen zie ook bijlage A.

49 RAA, OAG 452, Nobelboek 1632.

50 Van Deursen, *Een Dorp*, 162.

51 RAA, OAG 287 en volgende, Gaarboeken 1664 en latere.

52 Kerckenboeck, dopen 1659, lidmatenlijst 1659.

53 Van Deursen, *Een Dorp*, 181.

54 Kerckenboeck, Aantekening in de lidmatenlijst van 1693.

Het Taanhuis

Al vanaf het begin van de 17de eeuw of eerder stond aan de noordzijde van de Vermaningsloot een groot taanhuis – in later tijden teerhuis genoemd – waarin het touwwerk van de touwslagerijen weer- en waterbestendig werd gemaakt. Oorspronkelijk gebeurde dat met behulp van taan, bereid uit eikeschors. In het kohier van de waarde der huizen van 1616 staat het taanhuis op naam van Pieter Cornelisz Louwes, getaxeerd op 1000 gulden, een aanzienlijk bedrag.⁵⁵ In de jaren 1620 en 1630 werd de eigendom sterk gespreid, wat er vermoedelijk op duidt dat het taanhuis een nog grotere onderneming was geworden. In 1628 participeerden volgens het nobelboek zeven Noordeinders: drie hadden een 36ste part, één een 30ste part; van drie werd het bedrag niet vermeld, maar het zal van dezelfde orde van grootte zijn geweest, te oordelen naar de belastingen die in het nobelboek van 1636 worden vermeld.⁵⁶ De gezamenlijke Noordeinder deelname zal dus niet groter zijn geweest dan een kwart van het totaal, wat betekent dat het taanhuis veel meer dan plaatselijke betekenis moet hebben gehad, met een sterk gespreid bedrijfsrisico. Omgekeerd participeerden diezelfde Noordeinders in 1628 in een taanhuis te Enkhuizen, dat steeds in combinatie met het Noordeinder taanhuis wordt vermeld. De drie eerstgenoemden hadden daarin een 72ste part, de vierde een 50ste part; van de laatste drie wordt het niet vermeld, maar het zal van dezelfde orde van grootte zijn geweest. Blijkbaar was er in 1628 een interregionale onderneming die beide taanhuisen exploiteerde. In 1636 waren er tien participanten in het Noordeinder taanhuis. Van slechts drie daarvan wordt dan ook nog deelname in het Enkhuizer taanhuis vermeld. In 1640 waren er vijf, alleen in het Noordeinder taanhuis, in 1648 werd er niet meer van gerept.⁵⁷

Vanaf 1652 doet zich een nieuwe situatie voor: de eigendom in Noordeind berust in dat jaar geheel bij Trijn Cornelis, woonachtig aan de hoge zij met een aanslag van 25 nobel⁵⁸ en gaat dan al gauw over naar Louweris Viensz, Trijn Cornelis' buurman en vermoedelijk tevens haar zwager,⁵⁹ op wiens naam het staat van 1656 tot zijn dood omstreeks 1662. In 1636 bedraagt de gezamenlijke aanslag voor de participaties in de Noordeinder en Enkhuizer taanhuisen van alle Noordeinders

55 De Noordeinder Cornelis Louwes, vermoedelijk Pieter Cornelisz' vader, was blijkens het Kohier van de 1000ste penning in 1621 de meest vermogende Noordeinder. Hij woonde aan de noordoostelijke rand van het dorp, dicht bij het taanhuis.

56 RAA, OAG 452, Nobelboeken 1628 en 1636.

57 RAA, OAG 452, Nobelboeken 1640 en 1648.

58 RAA, OAG 452, Nobelboek 1652.

59 Louweris Viensz was blijkens de doopsgezinde lidmatenlijst van 1655 getrouwd met Dirckien Cornelis. Vermoedelijk waren Dirckien en Trijn beiden dochters van Cornelis Arentsz, zie ook de paragrafen in dit artikel over de diakenen Jacob Viensz en Jacob Pietersz Paeij.

402 nobel. Niet duidelijk is, in welke mate er vanaf 1652 nog participanten buiten Noordeind waren. In de belastingregisters na 1662 speelt het taanhuis geen rol meer. Tanen werd onderdeel van de afzonderlijke touwslagerijen. De plaats van het grote taanhuis waarvan hier sprake was, is waarschijnlijk dezelfde als die waarop een kleine twee eeuwen later bij de kadastrale registratie van Noordeind van 1832 het teerhuis B64 stond.⁶⁰

Wat was de rol van de doopsgezinden in deze onderneming? De tien participanten in 1636 woonden haast allen in de onmiddellijke omgeving van het taanhuis, dus in het gebied van de eerder gesignaleerde doopsgezinde wijk. Terugrekenen vanaf de eerste lidmatenlijst, van 1655, leert dat tot die vroege deelnemers behoorden de vader van de leraar Arent Pietersz Throon, Pieter Albertsz, en de leraar Willem Jansz Kriek. Bovendien participeerden Lubbert Lenesz en Dirck Arentsz, die in 1655 doopsgezind lidmaat zijn en Pieter Jacobsz, de vader van de diaken Jacob Pietersz Paeij. Slechts één van de participanten van 1636, Claes Jansz, lijkt zeker niet doopsgezind te zijn geweest. Van de overige vier is het onzeker. Het taanhuis lijkt overwegend een zaak van de doopsgezinden te zijn geweest, onder wie Louweris Viensz in de jaren 1650.

Leraren en diakenen

Ik beschouw nu enkele Noordeinders afzonderlijk: eerst de drie leraren en de vijf Noordeinder diakenen, die bij de aanvang van het Kerckenboeck in functie waren en vervolgens enkelen uit het gereformeerde deel van de Noordeinder gemeenschap, de ouderlingen. Biografisch materiaal betreffende de doopsgezinde leraren ontbrak tot nu toe geheel. Voor de hier gepresenteerde, overwegend nieuwe, gegevens heb ik mij hoofdzakelijk beperkt tot wat de belastingregisters ons leren in combinatie met de doopsgezinde lidmatenlijsten. In de bijlagen B1 t/m B7 geef ik bijzonderheden betreffende de gebruikte bronnen. Daarom bevat het hier volgende weinig voetnoten.

De in de inleiding tot het Kerckenboeck vermelde leraren waren alle drie telgen uit Noordeinder gezinnen, die bovendien alle drie in het begin van de 17de eeuw dicht bijelkaar aan de hoge zij woonden. Zowel wat herkomst als welstand betreft blijken er grote verschillen te zijn geweest. Daar is de sobere, gezaghebbende leraar Arent Pietersz Throon en zijn gegoede, lastige medeleraar Albert Cornelisz. Hetzelfde geldt voor de diakenen, onder wie de zeer vermogende Jacob Pietersz Paeij en de matig welgestelde Dirck Claesz.

⁶⁰ Kadastrale Atlas Noord-Holland 1832, deel 6: Graft-De Rijk, sectie B genaamd Graft, perceel B64. Eigenaar is dan mijn betovergrootvader Adriaan Blaauw.

Arent Pietersz Throon

Arent Pietersz stamde uit een geslacht van timmerlieden. Zijn grootvader Albert Pietersz woonde in de jaren 1616 tot 1636 aan de hoge zij, halverwege van zuid naar noord omstreeks nummer 15. Op deze plaats zou ook Arent Pietersz zich later vestigen. Zijn vader Pieter Albertsz, vermoedelijk ook opgeleid als timmerman, woonde van 1636 tot zijn overlijden, omstreeks het jaar 1650, aan de lage zij, op of nabij de Schoolbuurt en participeerde onder andere in het Noordeinder taanhuis en in een vaarhuis. Zijn weduwe vestigde zich daarna op de grootvaderlijke plaats. Arent Pietersz zelf werd voor het eerst in 1648 als belastingplichtige geregistreerd, ten huize van zijn ouders, maar verhuisde omstreeks 1652 naar de grootvaderlijke woning, bij zijn moeder. Hij bleef daar wonen tot zijn dood op 25 september 1694, acht dagen na zijn laatste preekbeurt die hij hield in De Rijk.⁶¹ Rond het jaar 1655 werd hij bekend onder de naam Arent Pietersz Throon (of Troon). Zijn zoons Pieter en Albert zetten het timmermansbedrijf voort. Albert wordt daar gesignaleerd vanaf 1684, Pieter vanaf 1700. Grootvader Albert Pietersz was een man van matige welstand, getuige de aanslag voor zijn huis en landerijen die in 1636 53 stuivers bedroeg. Hij bezat weinig land. Voor zijn zoon Pieter Albertsz lijkt hetzelfde te hebben gegolden.

Ook Arent Pietersz bleef zijn hele leven een man van bescheiden middelen. Ook hij bezat weinig of geen land. Voor zijn werk als leraar bij de doopsgezinden in De Rijk ontving hij, althans rond 1659, één of twee maal per jaar een toelage.⁶² Tegen het eind van zijn leven, in de jaren 1690, was zijn vermogen nauwelijks gegroeid, maar wel werd hij een man van aanzien. Hij was vier maal weesmeester van Noordeind en bekleedde tot kort voor zijn dood de functie van rooimeester (belast met de taak er op toe te zien dat de bouwvoorschriften in acht werden genomen), een functie waarvoor hij trouwens als timmerman een natuurlijke keus moet zijn geweest.⁶³ Bij de stichting van de Noordeinder doopsgezinde gemeente in het jaar 1655 zal hij omstreeks 35 jaar oud zijn geweest. Hij bediende er in de jaren 1655 tot en met 1693 zestien maal het avondmaal⁶⁴ en deed dat in De Rijk in de jaren 1668 tot 1688 dertien keer.⁶⁵ Hij roept het beeld op van een sober, toegewijd en gezaghebbend leraar.

Arend Pietersz trouwde Maertje Ijsbrandts, vermoedelijk zijn buurmeisje van twee huizen verder aan de hoge zij. Daar woonde (bij nummer 13) in de jaren 1640 en in het begin van de jaren 1650 het gezin van Ijsbrandt Tuenisz, een

⁶¹ Kerckenboeck, Notitie in lidmatenlijst van 1693.

⁶² Fopma, *Geschiedenis*, 39; Visser, *Dat Rijk is*, 39.

⁶³ Van Deursen, *Een Dorp*, 170.

⁶⁴ Wybrands, *Aanteekeningen*, 114.

⁶⁵ Fopma, *Geschiedenis*, 39.

vrij welgesteld man, naar het schijnt afkomstig uit De Rijp, waar hij in 1640 nog bezittingen had.⁶⁶ De naam Ijsbrandt kwam in Noordeind slechts sporadisch voor. Maertjes broer Pieter Ijsbrandts, bij de stichting van Noordeinds doopsgezinde gemeente als lidmaat vermeld, woonde later met zijn vrouw Eefje Teunis aan de lagezij.

Arent en Maertje hadden minstens vier kinderen. In 1670 doopte, blijkens het Kerckenboeck, Arent hun zoon Ijsbrandt Arentsz Throon, in 1676 hun zoon Albert Arentsz Throon, in 1679 hun dochter Jantjen Arents en in 1685 doopte Engel Arentsz van Dooregeest, de leraar van De Rijp, hun zoon Pieter Arentsz Throon. De zonen Albert en Pieter Arentsz vinden we vele jaren in de lidmatenlijsten. Albert werd een succesvol zakenman – misschien trouwde hij een vermogende vrouw? In 1710 ontving hij voor zijn gezamenlijke bezittingen in Noordeind een aanslag van ruim 43 gulden en in 1715 – hij bezat toen, behalve zijn woonhuis, nog anderhalf huis elders in Noordeind en diverse percelen land – bedroeg zijn aanslag bijna 70 gulden. Hij werd vroeg weduwnaar, werd in 1700 vermeld als lidmaat, tezamen met zijn dienstmaagd Trijn Meijnders en overleed omstreeks het jaar 1718. Zijn broer Pieter werd aanvankelijk als jonggezel genoemd, met aanslagen die in de loop van zijn leven nooit de 20 gulden te boven gingen. Hij overleed eveneens omstreeks 1718, na in 1700 als weduwnaar te zijn vermeld en daarna te zijn hertrouwd met Neeltje Pieters.

Arents zuster Neel Pieters werd in 1656 door hem gedoopt, zij overleed omstreeks het jaar 1690, na de tweede vrouw te zijn geweest van Claes Cornelisz Valck, weduwnaar van Maertjen Cornelis. Zij woonden aan de hoge zij dicht bij de noordgrens van het dorp. Arents broer Dirck Pietersz werd in 1658 gedoopt door de leraar Albert Cornelisz. Hij ging zich Dirck Pietersz Hertoch noemen, huwde Aecht Willems, dochter van de leraar Willem Jansz Kriek en overleed omstreeks 1690. In 1692 doopte Arent Pietersz hun zoon Pieter Dirksz Hartog en diens vrouw Mari Jacobs.

Van Arent Pietersz' kleinkinderen dient nog Cornelis Albertsz Throon te worden vermeld, die volgde in het voetspoor van zijn grootvader en blijkens het Kerckenboeck de doopdienst in het jaar 1701 verzorgde. Hij huwde Trijntje Sijmons.⁶⁷

Willem Jansz Kriek

Willem Jansz' vader Jan Maertensz woonde in 1616 aan de hoge zij ongeveer ter plaatse van nummer 35. Hij was een matig welgesteld man, die al in de jaren 1620 bekendstond als Jan Maertensz Kriek. In 1636 bedroeg zijn aanslag slechts 32

⁶⁶ RAA, OAG 452, Nobelboek 1640.

⁶⁷ Kerckenboeck, lidmatenlijst 1700.

stuivers, maar vergelijking met het nobelboek van dat jaar doet vermoeden dat het grootste deel van de aanslag op naam stond van de bij hem wonende Tuenis Maertens. Een hoog aandeel voor landerijen doet vermoeden dat Jan Maertensz zijn bestaan vond in veeteelt of landbouw. Hij moet omstreeks 1653 zijn overleden.

Willem Jansz, weldra bekend als Willem Jansz Krieck, trouwde met Ariaentien Jacobs⁶⁸ en vestigde zich aan de lagezij op of nabij de Schoolbuurt (dicht bij Pieter Albertsz), waar we hem tegenkomen van 1640 tot zijn dood in of kort na 1670. Hij zal vermoedelijk ook al vóór de stichting van de Noordeinder gemeente in 1655 leraar zijn geweest en was toen een man van middelbare leeftijd. Vanaf 1655 bediende hij er het avondmaal vier keer, voor het laatst in 1669. Willem Jansz was, evenals zijn vader, welgesteld. In de jaren 1660 bedroeg de aanslag volgens het gaarboek voor zijn gezamenlijk bezit ongeveer 17 gulden, tegen die van omstreeks 9 gulden van Arent Pietersz. Niet bekend is of Willem Jansz ook als leraar optrad buiten Noordeind.

Willem Jansz' broer Maerten Jansz Krieck, vermoedelijk de oudste van de broers, bleef op de ouderlijke plaats wonen. Hij werd in 1656 tezamen met zijn vrouw Trijn Cornelis (niet te verwarren met de Trijnie Cornelis van het taanhuis!) gedoopt door Arent Pietersz, maar schijnt kort daarna te zijn overleden. Zij werd nog in 1680 als weduwe onder de lidmaten vermeld. Hun zoon Jan Maertensz Krieck werd in 1684 gedoopt door Engel Arentsz van Dooregeest, de leraar van De Rijp.

Een andere broer, Jan Jansz Krieck, moet met zijn eerste vrouw Beertien Ariaens vóór 1655 zijn gedoopt.⁶⁹ Omstreeks 1682 hertrouwde hij met Teunisjen Alberts met wie hij in 1685 als lidmaat werd vermeld; zij was een dochter van de leraar Albert Cornelisz Posjager. Het paar vestigde zich aan de lagezij dicht bij de zuidgrens van het dorp, hij bleef een man van bescheiden vermogen. Vermoedelijk zijn Jacob Jansz Krieck (gedoopt in 1666 door zijn oom Willem Jansz en gehuwd met Maertje Jans) en Ariaen Jansz Krieck (gedoopt in 1671 met zijn vrouw Jantien Aris door Arent Pietersz), die zich rond 1700 aan de lagezij vestigden, zijn nakomelingen. Andere kinderen waren Aechje Jans Krieck, gedoopt in 1666 door Willem Jansz zelf en Hillegonde Jans Krieck, gedoopt in 1671 door Arent Pietersz.

In 1656 werd Willem Jansz' dochter Hillegond Willems gedoopt door Arent Pietersz, zij huwde Maerten Gerritsz, met wie zij woonde aan de hogezij ter plaatse van nummer 27 en overleed als weduwe omstreeks 1690. Haar zoon Jan Maertensz Krieck werd in 1678 gedoopt door Engel Arentsz van Dooregeest. In 1657 doopte Willem Jansz zelf zijn dochter Aecht Willems. Zij huwde Dirck Pietersz Hertoch, de broer van de leraar Arent Pietersz en overleed omstreeks 1690. Aecht Willems was

68 Kerckenboek, lidmatenlijst 1659.

69 Kerckenboek, lidmatenlijst 1655.

in de jaren 1673 en 1674 weesmoeder te Noordeind.⁷⁰ Hun zoon Pieter Dircksz Hertoch werd in 1692 gedoopt door Arent Pietersz Throon, hij huwde Mari Jacobs.

Albert Cornelisz Posjager

Albert Cornelisz' vader, bekend als Cornelis Albertsz de Oude, woonde in 1617 aan de hoge zij omstreeks nummer 33, een paar huizen van Jan Maertensz Kriek. Soms werd hij geregistreerd onder deze naam, soms als 'Posjager'; vanaf 1636 als Cornelis Albertsz Posjager. Hij leefde blijkbaar van de vangst van pos, een zoetwatervis en woonde aan de waterkant, vanaf 1617 samen met zekere Cornelis Albertsz de Jonge, aanvankelijk beiden aangeslagen voor een half huis. Een zekere familie-verbantschap ligt voor de hand, maar welke is niet duidelijk. Eerder woonde hier ene Marij Cornelis Giels, wier land na haar overlijden overging op de twee nieuwe bewoners. Vanaf 1632 werden beiden voor een vol huis aangeslagen en zullen zij burens zijn geweest. Deze situatie duurde voort tot de dood van Cornelis Albertsz de Oude omstreeks 1650, waarna op zijn plaats nog tot 1657 Griete Cornelis bleef wonen, misschien een dochter? Cornelis Albertsz de Jonge moet omstreeks 1654 zijn overleden. Cornelis Albertsz Posjager behoorde tot de matig welgestelden, zo werd hij in 1636 voor zijn huis en landerijen tezamen aangeslagen voor 117 stuivers.

Albert Cornelisz was ten tijde van de stichting van de doopsgezinde gemeente van Noordeind leraar te De Rijp. Niet duidelijk is, of hij gedurende de jaren dat hij in Noordeind leraar was, daar ook steeds woonde. Weliswaar wordt in 1655 van hem gerept als wonende 'op 't noordeint',⁷¹ maar hij werd er in de volgende jaren niet aangeslagen voor het bezit van zijn huis. In 1664 was dat wel het geval, op de Schoolbuurt of ten noorden daarvan. Na zijn dood woonde daar rond het jaar 1668 zijn weduwe Dirckien Dircks. Zij overleed kort daarna. Albert Cornelisz bediende in Noordeind de doop en het avondmaal in de jaren 1655, 1660, 1663 en 1665.

Visser beschrijft Albert Cornelisz als 'een naam die alleen met conflicten verbonden is', wegens zijn scherpe tong, die hem in de jaren 1651 tot 1655 bij diverse gelegenheden in moeilijkheden bracht. Zo kwam hij in 1655 met justitie in aanraking, op beschuldiging van uitspraken, gedaan kort na de grote brand van De Rijp, die door de overheid als beledigend werden beschouwd voor de calvinistische leer der predestinatie.⁷² Hij behoorde tot de welgestelden,⁷³ dit blijkt o.a. uit de

70 Van Deursen, *Een Dorp*, 181.

71 Fopma, *Geschiedenis*, 36.

72 Visser, *Wat Ryp is*, 40.

73 Van Deursen, *Een Dorp*, 73, 188, 214.

aanslagen voor het aan zijn weduwe en kinderen nagelaten bezit aan landerijen te Noordeind: in 1676 ruim 41 gld. De aanslag van Arent Pietersz Throon in die jaren bedroeg slechts ongeveer 13 gulden.

Albert Cornelisz verdient wat extra belangstelling, omdat hij de vader was van de bekende latere voorganger van Noordeind Cornelis Albertsz Posjager. Die stond er in de jaren 1696 tot 1714 en gaf tezamen met de Rijper voorganger Engel Arentsz van Dooregeest (door wie Cornelis in 1686 in Noordeind gedoopt was!) in 1699 de *Rijper Zeepostil* uit, een bundel met *Predicationen toegepast op den Zeevaert*.⁷⁴ Albert Cornelisz had, vermogend als hij was, zijn zoon een grondiger opleiding kunnen geven dan de meeste kinderen gegund was, door middel van bijlessen bij onder anderen de onderwijzer Heertjen Gerritsz Vredenhuis in de jaren 1670.⁷⁵ (Die treffen we in de jaren 1690 en 1700 nog in Noordeind aan, dicht bij de school). De *Zeepostil* werd de zeevarenden meegegeven 'tot onderwijsinge, vermaninge en vertroosting' tijdens de vaak zo riskante zeevaart. Hetgeen Cornelis Albertsz er overigens niet van weerhield om financieel te participeren in de walvisvangst.⁷⁶ Hij huwde Trijntje Simons en woonde vanaf omstreeks 1700 in Noordeind aan de hoge zij, dicht bij de noordgrens van het dorp aan het water, op de oude plaats van zijn grootvader Cornelis Albertsz.

Behalve Cornelis Albertsz had Albert Cornelisz nog minstens twee kinderen: Maertje Alberts, die evenals haar man Claes Jacobsz Gorter in 1679 gedoopt werd door Arent Pietersz Throon en Teunisjen Alberts, die in 1680 ook door hem werd gedoopt en kort daarna huwde met Jan Jansz Krieck, de broer van de leraar Willem Jansz Krieck. Maertjes echtgenoot was een zoon van de diaken Jacob Viensz, over wie hieronder uitvoeriger wordt bericht.

Jacob Viensz en Jacob Pietersz Paeij

Bij deze twee diakenen komen in de belastingregisters de eerste verwijzingen naar het Huis aan het Vermaanhuis voor, respectievelijk in de jaren 1656 tot en met 1660 en 1661 tot en met 1670. Jacob Pietersz Paeij was Jacob Viensz' zwager, getrouwd met Ariaentien Viens die bij hem introk in zijn ouderlijk huis, dat van Pieter Jacobsz. Het bevond zich aan de hoge zij ter plaatse van nummer 22. Het ouderlijk huis van Jacob Viensz – die er ook zelf bleef wonen – was drie huizen verder, ter plaatse van nummer 25. Deze twee diakenen stamden uit zeer vermogende Noordeinder families en waren zelf ook welgesteld.

Ter plaatse van nummer 25 woonde in 1616 Jacob Viensz' vader Vien (Vincent) Pietersz. De toevoeging *de werff aent huijs* in het gaarboek van 1617 duidt op het

⁷⁴ t'Amsterdam, Bij Jacobus van Nieuweveen, Boekverkoper op de Nieuwendijk.

⁷⁵ Van Deursen, *Een Dorp*, 73, 214.

⁷⁶ Visser, *Wat Ryp is*, 40, 57.

D E N
R Y P E R
Z E E - P O S T I L ,

Bestaende in XXII.

P R E D I C A T I E N

Toegepast op den

Z E E V A E R T ,

Tot onderwijfinge, vermaninge en vertroosting in
de ware godfalgheyt voor allerley Zeevarende lieden,
dog voornamentlijk voor die gene, welk op den
Haring en Walvisvangst uitgach;

Verrykt met verscheydene Christelyke gebeden ende dank-
seggingen na gelegentheyt van dese *Neetingen* geschikt.

Medegaders

Nog een korte beschryvinge aengaende de *opkomst* van Holland;
ende de Goddelyke en wonderlyke *bewaring* en *zegening* des
zelfs, waer in in 't besonder ook gehandelt word van 't *Ey-
land* met zyn *Dorpen*; als *Schermer*, *Graft*, *Schermerhorn* en de
Rijp, als ook van den *Aerd*, *Zeden* en *Neeringen* deser plaet-
sen, dog voornamentlyck rakeride de eerste *oorspronck*, en
ware gelegentheyt der *Haring* en *Walvisvangst*.

Door

E. A. van D O O R E G E E S T en C. A. P O S J A G E R ,

Leeraren der Doopsgezinden in de Ryphen in 't Noorderdijns.

A M S T E R D A M .

By Jacobus van Nieuweveen, Boekverkooper op de *Nieuw-
wendijk* / op de hoek van de *Nieuwestraat*. 1699.

Titelpagina van de *Rijper Zee-postil* van 1699, geschreven ten behoeve van de zeevarenden door E.A. van Dooregeest en C.A. Posjager, doopsgezinde leraren in respectievelijk De Rijp en Noordeind.

bezit van – althans participatie in – een scheepswerf ter plaatse. Met een bedrag van 1150 gulden in het Kohier van de waarde der huizen in 1616 behoorde Vien Pietersz tot de meest vermogenden en in overeenstemming daarmee werd zijn behuizing in 1627 belast voor twee heerdsteden. Hij was in de jaren 1628-1642 drie keer schepen⁷⁷ en overleed vermoedelijk omstreeks 1645. De woning bleef daarna bewoond door Jacob Viensz en zijn vrouw Marij Jans tezamen met Jacobs zuster, de weduwe Aeghte Viens. Na Jacobs overlijden omstreeks 1660 bleef Aeghte er wonen tot haar dood omstreeks 1680.

Jacob en Aeghte hadden (minstens) twee zusters en een broer. De zuster Ariaentien noemde ik al. Zuster Trijn Viens, gehuwd met zekere Pieter Jacobsz (niet te verwarren met Jacob Pietersz Paeijs' gelijknamige vader) werd al in 1636 of eerder weduwe en woonde aan de lagezij, zij overleed omstreeks 1657.

De broer was Louweris Viensz, wonend aan de hogezij ter plaatse van nummer 16. Daar moet hij met zijn vrouw Dirckien Cornelis zijn ingetrokken bij haar ouders. Haar vader, de zeer vermogende Cornelis Arentsz, woonde er al in 1616. Diens behuizing werd toen nog hoger gewaardeerd dan die van Vien Pietersz, namelijk op 1300 gulden en in 1627 werd hij als enige in Noordeind aangeslagen voor drie heerdsteden. Cornelis Arentsz bezat uitgebreide landerijen, er is geen aanduiding dat hij participeerde in een grote onderneming. Louweris, eveneens zeer vermogend, participeerde o.a. in het Noordeinder taanhuis. Hij volgde in het bestuurlijke voetspoor van zijn vader, want hij was in de jaren 1640-1656 twee keer schepen en twee keer weesvader.⁷⁸ Hij overleed omstreeks 1662.

Jacob Pietersz Paeij, met wie Ariaentien Viens trouwde, was de zoon van Pieter Jacobsz, die vanaf 1632 op de al genoemde plaats, nummer 22, werd geregistreerd. Ook deze Pieter Jacobsz was vermogend; hij participeerde onder andere in het Noordeinder taanhuis en de lijnbaan. Voor zijn behuizing en landerijen ontving hij in 1636 een aanslag van 130 stuivers. Van Deursen geeft ons een kijkje op zijn vriendschappelijke relatie met de leraar Albert Cornelisz, als in 1646 Pieter Jacobsz de zieke Albert tracht over te halen er zekerheidshalve toch ook nog maar even de roomse priester bij te halen, een muisje dat nog een staartje zou hebben.⁷⁹

Jacob Pietersz Paeij overleed omstreeks het jaar 1670. De leraar Arent Pietersz Throon doopte in 1661 Nanningh Jacobsz Paeij en Jantje Jacobs Paeij, naar we wel mogen aannemen, zijn kinderen. Vermoedelijk was er óók nog een vóór 1655 gedoopte zoon Pieter Jacobsz Paeij, want de lidmatenlijst van 1680 vermeldt zekere Jan Pietersz Paeij met zijn vrouw Jantjen Jacobs. Hun moeder Ariaentien Viens

77 Van Deursen, *Een Dorp*, 162.

78 Van Deursen, *Een Dorp*, 162.

79 Van Deursen, *Een Dorp*, 96.

overleed omstreeks 1682, zij wordt nog vermeld in de lidmatenlijst van 1680. Hetzelfde geldt voor Dirckien Cornelis, Louweris' weduwe. De twee zusters Aeghte en Ariaentien Viens en hun schoonzuster Dirckien overleefden hun echtgenoten vele jaren.

Dirck Claesz

De diaken Dirck Claesz woonde aan de hoge zij ter plaatse van nummer 32. Daar woonde al in 1617 zijn vader Claes Dircksz, tezamen met Guerte Dircks, vermoedelijk Claes' zuster. Claes Dircks was een man van welstand, met in 1636 een aanslag van 187 stuivers. Hij moet omstreeks 1645 zijn overleden. Dirck Claes huwde al vóór 1655 Neel Cornelis Gooties en overleed omstreeks 1670. De doopsgezinde lidmatenlijst doet vermoeden dat een broer en zuster, Jacob Claesz en Trijn Claes, bij hen inwoonden. Het was een gezin van matige welstand.⁸⁰ Een zoon, Claes Dircksz, werd in 1675 gedoopt door Arent Pietersz Throon. Hij is vermoedelijk de Claes Dircks die in de lidmatenlijsten van 1688 en 1693 vermeld wordt als Claes Dircksz Wever met zijn huisvrouw Neel Jans. Een andere zoon was vermoedelijk Jan Dircksz, die in 1683 tezamen met zijn vrouw Griet Paulus werd gedoopt door Arent Pietersz Throon.

Jan Cornelisz Biersteker

Vermoedelijk was de diaken Jan Cornelisz Biersteker een zoon van Cornelis Jansz Lier, die in 1617 aan de zuidpunt van de lage zij woonde, een plaats die ook met de positie van Jan Cornelisz in de belastingregisters en de lidmatenlijsten overeenkomt. De naam biersteker duidt er op dat deze diaken bierhandelaar was. Hij wordt in de eerstgenoemde registers voor het eerst vermeld in 1626, maar pas vanaf 1652 met de toenaam Biersteker. Hij zal omstreeks 1600 geboren zijn; het is dus niet verwonderlijk dat hij na 1664, misschien overleden zijnde, niet meer voorkomt. Hij was getrouwd met Jantien Pieters. Over eventuele nakomelingen valt niets te zeggen. Hij behoorde tot de matig welgestelden, in 1636 werd hij voor behuizing en landerijen aangeslagen voor 79 stuivers.

Jan Pietersz

De doopsgezinde lidmatenlijst van 1655 vermeldt tweemaal een Jan Pietersz, maar ik ga er van uit dat hier bedoeld wordt op degene die ook geregeld in de belastingregisters voorkomt, de andere doet dat slechts één maal. Hij woonde vlak

⁸⁰ Te oordelen naar de aanslagen in het Schotboek 1656. RAA, OAG 451.

		Gaarboeken		Schotboek 1656	
		behuizingen	landerijen	tezamen	
<i>Leraren</i>					
Arent Pietersz Throon	1656	02-12-00	—	52 st	5 st
	1661	02-08-00	—	48	
	1664	02-08-00	—	48	
	1684	03-00-00	—	60	
Willem Jansz Krieck	1656	04-08-00	03-03-06	151 st	20 st
	1661	03-06-00	03-18-00	144	
	1664	03-12-00	03-04-10	136	
	1668	03-12-00	03-01-00	133	
Albert Corn. Posjager	1656	—	—		
	1661	—	—		
	1664	02-17-00	23-15-04	532 st	
„ „ wed.	1668	02-17-00	27-14-12	612	[9 st]
<i>Diakenen</i>					
Jacob en Aeghte Viens	1656	03-12-00	08-08-02	240 st	48 st
Jacob Viensz	1657	04-04-00			24 st
Aeghte Viensz	1661	03-08-00	07-13-12	222	
	1664	03-08-00	06-05-14	194	
	1668	03-08-00	06-05-00	193	
Jacob Pietersz Paeij	1656	03-12-00	21-10-12	503 st	24 st
	1661	03-12-00	23-13-04	545	
	1664	03-12-00	26-06-02	598	
	1668	03-12-00	28-04-10	636	
„ „ wed.	1684	elders?	22-21-00		
Dirck Claesz	1656	???	???		15 st*
	1664	02-00-00	10-12-00	252 st	
	1668	02-00-00	12-04-00	284	
Jan Corn. Biersteker	1656	01-16-00	03-15-08	111 st	6 st
overl. ca. 1666	1664	01-16-00	04-13-10	130	
Jan Pietersz (snijder)	1656	01-04-00	07-16-12	181 st	3 st
	1661	01-04-00	10-19-00	243	
	1664	01-04-00	09-02-02	206	
„ „ wed.	1668	01-16-00	—		

* Tezamen met Jacob en Trijn Claes.

Tabel 2. Belastingaanslagen voor de jaren 1656 tot 1684 van leraren en diakenen.

bij de school. In de lidmatenlijst van 1655 staat hij als Jan Pietersz Backers, in die van 1658 en 1659 als Jan Pietersz, weduwnaar; op de eerstvolgende lijst, van 1671, staat hij niet meer vermeld, maar wel zijn zoon Pieter Jansz Koornhert met zijn vrouw Aefjen Jans. Het gaarboek van 1656 vermeldt op de overeenkomstige plaats Jan Pietersz Snijder (niet Backer!) en het schotboek van hetzelfde jaar alleen Jan Pietersz. Dat het hier steeds om dezelfde persoon ging is buiten twijfel. Men vond het in 1656 blijkbaar nodig hem te onderscheiden van de andere Jan Pietersz, elders in Noordeind, maar hoe is niet duidelijk – waarbij in aanmerking genomen moet worden dat het om een hoogbejaarde ging, die misschien geen beroep meer uitoefende.

Jan Pietersz werd namelijk al in 1616 vermeld in het Kohier van de waarde der huizen, toen als Jan Pietersz Hanssis (met het bescheiden bedrag van 350 gld), evenals in het gaarboek van 1617. In 1636 ontving hij voor behuizing en landerijen onder die naam een aanslag van 136 stuivers; hij was toen dus een bemiddeld man. In de loop van de jaren werd zijn naam vereenvoudigd tot Jan Pietersz, bijvoorbeeld nog in 1664. Hij moet niet lang daarna op hoge leeftijd, als een welgesteld man, zijn overleden. Hij bezat veel landerijen.

Samenvatting

De economische positie van leraren en diakenen in de jaren 1655-1668 staat in tabel 2 kort samengevat. De onderlinge verschillen zijn groot. Het opvallendst is wel de lage aanslag voor de leraar Arent Pietersz, ver onder het gemiddelde van 91 stuivers voor behuizingen en landerijen vermeld in tabel 1, terwijl de leraren Willem Jansz en Albert Cornelisz er ruim boven liggen. Ook de diakenen liggen boven het gemiddelde. Het verschil tussen Arent Pietersz en de zeer welgestelde diaken Jacob Pietersz Paeij is wel heel groot... Het contrast is des te treffender, gezien Arent Pietersz' al vermelde respectabele maatschappelijke positie. Verraden deze gegevens niet een bewust streven naar uiterste menniste soberheid van Arent Pietersz?

Naast de doopsgezinden: de gereformeerden

Er waren in Noordeind in het midden van de 17de eeuw iets meer gereformeerden dan doopsgezinden. Zij behoorden tot de gereformeerde gemeente van Graft en hun kerkenraad zorgde ervoor dat de stem van de Noordeinder geloofsgenoten gehoord zou worden. Daartoe werd op de februarivergadering van de kerkenraad om het jaar een Noordeinder tot ouderling dan wel tot diaken gekozen, altijd uit een voordracht van twee kandidaten en voor een ambtsperiode van twee jaar. De benoemingen werden vastgelegd in het kerkenboek van de Gereformeerde

gemeente.⁸¹ Dit nam zijn aanvang tien jaar eerder dan dat van de doopsgezinden, in 1645, nadat de gereformeerden van West- en Oost-Graftdijk zich hadden afgesplitst van Graft. De normale gang van zaken was, dat men ouderling werd na eerst één of meer maal diaken te zijn geweest.

De volgende Noordeinders werden in de eerste drie decennia na 1644 als ouderling gekozen: Tuenis Pietersz in 1645, 1649 en 1653, Ariaen Baltersz in 1647 en 1651, Cornelis Pietersz Vinck in 1653 en 1659, Willem Dircksz in 1655, Huybert Cornelisz in 1657, de smid mr. Maarten Jelligersz in 1661, 1665, 1669 en 1673, Jacob Jacobsz Kuiper in 1663, 1665, 1667 en 1671 en de chirurgijn mr. Jan Pietersz van den Bos in 1675, 1679, 1683, 1687 en 1691. Over degenen, die minstens twee ambts-termijnen vervulden, geef ik enkele bijzonderheden, behalve over Jacob Jacobsz Kuiper, die ik niet eenduidig kan identificeren in de registers. Was hij dezelfde als Jacob Jacobsz Snijder? Het blijkt dat in economisch opzicht hun status vergelijkbaar was met die van de doopsgezinde diakenen. Twee van hen waren of werden zeer vermogend, de andere drie matig vermogend.

Tuenis Pietersz woonde in de zuidoosthoek van Noordeind, dicht bij de eerder genoemde Nanningh Cornelisz. Hij komt vanaf 1627 voor in de belastingregisters, zal geboren zijn omstreeks het jaar 1600 en overleed blijkens een aantekening in het gereformeerd kerkenboek kort na zijn derde verkiezing als ouderling in 1653. Tuenis bezat veel landerijen en behoorde tot de meest vermogenden.⁸² Hij was twee keer schepen in de jaren 1645-1652 en éénmaal weesmeester.⁸³

Ariaen Baltersz woonde aan de lagezij dicht bij de noordgrens van het dorp, denkelijk aan de waterkant, want hij werd aangeslagen voor een schuit. Hij was vermoedelijk ouder dan Tuenis Pietersz, want hij komt al van af 1616 voor in de belastingregisters. Ariaen was een man van matig vermogen⁸⁴ en overleed omstreeks 1654, na kerkmeester en weesmeester voor Noordeind te zijn geweest.⁸⁵

Cornelis Pietersz Vinck, zoon van Pieter Claes Vinck die omstreeks het jaar 1630 is overleden, woonde bij het zuidelijk einde van de hoge zij, omstreeks het nummer 5. Ook hij werd aangeslagen voor een schuit en was matig vermogend,⁸⁶ maar lijkt het op hogere leeftijd – hij overleed omstreeks 1685 – minder goed te hebben

81 RAA, OAG, Ned. Herv. Gem. Graft – De Rijp, no 2: Kercke Boeck tot Graft, Acta van de kerkenraad 1645-1757.

82 Voor zijn behuizingen plus landerijen in de nobelboeken van 1628 en 1636 (OAG 452) aangeslagen voor 31 en 41 nobel, in het gaarboek van 1652 (RAA, OAG 275) voor 1492 stuivers.

83 Van Deursen, *Een Dorp*, 162.

84 In de gaarboeken van 1636 en 1652 (RAA, OAG 244 en 275) gezamenlijk aangeslagen voor behuizingen en landerijen voor respectievelijk 50 en 85 stuivers.

85 Van Deursen, *Een Dorp*, 67.

86 In de gaarboeken van 1636 en 1652 (RAA, OAG 244 en 275) alleen aanslagen voor zijn behuizing, van respectievelijk 28 en 78 stuivers.

gemaakt, want het gaarboek van 1684 meldt veel achterstallige schulden.⁸⁷ Zijn woning kwam daarna in handen van Albert Arentsz Throon, die zich ter plaatse vestigde.⁸⁸ Dit was de eerder genoemde, gegoede zoon van de doopsgezinde leraar Arent Pietersz Throon.

Meester **Maarten Jelleegers**, smid, was de zoon en opvolger van de smid mr. Jelger Reijnders, die omstreeks 1648 overleed. Zij woonden aan de lagezij dicht bij de zuidgrens van het dorp. Meester Maarten werd een vermogend man, hij vergaarde uitgebreide landerijen.⁸⁹ Hij was vier keer schepen in de periode 1649-1669 en weesmeester in de jaren 1656-1669.⁹⁰

Meester **Jan Pietersz van den Bos**, chirurgijn, schijnt zich omstreeks het jaar 1660 in Noordeind gevestigd te hebben, aanvankelijk als mr. Jan Pietersz, maar noemde zich niet lang daarna mr. Jan van den Bos. Hij woonde met zijn vrouw Marij Jans aan de hoge zij omstreeks het nummer 9 en werd een welgesteld man; zijn aanslagen voor behuizing en landerijen in de gaarboeken van 1684 en 1692 bedroegen respectievelijk 165 en 237 stuivers.⁹¹ Hij zou in de jaren 1666-1675 meerdere functies bekleden, waaronder die van schepen, weesmeester en kerkmeester.⁹² Aangezien hij mijn voorvader in de negende graad is weet ik van hem iets meer. Hij had twee zoons en vier dochters. De vermoedelijk oudste, vroeg overleden dochter was Neeltje, waarna volgden Tjintje, Anne Jans en Dieuwer.⁹³ Een van de oudere dochters was getrouwd met de chirurgijn Klaas Symentsz van Marken.⁹⁴ Er waren twee zoons, Pieter Jansz van den Bos en Jan Jansz van den Bos, van wie eerstgenoemde aanvankelijk zijn vader in Noordeind opvolgde.⁹⁵ Uit de belastingregisters blijkt echter, dat het zoon Jan was die in Noordeind bleef.⁹⁶ Tot de wijdere kring van de familie behoorden ook Daniël van den Bosch in de Beemster en Jan Daniëlsz van den Bosch in Kwadijk.⁹⁷ Jan Pietersz van den Bos overleed in 1694 en liet bij testamentaire beschikking van 1693 aan zijn jongste, nog minderjarige, dochter Dieuwer Jans de helft van zijn goederen na,⁹⁸ waaronder het ouderlijk huis dat

87 RAA, OAG 307.

88 RAA, OAG 316, Gaarboek 1692.

89 Zijn aanslagen voor landerijen liepen op van 45 stuivers in 1652 naar 127 stuivers in 1658, 255 stuivers in 1668 tot 568 stuivers in 1676, blijkens de gaarboeken voor die jaren: RAA, OAG 275, 281, 291 en 299, respectievelijk.

90 Van Deursen, *Een Dorp*, 162.

91 RAA, OAG 307 en 316.

92 Van Deursen, *Een Dorp*, 162.

93 Blijkens een transactie van 19 april 1695 voor schout Simon Koedijk: RAA, ORA Graft 6443/151.

94 Van Deursen, *Een Dorp*, 113.

95 Van Deursen, *Een Dorp*, 113, in overeenstemming met de genoemde transactie van 1695.

96 RAA, OAG 324, GB 1700; RAA, OAG 334, GB 1710 en volgende.

97 Van Deursen, *Een Dorp*, 113, 114.

98 RAA, ORA Graft, Notariaat Reinier Kramer, acte 1614/1629 van 26 februari 1693.

zij deelde met haar broer Jan.⁹⁹ Dieuwer trouwde in 1699 met Jan Jansz Blaeu, zij zijn mijn voorouders in de 8ste graad. Na een kort verblijf in De Rijp gingen zij in Noordeind wonen.

Wandeling door het dorp

Met het voorgaande in gedachten doorloop ik tenslotte het dorp en schenk aandacht aan nog enkele andere zaken en bewoners, al of niet doopsgezind, omstreeks het jaar 1656.

De lagezij

Bij de zuidoostpunt van het dorp tref ik Cornelis Jansz Lier, wiens naam er op duidt dat hij zelf, of een voorvader, een taak had bij een daar aanwezig waterwerk (een hijskraan? een sluis? een ophaalbrug?). Dicht daarbij woont de ons al bekende doopsgezinde diaken Jan Cornelisz Biersteker, bierhandelaar, met zijn vrouw Jantien Pieters, één van de ondertekenaars van de aanhef van het ledenregister. Zou het bedrijf van bierhandelaar niet betekend hebben, dat zich ter plaatse ook een tapperij bevond? Die zal dan wel aan het water gelegen hebben. Licht hierin dan misschien een verklaring voor het feit dat juist aan de uiterste zuidrand van de lagezij enkele decennia geleden uitzonderlijke vondsten van 16de- en 17de-eeuws aardewerk werden gedaan? Iets verder staat de smidse, die al sinds 1624 of eerder bedreven werd door meestersmid Jelger Reijmertsz. Nog wat verder woont de al genoemde doopsgezinde Nanningh Cornelisz, eigenaar van de lijnbaan en de er bij horende behuizingen. Verderop, nog aan deze kant van de scheidingsvaart, woont de gereformeerde viskoper Pieter Arentsz Rood, hij zal in 1674 tot diaken gekozen worden. De toevoeging 'Rood' dient vermoedelijk ter onderscheiding van zijn dorps- en naamgenoot Pieter Arentsz, een zoon van timmerman en doopsgezind leraar Arent Pietersz Throon.

Aan de overzijde van de vaart ligt de plaats waar tot voor kort Nanningh Cornelisz' vader Cornelis Jacobsz Pieters woonde en iets verder naar het noorden één van de talrijke bakkerijen. Gooties Jansz, bakker, nam hier het bedrijf een jaar of tien tevoren over van bakker Jan Heijndriksz, die er al in 1616 gevestigd was.

De school, op de schoolbuurt, is uiteraard een levendig onderdeel van het dorpsleven en heeft in 1656 naar schatting een 80-tal leerlingen.¹⁰⁰ Vermoedelijk gingen die op hun vierde of vijfde jaar naar school, leerden er eerst lezen, vervolgens

99 RAA, OAG 324, GB 1700.

100 Van Deursen, *Een Dorp*, 72, 73.

schrijven en, tenzij hij of zij de school omstreeks 11 jaar oud moest verlaten, daarna nog cijferen.¹⁰¹ De school werd bekostigd uit de iedere dorpsgenoot opgelegde belasting, het paer. Zou meester Jan Abrahamsz, inwonend bij de school, die 80 leerlingen alléén aan gekund hebben? De school was geen doopsgezinde instelling, maar de doopsgezinden zullen zich in het toezicht erop wel hebben laten gelden. Jan Abrahamsz – niet doopsgezind – werd voorafgegaan door meester Michiel Jochemsz, aangesteld in 1636 en die door meester Aris Cornelisz (vanaf circa 1624). We weten in welke vaardigheden Michiel Jochemsz voor zijn aanstelling in 1636 examen had moeten doen bij magistraat en kerkenraad: het lezen van twee of drie hoofdstukken uit het Oude en het Nieuwe Testament, het zingen van enkele psalmen en schrijven en cijferen.¹⁰² School en kerk waren verweven en dit maakt weer begrijpelijk, dat ook school en weeshuis – een instelling met kerkelijke inslag, onder toezicht van plaatselijke weesmoeders en weesvaders – nauw verwante instellingen waren. Op de kadastrale kaart van Noordeind van het jaar 1832 verschijnen school en weeshuis in één gebouw verenigd. En om nog even de stap naar het heden te doen: dit gebouw stond op vrijwel precies de plaats waar nu de ‘Broedershoeve’ van het natuurbeheer staat, direct ten noorden van de vermaning.

In de buurt van de school tref ik nog de bejaarde doopsgezinde notabele Maerten Jansz aan, die in de periode van 1629 tot 1654 vier keer het ambt van schepen van Graft bekleedde en twee keer weesmeester was.¹⁰³ Wij vinden hem in de lidmatenlijst van 1659 als Maerten Jansz Dissel, tezamen met zijn vrouw Marij Jans. Dicht bij de school woont ook nog weer een bakker, Dirck Jansz.

In de noordelijkste buurt aan de lagezij, die altijd veel bedrijvigheid voor de scheepsbouw zag, wonen ook de snijder (kleermaker) Jacob Jacobsz, de kuipers (vaten- of tonnenmakers) Garbrant en Louris, de doopsgezinde gorter (gortmolenaar, men noemt hem ook wel meelmaker) Jan Jansz en tot voor kort ook wijlen de al genoemde ouderling Ariaen Baltzers.

De hoge zij

Aan de hoge zij staan naar schatting een kleine veertig woningen. In de noordelijkste woont de bejaarde doopsgezinde Willem Dircksz – hij woonde er al in 1636 – en twee huizen verder (no 36) Huybert Cornelisz, die in 1657-1658 gereformeerd ouderling zal zijn. Daarnaast (no 35) is het ouderlijk huis van de doopsgezinde leraar Willem Jansz Kriek, die zelf aan de lage zij woont. Een paar huizen verder (no 33) woonde tot voor kort Cornelis Albertsz Posjager, de vader van de leraar

101 Van Deursen, *Een Dorp*, 72.

102 Van Deursen, *Een Dorp*, 70.

103 Van Deursen, *Een Dorp*, 162, 169.

Albert Cornelisz; ernaast (op 32) de doopsgezinde diaken Dirck Claesz met daarnaast Jacob Claesz en Trijn Claes, beiden doopsgezind en vermoedelijk Dircks broer en zuster. Omstreeks no 25 en 24 woonden de doopsgezinde diaken Jacob Viensz en zijn zuster Aeghte Viens (hij verzorgt de belasting voor het Huis a/h Vermaanhuis) en twee huizen verder de diaken Jacob Pietersz Pay, die de belastingplicht voor het H. a/h Vermaanhuis na Jacob Viensz' overlijden zal overnemen. We bevinden ons nu ongeveer tegenover de huidige (anno 2001) vermaning.

Naast Jacob Pietersz Pacij (no 21) woont ook weer een bakker, de gereformeerde Egbert Heijndricksz. Hij is hier pas gevestigd. Zijn vrouw Maertje Adriaens wordt in de jaren 1678-1679 weesmoeder in Noordeind.¹⁰⁴ Bakkerijen behouden door hun niet gemakkelijk te verplaatsen ovens soms vele decennia hun vaste plaats in de dorpsstructuur. In de jaren 1620 woonde omtrent deze plaats Neel Backers. In 1684 en nog in 1710 zal hier Cornelis Cornelisz de Bakker gevestigd zijn, die opvolgers heeft tot in de tweede helft van de 18de eeuw. Naast hem woont de doopsgezinde Guerte Cornelis, even verder de welgestelde gereformeerde schoenmaker Pieter Jansz en omstreeks nummer 16 de zeer vermogende doopsgezinde Laurus Viensz, de vermoedelijke broer van Jacob en Aeghte Viens. Bij hem woont de doopsgezinde Trijntje Cornelis (zijn schoonzuster?) en dan zijn wij bij het ouderlijk huis van de leraar Arent Pietersz Throon (no 15).

Even verder (rond nummer 13) woont zijn schoonvader Ijsbrandt Tuenisz, en daarnaast (no 12) worden wij er aan herinnerd dat Graft en Noordeind niet alleen protestantse inwoners hadden, maar ook een kleine minderheid van rooms-katholieken. Hier staat het 'Priesterhuis', waar zij ter kerke gaan, gewijd aan de Heilige Bonifacius; het zal daar nog tot in het begin van de 19de eeuw dienst doen. Afgezien van incidentele lokale conflicten¹⁰⁵ speelden de katholieken rond 1656 een terughoudende rol in de gemeenschap. Enkele huizen verder (omstreeks no 9) sta ik stil bij het feit dat hier weldra mijn – gereformeerde – voorvader, de al genoemde chirurgijn mr. Jan Pietersz van den Bos zal komen wonen. Op no 7 tenslotte woont de gereformeerde kuiper Pieter Sijmons.

Hoe verging het de doopsgezinde gemeente verder?

Hoe ontwikkelde de doopsgezinde gemeente zich na haar jeugdjaren? Tabel 3 toont ledental (vanaf 1656) en de relatieve welstand in de jaren 1636, 1656, 1684 en 1720. De bedragen en aantallen zijn gebaseerd op de gaarboeken voor die jaren¹⁰⁶ en op de lidmatenlijsten in het doopsgezind Kerckenboek voor de jaren 1656,

¹⁰⁴ Van Deursen, *Een Dorp*, 182.

¹⁰⁵ Van Deursen, *Een Dorp*, 97.

¹⁰⁶ RAA, OAG 244 (1636), 279 (1656), 307 (1684), 344 (1720).

Streek	Gemiddelde belasting op huis en landerijen in stuivers volgens de gaarboeken	aantal	aantal aanslagen kleiner dan 40 st	doopsgezinden aantal & %
1636				
<i>Hogezij geheel</i>	136 st	41	9 = 22 %	
<i>Lagezij geheel</i>	79 st	96	42 = 44 %	
<i>Hogezij + Lagezij</i>	96 st	137	51 = 37 %	
1656				
<i>Hogezij geheel</i>	170 st	39	9 = 23 %	10 = 26 %
<i>Lagezij geheel</i>	74 st	93	57 = 61 %	44 = 47 %
<i>Hogezij + Lagezij</i>	102 st	132	66 = 50 %	54 = 41 %
	91 st*	130		
<i>Doopsgezinden</i>	101 st	54	29 = 54 %	
<i>Overigen</i>	104 st	78	37 = 47 %	
1684				
<i>Hogezij geheel</i>	166 st	32	5 = 16 %	11 = 34 %
<i>Lagezij geheel</i>	71 st	74	46 = 62 %	24 = 32 %
<i>Lagezij + Hogezij</i>	100 st	106	51 = 48 %	35 = 33 %
<i>Doopsgezinden</i>	122 st	35	11 = 31 %	
<i>Overigen</i>	88 st	71	35 = 49 %	
1720				
<i>Hogezij geheel</i>	177 st	31	6 = 19 %	14 = 45 %
<i>Lagezij geheel</i>	90 st	52	32 = 62 %	20 = 39 %
<i>Lagezij + Hogezij</i>	122 st	83	38 = 46 %	34 = 41 %
<i>Doopsgezinden</i>	179 st	34	13 = 38 %	
<i>Overigen</i>	83 st	49	25 = 51 %	

* Nanningh Cornelisz en erven Jan Pietersz Taems niet meegeteld.

Tabel 3. Welstand en religie rond de jaren 1636, 1656, 1684 en 1720.

1685 en 1720. De gemiddelde gezamenlijke belasting op behuizingen en land van de Noordeinders was 96 stuivers in 1636, 102 stuivers in 1656, 100 stuivers in 1684 en 122 stuivers in 1720. De aantallen belastingplichtigen, waarop deze bedragen betrekking hebben, daalden drastisch van 137 naar respectievelijk 132, 106 en 83. Duidelijk demonstreert dit de neergang van Noordeind. Daarbij fluctueerde het percentage doopsgezinden van vermoedelijk ruim 40 % in 1636 naar circa 41 % in 1656, 33 % in 1684 en 41 % in 1720. Later zou het snel afnemen. Dit verloop werd

natuurlijk al opgemerkt door Wybrands¹⁰⁷ en van Deursen,¹⁰⁸ bij laatstgenoemde wordt dit aspect uitvoerig besproken in het breder kader van de ontwikkeling van de gemeente Graft en de rol daarin van de verschillende kerkelijke groeperingen – reden waarom ik er niet nader op in ga. Wel vestig ik hier aandacht op de rol, die de doopsgezinden in die jaren speelden in de financiële huishouding. Rond het jaar 1656 droegen doopsgezinden en andersgezinden, zoals gemeld, procentsgewijs gelijkelijk bij tot de belastingopbrengst van Noordeind. Dat gold ook nog voor het jaar 1684. Daarna echter steeg het en werd het voor het jaar 1720 bijna 60 %, anderhalf keer dat van het overige deel van de bevolking. Terwijl hun betekenis in numeriek opzicht afnam, bleven de Noordeinder doopsgezinden in economisch opzicht vooreerst nog een hoofdrol spelen.

Het Vermaanhuis

Hoewel na 1720 het doopsgezind ledental in Noordeind steeds verder daalde – voor de gehele gemeente Noordeind, dus inclusief de leden in naburige dorpen, van 103 in 1720 tot 39 in 1751 naar 38 in 1770¹⁰⁹ – werd toch in 1815 de nieuwe vermaning aan de westzijde van de weg gebouwd. Ds. Wybrands schrijft hierover:

het was toen de ongunstigste tijd van de gemeente. Toch bezat deze nog levenskracht genoeg, om een eigen kerkgebouw te willen bezitten. Maar men had een veel kleiner kerkje nodig.¹¹⁰

Maar waar stond toch die vorige, grotere vermaning? Het volgende lijkt daar enig licht op te werpen. In het jaar 1714 stond het H. a/h Vermaanhuis nog steeds vermeld onder Claes Claesz de Oude, maar de registratie luidde: *Doopsgezinde-armen, Huijs aan de Vermaning*.¹¹¹ Zo was het ook nog in 1716.¹¹² In 1720 echter werd Claes Claesz de Oude geregistreerd zonder deze toevoegingen en elders in het register verscheen de registratie *Doopsgezindeärmen, Huys*, nog steeds met dezelfde belastingaanslag van een gulden en vier stuivers, zoals in de voorgaande jaren.¹¹³ Het stond er tezamen met enkele andere bezittingen van de doopsgezinde gemeente: een post *Huijs te Graft* met 15 stuivers belasting en een post van 7 gulden

¹⁰⁷ Wybrands, *Aanteekeningen*, 116,117.

¹⁰⁸ Van Deursen, *Een Dorp*, hoofdstuk 1.

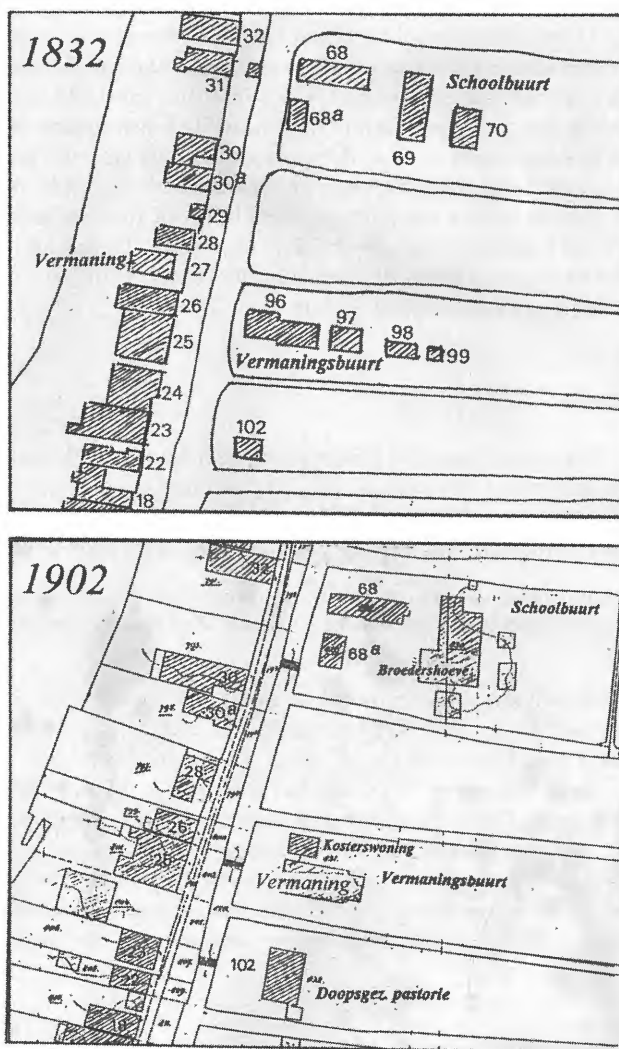
¹⁰⁹ Wybrands, *Aanteekeningen*, 116.

¹¹⁰ Wybrands, *Aanteekeningen*, 113.

¹¹¹ RAA, OAG 338, Gaarboek 1714.

¹¹² RAA, OAG 340, Gaarboek 1716.

¹¹³ RAA, OAG 344, Gaarboek 1720.

Fragmente van de kadastrale kaarten van Noordeind van 1832 en 1902. De kadastrale nummering van 1832 is door mij herhaald op de kaart van 1902. In 1832 stond de vermaning nog aan de westzijde van de weg, sinds 1873 weer aan de oostzijde, hoogstwaarschijnlijk was dit ook de plaats waar zich de eerste, 17de-eeuwse, vermaning bevond.

en 12 stuivers voor landerijen. Bovendien waren er de extra verpondingen ten bedrage van 3 gulden en 17 stuivers, die in die jaren van hogerhand waren opgelegd. Het geheel maakt de indruk, dat in 1720 de doopsgezinde gemeente voor het eerst op zichzelf als belastingplichtige werd geregistreerd. In 1730 stond er: *Doopsgezinde Erve Huys*, ook weer met het land in Noordeind en een huisje in Graft.¹¹⁴ Het ziet er dus naar uit, dat het Huis aan het Vermaanhuis rond 1714 een bestemming kreeg voor de doopsgezinde armen.

Gaan wij ervan uit dat de positie in het gaarboek vanaf 1720 overeenkomt met de geografische positie, dan is dat een lokatie aan de lagezij, ongeveer halverwege tussen de Vermaningsloot en de vaart ten noorden van de Lijnbaansbuurt. Dan komen we juist op de Vermaningsbuurt! Het lijkt geheel in overeenstemming met Ds. Wybrandts' eerder geciteerde opmerking dat de oorspronkelijke vermaning inderdaad stond 'op ongeveer dezelfde plaats' als de vermaning van 1873 – de huidige dus.

Ds. Wybrands schrijft dat de materialen van het oude gebouw werden gebruikt voor de bouw van het nieuwe van 1815. Daarom zal de kadastrale kaart van het jaar 1832 er geen sporen van vertoond hebben. Op de betreffende strook land stond in 1832 een grote schuur annex hooiberg op naam van Pieter Bruin, er naast een klein huisje van Maarten Leeuw, beiden Noordeinders, en daarnaast een groot huis en erf van de in Graft woonachtige Klaas van Tiel.¹¹⁵ Pieter Bruin was van 1824 tot 1861 de doopsgezinde leraar van Noordeind en ook de naam Van Tiel klinkt zeer vertrouwd in doopsgezinde oren. De afbeelding toont het betreffende stukje Noordeind, zoals het voor komt op de kadastrale kaarten van 1832 en 1902. Op het eerste staan de genoemde behuizingen van Bruin, Leeuw en Van Tiel met aan de overkant van de weg de toenmalige vermaning, op het tweede de tegenwoordige vermaning, kosterswoning en pastorie. Het lijkt heel waarschijnlijk dat ook de oudste vermaning al op dit stukje 'doopsgezind' grondgebied heeft gestaan.

Een vriendelijke geste voor de doopsgezinden

Tenslotte nog iets over een geste van hogerhand voor de Noordeinder doopsgezinden. De (burgerlijke) gemeente stelde hen in het jaar 1712 een woninkje ter beschikking ten bate van de doopsgezinde armen. De geste heeft een lange, wat ingewikkelde voorgeschiedenis.

Vanaf het jaar 1670 had de bewoner van een dichtbij de noordoostelijke punt van het dorp gelegen huisje, Pieter Gerritsz, moeilijkheden met de betaling van

114 RAA, OAG 354, Gaarboek 1730.

115 Kadastrale Sectie B, genaamd Graft, nummers 96, 97 en 98.

het schoolgeld. Dat was intussen verhoogd van jaarlijks 1 gulden en 4 stuivers naar 1 gulden en 10 stuivers. De schuld aan de gemeente hoopte zich op, tot de belastinggaarder er in het jaar 1710 – alleen Pieter Gerritsz' weduwe woonde er nog – eens even goed naar keek en zag dat een administratief foutje was gemaakt. Een verkeerde naam was ingeslopen en hij noteerde in het gaarboek 1710: 'Na onderzoek dat dit Huys moet staan op de Naam van Pieter Gerritsz (of wel tegenw. De Wed.) zijnde tot 1682 incl. op die naam; maar op 't jaar 1683 bij abuis gestelt [op] Pieter Jacobsz en, bij nieuw abuijs, in 't jaar 1699 vergeeten'.¹¹⁶ De schoolgeldschuld was intussen opgelopen tot 50 gulden en 4 stuivers en er was nog een extra verponding van 1 gulden en 4 stuivers. De weduwe – haar naam kennen wij niet – moet failliet zijn verklaard en het huisje eigendom geworden van de burgerlijke gemeente, want een jaar later, in 1711, meldt het register bij 'Pieter Gerritsz Wed. Huijs': 'De Regering [d.i. het gemeentebestuur] heeft den 3/3 1712 dit huijs aan de Doopsgezinde armen in gebruik gegeven; mits 't onderhoud bezorgende en de verpondingen jaarlijks betalende'.¹¹⁷ Latere generaties werden nog geregeld herinnerd aan deze plicht, zo meldde b.v. het gaarboek van 1720 onder 'Pieter Jakobsz Huijs' – de foute naam was intussen weer ingeslopen! –: 'zo lang wel onderhouden en de lasten betalen aan de Doopsgezinde'.¹¹⁸ Maar de oude schuld stond er nog altijd: 53 gulden en 16 stuivers. In 1730 wordt het huisje niet meer vermeld.

Wat gebeurde elders?

Het schijnt dat niet alleen de Noordeinders vlak na de catastrofe in De Rijk de stap deden naar een eigen gemeente, maar zich ook in het naburige Zuid-Schermer zoiets heeft afgespeeld. Het gaarboek Noord- en Zuid-Schermer van het jaar 1655 meldt een post 't Vermaen Huis' met een geringe aanslag (1 gulden en 10 stuivers),¹¹⁹ die elk volgend jaar wordt herhaald, maar in het register van 1654 komt deze post niet voor. Over eerdere registers beschikken we niet. In het jaar 1700 schrijft de belastinggaarder 'De meniste voort vermaenhuis' en in het register voor 1712/1713 'het erffvant Vermaanhuijs' (belast met 1 gulden en 10 stuivers).¹²⁰ Op de doopsgezinde gemeente van Noord- en Zuid-Schermer ga ik hier verder niet in.

¹¹⁶ RAA, OAG 334, Gaarboek 1710, folio 79.

¹¹⁷ RAA, OAG 335, Gaarboek 1711, folio 78.

¹¹⁸ RAA, OAG 344, Gaarboek 1720, folio 55.

¹¹⁹ RAA, Zd en Nd Schermer, Gaarboek 1655, 54.

¹²⁰ RAA, Zd en Nd Schermer, Gaarboek 1700, 84; RAA, Zd en Nd Schermer, Gaarboek 1712/1713 94, folio 36.

Bijlage A. Het gebruik van de belastingregisters

In het voorgaande is gebruik gemaakt van de volgende belastingregisters. Er wordt naar verwezen met de in de aanhef genoemde afkortingen.

HR. De *Haardstedenregisters* 'waer inne staen geregistreert alle de Heertsteden & Roockgaten' voor 1627 en 1637.¹²¹ De behuizingen – woningen of bedrijfsgebouwen, de laatsten apart vermeld – hadden een of twee, in enkele gevallen drie schoorstenen.

KH. De *Kohieren met de staat van de waarde der huizen* voor de jaren 1616 en 1624. Hierin werden ook meegeteld de aantallen wielen in een touwbaan.¹²²

KP. Het *Kohier van de 1000ste penning*, dat alleen de meest vermogenden registreert, voor 1621, 1654, 1657 en 1660.¹²³

NB. De *Nobelboeken* die betrekking hebben op het bezit aan huisraad, beesten, land, 'Oost-indisch kapitaal' en de rederij (schuiten), een achttal in de periode 1624 t/m 1652.¹²⁴ Hierin vindt men ook aandelen in het Noordeinder taanhuis en in een taanhuis te Enkhuizen. De aanslagen in de Nobelboeken werden uitgedrukt in nobels. Een nobel kwam overeen met twee stuivers, een tiende gulden.

SB. De *Schotboeken*, die de belasting op het bewerkte land vastlegden, met opgave van de huiseigenaren en hun grondbezit, beschikbaar voor elf jaren in de periode 1620-1656 en daarna vanaf 1720.¹²⁵

GB. De *Gaarboeken* voor de jaren 1617-1807.¹²⁶ Beschikbaar voor bijna elk jaar, soms voor zomer en winter afzonderlijk, waarin per bewoner werd vastgelegd het bezit aan huizen en andere gebouwen (een enkele keer een schip), met name genoemde percelen land en het *paergelt*, d.i. de verplichte bijdrage tot de school.

Behalve in de Nobelboeken werd de aanslag altijd uitgedrukt in guldens, stuivers en penningen, waarbij een gulden 20 stuivers bevat en een stuiver 16 penningen.

121 RAA, OAG 527 I en II.

122 RAA, OAG 226.

123 RAA, OAG 454.

124 RAA, OAG 452.

125 RAA, OAG 451.

126 RAA, OAG 227-429.

De indeling van de registers

De belastingplichtigen staan in de registers altijd gerangschikt naar hun geografische positie, maar de volgorde is niet steeds dezelfde. Voor goed begrip ervan is het nodig een blik te werpen op de plattegrond van het dorp.

In HR en GB begint de belastinggaarder zijn tocht steeds aan de zuidpunt van het dorp, gaat de hoge zij langs, steekt aan de noordpunt over en vervolgt zijn tocht aan de lage zij zuidwaarts tot de zuidpunt. Soms markeert hij de oversteek door, zoals bijvoorbeeld in het Haardstedenregister van 1627, aan de noordpunt van de hoge zij aangekomen zijnde, even te noteren 'over opt noordent'.

In de NB en SB treft men steeds twee lijsten aan. In de ene begint de belastinggaarder aan de noordpunt van het dorp, gaat de hoge zij langs tot de zuidpunt, steekt daar de weg over en vervolgt zijn weg aan de lage zij noordwaarts tot en met de Lijnbaansbuurt. Soms markeert hij deze overgang even, bijvoorbeeld in het NB 1624 met het tussenvoegsel 'Lege sijdt uijt de Suijd'. In de tweede lijst begint hij aan de noordpunt van de lage zij, bijvoorbeeld in NB 1628 'beginnende int Noordeijnt vant Noorden in' en trekt naar het zuiden tot aan de door de eerstgenoemde belastinggaarder bewerkte streek. Vermoedelijk heeft deze indeling te maken met een tweedeling van de lage zij door de vaart ten noorden van de Lijnbaansbuurt, door mij Scheidingsvaart genoemd, die ten behoeve van de scheepvaart zo breed moet zijn geweest, dat daar de overstap minder makkelijk was dan die over de overige vaarten aan de lage zij. Doordat het noordoostelijk deel van het dorp het dichtst bewoond was, bevatten de twee lijsten ongeveer gelijke aantallen belastingplichtigen.

Deze tweedeling ging zelfs zo ver, dat de twee lijsten soms onderdeel uitmaakten van verschillende katerns, waarin ook lijsten van elders voorkomen. Zo is er voor het jaar 1632 één katern, waarin de lijst van Noordeinds hoge zij met het zuidelijk deel van de lage zij wordt voorafgegaan door de lijst van een deel van Graft (gemarkt 'Graft de hooge sijdt vant Noord') en gevolgd door een deel van Graftdijk, terwijl het andere katern in dezelfde volgorde de overige delen van Graft, Noordeind en Graftdijk bevat. Evenzo zijn er voor het jaar 1644 twee katerns, het ene met Graft, Graftdijk en Noordeind (hoge zij) en het andere met Graft, Graftdijk en Noordeind (lage zij), in die volgorde. Deze katerns dragen identieke opschriften: *'T Schotboeck van Graft Graftdijk en Noordeijnde gemaect en gesloten opt Raathuijs toe Graft opden 25sten maij 1644'*. Ook het kerkdorp Graft kende dus deze indeling in hoge- en lage zij.

Een minder prominente natuurlijke scheiding moet in het noordoostelijk deel van Noordeind hebben bestaan ter plaatse van de Vermaningsloot, dus tussen de buurt waarop het taanhuis stond en die ten zuiden van deze vaart. Dat blijkt uit de opmerking 'over', die de belastinggaarder van het HR in 1627 noteert, wanneer hij deze overgang over het water maakt, ná zijn registratie van het taanhuis

en van enkele daar dichtbij wonende dorpelingen. De veronderstelling dat het taanhuis aan de noordzijde van de Vermaningsloot stond, is in overeenstemming met de locatie van het grote taanhuis op deze plaats volgens de kadastrale kaart van 1832. Het is begrijpelijk dat een prominent gebouw als het taanhuis door de eeuwen dezelfde locatie in het dorp behield. De markering Vermaningsloot op de plattegrond is gebaseerd op het bijschrift in de kadastrale kaart van 1830. Ik ben die naam in 17de-eeuwse registers niet tegen gekomen.

Het KP volgt geen vast patroon. Zo doet het in 1621 eerst de hogezij van noord naar zuid en vervolgens de lagezij eveneens van noord naar zuid, maar in 1654 hogezij en lagezij beide van zuid naar noord. Het KH volgt in 1624 laatstgenoemd systeem van KP, in 1616 het systeem van HR en GB.

Gevolg van de verschillen tussen de stelsels is, dat belastingplichtigen in verschillende lijsten in tegengestelde volgorde voor kunnen komen.

Bijlage B. Fragmentgenealogieën van enkele Noordeinders, met een selectie van de bronnen waaruit zij zijn opgebouwd. Gegevens betreffende doop en huwelijk zijn ontleend aan het doopsgezind Kerckenboeck

Ter illustratie van de gegevens, voorkomend in de diverse belastingregisters, zijn deze in detail weergegeven in bijlagen B4 t/m B6 en in minder detail in bijlagen B1 t/m B3. Aanslagen voor behuizingen staan onder "hs", die op landerijen onder "ld".

Bijlage B1. De leraar Arent Pietersz Throon (of Troon).

Geboren ca. 1620, overleden 25 september 1694, gehuwd met Maertje IJsbrandts, overleden ca. 1690, dochter van IJsbrandt Pietersz en Eefje Teunis

Grootvader: Albert Pietersz, timmerman, geboren ca. 1570, overleden ca. 1636
 Vader: Pieter Albertsz, geboren ca. 1595, overleden ca. 1652
 Zuster: Neel Pieters, gedoopt in 1656, overleden ca. 1690, ca. 1665 gehuwd als tweede vrouw van Claes Cornelisz Valck (eerder gehuwd met Maertjen Cornelis)
 Broer: Dirck Pietersz (Hartoch), gedoopt in 1658, overleden ca. 1690, gehuwd ca. 1665 met Aecht Willems, dochter van de leraar Willem Jansz Kriek
 Kinderen: IJsbrandt Arentsz Throon, gedoopt in 1670
 Albert Arentsz Throon, gedoopt in 1676, in 1680 weduwnaar, overl. ca. 1718
 Jantjen Arents, gedoopt in 1680
 Pieter Arentsz Throon, gedoopt in 1685, overleden in 1718, na 1693 gehuwd, in 1700 weduwnaar, hertrouwd met Neeltje Pieters
 Kleinzoon: Cornelis Albertsz Throon, doopsgezind leraar in 1701,¹²⁷ gehuwd met Trijntje Sijmons

Gegevens uit belasting registers:

Generatie:	I	II	III	IV
<i>Aan hoge zij omstreeks no. 15</i>				
KH1616	Albert Pietersz			
KP1621	—			
KH1624	Albert Pietersz			
NB1624	Albert Pietersz, <i>timmerman</i>			
HR1627	Albert Pietersz			
GB1628	Albert Pietersz			
NB1632	Albert Pietersz			
GB1636	Albert Pietersz			

Generatie:	I	II	III	IV
<i>Aan lagezij bij het taanhuis</i>				
GB1626	Pieter Albertsz			
NB1628	Pieter Albertsz, <i>participerend in taanhuis</i>			
NB1636	Pieter Albertsz, <i>participerend in taanhuis</i>			
NB1640	Pieter Albertsz, <i>participerend in taanhuis</i>			
NB1648	Arent Pietersz			
<i>Aan hogezij omstreeks no 15</i>				
NB1652	Pieter Alberts wed.			
GB1652	Arent Pietersz			
KP1654			—	
GB1656			Arent Pietersz Troon	
GB1664			Arent Pietersz Troon	
GB1668			Arent Pietersz Troon	
GB1676			Arent Pietersz Troon	
GB1684			Arent Pietersz Troon	
<i>Aan hogezij omstreeks no. 3</i>				
GB1684				Albert Arentsz Troon
GB1692				Albert Arentsz Troon
<i>Aan hogezij omstreeks no. 15</i>				
GB1692			Arent Pietersz Troon	
GB1700				Albert Arentsz Troon
				Pieter Arentsz Troon
GB1710				Albert Arentsz Troon
				Pieter Arentsz Troon
GB1716				Albert Arentsz Troon
				Pieter Arentsz Troon
GB1720				Pieter Arentsz Troon wed

Bijlage B2. De leraar Albert Cornelisz (Posjager).

Geboren ca. 1630, overleden ca. 1666, gehuwd ca. 1655 met Dirckien Dircks die overleed ca. 1670

Vader: Cornelis Albertsz de Oude = Cornelis Albertsz Posjager, overleden ca. 1650
 Zuster: Griete Cornelis
 Kinderen: Maertje Alberts, gedoopt 1679 door Arent Pietersz Throon, ca. 1679 gehuwd met
 Klaes Jacobsz Gorter (eveneens gedoopt in 1679)
 Teunisje Alberts, gedoopt 1680 door Arent Pietersz Throon, ca. 1682 gehuwd met
 Jan Jansz Kriek, broer van de leraar Willem Jansz Kriek
 Cornelis Albertsz Posjager, gedoopt in 1682 door Arent Pietersz Throon, overleden
 ca. 1714, doopsgezind leraar te Noordeinde in de jaren 1696-1713, mede-auteur
 van de *Rijper Zeepostil*

Gegevens uit belastingregisters:

Generatie	I	II	III
<i>Aan hoge zij omstreeks no. 33</i>			
GB1617	Cornelis Albertsz de Oude	Cornelis Albertsz de Jonge	
KP1621	—		
GB1626	—		
HR1627	Posjager		
NB1628	Cornelis Albertsz	Cornelis Albertsz de Jonge	
NB1632	Cornelis Albertsz de Oude	Cornelis Albertsz de Jonge	
GB1636	Posjager	Cornelis Albertsz de Jonge	
NB1636	Cornelis Albertsz Posjager	Cornelis Albertsz de Jonge	
NB1640	Cornelis Albertsz de Oude	Cornelis Albertsz de Jonge	
NB1652		Griet Cornelis	
GB1656		Cornelis Albertsz de Jonge	Griet Cornelis
GB1657		Cornelis Albertsz erven	Griet Cornelis
<i>Aan lage zij op de Schoolbuurt</i>			
GB1656		Albert Cornelisz (alleen voor land)	
GB1664		Albert Cornelisz, huis	
GB1668		Albert Cornelisz weduwe, huis	
GB1676			Albert Cornelisz kinderen (land)
GB1684			Albert Cornelisz kinderen (land)

Generatie	I	II	III
<i>Aan hogezij omstreeks no. 33</i>			
GB 1696			Cornelis Albertsz Posjager (land)
GB 1700			Cornelis Albertsz Posjager, huis
GB 1714			Cornelis Albertsz Posjager, huis

Bijlage B3. De leraar Willem Jansz (Krieck).

Geboren ca. 1615, overleden ca. 1670, gehuwd ca. 1635 met Ariaentien Jacobs die overleed vóór 1671

Vader:	Jan Maertensz Krieck, overleden ca. 1653
Zuster:	Jantjen Jans Krieck
Broers:	Jan Jansz Krieck, gedoopt vóór 1655, gehuwd 1) ca. 1655 met Beertien Ariaens, ca. 1682 met Teunisjen Alberts, dochter van de leraar Albert Cornelis Posjager; Maerten Jansz Krieck, gedoopt in 1656 door Arent Pietersz Throon, gehuwd met Trijn Cornelis
Dochters:	Hillegond Willems, gedoopt in 1656 door Arent Pietersz Throon, overleden ca. 1690, in 1656 gehuwd met Maerten Gerritsz die overleed ca. 1675 Aecht Willems, gedoopt in 1657 door haar vader Willem Jansz, overleden ca. 1690, vóór 1671 gehuwd met Dirck Pietersz Hertoch, broer van de leraar Arent Pietersz Throon
Kleinzoons:	Jan Maertensz Krieck, gedoopt in 1678 door Engel Arentsz van Dooregeest, overleden in 1701 Pieter Dircksz Hertoch, gedoopt in 1692 door Arent Pietersz Throon, gehuwd met Mari Jacobs
Oomzeggers:	Jacob Jansz Krieck, gedoopt in 1666 door Willem Jansz Krieck, gehuwd met Maertje Jans Aechje Jans Krieck, gedoopt in 1666 door Willem Jansz Krieck Ariaen Jansz Krieck, gedoopt in 1671 door Arent Pietersz Throon, gehuwd met Jantje Aris Hilgonde Jans Krieck, gedoopt in 1671 door Arent Pietersz Throon Jan Maertensz Krieck, gedoopt in 1684 door Engel Arentsz van Dooregeest
Achterneven:	Aris Ariaenz Krieck, gedoopt in 1698 door Remmert Jacobsz, gehuwd met Maertje Maartens Arent Ariaenz Krieck, gedoopt in 1698 door Cornelis Albertsz Posjager, gehuwd met Aeghte Jans

Gegevens uit belastingregisters:

Generatie	I	II	IV
<i>Aan hogezij omstreeks no. 35</i>			
GB1617	Jan Maertensz Kriek		
KH1624	Jan Maertensz		
GB1626	Jan Maertensz Kriek		
HR1627	Jan Maertensz		
GB1630	Jan Maertensz		
NB1636	Jan Maertensz Kriek		
NB1640	Jan Maertensz Kriek		
<i>Aan lagezij op de Schoolbuurt</i>			
NB1648		Willem Kriek	Jan Jansz Kriek
NB1652	Jan Maertensz Kriek	Willem Kriek	Jan Jansz Kriek
GB1652	Jan Maertensz Kriek	Willem Jansz Kriek	Jan Jansz Kriek
GB1656		Willem Jansz Kriek	Jan Jansz Kriek
GB1664		Willem Jansz Kriek	Jan Jansz Kriek
GB1668		Willem Jansz Kriek	Jan Jansz Kriek
GB1676		Willem Jansz Kriek erven	
<i>Aan hogezij omstreeks no. 35</i>			
GB 1692		Jan Jansz Kriek	
GB 1696		Jan Jansz Kriek	
GB 1700		Jan Jansz Kriek	
GB 1710			Aris Kriek
GB 1714			Aris Kriek
GB 1720			Aris Kriek

Bijlage B4. De diakenen Jacob Viensz en Jacob Pietersz Paeij

<i>Hogezij</i>	<i>omstreeks no 25</i>	<i>omstreeks no 16</i>	<i>omstreeks no 22</i>
<i>Generatie I</i>	Vien Pieters vanaf 1616 of eerder	Cornelis Arentsz vanaf 1616 of eerder	Pieter Jacobsz vanaf ca. 1632

Generatie II:

Trijn Viens, weduwe sinds 1636 of eerder,
woonde aan lagezij, overleden ca. 1657

Aeghte Viens, weduwe sinds 1652 of eerder,
bleef wonen op no 25, overleden ca. 1680

Jacob Viensz gehuwd¹²⁸ met Marij Jans,
bleef wonen op no 25, overleden ca. 1660

Louweris Viensz gehuwd¹²⁹ met Dirckien Cornelis
trok in bij schoonouders op no 16, overleden ca. 1662

Ariantien Viens gehuwd met¹³⁰
trok in bij schoonouders op no 22, overleden ca. 1682

Jacob Pietersz Paeij
overleden ca. 1670

Generatie III: gedoopt in 1661 door Arent Pietersz Throon:

Nanning Jacobsz Pay
Jantje Jacobs Pay

Gegevens uit belastingregisters:

<i>Generatie I</i>	<i>hogezij ca. no 25</i>	<i>idem ca. no 22</i>	<i>idem ca. no 16</i>
KH1616	Vien Pietersz Pieters 1150 gld		Cornelis Arentsz 1300 gld
GB1617	Vien Pietersz, <i>de werff aent huijs</i>		Cornelis Arentsz
KP1621	Vien Pietersz 2-0-0		Cornelis Arentsz 2-0-0
KH1624	Vien Pietersz 2-4-8		Cornelis Arentsz 2-2-0
NB1624	Vien Pietersz 44 2 N		Cornelis Arentsz 42 N
GB1626	Vien Pietersz <i>schot 3-6-0, land 1-3-8</i>		Cornelis Arentsz <i>schot 4-16-0, land 3-6-0</i>
HR1627	Viencent Pietersz 2 <i>heertsteden</i>		Cornelis Arentsz 3 <i>heertsteden</i>
NB1628	Vien Pietersz 44 1/2 N		Cornelis Arentsz 42 N
GB1628	Viencent Pietersz <i>3-0-8, 0-19-8</i>	—	Cornelis Arentsz <i>schot 4-8-0, land 1-0-</i>
NB1632	Vien Pietersz 45 N	Pieter Jacobsz <i>o.a. baan en taanhuis 68 1/2 N</i>	Cornelis Arentsz 55 N

¹²⁸ Kerckenboeck, Lidmatenlijst 1658.

¹²⁹ Kerckenboeck, Lidmatenlijst 1658.

¹³⁰ Kerckenboeck, Lidmatenlijst 1658.

GB1636	Vien Pietersz <i>huis etc 7-0-0, land 9-15-12</i>	Cornelis Arentsz <i>huis 5-10-0, land 7-5-4</i>
	Pieter Jacobsz 1-16-0, 4-13-8	
NB1636	Vien Pietersz 45 <i>N</i>	Cornelis Arentsz 55 <i>N</i>
	Pieter Jacobsz 74 1/2 <i>N</i>	
NB1640	Vien Pietersz 45 <i>N</i>	Lou Viensz bij Corn. Arentsz 55 <i>N</i>
	Pieter Jacobsz 84 <i>N</i>	
Generatie II	<i>hogerij ca. no 25</i>	<i>idem ca. no 22</i> <i>idem ca. no 16</i>
SB 1652	Jacob Viensz 8 <i>st</i>	Louris Viensz 12 <i>st</i> Trijn Viens 8 <i>st</i>
	Aechte Viens 8 <i>st</i>	Jacob Pieters Pay 6 <i>st</i>
KP 1654	Jacob Viensz 2 <i>gl</i>	Louris Viensz 3 <i>gl</i> Trijn Viens 1 <i>gl</i>
	Aechte 1 <i>gl</i>	Jacob Pietersz 1 <i>gl</i>
GB1655	Vien Pietersz erve <i>hs 5-04-00, ld 26-02-10</i>	Louweris Viensz <i>taanhuis etc.</i> <i>hs 5-00-00, ld 7-13-02</i>
	Jacob Pietersz Paeij <i>hs 4-06-00, ld 13-18-14</i>	
GB1657	Jacob Viensz <i>hs 4-04-00, ld –</i>	Louris Viensz <i>hs 4-04-00, ld 6-17-12</i>
	Aeghte Viens –	Jacob Pietersz Paeij <i>hs 3-12-00, ld 20-17-14</i>
GB1664	—	—
	Aeghte Viens <i>hs 3-08-00, ld 6-05-14</i>	Jacob Pietersz Paeij <i>hs 3-12-00, ld 26-06-02</i>
GB1670		Jacob Pietersz Paeij <i>hs 4-12-00, ld 23-03-12</i>
GB1671	Aeghte Viens <i>hs 5-02-00, ld 7-15-00</i>	Jacob Pietersz Paeij weduwe <i>hs 4-12-00, ld 28-00-08</i>

Bijlage B5. De diaken Jan Cornelisz Biersteker

Vermoedelijk werd Jan Cornelisz Biersteker geboren omstreeks het jaar 1600, overleed hij omstreeks 1665 en was hij een zoon van Cornelis Jansz Lier. Belastingregisters en Kerckenboek geven géén aanwijzing betreffende nazaten te Noordeind. Hij was getrouwd met Jantien Pieters.¹³¹

Gegevens uit belastingregisters:

Generatie	I	II
<i>Aan lagezij dicht bij zuidpunt</i>		
GB1617	Cornelis Jansz Lier	
KP1621	Cornelis Jansz Lier	
KH1624	Cornelis Jansz Lier	
NB1624	Cornelis Jansz Lier	
GB1626		Jan Cornelisz schot 0-15-0
HR1627		Jan Cornelisz 1 heert
NB1628		Jan Cornelisz 18 N
GB1628		Jan Cornelisz schot 0-5-8, ld 0-5-0
NB1632		Jan Cornelisz hs 18, mb 2, ld 22 N
GB1636		Jan Cornelisz hs 2-2-0, 1-17-6
NB1636		Jan Cornelisz hs 21, ld 20, mb 4, 1/2 schuyt 6 N
NB1640		Jan Cornelisz 21 N
NB1648		onvolledig (katern hoge zij ontbreekt)
NB1652		Jan Cornelisz hs 20
SB 1652		Jan Cornelisz 6 st.
GB1652		Jan Cornelisz biersteker hs 3-0-0, ld 7-13-0
SB 1656		Jan Cornelisz biersteker 6 st
GB1656		Jan Cornelisz biersteker hs 1-16-0, ld 3-15-8
GB1664		Jan Cornelisz hs 1-16-0, ld 2-17-04
GB1668		niet meer vermeld

131 Kerckenboek, Lidmatenlijst 1658.

Bijlage B6. De diaken **Dirck Claesz.**

Generatie I: Claes Dircksz en zuster(?) Guert Dircks vanaf 1617 of eerder tot ca. 1650

Generatie II: **Dirck Claesz, geboren ca. 1630?, overleden ca. 1670, gehuwd met Neeltien Cornelis Gooties**¹³²

Jacob Claesz

Trijn Claes

Generatie III: Claes Dircksz (Wever) geboren ca. 1660, gehuwd¹³³ met Neel Jans Gorter

Jan Dircksz geboren ca. 1665, gehuwd¹³⁴ met Griet Paulus

Gegevens uit belastingregisters

Generatie	I	II	III
<i>Aan hogezij omstreeks no. 32</i>			
GB1617	Guert Dircks met Claes Dircksz		
KP1621	—		
KH1624	"Claes Dircksz en Flores Pietersz thuis samen" 1-1-0		
NB1624	Claes Dircksz 100 gld		
	Floris Pietersz 50 gld		
GB1626	Claes Dircksz <i>schot</i> 2-11-0, <i>ld</i> 2-14-2		
	Floris Pietersz <i>schot</i> 1-4-0, <i>ld</i> 2-13-0		
HR1627	Claes Dircksz 2 <i>heertst</i>		
NB1628	Claes Dircksz <i>half hs</i> 10 N, <i>mb</i> 9 N		
	Floris Pietersz <i>half hs</i> 10 N		
SB 1628	Claes Dircksz <i>schot</i> 2-6-12, <i>ld</i> 1-3-8		
GB1630	Claes Dircksz <i>hs</i> 1-0-0, <i>ld</i> 4-12-10		
NB1632	Claes Dircksz <i>hs</i> 20 N		
GB1636	Dirck Willemsz <i>hs</i> 0-16-0		
	Claes Dircksz <i>hs</i> 2-0-0, <i>ld</i> 10-10-2		
NB1636	Dirck Willemsz <i>hs</i> 8 N		
NB1640	Claes Dircksz <i>hs</i> 18 N, <i>ld</i> 72 N, <i>mb</i> 12 N		
	Dirck Willemsz <i>hs</i> 8 N		
NB1648	onvolledig		
SB1656	Dirck Claesz 5 <i>st</i>		
	Jacob Claesz 5 <i>st</i>		
	Trijn Claes 5 <i>st</i>		
GB 1656	op deze plaats Jannetien Jans <i>hs</i>		
	en er naast Stijn Jacobs <i>hs</i>		

¹³² Kerckenboeck, Lidmatenlijsten 1655, 1658, 1659.

¹³³ Kerckenboeck, Lidmatenlijsten 1688 en volgende.

¹³⁴ Kerckenboeck, Lidmatenlijst 1685 en volgende.

Generatie	I	II	III
GB1664		Dirck Claesz (onvolledig)	
GB1668		Dirck Claesz <i>hs 2-00-00, ld 12-04-00</i>	
GB1676		onvolledig	
GB1684			Claes Dircksz <i>hs 2-0-0, ld 7-10-0</i>
GB1692			Jan Dircksz <i>hs 2-0-0, ld 6-3-12</i>

Doopsgezind of niet?

Sybrandt Hansz Cardinael, Abraham de Graaf en Gerrit Uylenburg

Inleiding

Doopsgezinde archiefstukken bevatten soms verrassende namen. In 1615 schreef de Waterlandse leraar Reynier Wybrants in zijn 'Memoriael' iets over Grietje Pieters, de weduwe van Hendrick Buyck.¹ Zijn aantekeningen, die haar vermeende trouwbeloften betreffen, zijn op zichzelf niet interessant. Maar Hendrick Buyck is bekend als de Amsterdamse regent wiens weinig stichtelijke levenswandel *mirabile dictu* een prijzenswaardig gevolg heeft gehad. Hij erfde in 1599 van zijn katholieke broer Mr. Jacob Buyck, de voormalige pastoor van de Oude Kerk, diens kostbare boekerij, op voorwaarde dat deze weer een katholieke bestemming zou krijgen. Nadat Hendrik in 1613 was overleden, werden alle boeken vreemd genoeg geschonken aan de stad, waardoor zij zich nu in de Amsterdamse UB bevinden. In 1627 verzocht Hendriks neef Claes Buyck, evenals zijn oom gereformeerd, de stad alsnog om teruggave, omdat de schenking volgens hem was gedaan door Elisabeth van Dulmen, in zijn woorden 'de hoer of concubine' van zijn oom. Naar zijn mening was hier vooral de eer in het geding van zijn tante (onze Grietje Pieters!), die nu op zeventigjarige leeftijd erg uitzag naar het einde van deze kwestie.² Zijn protest heeft niet mogen baten: de gekrenkte eer van een doopsgezinde weduwe woog minder zwaar dan een niet te versmaden aanwinst voor de stadsbibliotheek.

Deze anekdote geeft wel aan hoe een overbekende geschiedenis nog een onverwacht doopsgezinde connotatie kan hebben. Ook bij de hierna te bespreken figuren uit de wereld van wetenschap en kunst, met wie we ons schijnbaar op bekend terrein bevinden, bleek nog *terra incognita* in kaart gebracht te kunnen worden. De nieuwe vondsten illustreren onder meer dat de doopsgezinde 'identiteit', in dit onderzoek louter gezien als 'communititeit' (het enkele lidmaatschap van een doopsgezinde gemeente), het bedrieglijke aspect van een momentopname kan hebben. In het geval van Sybrandt Hansz Cardinael betreffen diverse vondsten

1 Gemeentearchief van Amsterdam (GAA), Particulier Archief (PA) 1120, nr. 116, d.d. 29.1, 10.2 en 4.5.1615. Voor een legaat van Grietje Pieters, wed. van Hendrick Buyck, d.d. 8.8.1613 aan de armen van de Waterlandse 'Christelijke Gemeente van zaliger Lubbert Gerritsz of Reijnier Wybrantsz', zie: S.A.C. Dudok van Heel, 'De bastaarden van Cornelis Buyck Sybrantsz (1492-1560)', *De Nederlandsche Leeuw* 117 (2000), 225.

2 H.C. Rogge, *Geschiedenis der stedelijke boekerij van Amsterdam* (Amsterdam, 1882), bijlage I.

niet alleen zijn doopsgezindheid, maar ook nieuw ontdekte bloedverwanten in Amsterdam en Harlingen, zodat het wenselijk leek, als bijlage een genealogisch overzicht van zijn familie te geven met zijn Friese oorsprong als uitgangspunt.

Sybrandt Hansz Cardinael

De bekendste aanwijzing dat de wiskundige Sybrandt Hansz Cardinael (Harlingen 1578-1647 Amsterdam) doopsgezind was, is te danken aan de verontruste reactie van de gereformeerde kerkenraad op de benoeming van deze 'Mennonist' tot docent in de wiskunde aan de 'Nederduytsche Academie', die in 1617 in Amsterdam door particulier initiatief was opgericht.³ De vraag tot welke denominatie hij behoorde, de Waterlanders met hun milde kerktoezicht of de relatief strengere Vlamingen,⁴ leek tot nu toe te worden beantwoord door zijn dochter Ytje (bijlage: iv.5). Zij liet zich namelijk op 22 okt. 1645 dopen in de gemeente der Vlamingen, waarbij haar beide ouders getuigen waren. Hoewel harde gegevens over de ouders zelf ontbraken – de oudste lidmatenregisters van de Amsterdamse Waterlanders en Vlamingen dateren respectievelijk van 1612 en 1628 –, was het niet onlogisch dat Wijnman hen tot de Vlamingen rekende.⁵ Toch is het aantoonbaar dat die conclusie niet correct is. Cardinael en zijn vrouw hebben juist oorspronkelijk tot de Waterlanders 'bij de Toren' behoord en die gemeente pas later voor de Vlamingen 'bij 't Lam' verruild. Deze overgang kwam aan het licht bij het zoeken naar de familie van zijn vrouw, Levijntje Panten.

Zij werd in 1586/1587 te Harlingen geboren als dochter van de uit Brugge afkomstige rekenmeester Lieven Panten en Martijntje van Leeden. Haar vader was een der vele doopsgezinden uit Vlaanderen die een toevlucht in Harlingen vonden.⁶ Behalve Levijntje werd ook haar broer Jasper (1585/'86) daar geboren.

3 H.F. Wijnman, 'De beoefening der wetenschappen te Amsterdam vóór de oprichting van het Athenaeum in 1632', in: *Zeven eeuwen Amsterdam, deel II: De zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1947), 456.

4 Voor het verschil tussen deze denominaties, zie: S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopers in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, Leeuwarden, 2000), 270-282, 314-315. Vlg. voor de Waterlanders: P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz Schabaele tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* 2 dln. (Deventer, 1988), 112-118.

5 H.F. Wijnman, 'De Amsterdamse rekenmeester Sybrandt Hansz Cardinael', *Het Boek* 22 (1933/1934), 90. In het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek (NNBW)*, VII (1930), 255, kende hij de doop van Ytje niet, waardoor hij hem nog tot de Waterlanders rekende. Hierop baseerden zich abusievelijk W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland* II (Haarlem, 1940), 63, en Visser, *Broeders in de geest* I, 66.

6 Vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 287, nt. 70.

Uit de geboorte in 1590/1591 van haar zuster Tanneke te Dordrecht blijkt dat de familie Panten pas nadien heeft gekozen voor Amsterdam, waar achtereenvolgens Levijntje, Jasper, Mayke en Tanneke Panten in het huwelijk traden en bij hun ondertrouw, met uitzondering van Mayke, hun geboorteplaats en leeftijd opgaven. Terwijl Tanneke in tegenstelling tot haar broer en zusters haar huwelijk in 1629 nog liet voltrekken in de gereformeerde kerk, werd zij in 1653 als 'een oude vrouw, zuster van Levijntje Sybrants, weduwe van meester Sybrant', zonder doop bij de Waterlandse gemeente ingelijfd.⁷ Jasper, die op 19 juni 1604 het poorterschap van Amsterdam had verworven als antiëksnijder, noemde zich in 1608 bij zijn ondertrouw beeldhouwer, maar is blijkens latere notariële aktes bovendien als steenhouwer actief geweest, in welke hoedanigheid hij ook leerlingen opleidde.⁸ Of Jasper doopsgezind was, blijkt niet.

Over Mayke Panten is daarentegen een onthullende opmerking in het notulenboek van de Waterlanders te vinden. Naar aanleiding van haar huwelijk in 1616 met de bekende graveur Salomon Savry (Amsterdam 1593/1594-na 1675),⁹ schreef Reynier Wybrants, de voorganger van de gemeente, in zijn Memoriael:

Van Mayke Panten is den 12den may bij de dienaren gesproken, en gesloten [sic], dat men haer saecke (aengaende haer trouw) niet aentrecken en soude, also se haer selve van ons ontooch, gelyck haer swager Mr. Sybrant en suster doen, en in een 3 of 4 jaren in onse predicatie nae haer eygen belydenis niet geweest en was.¹⁰

Savry zou zich namelijk pas op 3 maart 1637 bij de Waterlanders aansluiten, zodat Mayke in de doopsgezinde visie 'buitentrouw' pleegde. Maar doordat zij zichzelf reeds van de gemeente had losgemaakt, had de kerkenraad slechts het nakijken. Haar zuster Levijntje en haar zwager Mr. Sybrandt Cardinael blijken nu dezelfde weg te zijn opgegaan. Het cryptisch geformuleerde stigma van de gereformeerde kerkenraad voor zijn confrater aan de Academie, de hebraïst Jan Theunisz, als 'ook een afvallig mennonist', slaat dus met betrekking tot Cardinael de spijker wel op de kop. Het is zelfs niet ondenkbaar dat Cardinael enkele jaren later bij zijn

7 Ondertrouw met de Amsterdamse goudsmid Jacob Ramsden, in: GAA, Register van Dopen, Trouwen en Begraven (DTB) 434, 114, d.d. 20.4.1629. Lidmaatschap in GAA, PA 1120, nr. 123, d.d. 15.12.1653.

8 Ondertrouw met de Haarlemse Josijntje de Key in GAA, DTB 762A, 261, d.d. 9.8.1608. Als steenhouwer in J.G. van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam II* (Den Haag, 1933), 19 nt. 1 en 363, nr. 613.

9 Ondertrouw in GAA, DTB 667, 222, d.d. 6.1.1616. Voor Savry, zie ook J.G.C.A. Briels, *De Zuid-nederlandse immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572-1630* (Utrecht, 1976), 281, 286-287, 291 (d).

10 GAA, PA 1120, nr. 116 (memoriael B), d.d. 12.5.1616. Blijkens hetzelfde woordgebruik in de aantekeningen betreffende de bovengenoemde Grietje Pieters, weduwe Hendrick Buyck, betekent 'trouw' hier: huwelijk. 'Gesloten' is een verschrijving voor: besloten.

aanvaarding van het lucratieve ambt van 'gezworen wijnroeier'¹¹ in strijd met het doopsgezinde principe gewoon de eed in plaats van de belofte heeft afgelegd.

Wanneer precies Cardinael en zijn vrouw zich bij de Vlamingen hebben aangesloten, is onbekend. Zij worden daar voor het eerst genoemd in zogenaamde kwartierlijsten, gedateerd 9-10 januari 1641, waarin diakenen met hun assistenten de adressen bijhielden van lidmaten die in hun kwartier woonden. In twee van deze lijsten staat de vermelding: 'Nieuwestraat: Sybrandt Cardynael' en 'Mester Sybrant met sijn frou in de Nuwestrat'.¹² Vermoedelijk heeft Levijntje Panten na de dood van Cardinael de band met de Waterlanders weer hersteld. Wanneer Tanneke daar in 1653 als onbekende wordt ingelijfd, wordt zij namelijk, conform het principe van 'ons kent ons', de zuster van Levijntje genoemd. Het is ook mogelijk dat Tanneke, aan wie Levijntje in 1658 de jaarlijkse rente van f 1000 legateerde,¹³ bij haar heeft ingewoond. Maar dan nog: Mayke Panten wordt zelfs niet meer genoemd wanneer haar eigen man, Salomon Savry, daar wordt gedoopt. Tegen deze achtergrond van de ouders Cardinael verbaast het ons niet dat twee van hun dochters, Martijntje (bijlage: iv.4) en Tanneke (iv.6), zich bij de Waterlanders aansloten, terwijl Levijntje (iv.1) en Catalijntje (iv.3) ongedoopt bleven.¹⁴ Maar omdat deze laatstgenoemden nog wel met doopsgezinden trouwden, vielen ook zij niet echt uit het nest.

De religieuze verdeeldheid in de familie krijgt pas echt reliëf door Ytke Hanses (bijlage: iii.c.3), een tot nu toe volkomen onbekende zuster van Sybrandt Cardinael. Uit de aantekening van haar ondertrouw in 1608 met de in Amsterdam woonachtige Pieter Cartenier blijkt de bloedverwantschap niet, omdat Cartenier voor Ytke Hanses het schriftelijk consent overlegde van haar niet nader genoemde 'bloedvrienden', opgesteld door notaris Joannes Vincenten te Harlingen.¹⁵ Het

11 Van Dillen, *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven*, II, 480, nr. 836.

12 GAA, PA 1120, nr. 13: kwartierlijsten van resp. Isaak van Limborgh (diaken) en Pieter Abrams. Er zijn in totaal dertien lijsten, maar blijkt één daarvan, waarop de indeling in kwartieren wordt beschreven, moeten zes van de achttien lijsten verloren zijn gegaan.

13 GAA, Notarieel Archief (NA), not. C. Hogeboom, testament d.d. 6.11.1658. Tot universele erfgenamen worden benoemd: haar dochters Levina, Sibilla [Catalina door brandschade onleesbaar], Ida en Tanneke, Cardinael, ieder hoofd voor hoofd. Prelegaten van f 200 aan Ida en Tanneke en van f 1000 (minus de gelegateerde rente) aan Jacob Colvenier.

14 De doop op 5 oktober 1659 'bij 't Lam', vermeld door Thijssen-Schoute, 'Jan Hendrik Glazemaker, de 17^e-eeuwse aartsvertaler', in: *Uit de republiek der letteren* (Den Haag, 1967), 220, berust op een leesfout. Er staat niet Levijntje, maar 'Leijntje Sybrants', die ook in de alfabetische index voorkomt als 'Lijntje Sybrants'. Dezelfde 'Leijntje Sybrants' liet op 26 febr. 1662 voor de gemeente 'bij 't Lam' haar huwelijk met Jan Pietersz inzegenen. Zij staat dus evenmin voor (Cata)lijntje Sybrants Cardinael.

15 GAA, DTB 666, 117, d.d. 21.3.1608. Het huwelijk is noch in Harlingen noch in Amsterdam voltrokken.

bewijs wordt pas gevonden in een akte uit 1612, waarin voor notaris Frederik van Banckem te Amsterdam de volgende personen verschenen: Ytke Hanses, weduwe van Pieter Cartenier, haar broer Mr. Sybrandt Hansz en haar zwager Hendrick Jansz als ooms en voogden over het kind dat Ytke uit haar huwelijk met Cartenier had, alsmede Pieter Carels als medevoogd, om tegenover hen f 600 aan haar kind als vaders erfgoed te bewijzen.¹⁶ Nu het protocol van de notaris zelf uit dat jaar verloren is gegaan, is het een gelukkig toeval dat de akte volgens afspraak geregistreerd moest worden in Harlingen, waar Ytke zich in september van dat jaar metterwoon vestigde.¹⁷ Door het tweede huwelijk van Ytke, die eerst na haar overlijden voluit Ytke Hanses Cardinael wordt genoemd, raakte Sybrandt Hansz Cardinael verzwaerd met een gereformeerde familie, die in Harlingen een vooraanstaande plaats innam. Ytkes tweede echtgenoot, Hendrick Olpherts Belida, die het tot burge-meester zou brengen, wordt soms ten onrechte ook beschouwd als rector van de Latijnse school te Harlingen. Dit is echter alleen hun zoon geweest, Dr. Olphert Hendricks Belida (bijlage: iv.Ca.1),¹⁸ zoals onder meer duidelijk blijkt uit autobiografische notities van diens neef (oomzegger) Hero Sibersma,¹⁹ de latere predikant, die na het overlijden van zijn ouders, Ymcke Belida en Johan Sibersma (iv.Ca.2), door zijn oom, rector Belida, is opgevoed.

16 De 'zwager' genoemde Hendrick Jansz was getrouwd met Pieters zuster Lijntje Cartenier, geb. Antwerpen 1579/1580 (GAA, DTB 666, 256, ondertr. d.d. 20.11.1610). Haar ouders gaven op sinds 1587 in Amsterdam te wonen. De in Aken geboren Hendrik Jansz, die zich later Hendrick Jansz Schull noemde, was passamentwerker in 1610 en bouratwerker bij zijn hertrouwen in 1618. Van Lijntje en Pieter Cartenier heb ik de begraafinschrijving niet kunnen vinden.

17 Rijksarchief Friesland, HAR, v3, 79: d.d. 29.9.1612 te Harlingen geregistreerde akte van 20.1.1612 met aanvullende akte van 24.3.1612. Dit werd ontdekt door de heer R.M.A. de Jong te Turnhout, evenals het 2e huwelijk van Ytke Hanses, het 2e huwelijk van Jacob de Ring, de huwelijken van Yme Jacobsz de Ring en andere Friese feiten. Op basis van deze gegevens liet de heer H. Sitters, wiskundeleraar te Amsterdam, een vervolgonderzoek naar 'de Vriesche Euklides' instellen. Beide heren dank ik voor het ter beschikking stellen van hun gegevens.

18 A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (22 dln, Haarlem, 1822-1878), II, 292. Hij was de opvolger van Reinerus Neuhusius, rector te Harlingen 1636-1638. Voor Neuhusius, zie Van der Aa, xv, 163-164, en ook het daar genoemde *Manuale philologicum*, dat deze in 1636 publiceerde als rector van de Latijnse school van Harlingen. De stelling in *NNBW* I, 280, dat Olphert Hendricks Belida pas in 1644 rector werd, en wel als opvolger van zijn vader, die zelf in 1638 rector geworden zou zijn, wordt reeds weerlegd door de ondertrouwakte van de zoon, die in 1639 'Dr. Olphardus Belyda Rector der Scholen tot Harlingen' werd genoemd (Rijksarchief Friesland, HAR, DTB 331, proclamatie d.d. 13/20.10.1639). Voor zijn schorsing in 1669, zie: H.W. Fortgens, *Schola Latina, uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs* (Zwolle, 1958), 21. Voor zijn overlijden in 1671, zie: T. Marseille, *Harlingen, de vermaarde zee stad* (Harlingen, 1984), 73.

19 *NNBW* I, 1472 en *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* III (Kampen, 1988), 331. De betreffende notities in: Hero Sibersma, *Het jubilé of gedagtenisse van het voltrokken vyftigste jaar in de bediening van het woord Gods* (Amsterdam, 1722), 18, 20-21.

Om terug te keren tot Sybrandt Cardinael zelf (bijlage: III.c.1): eigenlijk is het niet te verwonderen dat hij oorspronkelijk tot de Waterlanders behoorde. Hij was namelijk een volle neef van Yme de Ring (III.b.1), prediker bij de Waterlanders te Harlingen, doordat hun moeders (II.b en II.c) zusters waren.²⁰ Hoezeer deze oude familiebanden tegen godsdienstige verdeeldheid bestand waren, blijkt uit de ondertrouw in Amsterdam van diens zoon Claes Iemesz de Ring (IV.b.2), waarbij Cardinael als getuige optrad.²¹ Bij de ondertrouw in Amsterdam van Dirck Iemesz de Ring (IV.b.1), een andere zoon van de Harlingse voorganger, was niet Cardinael zijn getuige, maar een zekere Willem Jansz Koeckebacker, die in 1618 getrouwd was met Hiske Hansen, weduwe Harmens (III.c.4). Dat Dirck zijn getuige 'neef' noemt, valt goed te verklaren als Dircks vader, Yme de Ring, ook een volle neef van Hiske Hansen zou zijn, en Hiske dus met andere woorden een zuster van Sybrandt Cardinael. Ook het optreden voor de notaris door Claes Iemesz de Ring, die in 1649 mede namens Hiske Hansen en Levijntje Panten procuratie geeft op 'burgemeester Jan Rogiers de Gave',²² krijgt pas zin, wanneer Hiske Hansen inderdaad Sybrandts zuster is. Evenals Wijnman, die reeds van deze veronderstelling uitging, moesten wij ons met deze indirecte bewijzen tevreden stellen, doordat van Hiskes eerste huwelijk de ondertrouwakte, die over haar bloedverwanten uitsluitel had kunnen geven, niet is gevonden. Wat Wijnman echter over het hoofd zag, was dat Hiskes tweede echtgenoot evenals Sybrandt Cardinael in de kwartierlijsten van de Vlamingen uit 1641 voorkomt²³ en dat bovendien Hiske zelf in de contemporaine index op zowel de dopelingen als doopgetuigen in het doopregister van de Vlamingen vermeld wordt als: 'Hiske Kardinael alias Hiske Moei', met opgave van de bladzijde (23) van het register waarin zij genoteerd staat als de doopgetuige: 'Hiske Moy, de vrouw van Willem Jansz Koeckebacker', zodat er nu geen enkele twijfel meer mogelijk is.²⁴

Het doopregister van de Vlamingen levert nog een aardig detail op over de dochter uit Hiskes tweede huwelijk, Marritje Willems (bijlage: IV.Cb.1). Zij werd

20 R.M.A. de Jong, 'Genealogie van de familie de Gavere', *Genealogysk Jierboekje* (1996), 9-12. Voor Yme de Ring als leraar, zie: *The Mennonite Encyclopedia* IV, 336.

21 H.F. Wijnman in *NBW* VIII, 1268-1269. De door Wijnman daar genoemde Jacob Iemesz was wel doopsgezind (in 1641 genoemd als lidmaat 'bij 't Lam'), maar geen zoon van Yme de Ring. Blijkens zijn ondertrouwakte (GAA, DTB 666, 154, d.d. 13.12.1608) was hij in 1585 geboren op Terschelling.

22 GAA, NA 1978, 257v, not. J. van Loosdrecht, d.d. 14.7.1649. Bedoeld is: Jan Rogiersz de Gavere (bijlage:a). Vgl. Wijnman, 'De Amsterdamsche rekenmeester', 91.

23 PA 1120, nr. 13: de lijst van leden wonend in het kwartier van Isaak van Limborgh ('Willem Jansen Rabach bij de Regeleirstorn, cockebaecker') en van Dirck Hendricksz Peltier ('Willem Jansen Koeckebacker aen de Regelierspoort'). Kennelijk was 'Rabach' zijn originele Keulse familienaam.

24 GAA, PA 1120, nr. 11, d.d. 21.12.1642: 'Hiske Kardinael alias Hiske Moy, de vrouw van Willem Jansz Koeckebacker' en 5.12.1649: 'Hiske Moy'. Voor haar alias heb ik geen verklaring.

op 22 juni 1642 bij de Vlamingen gedoopt, tegelijk met de bekende vertaler Jan Hendriksz Glazemaker. Hoewel hij in 1651 met haar ongedoopte nicht Catalijntje Cardinael (bijlage: iv.3) zou trouwen, heeft Marritje wel indruk op hem gemaakt. Toen hij op 10 jan. 1643 zijn allereerste vertaling, *De deugdelyke vrou* van Jacques Du Bosc, opdroeg aan niet minder dan 58 'Amsterdammer fyne zusjes', bleek hij daarbij Marritje Willems niet te zijn vergeten.²⁵

Waarschijnlijk is Hiske Cardinael in 1605 gezamenlijk met Sybrandt in Amsterdam aangekomen. Terwijl haar broer zich aanvankelijk in de Geertruidensteeg vestigde, woonde zijzelf om de hoek in de Nieuwe Nieuwstraat in 'Middelburg' ten huize van Hans de Bats, een koopman (†1615) uit een bekende Vlaamsdoopsgezinde familie. Dit blijkt doordat zij op 25 september 1606 voor 18 stuivers zes loten kocht ten bate van het Haarlemse Oudemannenhuis.²⁶ Haar inleg werd geregistreerd door dezelfde Hans de Bats als collecteur voor de loterij. Evenals vijf andere inleggers, vermoedelijk allen dienstpersoneel, staat Hiske als bij hem inwonend te boek. Het was in die tijd gebruikelijk dat bij de inleg in een loterij niet alleen de namen van de inleggers, maar ook een door hen bedacht rijmpje werd opgeschreven, zowel in de registers als op de afgegeven loten. De zestienjarige Hiske Hansen rijmde jolig: 'Ick heb liever den beecker daer men wijn in gijet, dan dat den leser roept ses mael niet'. In de loterijregisters treffen we bekende namen uit de doopsgezinde geschiedenis aan, zoals de vermaner Albert Verspeck (reg. 115/57), wonend buiten de Jan Rodenpoortstoren en de zeevaarkundige Robbert Robbertsz (le Canu), volgens het register wonend op de Nieuwendijk in 'de Leyster' (reg. 22/9), die in zijn rijmpje zijn zinspreuk verwerkte: 'Een 0 int sijfer is mijn advijs, d'een hout mij voor geck en d'ander voor wijs'.

Abraham de Graaf

Margrietje Moerbeek, de eerste vrouw van Jacob Colvenier, die in 1651 als weduwnaar met Levijntje Cardinael trouwde (bijlage: iv.1), had zelf uit een eerder huwe-

²⁵ Zie: M. Keyser, ed. *Glazemaker 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendriksz Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam, 1982), 14 nr. 24 en 86, nr. 52. Voor de fraaie bibliotheek die Glazemaker naliet, zie: *Catalogus instructissimae bibliothecae Joannis Henrici Glazemaker* (Amsterdam, J. Rieuwerts, 1683), IDC-cat. 2780, microfiches 4364-4365 (UB Amsterdam).

²⁶ Haarlem, Archief Kennemerland, Loterijregisters Oudemannenhuis Haarlem 1606, reg. 110/2, nr. 12, d.d. 25 sept. 1606. In 1606 werd in Haarlem een loterij gehouden om met de opbrengst de oprichting van het Oudemannenhuis te financieren. De inschrijvingen werden geregistreerd door collecteurs in Haarlem, maar ook elders, zoals in Amsterdam, ja zelfs tot aan Londen, Keulen en La Rochelle toe.

lijk een dochter, Susanna Pieters Epping (Hepping). Deze werd op 15 december 1658 bij de Vlamingen gedoopt, met haar stiefvader Jacob Colvenier en de bekende voorganger Dr. Galenus Abrahamsz als getuigen. Zoals bekend, trouwde zij in 1659 met de wis- en zeevaartkundige Abraham de Graaf (1635-1713),²⁷ een leerling van Levijntjes vader Sybrandt Hansz Cardinael. Zij lieten hun huwelijk zelfs inzegenen in de Vlaamse gemeente, waar hijzelf reeds in 1655 was gedoopt. Des te opvallender is het dat er van hun drie zoons geen enkele doopsgezind werd, zodat onwillekeurig de vraag rijst of de vader zelf zijn gemeente nog wel trouw is gebleven.

Een eerste antwoord wordt gegeven door nog weinig opgemerkte naamlijsten van lidmaten 'bij 't Lam & de Toren', die speciaal werden samengesteld met het oog op de stichting van een Doopsgezind Weeshuis. Ter financiering van het Weeshuis had men namelijk op 24 maart 1672 besloten een collecte te houden en bij alle lidmaten, uitgezonderd die uit de armenkas ondersteuning kregen, persoonlijk langs te gaan.²⁸ Hieraan danken we twee series lijsten: een eerste reeks genummerde naamlijsten met alfabetisch gemerkte kolommen en een latere, op voornamen geklapperde intekenlijst van lidmaten naar wijknummer onder vermelding van de twee collecteurs per wijk.²⁹ Hoewel de eerstgenoemde reeks ongedateerd is, bieden diverse daarin opgesomde lidmaten de nodige uitkomst. Zo is Cornelia van Bijler (kolom 1-G) op 3 september 1672 begraven, terwijl een nog vroegere *terminus ante quem* geleverd wordt door Abigael Savry (kolom 2-B), die vanwege haar overgang naar de lutherse kerk in mei 1672 door de gemeente werd 'verlaten'.³⁰ De *terminus post quem* wordt gevormd door Abraham van den Tempel, de bekende schilder, die in kolom 1-I prijkt met zijn vrouw en dochter, welke laatste eerst op 31 januari 1672 werd gedoopt.³¹ Het lijkt daarom aannemelijk dat deze eerste serie,

27 NNBW X, 293-295. Voor het correcte sterfjaar 1713 i.p.v. na 1717, zie hierna.

28 GAA, PA 812 (Doopsgezind Weeshuis), nr. 2. De voorstelling in H.W. Meihuizen, *Galenus Abrahamsz (1622-1706). Strijder voor een onbepaalde verdraagzaamheid en verdediger van het doperse spiritualisme* (Haarlem, 1954), 123, als zou de oprichting van een Doopsgezind Weeshuis het veelbetekenende antwoord van Galenus Abrahamsz zijn op de stichting van het Collegianten Weeshuis in 1675, is dus onjuist.

29 Voor de op voornaam geklapperde intekenlijsten naar wijknummers met namen der collecteurs, zie: GAA, PA 1120, nr. 631. De naamlijsten in alfabetisch gemerkte kolommen in PA 1120, nr. 217. Het hiermee corresponderende inventarisnummer in J.G. de Hoop Scheffer, *Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, inventaris 2 dln.* (Amsterdam, 1883), is voor PA 1120, nr. 217 niet meer met zekerheid te achterhalen, doordat de desbetreffende, toch al gebrekkige, inventaris van het GAA uitgerekend dit nummer niet verantwoordt in de concordans met De Hoop Scheffer. Voor PA 1120, nr. 631, zie: De Hoop Scheffer, B 554.

30 Cornelia van Bijler begraven (NK) d.d. 3.9.1672 (GAA, DTB 1055, 186). De ban van Abigael Savry in GAA, PA 1120, nr. 125, f. 27. Zij was in Zweden luthers geworden.

31 H.F. Wijnman, *Uit de kring van Rembrandt en Vondel* (Amsterdam, 1959), 91. De schilder werd begraven op 8.10.1672.

naamlijsten met alfabetisch gemerkte kolommen, ontstaan is in april 1672 als eerste vervolg van het eind maart aangenomen financieringsplan. De uitvoering is vermoedelijk door de catastrofale ontwikkelingen van het Rampjaar opgeschort. De tweede serie, intekenlijsten op wijknummer, is eveneens ongedateerd, maar bevat enkele nadere opgaven van ontvangen bijdragen, die gedateerd zijn op 9 juli 1676, het jaar waarin het Doopsgezind Weeshuis op de Prinsengracht daadwerkelijk is opgericht. Uit de aanwezigheid op deze lijst van onder anderen Gerrit Uylenburg, over wie straks meer, moeten we echter concluderen dat de intekenlijst niet later dan 1675 kan zijn ontstaan, toen Uylenburghs kunsthandel failliet ging en hij naar Londen vertrok. Een ander ijkpunt wordt gevormd door Jan Waterpas, die in februari 1675 om zijn socinianisme met de gereformeerde kerk brak en pas in 1689 in het officiële lidmatenregister als doopsgezind werd geregistreerd,³² maar hier reeds intekent voor het Doopsgezind Weeshuis (2e serie: wijk nr. 7).

Om terug te keren tot Abraham de Graaf: in tegenstelling tot 'Susanneken Heppling, huysvrouw van Abram de Graaf' (1e serie uit 1672: kolom 1-B) alias 'Susanna de Graaf' (2e serie uit 1675: wijk 1) staat de wiskundige zelf niet op de lijst. Hieruit zou men kunnen opmaken dat hij minstens sinds 1672 geen band meer met de gemeente had. Het duurde tot september 1680 voordat enkele dienaars der gemeente 'bij 't Lam & de Toren' hem op zijn mogelijke afvalligheid aanspraken. Dit gebeurde bijna een jaar nadat hij een aanstelling had aanvaard tot examinateur der stuurlieden bij de voc en wic.³³ Bij monde van haar voorganger Dr. Johannes de Backer en diaken Abraham Jacobsz Fries werd hem namens de gemeente de gewetensvraag gesteld 'of hij ook nog een broeder bij ons sig aenmerkte.' Hij antwoordde ontwijkend 'geen reden te sien waarom hij geen broeder bij ons soude kunnen blijven.' De broeders hadden hem kunnen vermanen dat zijn stuurlieden op goed bewapende schepen dienden en dat de koloniale compagnieën feitelijk een verlengstuk waren van de Nederlandse staat, maar naar het zich laat aanzien hebben zij hem de confrontatie met het doopsgezinde principe van weerloosheid bespaard. Na met hem nog 'eenige particulariteiten' besproken te hebben, 'isser niet gevonden, nog ook van de dienaars iet voorgesteld, 'tgeen hem de broederschap onwaardig maekte, en derhalve die saek daerbij gelaten'.³⁴ Dankzij deze flexibele opstelling van de gemeente kon Abraham de Graaf tezamen met Susanna Epping op 22 april 1686 in alle gemoedsrust getuige zijn bij de doopsgezinde doop van hun dochter Margrietje.³⁵ De voc is hij tot zijn dood toe trouw gebleven.

³² R.C. Lambour, 'De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710), *Doopsgezinde Bijdragen* 23 (1997), 83.

³³ Aanstelling in okt. 1679, zie: C.A. Davids, *Zeeuwen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815* (Amsterdam, 1985), 399, 403, 457, nt.10.

³⁴ GAA, PA 1120, nr. 174, p. 198, d.d. 5.9.1680.

³⁵ GAA, PA 1120, nr. 213, p. 99.

Toen hij op 11 december 1713 werd begraven, schreef de koster van de Westerkerk in het begraafjournaal vol ontzag: 'vermaart mathematicus en examinateur der stuurlyuden van de Oost-Indische Compagnie'.³⁶

Gerrit Uylenburgh

Gerrit Uylenburgh is de ca. 1625 geboren zoon van Hendrick Uylenburgh, de doopsgezinde kunsthandelaar die voor Rembrandts leven van grote betekenis is geweest. Hij werd op 17 december 1645 gedoopt bij de Waterlands-doopsgezinden 'bij de Toren', waar ook zijn vader lidmaat was.³⁷ Na de dood van zijn vader in 1661 erfde hij diens kunsthandel, die hij een internationale allure wist te geven.³⁸ In verband met zijn huwelijk in mei 1666 met de gereformeerde Elisabeth Juyst wordt Gerrit Uylenburgh in een bekende Rembrandt-biografie aldus gepresenteerd:³⁹

Gerrit [...] had er kennelijk geen moeite mee om contact te onderhouden met Rembrandt toen hij na Hendricks dood in 1661 de zaak van zijn vader overnam. Maar diens strenge religie nam Gerrit niet over. In 1666, toen hij trouwde, was hij overgegaan tot de gereformeerden.

Hoewel hij zijn vijf dochters heeft laten dopen in de gereformeerde kerk,⁴⁰ blijkt de conclusie dat ook hijzelf tot de gereformeerden is overgegaan, niet door de feiten gestaafd te worden. We zullen zien dat de doopsgezinde geschiedenis van Gerrit Uylenburgh weliswaar geen schoolvoorbeeld is van het gewone patroon, maar daar niet principieel van afwijkt. Bij buitentrouw doen zich immers twee mogelijkheden voor.

De eerste mogelijkheid laat zich illustreren aan de hand van twee voorbeelden: de bovengenoemde affaire van Mayke Panten en de gang van zaken met François van Bijler. Uit eerder onderzoek is gebleken dat François van Bijler, een andere bekende figuur uit de kring van Rembrandt, oorspronkelijk doopsgezind is

36 GAA, PA 378. WK, nr. 40, op datum. Vgl. I.H. van Eeghen, 'De leermeesters van Joannes Deutz', *Maandblad Amstelodamum* 54 (1967), 113.

37 H.F. Wijnman, 'Rembrandt als huisgenoot van Hendrick Uylenburgh te Amsterdam (1631-1635) – Was Rembrandt doopsgezind of libertijn?', in: *Uit de kring van Rembrandt en Vondel* (Amsterdam, 1959), 12, 17.

38 S.A.C. Dudok van Heel, 'Het "schildershuis" van Govert Flinck en de kunsthandel van Uylenburgh aan de Lauriergracht te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 74 (1982), 78.

39 G. Schwartz, *Rembrandt: zijn leven, zijn schilderijen* (2e dr., Alphen a/d Rijn, 1987), 317.

40 Dudok van Heel, 'Het "schildershuis"', 89, nt. 44.

geweest.⁴¹ Van zijn 'buitentrouw' in 1658 met de gereformeerde Sara van Loo, waardoor hij in 1668 de zwager zou worden van Rembrandts zoon Titus van Rijn, werd echter door de Waterlanders geen enkel gewag gemaakt. Evenals Mayke Panten had hijzelf reeds de gemeente de rug toegekeerd, zodat van een tuchtmaatregel geen sprake kon zijn.

Wat nu als een doopsgezinde buitentrouw pleegde, maar toch doopsgezind wilde blijven? Wie nu naar aanleiding van het huwelijk van Gerrit Uylenburgh met een gereformeerde en het zelfs gereformeerd laten dopen van zijn kinderen zou denken dat dit onverenigbaar was met het lidmaatschap van een doopsgezinde gemeente, vergist zich. Bij de Waterlanders werd buitentrouw weliswaar ontmoedigd, bijvoorbeeld door de betrokkene af te houden van het eerstvolgend avondmaal, maar verder getolereerd.⁴² Dat de kinderen in het geloof van de moeder werden opgevoed, was een ondeelbaar gevolg van het huwelijk, dat verder geen rol speelde.

Ook voor de sinds 1668 verenigde Vlamingen en Waterlanders is Gerrit Uylenburgh doopsgezind gebleven. De eerste aanwijzing vinden we in het verschijnen van Gerrit Uylenburgh op de bovengenoemde naamlijsten, zowel de eerste naamlijst van 1672 (1-D) als op de intekenlijst van 1675 (wijk nr. 1 van Pieter Adriaansz en Jan ten Cate). Op de intekenlijsten vinden we overigens meer namen uit de doopsgezinde kunstwereld, zoals de graveur Salomon Savry (2e serie: wijk nr. 4), de dichter-etsen Johannes Luyken (2e serie: wijk nr. 12) en de schilder Michiel van Musscher⁴³ (2e serie: wijk nr. 6).

Het meest welsprekende bewijs voor het onafgebroken lidmaatschap van Gerrit Uylenburgh van de doopsgezinde gemeente wordt gegeven door de volgende gebeurtenis. Op 10 augustus 1679 kwamen Willem Bruyn en Antoni Rooleeuw, medeoprichters van het Collegianten Weeshuis, op de dienarenkamer van de doopsgezinde gemeente 'bij 't Lam en de Toren' de boodschap overbrengen dat

41 R.C. Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612-1678) te Amsterdam', *Doopsgezinde Bijdragen* 25 (1999), 136-138.

42 Vgl. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 453. Zie ook het geval van Claes Imesz de Ring (bijlage: IV.B.2) en van Emilia ten Cate (bijlage: IV.2 sub 1).

43 Michiel van Musscher (Rotterdam 1645-1705 Amsterdam) had doopsgezinde ouders, die zich op 7.2.1662 met attestatie van Rotterdam lieten inschrijven 'bij 't Lam' als: 'Jan Jacobsz Musschaert en sijn huisvrouw' (GAA, PA 1120, nr. 11, p. 30). Zijn vader, 'Jan Jacobsz van Musscher op de Haarlemmerdijk, in sijn leven een schilder', werd 26.6.1670 begraven op het kerkhof van de Petruskerk te Sloterdijk in het graf (nr. 21) dat toebehoorde aan collegaschilder Michiel Comans de Oude (GAA, DTB Sloterdijk 74, 78). Hoewel Michiel van Musscher op 31.8.1684 remonstrants werd (GAA, PA 612, nr. 295, p. 176), bleef hij deel uitmaken van het doopsgezinde milieu, zoals onder meer blijkt uit zijn 2e huwelijk in 1693 (ondertr. 17.1, GAA, DTB 698, 13) met Elsje Klanes, die doopsgezind was gedoopt op 29.11.1676 en de weduwe was van Jan Voogd (ex Jacob Jansen Voogd, de doopsgezinde collegiant).

Gerrit Uylenburgh in Engeland was overleden met achterlating van drie kinderen. Met de ooms van de kinderen hadden ze reeds afgesproken om die op te nemen in het Collegianten Weeshuis tegen betaling van f 600 eens plus 1/3 van de inkomsten uit de uitstaande schuldvorderingen van Uylenburgh tot maximaal f 300. Maar de kerkenraad verzocht hen dringend op te houden met hun zorg 'over de kinderen die tot onze kamer en weeshuis behoren'.⁴⁴ Op 17 augustus werd besloten de kinderen op dezelfde voorwaarden in het Doopsgezind Weeshuis op te nemen. Daar vinden we in het weeskinderenboek op 23 augustus 1679 de volgende inschrijving:⁴⁵

1. Anna Maria, oud 12, jaar, dochter van haar overleden ouders *Gerrit Uylenburg onse broeder* en Elisabeth Juyst, die niet in onse gemeente, waardoor op conditie. Uitgegaan uit het huis met goede conditie; bij Prijntje Vorsterman gaan dienen.⁴⁶
2. Abigail, oud 11 jaar, dochter van haar overleden ouder *Gerard Uylenburg wijlen onse broeder* doch Elisabeth Juyst haar moeder is bij de gereformeerde gemeente geweest, en derhalve op conditie in 't weeshuis. Uitgegaan uit het huis met goede conditie; [eind 1689], verdient bij Niesje Bosch onse binnenmoeder.
3. Sara, oud 9 jaar, [...], is 2-5-1691 uit het huis gegaan en zal bij B[arend] Eppenhof wonen, [...].

Besluit

Het vaststellen van de doopsgezinde 'communitieit' van een zeventiende-eeuwer is soms lastiger dan het lijkt. Enerzijds zijn belangrijke bronnen als doop- en aanwijsregisters, slechts vanaf een bepaald tijdstip voorhanden, anderzijds werden zij niet altijd even nauwkeurig bijgehouden. Van de voornoemde Jan Waterpas bijvoorbeeld werd pas in 1689 het lidmaatschap officieel geregistreerd. Van Sibilla Kardinael (bijlage: iv.2), wier huwelijk nota bene werd bevestigd in de doopsgezinde gemeente, heb ik geen doop gevonden. Beiden komen wel voor als lidmaten die in 1675 aan het Doopsgezind Weeshuis hebben bijgedragen. Maar als ik het goed zie, zijn ook de daarbij behorende naam- en intekenlijsten geen volledige afspiegeling van het ledenbestand. Van degenen die wel als dopeling staan geregistreerd, is dit in principe niet meer dan een momentopname, die soms aangevuld of weer-

⁴⁴ GAA, PA 1120, nr. 174, p. 166.

⁴⁵ GAA, PA 812 (Doopsgez. Weeshuis), nr. 37 (weeskinderenboek 1677-1712), f. 75-77, d.d. 23.8.1679.

⁴⁶ In GAA, PA 812, nr. 43 is dit vertrek gedateerd op 1.5.1688.

sproken kan worden door andere bronnen. Hiervan is de buitentrouw, ja zelfs het trouwen in de gereformeerde kerk en het daar laten dopen van kinderen uit de buitentrouw, wel de meest bedrieglijke. Dat er ondanks deze complicaties toch nog iets nieuws te vinden was, is paradoxalerwijs te danken aan dezelfde weerbarstigheid van de bronnen, die een steeds weer hernieuwd onderzoek vergen. Slechts dankzij de vereende krachten achter het huidige onderzoek konden nu ook de Friese wortels en Harlingse verwanten van Sybrandt Hansz Cardinael aan het licht worden gebracht, zoals de volgende genealogische bijlage laat zien.

Bijlage. De familie van Sybrandt Hansz Cardinael

I. Eme Gerritsz (16e eeuw) tr. (Harlingen) N.N.

Uit dit huwelijk drie dochters:

- II.A. His Emesdr. tr. (Harlingen) 1570 **Rogier Jansz de Gavere** (± 1548-1601?), doopsgez. Hij tr. 2e **Geertje Hogaertsdr.**

Uit het 1e huwelijk vier kinderen.

Uit het 2e huwelijk o.a:

- III.1: **Jan Rogiersz de Gavere** (1594-1653), burgemeester van Harlingen 1635-'53.

- II.B. **Syts Emesdr.** tr. 1e (Harlingen) **Jacob de Ring** (Ringh, Rijngh, Rijnck), Waterlands-doopsgezind prediker ald., tr. 2e (Het Bildt) **Claes Dircksz Fynck** (Vinck), wedr. van *Trijn Simons* (schoonvader van haar zoon, zie onder III.B.1).

Uit het 1e huwelijk 6 kinderen, onder wie:

- III.B.1. **Yme Jacobsz de Ring** (alias Ben Israëls), geb. Harlingen 15.11.1574, bierbrouwer en brandewijnstoker 1600, Waterlands-doopsgez. prediker ald., † ald. 10.4.1627, tr. 1e ald. ± 1597 **Jelcke Claeses Vinck** (Fijnck), † vóór 1615, dr. van *Claes Dircksz* en *Trijn Simons*; tr. 2e Hoorn 1615 (ondertr. 28.6) **Grietgen Cornelis**, wed. uit Hoorn; tr. 3e 1626 **Auck Jans**

Uit het 1e huwelijk 6 kinderen, van wie 2 in Amsterdam:

- IV.B.1. **Dirck Iemesz de Ring**, geb. Harlingen 1607/'08, ged. Amsterdam (doopsgez.: 'bij de Toren') 27.2.1640, won. ald. 1635, poorter ald. 15.3.1636, won. Hamburg 1669, varensgezel 1635, stuurman 1636, † na 1669, tr. ald. (stadhuis) 18.2.1635 (ondertr. Harlingen 3.1 oude stijl, ondertr. Amsterdam 3.2; getuige: 'sijn neef *Willem Jansz Koeckebacker*', zie III.C.4) **Trijntje Claeses**, geb. Oudega 1613/'14, won. Amsterdam 1635, dr. van *Claes Arentsz* en N.N.

iv.B.2. Claes Iemesz de Ring, geb. Harlingen 1610/'11, ged. Amsterdam (doopsgez.: 'bij de Toren') 13.2.1633, handschoenenmaker 1649, handschoenenverkoper 1656, † vóór 11.9.1669; tr. 1e ald. (stadhuis) 15.10.1634 (ondertr. 28.9; getuige: *Mr. Sybrand*, zie III.C.1) **Annetje Mattheus** (Matthijs), geb. ald. (jaar onbekend), ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 14.7.1649 (getuige: '*Bastiaan de Clerck en zijn huysvrouw*', zie iv.Cb.1), begr. ald. (NK) 12.3.1652, dr. van *Mattheus N.N.* en *Gierte Arents*; tr. 2e (kerk) 1656 (ondertr. Amsterdam 24.6) **Hendrickje Houtman**, geb. Weesp 1617/'18, geref., won. Amsterdam 1656, † vóór 11.9.1669, dr. van N.N. en *Annetje Pieters*. Uit het 1e huw.: drie hen overlevende kinderen.

6.9.1656 (Reynier Wybrants: Memoriael B): '*Klaes Iemesz de Ring*, alsoo aen een gereformeerde dochter ende in de gereformeerde kerk getrouwt was, is geraden dees tyt van de gemeenschap te onthouden, dat hij goetwillig aennam, en soo voor best verstaat; syn meening was hem by de gemeente te houden, en de naeste reys versocht weder toegelaten te worden' (PA 1120, nr. 116, op datum).

II.C. Ymcke Emesdr tr. (Harlingen) **Hans Sybrandsz Cardinael**, † Harlingen vóór 23.4.1601.

Uit dit huwelijk:

III.C.1. Sybrandt Hansz Cardinael, volgt III.

III.C.2. Yme Hansz (Hansen), geb. Harlingen 1582/'83, won. ald. 1608, schoenmaker, tr. Amsterdam (stadhuis) 1.9.1608 (ondertr. 16.8, getuige: 'sijn broeder *Sybrand Hansz*') **Stijntje Jans**, geb. Alkmaar 1583/'84, won. Amsterdam 1608.

III.C.3. Ytke (Ydtie) **Hanses** (Hansen) **Cardinael**, geb. Harlingen (± 1585?), won. ald. 1608, Amsterdam 1612, † Harlingen vóór 1636, tr. 1e (Friesland?) 1608 (ondertr. Amsterdam pui 21.3.1608) **Pieter Cartenier**, wedr. van *Anneke Lamberts*, geb. Antwerpen 1581/'82, won. Amsterdam sinds 1587, † ald. vóór/in 1612, zn. van *Philippus* en *Lijntje Rijes*, tr. 2e (Friesland) vóór 1616 **Hendrick Olpherts Belida**, geb. ± 1585?, burgemeester Harlingen 1626-'32, † ald. vóór/in 1636, zn. van *Olphert Hendricksz* (geref. predikant te Deteren 1584-'91, Ferwerd 1592-1606, Oudeschans 1606, Finkum 1606-'08, Oostbierum 1609-1619).

Uit het 1e huwelijk: kind, † na 1612.

Uit het 2e huwelijk:

IV.Ca.1. Olphert Hendricksz Belida, ged. Harlingen (Grote Kerk) 19.12.1616, student Franeker (filosofie)

14.1.1633 (promotie in de rechten elders), vroedschap Harlingen 1649-'59 en 1664-'71, conrector 1637 en rector Latijnse school Harlingen 1638-'69, † ald. 1671, tr. Haarlem (kerk) 1639 (ondertr. Harlingen 20.10 oude stijl) **Anneke Sibema**, geb. Haarlem, dr. van *Bouricius*. Uit dit huw. 6 kinderen.

iv.Ca.2. Ymcke (Emmetje) **Belida**, ged. Harlingen (Grote Kerk) 9.1.1620, tr. vóór 1644 **Johan Sibersma**, kunstschilder, beiden † vóór medio 1652.

Uit dit huwelijk:

1. **Hero Sibersma** (Harlingen 1644-1728 A'dam), geref. predikant

III.C.4. Hiske Hanses (Hansen) **Cardinael** alias Moy, geb. Harlingen 1590/'91, won. Amsterdam 1606, doopsgez. (lidmaat 'bij 't Lam' geworden vóór 1641), begr. ald. (Noorderkerk) 29.7.1664; tr. 1e **Lijntgen Harmensz**, † vóór 1618; tr. 2e ald. (stadhuis) 1.7.1618 (ondertr. 16.6) **Willem Jansz Koeckebacker** (tekent: 'Willem Janssen cocken backer'), geb. Keulen 1567/'68, won. Amsterdam: aan de Regulierspoort 1618-'41, doopsgez. (als voren), kokenbakker, begr. ald. (wk) 5.4.1643.

Uit het 2e huwelijk:

IV.Cb.1. Marritje Willems, geb. Amsterdam 1623/'24, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 22.6.1642 (getuige: '*Willem Jansz Koeckebacker en zijn huysvrouw*'), † vóór 1649, tr. ald. (stadhuis) 15.4.1646 (ondertr. 31.3, getuige: *Hiske Hansen*) **Bastiaan de Clerck**, geb. Embden 1620/'21, doopsgez. (Amsterdam: 'bij de Toren'; doop of att. niet gevonden; diaken ald. 1660-'64), kokenbakker, Kohier 1674 (200e penning) f 35, begr. ald. (Noorderkerk) 4.11.1675, zn. van *Joost* en N.N. Hij tr. 2e **Anneke Roelofs**, 3e **Marritje van Eijck**, wed. van *Andries Pietersz Hesseling*. Uit het 1e huw. een kind.

III. Sybrandt Hansz Cardinael, geb. Harlingen 1578, won. Amsterdam sinds 1605, Nieuwe Nieuwstraat in 'de drie Vergulde Oschoofden' (nu nr. 20) 1631-'47, doopsgez. (verliet enige jaren vóór 1616 de Waterlandse gem. 'bij de Toren', werd vóór 1641 lidmaat van de gem. der Vlamingen 'bij 't Lam'), landmeter, sterren-, zeevaart- en wiskundige, docent Nederduytsche Academie 1617-'18, particulier schoolhouder, gezworen wijnroeier 1620-'23, Kohier 1631 (200e penning) f 10, begr. ald. (O.Z. Kapel) 26.11.1647; tr. ald. (stadhuis) 28.8.1607 (ondertr. 11.8) **Levijntje Panten**, geb. Harlingen 1586/'87, doopsgez. (als voren), continueerde de school in de Nieuwe Nieuwstraat 1647-'64, begr. ald. (O.Z. Kapel) 24.5.1664, dr. van *Levinus* en *Martijntje van Leeden*.

Uit dit huwelijk zes dochters:

- iv.1. Levijntje** (Livina), geb. Amsterdam 1610, begr. ald. (O.Z. Kapel) 2.10.1691; tr. 1e ald. (stadhuis) 22.1.1645 (ondertr. 5.1) **Jan Pietersz Bruyningh**, wedr. van *Hillegont Pieters Moutmaker*, geb. ald. 1599/1600, ged. ald. (doopsgez.: 'bij de Toren') 14.12.1625, lakenkoopman, kunstverzamelaar, opdrachtgever van Rembrandt, begr. ald. (ok) 3.11.1646, zn. van *Pieter Cornelisz Cater* en *Catryne Jans Bruyningh*; tr. 2e ald. (stadhuis) 11.6.1651 (ondertr. 27.5) **Jacob Colvenier**, wedr. van *Margrieta Moerbeek*, geb. Haarlem 1602/'03, ged. Amsterdam (doopsgez.: 'bij 't Lam') 26.3.1645, grograinier 1651, azijnmaker 1672, won. Nieuwe Nieuwstraat in 'de drie Osschoofden' (nu nr. 20) 1670-'92, huisheer ald. van de bekende antitrinitariër *Daniel Zwicker*, begr. ald. (O.Z. Kapel) 2.2.1692, zn. van *Vincent* en N.N.
- iv.2. Siebeltje** (Sibilla), geb. Amsterdam 1618/'19, doopsgez. (doopgetuige 'bij 't Lam' 22.3.1648, contribuante aan het op te richten Doopsgezind Weeshuis 1672), begr. ald. (O.Z. Kapel) 11.3.1681, tr. ald. (stadhuis) 16.12.1640 (ondertr. 16.11 en bevestiging 'bij 't Lam' 2.12) **Hendrik ten Cate**, geb. Borne 1616/'17, ged. Amsterdam (doopsgez.: 'bij 't Lam') 19.6.1639 (als 'Hendrick Hendricksz'), poorter ald. 7.8.1641, linnenfactor 1641, bierbrouwer 1656-'60, begr. ald. (Noorderkerkhof) 12.9.1673, zn. van *Hendrik Gerritsz* en *Hendrikje Jans*.

Uit dit huwelijk:

- Emilia ten Kate**, geb. Amsterdam 1646/'47, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 7.2.1666 (getuigen: haar moeder *Sibilla Cardinael* en haar zuster *Hendrina*), won. doopsgez. hofje De Hoeksteen 1726, begr. ald. (Leidse Kerkhof) 3.3.1726; tr. ald. (nk) 12.8.1687 (ondertr. pui en kerk 25.7) **Johannes Bogaart** (Bongaart, tekent: Boogart), geb. Harderwijk 1660/'61, gereformeerd, poorter Amsterdam 18.8.1687, chirurgijn, begr. ald. (Leidse Kerkhof) 25.8.1700 (onverm.), zn. van N.N. en *Sara van Mammer(d)en*.
- Hendrina** (Henriëtte) **ten Kate**, geb. Amsterdam 1647/'48, doopsgez. (doopgetuige van haar zusters *Emilia* en *Judith* 'bij 't Lam'), begr. ald. (wk) 8.5.1679, tr. Sloten 11.10.1676 (ondertr. Amsterdam 26.9) **Moesman Dop**, geb. Amsterdam 1646/'47, student Athenaeum Illustre 1666/'67, Leiden 20.11.1667, promotie Doctor Med. ald. 24.11, medeoprichter te Amsterdam van het kunstgenootschap 'Nil Volentibus Arduum' 1669, waarvan lid tot 15.6.1677, begr. ald. (wk) 21.4.1678, zn. van *Lubbert* en *Lysbeth Jans*.
- Judith** (Judick) **ten Kate**, geb. Amsterdam 1649/'50, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 7.2.1666 (getuigen: haar moeder *Sibilla Cardinael* en haar zuster *Hendrina*), † Haarlem 22.7.1726, tr. 1e Buiksloot 21.4.1669 (ondertr. Amsterdam 6.4) **Guilliam de Rijck**, geb. St. Anna ter Muijden 1642/'43, won. Amsterdam 1657, poorter ald. 15.6.1674, oogmeester, student Athenaeum Illustre ald., promotie Dr. Med. Harderwijk 11.9.1674, begr. Amsterdam (ok) 17.1.1676, zn. van *Guilliam Adriaansz*, oogmeester, en *Francina Landsheer*; tr. 2e ald. (stadhuis) 21.9.1681 (ondertr. 5.9) **Rembrandt**

Brantsteen, wedr. van *Anna Haegmans*, geb. Haarlem, luthers, won. Haarlem, garentwijnder, fabrikteur, faillissement 1704, begr. ald. (Grote Kerk) 11.6.1715.

4. **Sybrand ten Kate**, geb. Amsterdam 1650/'51, boekhouder 1678, schoolmeester 1685, † na 15.3.1721, tr. Aalbertsberg (Bloemendaal) 20.4.1678 (ondertr. Amsterdam 1.4) **Aagje van Engelen**, geb. Amsterdam 1654/'55, begr. ald. (Leidse Kerkhof) 15.3.1721 (onverm.), dr. van *Gerrit* en *N.N.*
5. Kind, begr. Amsterdam (O.Z. Kapel) 9.7.1652.

- iv.3. Catalijntje**, geb. Amsterdam 1620/'21, begr. ald. (Noorderkerk) 5.10.1680, tr. ald. (stadhuis) 18.6.1651 (ondertr. 27.5) **Jan Hendriksz Glazemaker**, geb. ald. 1619/'20, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 22.6.1642, glazemaker 1651, vertaler sinds 1643, o.a. van Descartes en Spinoza, Kohier 1674 (200e penning) *f* 35 en voor de Erven van Mr. Sybrandts weduwe *f* 15, begr. ald. (Noorderkerk) 5.12.1682, zn. van *Hendrick Jansz* en *Sibbeltje Hendricks*.

Uit dit huwelijk:

1. **Sibilla Glazemaker**, geb. Amsterdam na 1651, ged. ald. (doopsgez.: 'Lam & Toren') 9.2.1687, begr. ald. (Noorderkerk) 27.2.1699. Ongehuwd.

- iv.4. Martijntje**, geb. Amsterdam ±1622, ged. ald. (doopsgez.: 'bij de Toren') 9.3.1642, begr. ald. (O.Z. Kapel) 24.8.1645. Ongehuwd.

- iv.5. Ytje**, geb. Amsterdam ±1623, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam', getuigen: de ouders) 22.10.1645, begr. ald. (O.Z. Kapel) 7.7.1691; tr. 1e ald. (stadhuis) 27.10.1647 (ondertr. 5.10) **Jan Koerten** (Courten), geb. ald. ±1623, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 17.1.1644, lakenwinkelier, † ald. 1651, zn. van *Jan* en *Trijntje Lubberts Bus*; tr. 2e ald. (stadhuis) 30.3.1659 (ondertr. 14.3) **Zacharias (de) Rosijn**, wedr. van *Hendrickje van Gogh* en *Mayke Jans van Poperinge*, geb. Utrecht, doopsgez. (doopgetuige Amsterdam 'bij 't Lam' sinds 19.10.1636), winkelier, Kohier 1674 (200e penning) *f* 35, begr. ald. (NK) 14.5.1682.

Uit het 1e huwelijk:

1. **Joanna Koerten** (Amsterdam 1650-1715), bekend schaarkunstenaar (NNBW, x, 478).

- iv.6. Tanneke**, geb. Amsterdam 1624/'25, ged. ald. (doopsgez.: 'bij de Toren') 15.12.1647, begr. ald. (Karthuizer Kerkhof) 15.2.1681, tr. ald. (stadhuis) 14.2.1655 (ondertr. 21.1) **Isaak van Vrede** (Vreden), geb. ald. 1632, ged. ald. (doopsgez.: 'bij 't Lam') 23.9.1653, winkelier, diaken 'bij 't Lam' 1662-'64, lidmaat 'de Zon' 1664 en 'de Kleine Zon' 1674, beroepen naar Gouda 1678 als leraar der Lamisten, † Gouda na 1678, vóór 1681, zn. van *N.N.* en *Jannetje Jans van Poperinge* (zuster van *Zacharias Rosijn's* 2e vrouw *Mayke Jans van Poperinge*, onder iv.5; *Zacharias* was als oom *Isaaks* ondertrouwgetuige).

Uit dit huwelijk:

1. **Levina van Vrede**, geb. Amsterdam 1657/'58, ged. ald. (doopsgez.: 'Lam & Toren') 8.9.1680, begr. ald. (Noorderkerk) 6.2.1720 (4e kl.), tr. ald. (stadhuis) 24.11.1686 (ondertr. 1.11, getuige: *Ida Kardinael*, rv.5) **Gijsbert Gerritsz van Grieken**, geb. ald. 1651/'52, ged. ald. (doopsgez.: 'Lam & Toren') 17.9.1679, poorter ald. 23.12.1687, kistenmaker 1680, schipper op Zaandam 1718-'27, begr. ald. (Noorderkerk) 12.5.1727 (4e kl., declarant 9.5: *Sybrant van Vrede*), zn. van *Gerrit Pietersz* en *Marritje Cornelis*. Hij hertr. Sloterdijk 1722 (ondertr. 26.6) **Sara de Koker**, wed. van *Roelof Verweij* en *Anthony Comes*, begr. Amsterdam (NK) 6.1.1728 (4e kl.).
2. **Sybrand van Vrede**, geb. Amsterdam ±1660, ged. ald. (doopsgez.: 'Lam & Toren') 28.9.1681 (getuige: *Jacob Colvenier*, zie sub rv.1), won. Gouda 1685, poorter Amsterdam 29.1.1686, blikslager, † na 9.5.1727, tr. Gouda 1685 (ondertr. Amsterdam 23.2) **Francijntje de Potter**, won. Gouda 1685, Amsterdam 1686, begr. ald. (Leidse Kerkhof) 18.11.1714, dr. van *Pieter* en N.N.
3. **Isaak van Vrede**, geb. Amsterdam 1664/'65, ged. ald. (geref.: OK) 28.6.1686, poorter ald. 27.12.1687, tinnengieter, begr. ald. (Leidse Kerkhof) 29.5.1753 (onverm.), tr. 1e ald. (NK) 19.5.1686 (ondertr. 11.5, getuige: *Sybrand ten Cate*) **Hilletje** (Helena) **Vroom**, geb. ald. 1662/'63, begr. ald. (St. Antonies Kerkhof) 16.6.1688, dr. van *Hessel* en N.N.; tr. 2e ald. (NK) 3.7.1689 (ondertr. 18.6) Clara van Nas, geb. Middelburg 1678/'79, † na 5.2.1721, dr. van N.N. en *Ariaentje van Kempe*.

Pieter Leendertsz: *Vrugten der eenzaamheid*

Een 18e-eeuwse quaker tussen de doopsgezinden

Bij een inventarisatie van mijn bibliotheek kwam ik het volgende werk tegen:

[N.N.]: *Vrugten Der Eenzaamheid, Dewelke in en onder het Nederdalen, van den stillen en zagten dauw des Heemels, den dauw van Gods Liefde en Genade, die in Jesus Christus onzen Heere is, geschreeven en Vergadert zyn. Waar agter by gevoegt zyn, eenige Briven [sic] in Antwoord, geschreven aan een Vriend in Noord-Holland.* Gedrukt voor den Autheur, en zyn te bekoomen te Haarlem, by C.H. Bohn. Boek en Papier Verkooper in de Groote Houtstraat. MDCC LXVI. In 8°, [1], 226 pag. (laatste blz. ontbreekt of ontbreken).

Zoals de titel aangeeft, is het een sterk bevindelijk, piëtistisch werk. Aan het eind van het eerste gedeelte (*Vrugten der eenzaamheid*, p. 1-147, door hemzelf ‘zendbrief’ genoemd) meldt zich de auteur: ‘Pieter Leenders, gebooren in Cleef 1678, den 13de der eerste maand’, dus de man was al 88 jaar toen hij dit werk in eigen beheer uitgaf. De bijgevoegde *Brieven geschreven aan een vriend, in Noord-Holland in antwoord op de zyne* (p. 149-226 [en verder]) zijn geschreven in Haarlem tussen 13 november 1757 en 1765. Ze zijn in een afwijkende letter en met een andere lay-out gedrukt. De *Vrugten der eenzaamheid* zijn niet gericht tot vrienden, maar tot iedere ‘bekommerde’ (121).¹

Tot nu toe heb ik geen spoor van dit boek kunnen ontdekken, wel van de auteur. Een goed aanknopingspunt biedt Kannegieter, *Geschiedenis van de vroege Quakergemeenschap*,² waarin op p. 260-265 Pieter Leendertsz besproken wordt. Een andere bron is het onlangs verschenen proefschrift van Kees Smit, *Pieter Langendijk*.³ Aan beide werken ontleen ik het volgende.

1 Aangezien de voorlaatste (complete) brief in mijn exemplaar eindigt met het jaar 1765, waarna er nog een lange brief volgt, zal er vermoedelijk niet veel aan de tekst ontbreken.

2 J.Z. Kannegieter, *Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam 1656 tot begin negentiende eeuw* (Amsterdam, Haarlem, 1971).

3 C.G.M. [=Kees] Smit: *Pieter Langendijk. Een wetenschappelijke proeve op het gebied der letteren* (Nijmeegse diss., uitg. Hilversum, 2000). Ik dank prof.dr. Piet Visser voor het signaleren van deze studie in verband met Leendertsz.

VRUGTEN
DER
EENZAAMHEID,

Dewelke in en onder het Neder-
daalen, van den stillen en zagten
dauw des Heemels, den dauw
van Gods Liefde en Genade,
die in Jesus Christus onzen
Heere is, geschreeven
en Vergadert zyn.

Waar agter by gevoegt zyn, eenige Bri-
ven in Antwoord, geschreven aan
een Vriend in Noord-Holland.

Gedrukt voor den Auteur, en zyn te
bekoomen te HAARLEM,
by C. H. B O H N.
Boek en Papier Verkoopster in de Grootte
Houtstraat.

M DCC LXVI.

Leendertsz en de familie Nieuwenhuyse

Pieter Leendertsz.⁴ had zich aangesloten bij de quakers; via de familie van zijn eerste en zijn tweede vrouw verkeerde hij in doopsgezinde kringen. Als middenstander verhandelde hij zijden stoffen, terwijl zijn eerste vrouw Marijtje (doorgaans aangeduid als Maria) Nieuwenhuyse⁵ een linnenwinkel dreef. Zij was sinds 1705 weduwe van Jacques van Elslandt, met wie zij in 1692 getrouwd was: uit dit huwelijk werd een zoon geboren, Gilles van Elslandt, die op latere leeftijd ‘innocent’ [=zwakzinnig] werd.⁶ Leendertsz huwde deze weduwe in 1709. Maria Nieuwenhuyse was een tante van de blijspeldichter Pieter Langendijk,⁷ die zelf geen quaker was, maar misschien wel de invloed van dit genootschap onderging, hetgeen zou kunnen blijken uit het feit dat hij zich pas op zijn sterfbed liet dopen door een doopsgezind predikant. De quakers hadden immers de doop afgeschaft.⁸ De handel van Leendertsz. en zijn eega floreerde niet; uit bezorgdheid voor de toekomst van haar zoon had Maria de curatele voor hem geregeld via o.a. Pieter Langendijk en de doopsgezinde Amsterdammer Christiaan van Eeghen; later, vlak vóór haar dood, opnieuw, door de doopsgezinde leraar Joost Daams en Lambert Overbeek, beiden Haarlemmers.⁹ Zij overleed in 1740. In 1745 hertrouwde Leendertsz. met een nicht van Maria: Margaretha Nieuwenhuyse, uit Enschede.¹⁰

De quakers

Pieter Leendertsz. diende zijn leven lang het genootschap der quakers – tegenwoordig internationaal aangeduid als *Religious Society of Friends* –¹¹ met volle toewijding. In 1727 werd hij de opvolger van Jan Claus (1641-1729) als *princeps quakerorum*¹² in Nederland. De quakers vormden een nieuw genootschap, dat zich in 1655 in Amsterdam had gevestigd en in 1677 een behoorlijke groep vertegen-

4 De naam wordt ook gespeld als Leendertsz, Leendertz, Leendertse en Leenderse. Met Kannegieter kies ik voor de eerste schrijfwijze.

5 Ook deze naam wordt verschillend gespeld: Nieuwenhuyse, Nieuwenhuysen, Nieuwenhuys, soms met ij. Ook hier Kannegieter volgend, kies ik voor de eerste naamsaanduiding.

6 Zie verder over de genealogie van de familie Nieuwenhuyse: Smit, *Pieter Langendijk*, 322.

7 Langendijks vader Arent was getrouwd met Anneke Luyckes (Lucasdochter) Nieuwenhuis (Smit, *Pieter Langendijk*, 18).

8 Smit, *Pieter Langendijk*, 16 en 24.

9 Kannegieter, *Geschiedenis*, 263.

10 Smit, *Pieter Langendijk*, 168.

11 Zie: Oxford Dictionary of the Christian Church, s.v. *Friends, Society of* –, waaraan ik het een en ander heb ontleend.

12 Smit, *Pieter Langendijk*, 22.

woordigde: in dat jaar werd de jaarlijkse vergadering opgericht, in tegenwoordigheid van George Fox en enkele andere Engelse quakers. Zoals men weet, vormden de quakers in de samenleving een groep apart: ze weigerden de eedsaflegging en militaire dienst, betaalden geen tienden, accepteerden geen gezag als dat in conflict kwam met hun innerlijke richtsnoer en verzetten zich tegen elke vorm van lippendienst. Kannegieter wijst op een zwakke stee van het quakerisme: 'de hoge eisen, onder andere de negatie van alles wat naar liturgie en conventie zweemde, de stille ontvankelijkheid voor de inspraak van de Geest, die het stelde'.¹³ Het genootschap kwam in ons land slechts in enkele steden voor, ging geleidelijk achteruit en raakte bij ons op de achtergrond aan het eind van de 18e eeuw.¹⁴

Kannegieter vermeldt verder dat de quakers 'uit verlangen naar stichting, preek, exegeze, kerkgezag, godsdienstonderwijs aan de kinderen ... hun toevlucht zochten bij het oude, vertrouwde Mennonisme'.¹⁵ Nagenoeg alle quakers werden doopsgezind. 'Alleen sterke karakters zoals Pieter Leendertsz. wisten stand te houden. Middelmatig spreker, die hij was, bleek hij niet in staat de stroming, die zich in zijn stad [=Haarlem] openbaarde, in andere banen te leiden'.¹⁶ In Haarlem vormden de doopsgezinden immers een hechte, welvarende groep en de quakers waren aanzienlijk minder in getal; ze hadden niet eens een eigen gebouw voor hun erediensten.¹⁷ Zodoende kwam Leendertsz. er alleen voor te staan, hij was de laatste quaker van Haarlem.

Leendertsz' verdere leven

Kannegieter verstrekt verder vrij veel gegevens over het leven van Leendertsz. Deze bleef, zoals gezegd, de contacten met de quakers onderhouden en organiseerde in zijn huis samenkomsten voor hen. Daarnaast ontving hij in 1752 drie afgezanten van de London Yearly Meeting in Haarlem, die hem typeerden als 'a religious man of good repute'. Ook later (1757) kreeg hij bezoek van Engelse quakers. Zij vonden hem echter sterk verouderd en oordeelden hem 'so enfeebled as to be entirely unfit for the service of interpreting'.¹⁸ Echter, slechts na krachtig aandringen wist men Leendertsz. in 1758 ervan te overtuigen dat hij terug moest treden. Wel ontving hij in 1770 nog bezoek van bevriende Engelse quakers, bij

13 Kannegieter, *Geschiedenis*, 261.

14 Smit, *Pieter Langendijk*, 23-24.

15 Kannegieter, *Geschiedenis*, 261.

16 *Ibidem*.

17 Smit, *Pieter Langendijk*, 26.

18 De bron van deze Engelse teksten wordt genoemd bij Kannegieter, *Geschiedenis*, 264.

Overlijdensbericht van de auteur, mij beschikbaar gesteld door de Archiefdienst voor Kennemerland.

welke gelegenheid ook Nederlandse vrienden aanwezig waren, die zich tijdens het samenzijn eerbiedig gedroegen.¹⁹ Hij overleed begin augustus 1771 en werd in de Nieuwe kerk te Haarlem begraven.²⁰

Aanvullende gegevens uit het onderhavige boek

De vrugten der eenzaamheid verschaffen ons, zij het zijdelings, nog wat nadere informatie over de auteur. Al in de eerste brief van 1757 blijkt dat hij blind is (149);²¹ de brieven die hij van anderen krijgt, laat hij zich voorlezen (182). Hij weet, met de apostel, wat het is om overvloed te hebben en gebrek te lijden (20). Verderop komt voortdurend zijn zwakke gezondheid naar voren. Hij lijdt onder de strenge winter van 1762/'63 en klaagt op p. 203 (anno 1763) over een scherpe pijn in de linkervoet. Eenmaal balanceert hij op de rand van de dood, 'de Omstanders meenden dat ik al uyt de tyd was' (110), maar hij herstelt wonderwel. Gaandeweg realiseert hij zich 'dat myn eenzaam en Pellegrims Wegje nu haast ten eynde zal gekomen zyn' (195).

19 Kannegieter, *Geschiedenis*, 265.

20 Met dank aan Rob Plasschaert, bibliothecaris van de Archiefdienst voor Kennemerland te Haarlem, die mij dit gegeven verschaftte.

21 De nummers bij de citaten verwijzen naar de pagina's in het onderhavige boek.

De eerste en tweede brief van het tweede deel zijn gericht aan J.D.; de dertiende aan G.K. Op p. 151 is sprake van *de W.M.*:²²

Zeer Lieve en Waarde vriend, J.D. ik heb U Brief wel op zyn tyd ontvangen, die my zeer lief en aangenaam was; te meer om dat ik onder het hooren leezen, eene inwendige Simpatie, of een overeenkominge na het beste deel, het welke Maria verkoren had, en inwendig, in myn gevoelende [sic], het welke een groote blydschap voor myn was; te meer, om dat ik hoor en merkte, dat de W.M. en nog eenige weinige begerig waaren, om mede in het Voetspoor der schaapen, der medegezellen Christi te treden [enz.].

De brieven worden via de beurtschipper bij Leendertsz. bezorgd, dus de geadresseerde J.D. woont in een andere plaats. Dit wordt bevestigd door een opmerking in de zevende brief dat J.D. een brief van Leendertsz. heeft 'gezonden of gegeven aan de Vrienden te Twisk en te Abbekerke'. Volgens prof.dr. Piet Visser 'zou J.D. wel eens de Amsterdamse doopsgezinde leraar Jeme, of Joannes Deknatel kunnen zijn, die o.a. met de Hernnhutters en Von Zinzendorf bijzondere banden aanknoopte. Deknatel was ook uit bijzonder bevindelijk hout gesneden, wat mogelijk een "circumstantial" gegeven is dat beiden met elkaar zou hebben kunnen verbinden'.²³

Verder gaan de brieven uitsluitend over Leendertsz.' innerlijke gesteldheid en de geestelijke weg die hij bewandelt. Nergens komt bijvoorbeeld zijn overleden of zijn tweede vrouw ter sprake; evenmin zijn handel.²⁴

In zijn brieven is hij aanvankelijk alleen maar ingekeerd en op zichzelf teruggevoerd, later voelt hij zich geroepen om aan anderen te schrijven:

ik hoorde een stille en zachte stemme in het binnenste van my/ die tot my zeide/ Schryf aan alle Menschen/ zonder onderscheyd/ of aanzien des Persoons: en Voornamenelyk aan alle die geene/ die haar bekommeren/ over de breuke Jozeph's (121).²⁵

²² Wat met de afkorting W.M. bedoeld wordt, is mij niet duidelijk.

²³ Brief aan ondergetekende van 17 april 2001. I.v.m. Deknatel wijst Visser op een doctoraalscriptie van J.P. Jacobszoon uit 1970 (aanwezig in de Doopsgez. Bibl. van de UBA).

²⁴ Dit geldt overigens voor de meeste in druk uitgegeven, bevindelijke brieven die mij onder ogen kwamen: deze gaan nu eenmaal niet over koetjes en kalfjes. Uit eigen lectuur ken ik de piëtistische brieven van Jan Luyken, Gerhard Tersteegen, Samuel Rutherford, George Trosse, W. à Brakel, Sicco Tjaden, J. van Lodenstein en diverse anderen. De gegevens over het alledaagse leven van de auteur zijn in deze werken met een lantaartje te zoeken. Dergelijke brieven zijn uit de aard der zaak met een ander doel geschreven.

²⁵ De 'breuke Jozeph's' is niet bekend in de *taale Kanaäns*, het taalgebruik van het gereformeerd piëtisme (mededeling ds. W.J. op 't Hoff, Nederhemert aan ondergetekende, 17-6-2001). Met deze term zal wel bedoeld worden: 'het uitverkoren volk'. Zou de uitdrukking typerend voor de quakers zijn? Zie over de *taale Kanaäns* verder in dit artikel: Taalgebruik.

Voortdurend roept hij op tot volharding op de ingeslagen weg, ook al krijgen Leendertsz en de geadresseerden vaak weinig erkenning (46/47). Tot de andersdenkenden zegt hij:

ô Gy kinderen der Menschen/ het zy ook wie gy zyt ziet voor u/ wat gy doet; want zo wanneer gy een/ van deeze zyne minste/ die in hem geloven aanroert/ zo roert gy zyn Oogappel aan; ende de Heere/ wiens Oogappel gy aanroert/ zal U bestraffen (107).

Leendertsz. dringt erop aan, vast te houden aan de eigen identiteit, 'want de Heere en wil niet dat wy met Linnen en Wolle te zamen geweven/ zullen gekleed gaan; of dat wy anderen daar mede zullen kleden' (117). Verschillende passages of formuleringen uit de *Vruchten der eenzaamheid* komen ook voor in de *Brieven*.

Rest mij nog te vermelden dat Leendertsz. in zijn brief van 28-1-1760 uitvoerig een droom beschrijft (161-164), waarin hem het smalle wegje wordt duidelijk gemaakt dat hij zal moeten bewandelen: 'want door Nauwe, Smalle, Eenzame, en Onbekende Wegen, wil God zyne Name bekend maaken' (164).

Taalgebruik

De taal waarvan Leendertsz. zich bedient, heeft enerzijds veel overeenkomst met de *taale Kanaäns*,²⁶ maar ze wijkt in bepaalde opzichten af van de taal die men tegenkomt bij 18e-eeuwse piëtistische egodocumenten.

Zo hebben de woorden *stil*, *stilheit* e.d. een hoge frequentie:

* Daarom ô Gy Eylanden/ gy Kinderen der mensen/ gewend u aan den Heer en zyt stille/ ja zyt stille den Heere/ dan zo zult gy zien en bevinden/ nevens de Gelovige van Outs/ niet alleen dat uwe sterkte/ in stilheid/ en in vertrouwen zal zyn/ maar dat gy ook in die stilheid en vertrouwen van den Heere stil en zagjes zult opgebouwt worden (&c.) (24).

* (...) mijn herte was steeds in stilheit op den Heere wagtende. Ja, ik ging dagelyks met de Propheet des Heeren/ na mynen Wagtoorn/ na de Stille Wagtplaats myner ziele (113).

Vaak komt *stil* voor in combinatie met *zagte suyzing*:

* My aangaande/ het is my goed na by U ô God te zyn; want by u is het leeven/ in een stille zagte zuyzing (28).

* ô Lieve Vrienden/ en laten wy ons dog niet nederbuygen voor iets dat minder is/ dan dit Stille en Sagte Zuyzen des Heeren/ daar in de Heere zomtyds tot ons/ zyne arme kinderkens/ die in zynen Heyligen Naame geloven/ komt te verschynen (...) en komt aldus tot ons te zeggen: Vreest niet ô Gy Wormptje Jacobs (67).

²⁶ Zie bijv. August Langen, *Der Wortschatz des Deutschen Pietismus* (2e dr., Tübingen, 1968) en C. van de Ketterij, *De weg in woorden* (Assen, 1972).

Het veelvuldig gebruik van het woord *licht* bij een quaker spreekt voor zich. In haar dissertatie *Het inwaartsch licht bij de Quakers*²⁷ stelt Gerardina van Dalfsen: 'Het meest bekend als Quakerterm is de aan het Johannesevangelie ontleende term "het Licht". Deze komt in drie verschillende verbindingen voor: als "innerlijk Licht" (*inner Light*), "Inwendig Licht" (*Light within*) en "Inwaartsch Licht" (*Inward Light*) ... Inwaartsch wil zeggen, dat het Licht in den mensch, maar ook buiten den mensch is; dat het dynamisch is en den mensch bereikt; dat er een actie van uitgaat, die ten gevolge heeft, dat ook in den mensch het licht gaat schijnen. En hierbij moet in het oog worden gehouden, dat met "het Licht" de levende en aanwezige Christus wordt aangeduid'.²⁸

Het gebruik van dit woord bij Leendertsz. zou een afzonderlijke studie kunnen verdienen. Ik geef slechts enkele citaten:

* Het pad der rechtvaardigen (...) is een schynend en lichtend Licht/ verlichtende een iegelyk mensch komende in de Wereld/ en alle die daar op acht geeven/ als op een lichtend Licht/ schynende in de Duysternisse haares herten/ die en zullen in de Duysternisse/ zeide de Heere Jezus/ niet blyven/ maar zy zullen het Licht des Levens ontvangen/ en alzo zullen zy een Licht in den Heere zyn; (10).

* (...) Gods wonderbaarlyk Licht/ in het welk geen verandering noch schaduwe van omkeeringe en is (25).

* daarom Lieve Vrienden laat ons agt geeven op het Licht der Genade Gods, het welk in ons is: dan zo zullen wy Kinderen des Lichts worden, en in dit zyn Heylig en Goddelyk Licht, het Licht Christi, zyns Zoons, 't welk hy in onze herte gegeven heeft, zullen wy het Licht zien (195).

Opvallend is het gebruik van *weyde vinden* in de zin van 'gesticht worden':

* (...) en alzo zullen zy dagelyks hoe langs hoe meer weyde vinden in hem, die de zoete weyde des vredes ende des Levens is (12).

* (...) zo zal ons/ na ons gelove/ ons ook geschieden/ en wy zullen dan dagelyks uyt/ en ingaan/ en Weyde vinden (93).

Op het verdere woordgebruik kan ik in het kader van dit kleine artikel niet ingaan.

Tot besluit nog een verzoek aan de lezers van dit tijdschrift: mijn (enig bekende) incomplete exemplaar eindigt, zoals aangegeven, bij p. 266. Gaarne zou ik weten of iemand een ander exemplaar van dit boek weet te traceren. Voor nadere gegevens houd ik mij gaarne aanbevolen.

27 G.L. van Dalfsen, *Het inwaartsch licht bij de Quakers* (Zeist, 1940).

28 Van Dalfsen, *Het inwaartsch licht bij de Quakers*, 9 en 135-192.

De weefzolder van het doopsgezinde weeshuis aan de Prinsengracht in Amsterdam

‘Ook is de weeverij, veele jaaren, in ’t Huis geoefend, zo sterk, dat de meeste, zo niet alle de jongens, tot Weevers, werden opgeleid: ’t welk ook, al sedert lang, t’eenemaal afgeschapt is’, aldus Wagenaar in zijn beschrijving van het doopsgezinde weeshuis op de Prinsengracht in Amsterdam.¹

Aangezet door Wagenaars mededeling en in de wetenschap dat doopsgezinden nauw betrokken waren bij de textielindustrie in Amsterdam, ben ik een onderzoek begonnen naar de geschiedenis van deze weverij. Het resultaat staat in dit artikel, waarin een beeld zal worden geschetst van het ontstaan en het functioneren van de weefzolder in het doopsgezinde weeshuis in Amsterdam in de periode 1677-1703.² De aanwezigheid van een weverij in dit weeshuis staat niet op zichzelf. Er zijn meer voorbeelden bekend van werkplaatsen die in een weeshuis waren ingericht en die vervolgens werden verpacht.³ De vraag hoe deze weverij zich verhiel tot andere weeshuiswerkplaatsen, zal hier niet aan de orde komen.

De geschiedenis van het weeshuis begon op 25 januari 1676, toen Herman Gerritsz Blaupot namens de verenigde Waterlandse en Vlaamse doopsgezinde gemeente ‘bij ’t Lam en Toren’ uit de boedel van Isaack Fouquier een huis en erf, alsmede een grote tuin, stalling, wagenhuis en orangerie met hun erven kocht.⁴ Tevens kocht hij uit deze boedel vier huizen in de Kerkstraat, die achter aan het huis op de Prinsengracht grensden, waarvoor in totaal 25.550 gulden betaald

1 J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoulen, schutterye, gilden en regeeringe*, deel II (Amsterdam, 1764), 338.

2 De belangrijkste bronnen voor dit artikel zijn de notulen en het kasboek van het weeshuis (archief 812) en de notulen van de Doopsgezinde Gemeente (archief 1120) in het Gemeentearchief van Amsterdam.

3 S. Groenveld, ‘De Republiek der Verenigde Nederlanden en haar wezen, ca. 1572-1795’, in: J. Dane, ed., *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum, 1997), 212.

4 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Rechterlijk Archief 5061/2171, f. 157-157v. De huidige nrs: 1011-1017.

Het doopsgezinde weeshuis op de Prinsengracht, tekening van H.P. Schouten, aanwezig op het Gemeentearchief van Amsterdam.

moest worden.⁵ Dit geld was niet direct voorhanden en er werd besloten om een collecte te houden; met dit doel werd in de gemeente een stuk voorgelezen, waarin deze, naar het blijkt overhaaste, aankoop werd toegelicht.⁶ Uit dit stuk komt niet alleen naar voren dat het huis met zeer weinig kosten als weeshuis geschikt gemaakt kon worden, maar ook dat de prijs die voor het huis betaald moest worden, zodanig laag was dat de gemeente voor dit bedrag zelf nooit een nieuw weeshuis had kunnen laten bouwen.⁷ Een half jaar later werden uit het college van diakenen de

⁵ GAA, Rechterlijk Archief 5061/2171, f. 157v-158v. Voor het huis etc. op de Prinsengracht werd 19.270 gulden betaald, voor de vier huizen in de Kerkstraat 5280 gulden, elk huis kostte 1320 gulden.

⁶ GAA, Archief 1120/173 (30 januari 1676). Uit de notulen van 25 januari blijkt dat de twee voorafgaande dagen uitvoerig over het besluit tot aankoop is gesproken.

⁷ GAA, Archief 1120/631. Het stuk is ongedateerd, maar moet gezien de inhoud het geschrift zijn, waarover in de notulen van 30 januari wordt gesproken en dus uit 1676 dateren. Op 12 mei viel het definitieve besluit voor de collecte, 1120/173. Dienaren van de gemeente zouden huis aan huis de gemeentelieden om een bijdrage verzoeken. Voor hen die dit bezwaarlijk vonden, stond

eerste buitenvaders of regenten verkozen: Frans Beuns, Anthonij Block, Herman Gerritsz Blaupot en Samuel Terhiel, die in december van dat jaar in functie traden.⁸ In de maand januari van het daaraanvolgende jaar werd David Rutgers als vijfde buitenvader aan het college van regenten toegevoegd.⁹ Het is onduidelijk wanneer met de verbouwingswerkzaamheden werd begonnen, maar anderhalf jaar na de aankoop van het gebouw op de Prinsengracht werden op 12 mei 1677 de eerste wezen in het weeshuis opgenomen, onder wie slechts drie jongens: Obbe Wybes, Sedragh van Gemen en Pieter Soetemans.¹⁰ Alledrie zouden als wever het weeshuis verlaten.

De vraag, in hoeverre het vanaf het begin de bedoeling is geweest om een weverij in te richten, kan niet met zekerheid worden beantwoord. Uit de notulen van zowel het weeshuis als de doopsgezinde gemeente komt wel naar voren dat al heel snel werd besloten om de jongens in het huis zelf te laten werken. Als reden werd de 'onorder' genoemd, die de buitenshuis werkende jongens met zich mee bracht. Voordat de buitenvaders het verzoek kregen om naar een passende bezigheid uit te zien, stelde David Rutgers in de vergadering van de regenten van 22 september 1677 al voor om Aldert Heere, een zijdelakenwerker, het opzicht te geven over 'de wercken die men in 't weeshuys soude soecken'.¹¹ Zijn voorstel werd aangenomen; de eerstvolgende vermelding van Aldert Heere in de weeshuisnotulen betrof een door hem ingediende rekening voor de weverij, alsmede een verzoek tot salarisverhoging.¹² Deze gang van zaken zou erop kunnen wijzen, dat het in ieder geval voor David Rutgers, de laatst benoemde buitenvader, van het begin af aan de opzet is geweest om in het weeshuis een zijdeweaverij in te richten, die zoals later nog zal blijken, als een soort van dependance van zijn eigen bedrijf zou gaan fungeren.

er een kist op de dienarenkamer.

8 GAA, Archief 1120/173 (15 juni 1676). Zij namen op 24 december deze dienst op zich.

9 GAA, Archief 1120/174 (18 januari 1677). Vanaf 1679 zou elk jaar een buitenvader worden vervangen.

10 GAA, Archief 812/3, 3-4. Er werden op deze dag 22 meisjes opgenomen.

11 GAA, Archief 812/3, 7 (22 september 1677). De buitenvaders ontvingen het verzoek van de dienaren op 7 oktober 1677, GAA, Archief 1120/174. Aldert Heere was een jaar daarvoor getrouwd en gaf bij zijn ondertrouw op een zijdelakenwerker te zijn, Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB) 690/211, 10 juli 1676. David Rutgers kende hem misschien, omdat Heere voor hem had gewerkt.

12 GAA, Archief 812/3, 12 (4 januari 1678). Heere's salaris bestond uit een vergoeding van 1 stuiver per el van de door de jongens geweven stoffen, een bedrag dat hij graag verhoogd wilde zien tot 2 stuivers. Hierover zou nader vergaderd worden. Blijkens enkele posten in het kasboek is hem deze verhoging toegestaan, zie bijvoorbeeld GAA, Archief 812/113, 28.

De weefzolder

Het precieze begin van de weefzolder is niet meer vast te stellen. Vragen naar het aantal getouwen dat werd opgesteld of wie er als eersten op weefden, kunnen derhalve moeilijk beantwoord worden. De enige weesjongen van wie met zekerheid bekend is dat hij in 1677 in staat was om op een getouw te kunnen werken, was Obbe Wybes, omdat deze kort na zijn komst in het weeshuis voor anderhalf jaar bij de zijdegrofgreinwerker Jan Le Man werd besteed om zijn leertijd af te maken, die hij voordien bij Louijs Brunel, eveneens een zijdegrofgreinwerker, was begonnen.¹³ Men heeft hem om deze reden niet voortijdig teruggehaald om op de weefzolder te werken, zo blijkt ook uit het kasboek, waar keurig elke drie maanden aangetekend werd hoeveel hij in deze periode had verdiend en hoeveel dagen hij had verzuimd.¹⁴ Uit het kasboek kwam tevens naar voren, dat de verdiensten van de weverij vanaf 1679 door Aldert Heere werden geïnd en afgedragen.¹⁵ De lonen van de buiten het weeshuis werkende jongens werden door de binnenvader ontvangen. Ondanks het streven om de jongens zoveel mogelijk binnenshuis te laten werken, lukte dit niet altijd, bijvoorbeeld omdat zij niet geschikt waren voor het ambacht van wever of omdat zij een lichamelijk gebrek hadden, waardoor een ander beroep gekozen moest worden. Zo had Gerrit de Vries last van slechte ogen, waardoor hij niet achter het getouw kon plaatsnemen.¹⁶

De eerste concrete aanwijzing dat er in het weeshuis met zijde werd gewerkt, is afkomstig uit het kasboek waar op 3 augustus 1677 een betaling voor kroontjes om zijde te winden werd genoteerd.¹⁷ Zijdedwinden werd vooral door vrouwen en

13 GAA, Archief 812/3, 5 (1 juni 1677). Er zijn twee ondertrouwaktes (DTB 485/164 en 487/392) van een Jan Le Man, beiden zijdegrofgreinwerker en afkomstig uit Cantelbergh (Canterbury) uit 1664 en 1665, zodat onduidelijk is bij welke van de twee hij heeft gewerkt. Vermoedelijk werd hij bij de Jan Le Man geplaatst, die in 1664 huwde met Jenne de Lobel en die in 1677 in het nabijgelegen Noortse Bos woonde, in de eerste Weteringdwarsstraat, getuige de begrafenisakte van een van hun kinderen (DTB 1250/1221, 3 november 1677). Louijs Brunel was een uit Gent afkomstige zijdegrofgreinwerker, die bij zijn ondertrouw op 21 maart 1659 op de Anjeliërsgracht woonde (DTB 479/446).

14 GAA, Archief 812/113, 6, 8, 11, 16 (over de periode 1 maart tot 1 september 1678) en 23. De laatste afrekening is op 31 december 1678 ontvangen.

15 GAA, Archief 812/3, 28. Op 7 juni 1679 werd van Aldert Heere het arbeidsloon ontvangen, dat in de periode 1 januari tot heden in het huis met weven was verdiend. In het jaar daarvoor werden deze bedragen door David Rutgers afgedragen, zie 14, 23.

16 GAA, Archief 812/4, 33 (17 september 1681). Gerrit de Vries werd voorlopig aan het zijdedwinden gezet. Twee jaar later overleed hij op 13 maart 1683 na een ziekte van enkele weken. Het weeskinderboek voegde eraan toe, dat hij nagenoeg blind was, 812/37, 95.

17 GAA, Archief 812/113, 4. "Pr soo veel aan Jan Hendrikx voor kroonties om syde te winde Bet. 3.18.-".

meisjes gedaan en was daarom zeer geschikt als bezigheid voor de in het weeshuis wonende meisjes, naast naaien en breien. Het geld dat hiermee werd verdiend, werd keurig in het kasboek genoteerd. Het duurde echter nog tot november 1681 alvorens bewust gezocht werd naar een meisje dat toezicht kon houden op het zijdewinden.¹⁸ Nog eens vier maanden later, in maart van het daaraanvolgende jaar, werd Saertie Tomas, een voormalige wees in dit huis, voor deze functie gepolst. Dit was een logische keuze omdat zij al voor haar komst in het weeshuis als zijdewindster had gewerkt.¹⁹ Zij stemde erin toe om de kinderen te leren zijdewinden, totdat ze bemerkte dat zij tijdens de maaltijden niet aan de tafel van de vaders zou aanzitten, waarop zij haar toezegging introk.²⁰ Kort daarop werd Janneke Casteleyn in haar plaats benoemd.²¹

Uit het feit dat in het weeshuis zijde werd gewonden, hoeft niet noodzakelijkerwijs de conclusie te worden getrokken dat in de weverij zijden stoffen werden geweven. Dat dit toch het geval was, blijkt het duidelijkst uit de benoeming van Harmen Duijf, de opvolger van Aldert Heere, die had aangekondigd dat hij per 1 mei 1681 het weeshuis wilde verlaten.²² Eind januari 1681 hadden Jacob Jansz Vooght en Harmen Duijf een gesprek met de buitenvaders, waarin werd gesproken over de mogelijkheid om laatstgenoemde als werkbaas aan te nemen om de jongens te onderwijzen in 'het gryn en Trek werk mitsgaders alderhande weverij die van syde gemaackt wert', omdat Duijf, 'in alderhande wevery selfs ook felp en fluweellen wel ervaren was'.²³ Kort daarop werden de voorwaarden vastgelegd. Naast

18 GAA, Archief 812/4, 41. Op 19 november 1681 is hierover met Ytie Meijnderts gesproken. Zij zullen het twee tot drie weken met haar proberen.

19 GAA, Archief 812/7 (17 november 1677). Tussen 1 februari en deze datum had zij met zijdewinden fl. 34:17:8 verdiend. Dit houdt dus in dat zij voorafgaand aan haar komst naar het weeshuis op 12 mei 1677 zich hier al mee bezig hield, 812/3,3. Zij was toen twintig jaar oud. Zij was tevens het eerste meisje, van wie tot het moment waarop zij het weeshuis verliet (4 mei 1681) de verdiensten werden vermeld. Misschien waren de op 3 augustus 1677 aangeschafte kroontjes om zijde te winden zelfs wel voor haar bestemd.

20 GAA, Archief 812/4, 61, 63 (25 maart, 1 en 22 april 1682). Zij zou 40 gulden per jaar verdienen. Een jaar eerder was zij ook al gepolst om te komen dubbeleren, wat zij had geweigerd, 17, 18 (21 en 28 mei 1681). In haar plaats werd nu Neeltie Jacobs benoemd om te dubbeleren. Zij verdiende eerst veertien en vanaf mei 1682 zestien stuivers per week, GAA, Archief 812/113, 73, 96.

21 GAA, Archief 812/4, 65, 66 (29 april en 6 mei 1682). Zij was een van de oudere meisjes in het weeshuis. In het kasboek werden vanaf 1 juli 1682 de inkomsten die zij en de kinderen met het zijdewinden verdienden vermeld. Met haar komst verdwijnt Neeltie Jacobs' naam uit de loonlijsten.

22 GAA, Archief 812/3, (6 november 1680).

23 GAA, Archief 812/4, 4 (22 januari 1681). Bij zijn ondertrouw in 1665 en 1672 gaf hij op fulpwerker te zijn, DTB 487/161 en 497/500. Bij zijn derde huwelijk in 1690 noemde hij zich trekwerker, terwijl bij zijn vierde en laatste ondertrouw in 1692 meldde, dat hij boekhouder was, DTB 696/528 en 520/377.

vrij wonen en vrijstelling van accijnzen, zoals deze ook voor het weeshuis golden, ontving hij voor alle stoffen tot 9 stuivers een vergoeding van 1 stuiver per el en voor de stoffen van 10 stuivers en daarboven een vergoeding van 2 stuivers per el.²⁴ De kosten voor verwarming (turf) en licht (kaarsen) op de winkel of weefzolder kwamen voor rekening van het weeshuis. Op een der getouwen mocht hij stoffen laten weven waarvan de opbrengst voor hemzelf was, met dien verstande, dat hij wel het loon van de weesjongen die crop werkte, alsmede dat van de trekjongen en zuiveraar, betaalde. Dit lag wel vier stuivers hoger dan gewoonlijk, maar daar stond tegenover dat hij geen windloon voor het winden van de zijde hoefde te betalen.²⁵

De verdiensten en de overwinst

De jongens, onafhankelijk of zij nu binnen of buiten het weeshuis werkten, leerling of knecht waren, droegen elke week een bepaald bedrag af aan het weeshuis. Het eerste overzicht van de verdiensten van de binnenshuis werkende jongens met vermelding van deze weekgelden dateerde van 31 juli 1680.²⁶ De bedragen varieerden tussen de acht en de dertig stuivers en kwamen daarmee overeen met de in het weeshuisarchief bewaarde lijst getiteld: '*Orde en Conditie waar naar de Ambagt Jongens, in't Almoeseniens Wesenhuijs besteed worden*'.²⁷ Voor jongens die op een trekgetouw weefden, de trekwerkers, gold dat zij voor zes jaar werden besteed, waarbij zij in het eerste jaar acht en in het zesde jaar dertig stuivers verdienden.²⁸ Greinwerkers daarentegen werden in totaal zeven jaar besteed en verdienden in het laatste jaar zesendertig stuivers. Waarom greinwerkers een jaar langer besteed werden is vooralsnog onduidelijk. Met het oog op de officiële leertijd van drie jaar, zoals deze door de commissarissen van de zijdemanufacturen in 1663 was vastgesteld, is het onwaarschijnlijk dat zij de volle zes of zeven jaar als leerlingwever op het getouw werkten. Veel waarschijnlijker is dat zij de eerste drie jaar als trekjongen of zuiveraar dienst deden. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in het 'Livre des orphelins' van het Walenweeshuis, waarin nauwkeurig

24 Eenzelfde regeling moet ook voor Aldert Heere hebben gegolden, gezien de berekeningen van zijn salaris in 1680, die zowel een vergoeding van één als van twee stuivers betroffen, GAA, Archief 812/113, 45, 49.

25 GAA, Archief 812/4, 7 (5 februari 1681). Er werd helaas geen reden genoemd waarom het loon hoger was.

26 GAA, Archief 812/113, 51.

27 GAA, Archief 812/74. Als een NB is toevoegd: 'Dit alles is op Conditie, dat de selvice, bij geen kaars, en werken'. Daarnaast is er ook nog een 'Memorie van diverse Neringen en Hantwerken, om zich in't verkiesen van Ambagten voor de Jongens van te bedienen'.

28 GAA, Archief 812/74. De genoemde bedragen per jaar zijn 8, 8, 12, 18, 24, 30 stuivers. Jongens die fluweel leerden weven, de felpwerkers, konden voor zes, vier of drie jaar worden besteed.

werd bijgehouden waar de wezen werden besteed, voor welke werkzaamheden, de periode en tegen welk weekgeld. Zo werke Simon Blanchenoy eerst een aantal jaren als zuiveraar, alvorens hij als leerlingwever aan de slag ging.²⁹

Naast weekgeld was er ook sprake van een post genaamd overwinst, zo blijkt uit de eerste overzichten van de door Aldert Heere, Duijfs voorganger, ontvangen en afgedragen bedragen. Wat werd hiermee bedoeld? In de zijdeweverij werd zowel stuk- als weekloon betaald. Hoewel de indruk wordt gewekt dat het hier om een weekloon zou gaan, moeten de genoemde wekelijkse verdiensten worden opgevat als een voorschot op het uiteindelijk te betalen bedrag, dat pas nadat een heel stuk was afgeweven definitief vastgesteld kon worden, omdat de (leerling)wevers per el werden betaald. Dat zij per el en niet per stuk werden betaald, blijkt niet alleen uit de door Heere ingediende financiële verantwoordingen, maar ook uit het hierna nog te noemen werkboek. Het bedrag dat na afdracht van de weekgelden van het definitieve loon overbleef, werd overwinst of overgeld genoemd. Hier onderscheidde zich de praktijk binnen het weeshuis van die daarbuiten, waar geen sprake was van overgeld of overwinst, omdat daar al het geld dat met het weven van een (zijden) stof werd verdiend volledig ten goede van de wever kwam.

De overwinst hoefde niet aan de kas van het weeshuis te worden afgedragen; de jongens mochten dit geld zelf houden. De eerste keer dat het werd uitgekeerd was op 7 juni 1679, toen Quirijn Mooijaert, Dirk Janze en Obbe Wybes hun overwinst ontvingen van Aldert Heere.³⁰ Obbe Wybes had zijn leertijd bij Jan Le Man inmiddels afgerond en was nu op de zolder werkzaam. Quirijn Mooijaert en Dirk Janze waren beiden op 23 juni 1677 in het weeshuis gekomen en waren gezien hun leeftijd waarschijnlijk de eerste twee wevers op de weefzolder.³¹ Dirk was 18 jaar en Quirijn moet ongeveer even oud zijn geweest, want toen beiden begin mei 1681 het weeshuis verlieten was eerstgenoemde 22 of 23 jaar, de leeftijd waarop de wezen het weeshuis mochten verlaten.³²

Het systeem van het overgeld stelde de jongens niet alleen in staat om een zekere financiële reserve op te bouwen voor de tijd nadat zij het weeshuis had-

²⁹ GAA, Archief 201/683 A, 27. Hij kwam op 12 oktober 1651 als vijfjarige in het weeshuis. Op 14 oktober 1661 werd hij voor drie jaar bij Engelbert Janssen besteed 'pour apprendre affaire des Caffat ou les grogain de soijes'.

³⁰ GAA, Archief 812/113, 28. Het betrof de overwinst van het eerste half jaar. Gedrieën verlieten ze op 7 mei 1681 het weeshuis, waarop zij twee weken later het restant van hun overwinst kregen uitbetaald, GAA, Archief 812/4, 16, 17.

³¹ GAA, Archief 812/37, 31, 35.

³² GAA, Archief 1120/174, 198. Op 5 september 1680 werd besloten dat de wezen tot hun 23ste of 24ste jaar in het weeshuis moesten blijven. Vier maanden later, 23 januari 1681, werd het de buitenvaders toegestaan om kinderen, die jonger waren dan de vastgestelde leeftijd, uit het weeshuis te laten gaan, 1120/174, 211.

den verlaten, maar diende anderzijds ook als een aansporing om harder te werken en een hogere productie te verkrijgen. Dit werd ook met zoveel woorden gezegd, toen in april 1702 het weekgeld voor de knechten met een gulden, van 7,5 tot 6,5 gulden, werd verlaagd, 'hoopende dat dit dusdanig tot voordeel van het huys gedijen sal, door ons met dit encouragement veel meer werck van haer te krijgen'.³³ Hier wreekte zich natuurlijk, dat de weesjongens voor hun dagelijks levensonderhoud niet echt afhankelijk waren van datgene wat zij met weven verdienden. De overweging om door harder te werken meer te verdienen, gold voor hen minder of zelfs helemaal niet, omdat zij in principe niet vrij over het meer verdiende geld konden beschikken. Dit laatste blijkt uit de conflicten, die rond de besteding van de overwinst ontstonden. Zo waren de eerder genoemde drie jongens uit protest tegen het niet uitkeren van hun overwinst door Heere eens een hele dag niet op het werk geweest.³⁴ Na een gesprek met de buitenvaders, waarin zij zich erbij neerlegden dat dit geld voor hen bewaard zou worden, werd besloten om hen elke week zes stuivers van hun overgeld uit te keren. Tevens kwam uit dit incident naar voren dat de aanschaf van een nieuwe hoed, kousen of schoenen, mits goedgekeurd door de buitenvaders, van dit geld betaald moest worden. Impliciet werd duidelijk gemaakt, dat het conflict enerzijds ging over de wens van de jongens om vrij over het geld te kunnen beschikken en anderzijds over de wens van de buitenvaders om het geld voor hen te bewaren, omdat zij bang waren dat het geld anders niet goed zou worden besteed.³⁵

De kwestie bleef de gemoederen bezig houden, ook onder Harmen Duijf, gezien het plan dat hij bij de buitenvaders had ingediend, waarin hij voorstelde dat zij, afhankelijk van het aantal jaren dat de jongens op het getouw werkten, drie, vier of zes stuivers per week van hun overgeld zouden krijgen.³⁶ Dit geld was vrij te besteden en werd speel- of speldengeld genoemd. Indien zij een deel van hun overwinst aan kleding wilden besteden, moest vooraf toestemming worden gevraagd.³⁷ Zij kregen immers ook kleding door het weeshuis uitgereikt.³⁸ In hoeverre dit tevens

³³ GAA, Archief 812/5, 183 (5 april 1702). Doordat de stoffen zwaarder te weven waren, gecombineerd met het dagelijks uur school, haalden zij hun tax niet meer en daarmee ook geen overwinst, 'waer door oock weynig werck t'onser profijt is gekoomen'.

³⁴ GAA, Archief 812/3, 50 (31 juli 1680). Er was nog een vierde jongen, Evert Janze, de broer van Dirk, bij betrokken. Het is helaas onduidelijk of hij als wever werkzaam was.

³⁵ GAA, Archief 812/4, 78 (11 november 1682).

³⁶ GAA, Archief 812/4, 82 en 83 (9 en 16 december 1682).

³⁷ GAA, Archief 812/4, 123 (15 maart 1684). Zie ook 167 (6 juni 1685), wanneer vier jongens via Harmen Duijf geld krijgen om een hoed of schoenen te kopen.

³⁸ Wat elk kind tijdens zijn/haar verblijf ontving, staat nauwkeurig in het weeskinderboek aangetekend, GAA, Archief 812/37. De jongens werden in donker staalgrauw laken gekleed, de meisjes in een zwart jak van 'Sargie de Dame' en een rok die eveneens van donker staalgrauw

een middel was om de aanschaf van voor doopsgezinde wezen ‘ongeschikte’ kledingstukken te verhinderen, is niet meer na te gaan. Dat er indien nodig werd ingegrepen, blijkt uit de reactie van de buitenvaders op de gift van een rok – een mannenjas – aan Jan Sette.³⁹ Deze jas vol met knopen en opslagen op de mouwen werd niet geschikt bevonden en werd vervangen door een ‘op die moode als ons kinderen betaemelijk is’. De afgekeurde rok werd weggelegd. Een paar jaar eerder was al besloten om de kleding van de jongens wat burgerlijker en stemmiger te maken door ze over hun wambuis een ‘rokie of innocent’ te laten dragen.⁴⁰

De werkzaamheden van de werkbaas op de weefzolder

De administratie met betrekking tot de gewezen zijden stoffen, de verdiensten en de overwinst werd door Harmen Duijf als werkbaas op de weefzolder bijgehouden. In het werkboek, waar sinds juli 1681 in het kasboek steeds naar werd verwezen, werd voor iedere op de weefzolder werkende wever aangetekend hoeveel el hij van een bepaalde stof had geweven, tegen hoeveel stuivers per el, alsmede de tijd waarbinnen hij dit had gedaan.⁴¹ Hiermee kwam een einde aan de vaak uitvoerige verantwoording over de gewezen stoffen in het kasboek ten tijde van Aldert Heere. Naast het werkboek hield Duijf een aparte administratie bij van de overwinst, waar iedere wever recht op had en van de uitgaven, die zij met dit geld hadden gedaan. Gelukkig is deze administratie voor de laatste jaren van de weefzolder bewaard gebleven en wel in het *Rekenboekje van tgene de leerknechts & Jongens int Weeshuis hebben verdient*, dat vanaf 1 januari 1690 was bijgehouden.⁴² Tot begin 1693 werd hierin nauwkeurig genoteerd welke uitgaven van het verdiende overgeld werden gedaan.

laken was vervaardigd, 1120/173, 1 april 1677.

³⁹ GAA, Archief 812/4, 206 (10 december 1687). Jan Sette kwam op 6 augustus 1681 als zevenjarige in het weeshuis, dat hij vijftien jaar later op 11 juli 1696 verliet om bij Pieter Janse te gaan weven, GAA, Archief 812/37, 110. Degenen die het weeshuis verlieten deden dit gewoonlijk in mei. Jan Sette vertrok later, omdat hij ziek was, GAA, Archief 812/4, 642.

⁴⁰ GAA, Archief 1120/174, 246 (13 augustus 1682). De innocent was een heel korte wambuis (J.H. Der Kinderen-Besier, *Spelevaart der mode. De kledij onzer voorouders in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1950), 170). Dit kan hier niet zijn bedoeld en er wordt vermoedelijk verwezen naar een eenvoudige rok, *Ibidem*, 209-211.

⁴¹ GAA, Archief 812/113, 74 (30 juli 1681). Dit is de eerste afrekening van Harmen Duijf en tevens de eerste keer dat voor nadere specificaties naar het werkboek wordt verwezen. Op grond van het feit dat verwezen wordt naar folio 9 mag aangenomen worden, dat met dit werkboek al onder zijn voorganger Aldert Heere is begonnen.

⁴² GAA, Archief 812/67. ‘Heeft syn aenvang genoomen A° 1690 P° Januarij in Amsteldam Eyn digende May 1703’.

Een daarbij regelmatig terugkerende post werd 'de Jongens' of 'de Jongens vant stuck' genoemd, daarmee doelend op de trekjongen, die aan het getouw van de desbetreffende wever werkte en de zuiveraar, die de geweven stof, nadat het van het getouw was gekomen, van meegeweven oneffenheden zuiverde.⁴³ De trek- en zuiverjongens hadden het niet altijd eenvoudig. Ze liepen de kans door de knechten waarmee zij werkten slecht behandeld te worden. In de notulen werd een geval gemeld, waarbij zij 'als slaaven getrocken & geslaagen' waren, wat de drie desbetreffende knechten op een boete van twee stuivers van hun overgeld en een week op water en brood kwam te staan.⁴⁴ Indien er geen verbetering in de situatie optrad, stelden de buitenvaders hen zelfs een extra jaar in het weeshuis in het vooruitzicht.

Het feit dat de gedetailleerde opsommingen in het 'rekenboek' werden vervangen door alleen de noteringen van de halfjaarlijkse totaalbedragen voor de uitgaven en inkomsten van het overgeld, was het gevolg van een besluit dat naar aanleiding van een op 7 januari 1693 gehouden vergadering moet zijn genomen.⁴⁵ Op deze dag werd gesproken over de vraag of de buitenvaders voortaan niet zelf de administratie van de weverij – welke tot op dat moment nog steeds door Harmen Duijf werd gevoerd – ter hand moesten nemen. Hierbij dient opgemerkt te worden, dat Duijf op dat moment al acht jaar niet meer op de weefzolder werkzaam was, omdat hij per mei 1685 zijn functie had opgezegd.⁴⁶ Zijn plaats op de weefzolder werd eerst voor één jaar ingenomen door Pieter Janssen, die al ten tijde van Duijf als 'oppasser vande Weeverye' was aangesteld.⁴⁷ Hij werd opgevolgd door Hendrick Steenakker, die in 1689, drie jaar na zijn aantreden, alweer werd ontslagen omdat het 'opde solder met het weeven niet gaet na behooren'.⁴⁸ In maart 1688 was al over zijn functioneren geklaagd, omdat onder zijn leiding broddelwerk werd afgeleverd.⁴⁹ De laatste die als oppasser of werkbaas werd aangenomen, was de trekwerker Abraham Rens, die op 22 februari 1690 met zijn werk was begonnen en die dertien jaar later, op 7 maart 1703, werd aangezegd, dat hij vanwege de aanstaande sluiting van de weefzolder moest vertrekken.⁵⁰

43 In hoeverre dit aansloot bij de praktijk buiten het weeshuis is vooralsnog onduidelijk.

44 GAA, Archief 812/5, 51 (13 december 1695). Het betrof de knechten Fredrik Kock, Jacob Naby en Gerrit Baars.

45 GAA, Archief 812/4, 265 (7 januari 1693).

46 GAA, Archief 812/4, 154 (10 februari 1685).

47 GAA, Archief 812/4, 154-155, 182 (10 en 14 februari 1685, 8 mei 1686).

48 GAA, Archief 812/4, 192, 227 (18 december 1686, 17 december 1689).

49 GAA, Archief 812/4, 210 (31 maart 1688).

50 GAA, Archief 812/4, 231 (22 februari 1690); 812/5, 201 (7 maart 1703). Hij woonde ten tijde van zijn eerste huwelijk in 1687 in het Noortse Bos en gaf op een trekwerker te zijn, GAA, DTB 695/424. Bij hem werd ook een enkele keer een wees uit het Walenweeshuis besteed om te

De werkzaamheden van Aldert Heere, Harmen Duijf en Abraham Rens zullen, afgezien van hun boekhouding betreffende het loon en het overgeld, niet veel verschillen van die van gewone meesterknechten. De belangrijkste taak was het toezicht houden op de knechten en de opleiding van de leerlingwevers. Daarnaast zullen zij ten behoeve van degene, die de grondstoffen leverde nauwgezet hebben bijgehouden hoeveel te verweven zijde de weverij binnen kwam. Deze administratie blijft helaas geheel buiten ons zichtveld, omdat deze niet door het weeshuis werd bijgehouden, maar door de zijdelakenfabrikant in wiens opdracht de zijden stoffen werden geweven. Afgezien van de loonkosten voor de werkbazen zijn er een paar posten, die regelmatig in het kasboek voorkomen en die tot de normale bedrijfskosten behoorden, te weten de kosten voor het zijdewinden, aandraaien, speelgeld, turf en kaarsen. Daarnaast werden er uitgaven gedaan ten behoeve van weversgereedschap, zoals getouwen, schietspoelen en (riet)haken.⁵¹ De post, die enkel als aandraaien of als draaien van de ketting wordt omschreven, kan – hoewel nergens precies staat vermeld wat er mee wordt bedoeld – bijna niets anders zijn dan het scheren van de ketting. Uit niets blijkt echter, dat de kettingen in het weeshuis zelf werden geschoren; ze moeten dus steeds kant en klaar zijn aangeleverd.

De duidelijkste aanwijzing dat de jongens op de weefzolder daadwerkelijk als zijdewever werden opgeleid, zijn de vermeldingen in de notulen dat Harmen Duijf of Abraham Rens naar de commissarissen van de zijdemanufacturen zijn gegaan om hen als leerling in te schrijven. In enkele gevallen is ook bekend wanneer zij hun leerbrief ontvingen.

Met uitzondering van Abraham Joosten Hoefnagel werden alle jongens voor drie jaar bij de commissarissen van de zijdemanufacturen ingeschreven. Hoefnagel was de enige van deze lijst voor wie geen leertijd van drie jaar gold, omdat hij ten tijde van zijn inschrijving ouder dan achttien jaar was.⁵² Er waren meer jongens die als wever het weeshuis verlieten dan de hier genoemden, wat betekent dat het intekenen bij de commissarissen van de zijdemanufacturen noch de ontvangst van de leerbrief consequent in de notulen werden vermeld. De knechten die het weeshuis als wever verlieten, hadden immers een leerbrief nodig, wilden ze bij een baas kunnen werken. Wanneer een jongen op de weefzolder voor het eerst op het getouw kwam, kreeg hij zes schietspoelen, elk jaar een nieuwe schaar en een riethaak.⁵³ De riethaak werd gebruikt om de kettingdraden door het riet te

zuiveren, te trekken of om 'des Estoffes a fleur de soye' te leren weven, GAA, Archief 683 B/1 17, 133, 136 en 137.

⁵¹ GAA, Archief 812/114, 84 (10 maart 1688). Voor de kosten van een getouw, zie bijvoorbeeld 812/114, 266 (6 januari 1694).

⁵² H. Noordkerk, ed. *Handvesten, ofte privilegiën, ende octroyen ... der stad Amstelredam*. (Amsterdam, 1748), 1163, 19 april 1663, artikel ix.

⁵³ GAA, Archief 812/4, 166, (23 mei 1685).

rijgen en werd telkens als hij brak door een nieuwe vervangen. De schietspoelen en de schaar werden zijn eigendom; hij mocht ze bij het verlaten van het weeshuis meenemen.

Naam	Datum inschrijving	Datum leerbrief
Jelmer Kock	22 okt. 1681	3 mei 1684
Pieter Soetemans	22 okt. 1681	3 mei 1684
Stefan Laurens		3 mei 1684
Jan van Malsem	30 dec. 1682, per mei 1682	
Jacob Willemz Purmerent	30 dec. 1682, per mei 1683	
Symon Reyers	18 aug. 1683	
Jan Huijser	(1 mei 1684)	18 juni 1687*
Gerrit Craandijck	(1 mei 1684)	18 juni 1687*
Abraham Joosten Hoefnagel	18 juni 1687 (Steenakker)	27 april 1689
Pieter Verbrugge	23 aug. 1690, per mei 1690	
Marten Engelen	23 aug. 1690, per mei 1690	
Marten Pieters	23 aug. 1690, per mei 1690	
Jan Sette	23 aug. 1690, per mei 1690	
Jacob Poulsiz	23 aug. 1690, per mei 1690	
Otto Pietersz	26 juni 1697	
Jan Guurdes	26 juni 1697	
Hendrik Willemsz	26 juni 1697	

Deze gegevens zijn afkomstig uit het notulenboek van het weeshuis. Genoemde data zijn de data van de notulen.

* Dit is de dag waarop beiden hun bewijs van inschrijving ontvangen, waarmee ze hun leerbrief kunnen gaan halen. Harmen Duijf had hen per 1 mei 1684 ingeschreven.

De weefzolder en de familie Rutgers

Eerder werd al gesuggereerd, dat de weefzolder als een soort van dependance van het bedrijf van de zijdelakenfabrikant David Rutgers fungeerde. Later vervulde dat van zijn zoon Adriaen Rutgers dezelfde functie. De eerste duidelijke aanwijzing hiervoor dateerde van 7 juni 1679, toen in het kasboek werd genoteerd dat David Rutgers aan Aldert Heere voor arbeidsloon 'dat op syn werk' was verdiend fl. 293:19 betaalde.⁵⁴ Begin oktober volgde eenzelfde afrekening, waaruit tevens bleek dat

⁵⁴ GAA, Archief 812/113, 28. Er werd ook voor een De Flines geweven. Aan hem was tevens een gereedschap, een getouw, verkocht voor fl. 22:1.

er in deze beginperiode ook in opdracht van de zijdelakenfabrikteur Jacob de Flines werd geweven.⁵⁵ Het is echter onbekend hoe lang na april 1681, wanneer de gedetailleerde posten in het kasboek ophouden, nog voor De Flines wordt geweven; zijn naam wordt in dit verband niet meer genoemd. Dit ligt anders met vader en zoon Rutgers. Veelzeggend voor hun relatie met de weefzolder is de traktatie van David Rutgers aan de weeskinderen vanwege het huwelijk van zijn zoon met Hillegonda van Gelder in 1684.⁵⁶

In 1685 werd overlegd hoe op de beste manier 'van t geene hier opt weeshuys gewerckt wierd van sijde stoffen' naar het huis van Adriaen Rutgers gebracht kon worden.⁵⁷ Weer een jaar later werd in het kasboek voor het eerst genoteerd, dat hij de verdiensten van de jongens op de weefzolder aan het weeshuis had afgedragen.⁵⁸ Dit bleef zo voortgaan totdat de weefzolder werd gesloten.⁵⁹ Doordat exacte loongegevens ontbreken, is het niet mogelijk om te achterhalen of en in hoeverre door de firma Rutgers op de lonen van de leerlingen en knechten werd gekort. Het is daarmee ook niet meer na te gaan of de in de '*Ordre en Conditie*' genoemde bedragen en de daarmee overeenkomende verdiensten van de jongens uit het Walenweeshuis en de in het hieronder genoemde 'Werkboek' genoemde verdiensten een afspiegeling zijn van de in de praktijk betaalde bedragen of niet. Daar komt nog bij dat de betalingen deels voorschotten op het stukloon betroffen, die pas nadat het stuk stof afgeweven was definitief verrekend konden worden.⁶⁰

De stoffen

Naast de organisatorische aspecten van de weefzolder is het van belang om aandacht te besteden aan de produkten. Welke stoffen werden er in de periode dat de weverij functioneerde, vervaardigd? De eerste gegevens daaromtrent zijn afkom-

55 GAA, Archief 812/113, 35 (4 oktober 1679). Quirijn Mooijaert had drie stukken, Obbe Wybes vier stukken voor David Rutgers geweven; Dirck Janze had drie stukken voor Jacobus de Flines vervaardigd.

56 GAA, Archief 812/4, 142 (11 oktober 1684). Zij ondertrouwden 25 mei 1684, DTB 694/114. Het was voor doopsgezinde fabrikteurs niet ongebruikelijk om ter gelegenheid van hun huwelijk de voor hen werkende zijdewevers en hun vrouwen op een feestmaal te trakteren, getuige de gedichten van Jan van Gijzen.

57 GAA, Archief 812/113, 164 (9 mei 1685).

58 GAA, Archief 812/114, 60 (31 december 1686). 'Adriaen Rutgers te debiteeren aande wevery voor dater volgens zyn Reek. int Weeshuys is gewerkt [...]'. Het betreft een rekening van fl. 739:8 voor de maanden juli tot en met december 1686.

59 GAA, Archief 812/115 (11 maart 1699). Vanaf 1699 samen met Pieter Rutgers.

60 Noordegraaf liet in zijn boek over de daglonen in Alkmaar mede om deze reden het stukloon buiten beschouwing. L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1580* (z.pl., 1980), 10.

stig uit het kasboek van het weeshuis. De meest informatieve posten dateren van 30 juni, 30 oktober, 31 december 1680 en als laatste 30 april 1681, omdat hier niet alleen staat vermeld voor wie en door wie er was geweven, maar ook welke stoffen er waren geweven.⁶¹ Genoemd worden damast, gebloemd en effen satijn, twee- en vierkleurig satijn, moor (moiré) en zilver of gebloemd moor, geblokt grein, 3/2 el breed grein, 6/4 el breed armozijn, en een stof genaamd 'resonee'.

In de laatste tien jaar van haar bestaan werd nog steeds damast geweven. Genoemd worden gebrocheerd damast, soms met goud- en zilverdraad en damast met banden. Daarnaast werd er veel 'boudelou' geweven. Dit blijkt uit het werkboek, dat vanaf 1693 achterin het hierboven genoemde 'rekenboek' werd bijgehouden en waar voor elke leerling of knecht precies stond genoteerd hoeveel el zij hadden geweven, hoelang zij daar over hadden gedaan en hoeveel zij ermee hadden verdiend.⁶²

In vergelijking met 1680 is het assortiment kleiner geworden. Er werd voornamelijk damast en boudelou waaronder 'boudelou satijn' geweven, naast een enkele keer luquois, droguet, moor en stoffen, die met een 'dubbel harnas' waren geweven.⁶³ Dit laatste is interessant, omdat het weven met een dubbel harnas tot nu toe alleen voor Haarlem bekend was. De betekenis van 'boudelou' of bordelou is voorsnog onduidelijk.

Het einde van de weefzolder

Hoe succesvol was de weefzolder? Dit is lastig te meten, ondanks het feit dat over de gehele periode van haar bestaan vastgesteld kan worden wat er per jaar door het weeshuis mee werd verdiend en wat de kosten waren. Voor bepaalde periodes is zelfs genoteerd hoeveel el er was geweven, maar daar deze informatie nergens tegen afgezet kan worden, blijft het al gauw steken in een lijst met getallen die verder geen inhoud hebben, omdat niet bekend is wat de gemiddelde opbrengst van een zijdeweaverij per maand of per jaar kon zijn. Er kan alleen nog worden nagegaan hoe de buitenvaders en de dienaren van de doopsgezinde gemeente zelf meenden hoe het er met de weverij voorstond.

⁶¹ GAA, Archief 812/113, 49, 55, 62, 70. Op 30 oktober werd tevens een trekwerkersgereedschap ter waarde van fl. 42,- verkocht. Op 1 juli 1681, 73, werd gemeld, dat er tussen 26 april en 14 juni niet op de winkel was gewerkt, wat waarschijnlijk het gevolg is van het vertrek van Aldert Heere en de komst van Harmen Duijf op de weefzolder.

⁶² GAA, Archief 812/67. Eerdere werkboeken, waar de kasboeken steeds naar verwijzen, zijn helaas niet bewaard gebleven.

⁶³ GAA, Archief 812/67. Dubbel harnas staat twee keer vermeld en werd geweven door Harnanus de Groot en Andries Kloppe.

Inl. Weeshuys 19 August 1702

Jan Jmans gesloten

19	August: 1	Procurat.	© 61 a 6 1/2	19	16	8
8	Septemb: 1	Procurat.	© 62 a 6 1/2	20	3	0
24	Octo: 1	Procurat.	© 40 a 10	20	0	0
13	Novemb: 1	Procurat.	© 61 a 6 1/2	19	16	8

1703

2	Februar: 1	Procurat.	© 60 a 0	24	0	0
8	Januar: 1	Procurat.	© 62 a 6 1/2	20	3	0
26	Febru: 1	Procurat.	© 60 a 0	24	0	0
6	March: 1	Procurat.	© 60 a 0	24	0	0
1	May: 1	Procurat.	© 60 a 0	24	0	0

Met dees laatste Reekening is dit boek gesloten omtrent de maand van May 1703 als wanneer de wevers zolder is ontleedigd en de kinderen zyn buijtens huys gaen werken. A° 1703 dus mynne directie vande solder gesloten.

Alb. waanveldt Wewer
Zolder is ontleedigd
Van O. Thuid vorderen
Buijtens huys gaen werken
Wewer

Alb. 1703
Oub. mynne directie
vande solder gesloten

Laatste bladzijde van het 'Reekenboekje', Gemeentearchief Amsterdam, Archief 812/67. De tekst luidt: 'Met deese laatste Reekening is dit boek gesloten omtrent de maand van may 1703 als wanneer de wevers zolder is ontleedigd en de kinderen zyn buijtens huys gaen werken. A° 1703 dus mynne directie vande solder gesloten'.

In 1682 vonden de buitenvaders dat de weverij het weeshuis weinig voordeel gaf; er zou met David Rutgers over gesproken worden hoe hierin verandering gebracht kon worden.⁶⁴ David Rutgers was dit jaar geen buitenvader en moet dus in zijn functie als de bij de weefzolder betrokken zijdelakenfabriekleur zijn aangesproken. De uitslag van het gesprek is onbekend, maar vier jaar later kregen Adriaan van Hoek en Samuel Terhiel opnieuw de opdracht om over de gang van zaken binnen de weverij te spreken, nu met Adriaen Rutgers, waarbij aan de orde zou komen hoe het verzuim door de jongens kon worden tegengegaan.⁶⁵ De

⁶⁴ GAA, Archief 812/4, 71 (4 augustus 1682). Adriaan van Hoek en Samuel Terhiel zullen hierover met David Rutgers spreken.

⁶⁵ GAA, Archief 812/4, 188 (3 oktober 1686).

verdiensten bleven waarschijnlijk ook een punt van zorg, gezien het verzoek om een overzicht van de jaarlijkse opbrengsten door de diakenen uit 1695.⁶⁶ Slechts éénmaal wordt duidelijk, dat de situatie op de weefzolder niet goed is als gevolg van het functioneren van de werkbaas Hendrick Steenakker, waardoor minder getouwen in het werk gesteld konden worden.

Anderzijds moet er ook rekening mee worden gehouden, dat niet alle jongens genegen waren om dit 'nutste bequaamste en profijtelijckste ambaght', zoals de buitenvaders dit eens omschreven, te willen leren, getuige de vele verzoeken om van ambacht te mogen veranderen.⁶⁷ Deze tegenstand werd ook door de diakenen onderkend en in hun vergadering van 1 december 1695 werd besloten, dat er voortaan beter op gelet zou worden wat de kinderen zelf wilden.⁶⁸ Of zoals zij het zelf formuleerden 'om se sulke handwerken te laten leeren daarse sin toe hebben, en also wat minder wevers te queeken'. Hoewel het hier om een proef ging, moet dit toch tot beleid zijn geworden, mede gezien het feit dat acht jaar later al werd besloten om de weefzolder te sluiten. Als reden voor sluiting werd aangevoerd dat ze nog maar drie jongens op het getouw konden brengen.⁶⁹ Op het moment van de sluiting stonden er in ieder geval nog vier getouwen op de zolder. Twee getouwen werden met alle bijbehorende zaken uitgeleend aan Claas Tibrigeen, een voormalige wees, en twee aan Jan Jansse van Wildemes.⁷⁰ Het waren er ooit tien geweest.⁷¹

Na ruim vijftientig jaar was er dus een einde gekomen aan de weefzolder waar doopsgezinde wezen een opleiding tot zijdewever kregen en waar zij vervolgens tot hun vertrek de kost verdienden met het weven van zijden en halfzijden stoffen. De leiding was in handen van een meesterknecht, die verantwoordelijk was voor de dagelijkse gang van zaken. Van de verdiensten, die aan het weeshuis werden afgedragen, mochten de jongens een klein deel – de overwinst – behouden, dat op het moment dat zij het weeshuis verlieten aan hen werd uitbetaald. Nader onderzoek zal moeten uitwijzen in hoeverre zij na hun vertrek een bestaan als zijdewever hebben opgebouwd.

66 GAA, Archief 812/5, 47 (16 september 1695).

67 GAA, Archief 812/4, 236 (13 september 1690). Jan Kock, 17 jaar oud, wil graag leren scheepstimmeren in plaats van weven. De buitenvaders vonden hem echter te oud om leerjongen te worden. Daarbij hadden ze vernomen dat hij wel tot het weven bekwaam was.

68 GAA, Archief 1120/175, 117 (1 december 1695).

69 GAA, Archief 812/5, 201 (7 maart 1703).

70 GAA, Archief 812/5, 216 (30 januari 1704). Wildenes ontving de getouwen voor rekening van de diakonie. Tibrigeen mocht de getouwen lenen of betalen.

71 GAA, Archief 812/4, 155 (14 februari 1685). Dit is de enige keer dat concreet een aantal werd genoemd, in verband met de berekening van het loon van Pieter Janssen. Op deze tien getouwen zou in 1684 ongeveer 4200 el (2889,6 meter) zijn geweven.

De gulden middenweg voor de vergulde middenstand

Het doopsgezind, godgeleerd onderwijs rond 1850¹

Fratres sororesque,

Met deze aanhef voer ik u terug naar de tijd waarin soms de Amsterdamse Athenaeumhoogleraar David Jacob van Lennep met een donderend applaus werd beloond voor zijn in sprankelend Latijn gegeven colleges. Wat ik bij de afsluiting van het Samenwerkingsverband Kerkelijke Opleiding in hopelijk Algemeen Beschaafd Nederlands aan de orde wil stellen, heeft betrekking op doel en inrichting van het doopsgezind godgeleerd onderwijs in Amsterdam. Om in de pas te blijven met de laatste trend in het historisch onderzoek, heb ik ook een ijkpunt gekozen: de situatie van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit en haar Kweekschool rond 1850. Daarmee heb ik het me gemakkelijk gemaakt. Dit historisch ijkpunt biedt namelijk het grote voordeel dat ik met twee voortdurende onzekerheden in de geschiedenis geen rekening hoeft te houden: de positie van de kerkelijke theologie aan een openbare universiteit en de participatie van de hervormden daarin. Want pas in 1876 werd het Amsterdamse Athenaeum Illustre tot Universiteit verheven en halverwege de negentiende eeuw konden de hervormde theologiestudenten alleen als predikant afstuderen aan de academies te Leiden, Utrecht en Groningen.

De eerste helft van de negentiende eeuw is in Nederland als een periode van onzekerheid ervaren. Waar moest het met het jonge Koninkrijk der Nederlanden naar toe? In politiek opzicht maakte het jaar 1848 aan die onzekerheid een einde. Koning Willem II werd in een nacht liberaal. De grondwetswijziging maakte Nederland opnieuw tot een republiek met een erfelijk monarch als staatshoofd. De grondwet van de lutherse liberaal Thorbecke baande de weg voor de geleidelijke emancipatie van grotere delen van de burgerlijke middenstand. De revolutiedrei-

1 Voordracht gehouden in de Oude Lutherse Kerk (Aula van de Universiteit van Amsterdam) op 10 februari 2001 bij de afsluiting van het Samenwerkingsverband Kerkelijke Opleiding (Algemene Doopsgezinde Sociëteit, Evangelisch Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, Nederlandse Hervormde Kerk), gebaseerd op de bijdrage: “‘Ter bevordering van de predikdienst’. Doel en inrichting van het doopsgezind godgeleerd onderwijs rondom 1850. Een schets”, in: Marcel Barnard, Alle Hoekema en Hanneke Meulink-Korf, ed., *Theologie in Mokum. Kerkelijke godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam* (Zoetermeer, 2001), 34-50. Voor de uitvoerige annotatie zij verwezen naar bovengenoemd artikel.

ging vanuit het buitenland was bezworen. Meer dan de Bataafse revolutie of de patriottenbeweging is het jaar 1848 een keerpunt in de Nederlandse geschiedenis geweest. Na een meer of minder acute crisis van zeventig jaar legde de Nederlandse gemeenschap zich neer bij de beperkte rol die de natie na de afscheiding van België kon spelen. In economisch opzicht was het Koninkrijk nog een achtergebleven gebied. Slechts heel geleidelijk ging men positiever denken over de toepassing van stoomkracht in industrie en vervoer. Die nieuwe energiebron zou het aanzien van stad en land pas in de tweede helft van de negentiende eeuw drastisch veranderen en voor een sterk groeiende welvaart zorgen.

Als sociale motor van deze geleidelijke ontwikkeling van de samenleving ten goede werd de middenstand beschouwd. 'De middenstand, dezerzijds grenzende aan de rijken, generzijds aan de armen, is de door den Schepper verordende overgang, die deze uitersten zonder sprongen in elkander doet vloeijen, en alzoo verbindt en verzoent', aldus verklaarde de Deventer doopsgezinde predikant J.H. Halbertsma. Deze bakkerszoon uit Grou, gehuwd met de rijke, hervormde predikantsdochter Johanna Hoekema, had zich ook tot een gerenommeerd taalkundige ontwikkeld. Samen met zijn broers schonk hij de Friese natie een culturele identiteit, aantrekkelijk genoeg om in het jaar 2000 duizenden Friese emigranten, teruggekeerd in 'it Heitelân', uit volle borst en met tranen in de ogen hun liederen te laten klinken: 'Frysk bloed tsjoch op! Wol no ris brûze en siede, en bûn je troch ús ieren om!'

Halbertsma vormde als snelle sociale stijger zelf een treffend voorbeeld van de ruimte die de middenstand bood om van de lagere naar de hogere burgerij, van een lager naar een hoger welvaarts- en beschavingsniveau op te klimmen. Want zonder bezit geen beschaving. Geheel in de geest van de ideologie van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* werden, naast onderwijs, kerk en godsdienst beschouwd als de middelen bij uitstek om de geestelijke en zedelijke verheffing van de gehele Nederlandse natie te dienen. Om dit hoge ideaal te bereiken, moesten de traditionele barrières tussen de protestantse kerken zoveel mogelijk geslecht worden, om ruim baan te maken voor een a-confessionele, redelijke en zedelijke godsdienst. Sinds de Franse tijd uit hun schuilkerken te voorschijn gekomen, zagen ook de doopsgezinden de kans schoon om hun aandeel in het breed christelijk en burgerlijk beschavingsoffensief te leveren.

Daarvoor waren goed opgeleide predikanten nodig. Al aan het eind van de zeventiende eeuw hadden de stedelijke en verlichte doopsgezinden de noodzaak gevoeld om goedgeschoolde voorgangers te beroepen. Ze namen afscheid van hun traditionele leke- en liefdepredikers. De vooraanstaande Amsterdamse doopsgezinde gemeente 'bij het Lam' had daartoe het initiatief genomen door in 1680 een van zijn leraren, dr.med. Galenus Abrahamsz de Haan, vrij te stellen om de predikantsopleiding te verzorgen. Dit geschiedde in nauwe samenwerking met het geestverwante Remonstrants Seminarium. Toch geldt de aanstelling in 1735 van professor Tjerk Nieuwenhuis, een exponent van de toen in verlichte kring populair-

re physico-theologie, als de eigenlijke stichtingsdatum van het Doopsgezind Seminarium, dat aan de zogenaamde 'remonstrants-doopsgezinde' gemeente aan het Singel was verbonden. Ook de confessionele doopsgezinden, vergaderd in het kerkgebouw de Zon, hebben een tijdlang een zelfstandige opleiding van voorgangers gehad. Maar in 1801 waren de confessionele en a-confessionele doopsgezinde gemeenten in Amsterdam herenigd. Dat effende het pad voor de oprichting van de *Algemene Doopsgezinde Sociëteit ter bevordering van de predikdienst* in 1811, waarin een aantal vooraanstaande gemeenten in het land zich verplichtten om gezamenlijk een predikantsopleiding te bekostigen en fondsen te fourneren om het mogelijk te maken dat steeds meer doopsgezinde gemeenten aan de Kweekschool opgeleide voorgangers konden aanstellen.

In de eerste helft van negentiende eeuw hadden de doopsgezinden, lutheranen en remonstranten hun seminaria als satellieten aan het hoofdstedelijk Athenaeum Illustre verbonden. Samen met de Athenaeum-hoogleraar in de theologie vormden de seminariehoogleraren in zekere zin een theologische faculteit, maar zonder promotierecht. De hervormden leidden hun predikanten dan ook bij voorkeur op aan een academie waar een grotere specialisatie in theologische disciplines aangeboden werd. Sinds de oprichting in 1632 was de *Doorluchtige School* de vorm van hoger onderwijs geweest voor de hoofdstedelijke elite, met een grote mate van onafhankelijkheid van staatsbemoeienis. Een ideale omgeving dus voor de drie dissenterkerken, die maatschappelijk gezien een relatief grote invloed hadden in de hoofdstad. Hun theologiestudenten kwamen uit het gehele land, en werden door de stedelijke studenten dan ook als 'provincialen' betiteld. 'Boeren' zou men nu in Amsterdam zeggen. Tegen geldelijke vergoeding onderwezen Athenaeum-hoogleraren de kerkelijke studenten in alle vakken die nodig waren ter voorbereiding op de eigenlijke theologiestudie aan de seminaria. De seminariehoogleraren werden gewoonlijk bij plechtige zittingen van het Athenaeum uitgenodigd, maar waren van de niet-kerkelijke hoogleraren gescheiden door het beruchte 'schotje', waaraan de student De Genestet nog een amusant gedicht heeft gewijd.

Hoewel Rotterdam hun hoofdkwartier was, vestigden de remonstranten in 1634 hun seminarie onder leiding van Episcopius toch in Amsterdam, in de onmiddellijke nabijheid van het pas opgerichte Athenaeum, met de in 1619 om hun arminianisme uit het ambt ontzette G.J. Vossius en C. Barlaeus als belangrijke professoren. Pas in 1872 vertrok het Remonstrants Seminarium naar Leiden, het bolwerk van de moderne theologie. J. Tideman die tijdens zijn professoraat in Amsterdam (1856-1872) slechts weinig studenten had getrokken, hing de lier aan de wilg. Zijn opvolger C.P. Tiele profileerde zich op de leerstoel der godsdienstwetenschap aan de universiteit van Leiden als een der voormannen van het Modernisme. Door het vertrek naar Leiden kwam een einde aan de samenwerking met het Doopsgezind Seminarium. Er werden geen hoogleraren meer uitgewisseld, zoals bijvoorbeeld in 1797 toen de remonstrant J. Knijnenburg zijn hoogleraarstaak overliet aan de

doopsgezinde collega G. Hesselink, nadat hij als rechtgeaard patriot volksvertegenwoordiger in de Nationale Vergadering was geworden.

De lutheranen vormden in Amsterdam de talrijkste dissenterkerk en manifesteerden zich met hun instellingen ook het duidelijkst in het stadsbeeld. Hun theologiestudenten werden bij reglement verplicht om aan Duitse hogescholen te Wittenberg of Helmstedt te studeren, hoewel er sinds 1652 onder leiding van de Amsterdamse predikant Coenraad Hoppe al aanzetten werden gegeven voor de oprichting van een Hollands seminarie. De tiërcering van de rente op de staatschuld na de inlijving bij Frankrijk leidde ertoe dat de evangelisch-luthersen het zich financieel niet langer konden permitteren studenten naar Duitsland uit te zenden. In 1816 richtten ze daarom met ruime overheidssteun een eigen kerkelijke opleiding op in Amsterdam, nadat de Leidse theologische faculteit de aanstelling van een lutherse hoogleraar had verhinderd. Omdat de evangelisch-luthersen naar de mening van de orthodoxe lutheranen meer evangelisch dan luthers waren, verzorgde het Hersteld Evangelisch-Luthersch kerkgenootschap (1791) sinds 1853 een eigen predikantsopleiding, later verbonden aan de Universiteit van Amsterdam, maar in 1915 overgeplaatst naar Utrecht, waar deze kerkelijke opleiding na de hereniging in 1952 werd opgeheven. Met de recente verhuizing van het luthers seminarie naar Utrecht is deze traditie thans in ere hersteld.

Naar hun confessionele wortels beschouwd vormden de dissenters een onverenigbaar trio. Maar de traditionele theologische verschillen werden in de tijd van Romantiek en Restauratie steeds vager door de opkomst van een gemeenschappelijk geloof dat men bij voorkeur als 'evangelisch' aanduidde, maar waarmee men 'ondogmatisch' bedoelde. Het was een reactie tegen de tot verstand en zedelijkheid verengde geest van de Verlichting. Het 'evangelisch' geloof correspondeerde met de gevoelsfactoren die verdrongen waren en die zich in de tijd van nationaal herstel weer deden gelden. Het ging gepaard met een herlevend historisch bewustzijn, dat naarstig zocht naar het onderscheid tussen feit en mythe in de bijbelse getuigenissen. Een koele redelijkheid werd het zwijgen opgelegd, zodra het hart ging spreken. Het was een late en gematigde receptie van gedachtegoed dat vooral uit Duitsland binnenwaaide.

Een blik in de catalogus van de toenmalige bibliotheek van het Doopsgezind Seminarium volstaat, om een beeld te krijgen aan welke bronnen de docenten en studenten zich halverwege de negentiende eeuw laafden. Alle belangrijke Duitstalige, wetenschappelijke tijdschriften zijn aanwezig. Maar ook de talrijke publicaties van F. Schleiermacher, A. Neander, D.F. Strauss, F.C. Baur en niet te vergeten die van de in vergetelheid geraakte lutherse professor K. Hase, die veertig jaar lang in Jena theologie doceerde. Hoe beroemd hij was, beschrijft C. Busken Huet: 'Tussen 1840 en 1850 kon men aan de nederlandsche akademien niet oploopen bij een student in de theologie, of men zag aan den wand het portret van Hase prijken: een mooie kop, met donkere krullende haren, een donker schitterend

oog, een vriendelijken trek om de gevulde lippen.' Welke beroemde godgeleerde *pin up* zouden de tegenwoordige theologiestudenten boven hun bureau hebben hangen?

Maar laten we ook niet voorbijgaan aan de werken van de Groninger godgeleerden, J.F. van Oordt, P. Hofstede de Groot, L.G. Pareau en het uit deze kring voortgekomen tijdschrift *Waarheid in Liefde*. Opvoeding, geschiedenis, gevoel, theologiebeoefening ter wille van de opbouw van de kerk en samenleving – hoezeer hebben ook de doopsgezinden zich, ondanks een zekere pragmatische distantie, toch ten diepste verwant gevoeld met deze 'theologie van de Restauratie'.

Vanaf 1811 tot 1849 had de Algemene Doopsgezinde Sociëteit met haar Kweekschool 108 wetenschappelijk opgeleide proponenten afgeleverd, afgezien van een veertigtal dat door vroegtijdig overlijden of uittreden voor de doopsgezinde broederschap verloren was gegaan. Het aantal studenten was met rijzen en dalen van 9 (1811) tot 31 (1857) toegenomen. In 1857 hadden 10 doopsgezinde gemeenten nog evenveel ongestudeerde voorgangers; maar 93 gemeenten werden intussen al door 101 academisch geschoolde voorgangers bediend. Maar hoe meer gemeenten ADS-proponenten beriepen, des te groter de kans op vacatures wanneer de leverantie even stagneerde. Door een goed gedoseerd beurzenbeleid probeerden de curatoren vraag en aanbod op elkaar af te stemmen en konden ze zodoende voorkomen dat er een te groot proponentenoverschot ontstond, zoals dat bij de hervormden, lutheranen en remonstranten in die jaren het geval was.

Maar voorzichtigheid was geboden. Het gevaar van een ruimhartig verlenen van beurzen was, dat daardoor ouders van lagere stand de kans schoon zagen hun zonen een opleiding te geven die ze zichzelf financieel niet konden permitteren. Bij de 'jongelingen van goeden huize' bestond immers maar een geringe ambitie voor het predikantschap in doopsgezinde gemeenten, vanwege de geringe status. Wie wilde predikant worden in een broederschap waarin een gemeente nog in 1829 een leraar beriep die wel lezen, maar niet schrijven kon? Lage salariëring, povere preekhuizen en tochtige pastorieën brachten jonge mensen ertoe eerder hun brood te verdienen in koophandel en zeevaart dan in een geestelijk ambt. Ook al waren de meeste gemeenten rond 1850 bij de ADS aangesloten, door de grote zelfstandigheid van de plaatselijke gemeenten en door een geringe betrokkenheid bij de Sociëteit en haar seminarie, bleef een goed geregeld beroepsingsbeleid (tot in onze tijd toe) een vrome wens. 'De schaduwzijde onzer, teregt hooggewaardeerde, vrije kerkelijke inrigting', volgens de seminariehoogleraar S. Muller.

De tijden waren veranderd, was het gevoelen van de ADS- en seminariebestuurders. Ze waren vervreemd van de traditionele strengheid en steilheid van begrippen, zeden en gebruiken die in nog maar een paar gemeenten werd aangetroffen. In 1849 had een oudste van de Fijne Mennisten, Obe Johannes Smid uit Balk, een bezoek aan Amsterdam gebracht. Daar werd hem door prof. Muller vol trots de collegezaal en de rijk voorziene bibliotheek van het seminarie getoond. Met

zijn baard, breedgerande hoed, grof wambuis met haakjes en wijd schoeisel moet de oudste van de 'Balkster baardmantsjes' zich gevoeld hebben als een lid van de Amish people in Las Vegas. Hij bleek evenwel niet onder de indruk te zijn van de geëtaleerde geleerdheid.

Ondanks een behoorlijke portie piëtisme in hun geloofstraditie waren de goed-burgerlijke doopsgezinden evenmin enthousiast over wat ze noemden het 'mysticisme' in de kringen van het Reveil. Ook al zullen ze het betreurd hebben dat de voorname Willem de Clercq hun gelederen verliet en dat de Amsterdamse predikant J. ter Borg met zijn orthodoxe prediking meer niet-doopsgezinden dan eigen gemeenteleden onder zijn gehoor had, zij hadden toch meer verwantschap met de godsdienstige en zedelijke opvoedingsidealen van het *Nut* en de Groninger godgeleerden.

Eveneens distantieerden de beschaafde doopsgezinden zich van de vrijkerkelijke variant van de piëtistische orthodoxie, zoals die belichaamd werd in de zoon van de koster van de Singelkerk, Jan de Liefde. Zijn in hun ogen 'onbeschaafde' kritiek op de couponknippende bestuurders in het plutocratisch hart van de doopsgezinde broederschap werd hem niet in dank afgenomen.

Onder protest van de reeds eerder genoemde J.H. Halbertsma nam men ook definitief afscheid van de rationalistische physico-theologie die hem door zijn geliefde leermeester Hesselink onderwezen was. Het kostbare fysisch laboratorium van het seminarie was verkocht. Mede met de opbrengst daarvan was in 1829 de huidige seminarieruimte aan het Singel 452 ingericht, toen het kerkgebouw van de Waterlandse Gemeente in de Bergstraat, waar de kweekschool aanvankelijk gevestigd was, werd afgestoten. En er werd voor de seminariebibliotheek weer theologie aangeschaft in plaats van natuurfilosofie.

Maar welke koers gingen de Sociëteit en haar Kweekschool varen, nu men in het brede vaarwater van de liberale burgerij was verzeild geraakt, waar leerstellige en traditionele onderscheidingen tussen de verschillende protestantse kerken steeds meer vervaagden? Ze bleven zich doopsgezind noemen, ook al resteerden maar twee kenmerken: de gelovigendoop en de eedsweigeren. Traditionele kenmerken, zoals het weigeren van wapendienst, het schuwen van overheidsambten, strenge tucht over leer en leven, de doop met betoonde boetvaardigheid als voorwaarde, het avondmaal met voetwassing als daadwerkelijk betoon van onderlinge dienstbaarheid, het verbod van buitentrouw, soberheid in levensstijl – de gedachte eraan kon de gearriveerde doopsgezinde halverwege de negentiende eeuw alleen maar het schaamrood naar de kaken jagen. Het vasthouden aan dorre leerstelling kon immers alleen maar tot twisten en partijschappen leiden; onbeduidende uitwendigheden belemmerden bovendien de opname in beschaafde burgerlijke kringen.

Nee, één facet van de nieuw geslepen doopsgezinde diamant weerkaatste voortaan alle licht: 'Het is de geest van vrijheid bij vastheid op 't gebied van het geloof,

van onafhankelijkheid bij orde op 't gebied van de kerk, van gemoedelijke en tevens werkzame godsvrucht, van waarheid, opregtheid en trouw in handel en wandel, van liefde jegens de broederen en jegens allen op 't gebied van de wereld.' Zo sprak dr J. van Gilse in zijn hoedanigheid van voorzitter van de ADS in zijn toespraak tot de bestuurders van Sociëteit en kweekschool op 23 mei 1849.

Het was deze geest van vrijheid en onafhankelijkheid die door middel van goed opgeleide leraren in de gemeente en in de samenleving opgewekt en bewaard moest worden. Dit was de ware geest van het authentieke, bijbels-humanistisch georiënteerde protestantisme van Nederlandse bodem, die in geen andere afdeling van de christelijke kerk zo consequent uitdrukking had gevonden als bij de doopsgezinden, meende men. Het was een permanente, radicale reformatie die zichtbaar werd in de verwerping van alle menselijke meningen en kerkelijke formulieren, in het streven naar vrij bijbelonderzoek, bestuurlijke zelfstandigheid van elke gemeente en in onafhankelijkheid van de staat. Een geest die zich openbaarde als getemperd redelijke godsdienst en praktisch christendom, afkerig van onvruchtbare, intellectualistische, leerstellige spitsvondigheid en geestverwarrend gevoelsmysticisme. Ziehier de contouren van het ADS-beleid rond 1850, met als mogelijke titel: 'De gulden middenweg voor de vergulde middenstand'.

De zogenaamde 'Dubbele Vergadering', tot wie Van Gilse zich richtte was bijeengeroepen voor een gewichtige reden. Er moest een vacature vervuld worden die was ontstaan door het overlijden van prof. Wopke Cnoop Koopmans, zoon en opvolger van de seminariehoogleraar Rinse Koopmans. Samen met zijn oudere collega en vriend, prof. Samuel Muller, had Koopmans 22 jaar lang (1827-1849) het onderwijs aan het seminarie voor zijn rekening genomen. Zoals vaker het geval is, bood die opvolgingskwestie een gerede aanleiding voor een bezinning op het doel en functioneren van de lerarenopleiding als geheel. Het zelfstandig voortbestaan van de kweekschool als 'afzonderlijke inrigting van godgeleerd onderwijs' stond evenwel niet ter discussie. Evenmin hoorde men kritiek op het niveau van het onderwijs. Van de levensnoodzaak van de Kweekschool voor de toekomst van de broederschap was iedereen ten diepste overtuigd. De vraag was echter, hoeveel het moest kosten. Was één hoogleraar, zoals vóór 1827, in plaats van twee niet voldoende? Nee, verklaarde Van Gilse resoluut, want het seminarie kon niet, zoals in de vorige eeuw, volstaan met het aanbieden van een doopsgezind-theologisch suffix, dat slechts door één hoogleraar onderwezen werd ter afronding van een elders genoten wetenschappelijke vooropleiding.

Het voortbestaan van het weinig florissante Athenaeum Illustre stond in de Amsterdamse Raad al enige tijd ter discussie en G. Groen van Prinsterer voerde landelijk actie om de hervormde predikantsopleiding aan de theologische faculteiten weer onder het gezag van de kerk te brengen. Kwam zodoende de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van het godgeleerdheid onderwijs niet in gevaar, vroegen

de ondogmatische doopsgezinden zich af? Er was maar één antwoord mogelijk. Het doopsgezind seminarium moest 'eene inrigting van godgeleerd onderwijs in zijn geheelen omvang zijn'. Wel samenwerkend met, maar niet afhankelijk van het Athenaeum, ja desnoods daarzonder. De studenten moesten niet het gevaar lopen in de nabije toekomst onder het gehoor te komen van theologiehoogleraren die aan een kerkelijk leerstelsel waren gebonden. Anderzijds wilde men evenmin afhankelijk worden van hoogleraren ter linker vleugel. De aanpassing van het geloof aan het weten, had al te veel van deze kritische geesten tot de conclusie gebracht, dat zij nu wisten, dat zij niet geloven moesten.

Voor de verbreding van de gulden middenweg tussen extreem traditionalisme en extreem modernisme was een zelfstandige, onafhankelijke en complete predikantsopleiding nodig. Dus moest de vacature weer vervuld worden. Het geld kon door de aantrekkende economie geen probleem zijn, nadat de Amsterdamse bankier en minister Van Hall in 1844 de staatsschuld gesaneerd had. De Amsterdamse penningmeesters van de ADS, W. van Heukelom en J. van Eeghen, gaven het groene licht, al bleef vanzelfsprekend zuinigheid geboden. Maar tot dergelijke vermaningen zijn financiële bestuurders nu eenmaal uit hoofde van hun functie verplicht. De vergadering was onder de indruk van Van Gilse's gloedvolle vertolking van de gevoelens van het doopsgezinde volk en benoemde met zeer grote meerderheid van stemmen hemzelf tot opvolger van prof. Cnoop Koopmans. Zodoende was de continuïteit van het doopsgezind godgeleerd onderwijs verzekerd en het niveau daarvan door de benoeming van de in Leiden gepromoveerde jonge hoogleraar gewaarborgd.

Rond 1850 had het Doopsgezind Seminarium zich ontwikkeld tot een instelling van hoger theologisch onderwijs, dat algemeen beschouwd werd als een instrument bij uitstek, om met het devies van de in alle opzichten 'christelijke vrijheid', de maatschappelijke emancipatie en integratie van de door traditionalisme geïsoleerde doopsgezinde gemeenten te bevorderen. Deze onderneming zou in de tweede helft van de negentiende eeuw haar vruchten afwerpen in een verdubbeling van het ledental van de doopsgezinde broederschap, van ca. 27.000 naar ca. 58.000 leden. Dit streven naar emancipatie, integratie en numerieke groei ging gepaard met een steeds verdergaande identiteitsvervaging, die zonder tegenstemmen onherroepelijk tot de oplossing van de doopsgezinde traditie in Nederland had geleid.

Aan de doopsgezinde dissident Jan de Liefde geef ik daarom het laatste woord, als een soort moraal van dit verhaal, als hij over het bestuur van de Sociëteit en haar seminarie het volgende oordeel uitspreekt:

Zij mag zich door den tijdgeest laten leiden naar haar welgevallen en is niemand reenschap verschuldigd van hare Godsdienstige beginselen. Zij geeft nooit een belijdenis uit, waarin de gemeenschappelijke geloofsovertuigingen der leden staan uitgedrukt. [...] Is het Christelijk, is het echt Doopsgezind, de Gemeenten toe te vertrouwen aan den invloed

van weinige mannen, die in overvloed en weelde groot gebracht, slechts geleerd hebben wat het in heeft te gebieden en te heerschen, niet te dienen of te buigen?

Iedere overeenkomst tussen 1850 en heden berust op toeval. Iedere beleidsbepaling op grond van een negentiende-eeuwse succesformule biedt dan ook geen garantie voor de toekomst. Tenzij steeds opnieuw de Stem van gericht en genade in het gebeuren wordt gehoord. Met deze stichtelijke uitsmijter geef ik u weer terug aan de 21ste eeuw.

Vobis gratias

Een achttiende-eeuws afschrift van een verordening uit 1659 voor uiterlijk, kleding en huisinrichting bij de Groninger Oude Vlamingen

Ter inleiding

Vorig jaar wist de Doopsgezinde Bibliotheek een handschriftje van nog geen anderhalf kantje te verwerven bij antiquariaat Van der Steur te Haarlem, waarvan een oudere tekstversie reeds sedert jaar en dag in de doperse geschiedschrijving een zekere bekendheid geniet. Het betreft de neerslag van 20 bepalingen over het uiterlijk en de woninginrichting van de gemeenteleden der Groninger Oude Vlamingen, een van de meest orthodoxe menniste richtingen, die haar aanhang vooral op het platteland van Groningen, Friesland en Overijssel had.¹ Omdat het de enige in zijn soort bekende tekst is, uit het midden van de zeventiende eeuw, die expliciete instructies bevat over hoe de lidmaten zich dienden te kleden, het haar te dragen en hun huizen in te richten, is het een unieke en belangwekkende cultuurhistorische bron. Blaupot ten Cate heeft in 1839, als bijlage VI, in zijn *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* de tekst op basis van een ander en ouder afschrift voor het eerst gepubliceerd onder het vermoedelijk deels zelf bedachte opschrift: 'Reglement omtrent de kleeding, huissieraden enz., ontworpen te Loppersum, den 10 April 1659'.² C.N. Wybrands heeft als een der eersten ruimschoots

1 De Groninger Oude Vlamingen zijn in 1628 ontstaan door afsplitsing van de Vlaamse gemeenten, onder aanvoering van Jan Luyes, oudste te Kloosterburen. Zij werden later ook wel Ukewallisten genoemd, naar een van de belangrijkste leiders sindsdien, Uke Walles uit Zuidbroek, opvolger van Luyes sedert 1637. Rond 1650 rekenden zich zo'n vijftig gemeenten tot de Groninger Oude Vlamingen. In Groningerland betrof dat 23 gemeenten, in Friesland waren tien gemeenten deze richting toegedaan, in Oost-Friesland vijf, in Overijssel ook vijf, in Holland vier en in Zeeland één. S. Zijlstra, *Om de ware gemeente en de oude gronden. Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum, Leeuwarden, 2000), 310-314.

2 S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland. Van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt* (Leeuwarden, 1839), 307-308. In een noot voegde Ten Cate eraan toe: 'Volgens gegrond vermoeden van den Heer J.D. Hesselink is deze Copie een uittreksel van een grooter stuk, daar het niet behoorlijk gesloten wordt, noch eenige

gebruik gemaakt van deze bron om de oude zeden en gewoonten der mennisten te beschrijven in een artikelenserie, 'Het Menniste Zusje' geheten, die vanaf 17 augustus 1902 tot 4 januari 1903 verscheen in *De Zondagsbode*, en die in haar geheel separaat herdrukt werd, voorzien van afbeeldingen, na Wybrands dood in 1913.³ Sindsdien is dit document in tal van studies aangehaald om de biblicistische, ook op uiterlijke soberheid gerichte levenspraktijk van vooral de orthodoxe mennisten te illustreren.⁴

Gelet op het cultuurhistorisch belang van deze voor Nederland unieke gedragscode⁵ en gezien de omstandigheid dat de door Blaupot ten Cate overgeleverde teksteditie zo'n honderdzestig jaar na dato nauwelijks nog algemeen toegankelijk is, is heruitgave van deze tekst alleszins gerechtvaardigd. Doch er zijn meer redenen om deze recent verworven versie te publiceren.

Vergelijking van deze tekstredactie met die van de BtC-tekst levert enkele sailante verschillen op. In de eerste plaats valt het opschrift op, dat zeer afwijkt van en

ondertekening draagt.' In het vervolg wordt naar deze teksteditie verwezen als: BtC.

3 C.N. Wybrands, *Het Menniste Zusje*, in: J. Six, *Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam. Jaarverslag in de Vijfen-vijftigste Algemeene Vergadering op maandag 23 juni 1913* [Amsterdam, 1913], 27-107, met name 36-37. Wybrands citeerde de bepalingen 1 t/m 7, 12 en 16 uit BtC.

4 W.J. Kühler, *Geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland* (Haarlem, 1940), 139; N. van der Zijpp, *Geschiedenis der doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952 [repr. Amsterdam, 1980]), 152-153; H. Dassel sr., *Menno's volk in Groningen. Geschiedenis der Doopsgezinde Gemeenten binnen de stad Groningen*, Groningen, [1952], 15. Zie ook B.E. Dop, "'Terwyl in Kalkwyk veele dier doopsgezinden woenen". Doopsgezinden in een Groninger veenkolonie in de achttiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 21 (1995), 97-32, m.n. p. 106.

5 De Amish kennen dergelijke voorschriften ook en deze zijn gewoonlijk samengebracht in de 'Ordnung' der gemeenten, die voornamelijk mondeling werden/worden doorgegeven. De Mennonite Historical Library van Goshen College (Ind.) heeft een unieke schriftelijke verzameling van dergelijke 'Ordnungen'. Zie John A. Hostetler, *Amish Society* (Baltimore & Londen, 1972), 58-62; *The Mennonite Encyclopedia* 4 dln (Scottsdale, Pa 1955-1959), iv, 74. Een van de oudste Europese, amische 'Ordnungen', waarin voor het eerst ook artikelen ten aanzien van kleding en huishouding zijn opgenomen, dateert van 1779 en is op een vergadering van oudsten te Essingen in de Palts vastgesteld. Deze is door Harold S. Bender afgedrukt in *The Mennonite Quarterly Review* 11 (1937), als 'An Amish Church Discipline of 1779', 163-168. Deze tekst is overgeleverd in een brief (bestemd voor de broeders in Amsterdam) van Johannes Nafzinger uit 1781, die in ieder geval tussen 1765 en 1788 ook in nauw contact stond met de Oud-Zwitserse gemeenten in Groningen en Kampen. Zie P. Visser, 'Amischen in Nederland. Enkele haken en ogen van Zwitserse bergbewoners op sommige veengrond', *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993), 126-128. De vraag rijst dan ook of Nafzinger op de hoogte kan zijn geweest van de onderhavige 'Ordnung' der Groninger Oude Vlamingen, en zo ja, of er dan mogelijk invloeden te bespeuren zijn van deze Groninger 'Dinge' op de amische 'Ordnungen'? De verleiding is groot daar nader bij stil te staan, doch verwezen zij slechts op parallellen in een 'Ordnung'-tekst van de Old Order Amish uit 1950 die destijds nog in Pike County, Ohio, gevestigd waren, maar thans in Canada, in Elgin County (Ontario) woonachtig zijn. Zie de tekst bij Hostetler, *Amish Society*, 59-61.

meer informatie biedt dan de BtC-tekst. Zo worden de voorschriften aangeduid als 'dinge', zaken waarover men gemeenschappelijk overeenstemming heeft bereikt. De vergelijking met het amische begrip 'Ordnung' dringt zich hier op. Tevens blijkt dat de bijeenkomst te Loppersum in april 1659 onder meer is belegd om tot 'dinge verbeteringe' te geraken. Met andere woorden: het betreft een herziening, zo mogelijk een aanscherping, van een reeds oudere (ook op schrift gestelde?) verordening. Ten slotte blijkt uit het opschrift dat niet alle Nederlandse gemeenten der Groninger Oude Vlamingen deze 'dinge' zijn overeengekomen, maar uitsluitend 'alle gemeenten die in Groningerlandt wonen'.⁶

Een tweede zaak die onmiddellijk opvalt, is een evident verschil in spelling en hier en daar ook in woordgebruik. De tekst van het BtC-afschrift doet ouder aan dan de onderhavige tekst: vergelijk woorden als: 'olderen' (BtC, art. 2) met 'ouders', 'betaemt' (BtC, art. 2) – 'betaamt', 'na de nye moede' (BtC, art. 4) – 'na de nieuwe mode', 'costelycke' (BtC, art. 8) – 'kostelyke', 'dopies goet kostelyck gewrocht' (BtC, art. 12) – 'dopjes goed kostelyke weefs', etc. Het BtC-afschrift is dus van een oudere hand dan die van de hier afgedrukte tekst, maar deze laatste lijkt toch terug te gaan op een oudere tekstredactie, die dichter bij het (verloren gegane?) origineel uit 1659 aansluit.⁷ De eerste indicatie daarvoor biedt het reeds behandelde opschrift. Een tweede indicatie levert de in de BtC-tekst herhaaldelijk gebruikte, maar in de huidige tekst ontbrekende beginfrase: 'Dat een Christen behoort ...', 'Een Christen behoort ...', en 'Geen Christen behoort ...' (voorkomend in BtC-artikelen 1, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 14, 16, 19 en 20). De hier gepresenteerde tekst heeft derhalve een meer direct voorschrijvend, imperatief karakter, terwijl in de BtC-variant dat aspect juist is afgezwakt. Bovendien bevat de huidige tekst in artikel 4 en 5 toevoegingen die in de BtC-tekst ontbreken. In artikel 4 komt de passage 'Nog ook van eerste mantelties of rockis op de ongewoonlyke plaatse te dragen, en dat 't een gewoonte is dat nederich klederen' niet bij Blaupot ten Cate voor; hetzelfde geldt voor het slot van artikel 5: 'nog ook mans broekies voor met gaties, of ook met clappen daarop, of knoopjes na de Werelds vindinge gelijk.' Dit laatste artikel is in BtC-versie alleen nog maar van toepassing op de vrouwenkleding; het lijkt zeer aannemelijk te zijn dat in een eerdere, oudere versie ook de mannenkleding object van gemeentelijke regelgeving geweest is.⁸ Hoe dit

6 De afgevaardigden die op 10 april 1659 in Loppersum vergaderd waren, kwamen dus hoogstwaarschijnlijk uit de gemeenten Appingedam, Beerta, Bierum, Duurswold, Finsterwolde, Grijskerk, Groningen, Houwerzijl, Huijzinge, Leermens, Loppersum, Lutjegast, Meeden, Middelstum, Midwolda, Niehove, Noordbroek, Rasquert, Sappemeer, Termunten, Uithuizen, Ulrum en Zijldijk. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 313, noot 173.

7 Dit is in de codicologie, met name met betrekking tot middeleeuwse afschriften, bijv. in de middelnederlandse ridderepiek, een algemeen voorkomend verschijnsel.

8 Tenzij men een omgekeerde redenering hanteert, namelijk dat 'nieuwe' maatregelen werden

ook zij, ook in ander opzicht nog lijkt de huidige tekst op een ouder origineel terug te gaan dan het BtC-afschrift. In artikel 15 worden voorschriften geformuleerd voor het handels- en consumptief gedrag. Niemand mag meer verteren (in de BtC-tekst staat 'copen') dan hij bij machte is te betalen, of hij dient daartoe eerst – zo staat in de hier afgedrukte tekst – '*gods* raad te nemen'. In het BtC-afschrift staat evenwel: '*goede* raet daer toe te nemen', wat – opnieuw – veel vrijblijvender lijkt, omdat in het eerste geval een beroep op het persoonlijk geweten wordt gedaan, terwijl in de BtC-tekst een meer algemeen advies wordt gesuggereerd.⁹ Overigens is evenmin uitgesloten dat in dit geval Blaupot ten Cate, dan wel de afschrijver van de BtC-tekst 'betrapt' wordt op een afschrijffout, zoals dat ook in artikel 5 het geval lijkt te zijn. In de huidige tekst is daar sprake van 'de rokken boorden', wat correcter lijkt, terwijl de BtC-tekst spreekt van 'de rocken boven'.¹⁰ Lastiger op te lossen is de variant in artikel 14 dat zich om het uiterlijk van de boerenwagens bekommert: in de huidige tekst staat '*lijslagen* wagens of ledders', terwijl de BtC-tekst voor de moderne lezer de toegankelijker aanduiding '*beslagen* wagens of ledders' bevat.¹¹

toegevoegd, zodra onwenselijke 'nieuwigheden' zich voordeden, bijvoorbeeld ten aanzien van mannenbroeken, waarop steeds vaker kleppen en knopen verschenen.

9 Had die 'goede raet' ingewonnen dienen te worden bij de dienaarschap of de oudsten van de gemeente, wat in de context van de Groninger Oude Vlamingen met een sterke tucht- en autoriteitsstructuur alleszins voor de hand had gelegen, dan zou het anciënniteitsgehalte van de BtC-tekst zijn toegenomen. Een dergelijke impliciete toetsing lijkt eerder met 'Gods raad' verbonden te zijn. Vgl. bijvoorbeeld artikel 7 van de amische 'Ordnung' van 1779: 'Es soll kein Bruder sich im Kauffen bauen, oder sonst grossen Handirungen sich einlassen, oder Unnöthige wucher handel sich ergeben, ohne Rath, wesen und bewiligung der Brüder und Eltisten.' Bender, 'An Amish Church Discipline of 1779', 166.

10 Iets dergelijks lijkt zich voor te doen in artikel 8, waar de hier afgedrukte tekst rept van 'pronckussens de *daar* op de bedden' liggen, terwijl de BtC-tekst spreekt van 'pronckussens dé *daegs* op de bedden' liggen.

11 Het begrip 'lijslagen' (meervoud van een zelfstandig naamwoord, bijvoegelijk gebruikt voltooid deelwoord?) heb ik niet kunnen traceren. Mogelijk verwijst het naar een locale, en/of verouderde benaming voor een onderdeel van een wagen (het vaak versierde, geornamenteerde of beschilderde achterschot of achterkrat?), of van de aanspanning van paarden, de verbinding met de dissel betreffend; wellicht is er ook een verbastering in te zien van leidsel, of leizeel. Natuurlijk kan het ook een afschrijffout in de huidige tekst zijn. Zo niet, dan lijkt het in de BtC-tekst toegepaste begrip 'beslagen' (van metalen beslag, versiering voorzien) een pragmatische oplossing voor deze onduidelijkheid te zijn, die hetzij op het conto van de afschrijver, hetzij op dat van Blaupot ten Cate te schrijven is.

Dat er thans twee afschriften van deze verordening bekend zijn,¹² duidt er op z'n minst op dat de voorschriften in verschillende gemeenten en op nog uiteenlopende tijden in gebruik zijn geweest. Omdat het in dit geval een afschrift betreft dat op grond van het handschrift en de spelling om en nabij de tweede helft van de achttiende eeuw te dateren is, dringt de vraag zich op in welke kringen deze voorschriften toen nog van toepassing werden geacht. Het is algemeen bekend dat vanaf het eerste kwart van de achttiende eeuw ook onder de Groninger Oude Vlamingen, zeker die buiten de provincie Groningen, de wereldse invloeden allengs de oude normen en waarden verdreven. Dit zedelijk verval was een van de redenen waarom omstreeks 1720 enkele tientallen Deventer Oude Vlamingen (leden van de familie Van Komen, Cremer, Van Calker e.d.) zich afsplitsten, naar Groningen verhuisden en zich aansloten bij de (Nieuwe) Zwitsers in de stad en vooral in de omgeving van Hoogezand-Sappemeer. Zij zochten heil in het sobere agrarische bestaan, geschoeid op oud-doperse leest, dat vooral de Zwitserse immigranten konden bieden. Hun Deventer confraters gingen zich te buiten aan

vriendschap met de wereld, met desselfs eere, achting en aanzien onder de menschen, met lust en liefde tot groote handel en coopmanschap, om dus het geld en goed te vergaderen, waardoor het vlees wel gelegenheid bekoome om boven maatlijkheit zijn lust te volbrengen in eeten, drinken, kleeding en huyshoudinge om mede na den loop der wereld zijn genoegen te nemen in pleisierreysen en andere vermakelijkheden.¹³

Wel onderscheidden de Groninger Oude Vlamingen zich omstreeks 1740 in het algemeen nog in sober uiterlijk en streng gedrag, en werden ze 'uit hoofde van hun onbeschaefte en afgezonderd leven, inzonderheit wegens hunne Kleeding, onder de *Alderfynsten* getelt', aldus Simeon Frederik Rues. Maar ook hij nam waar dat 'zy tans gaendeweg verdraegzamer en rekkelyker worden'. Dat gold ook voor een ander dopers smaldeel, dat der Jan Jacobsgezinden die echter 'in de Kleeding en veele andere dingen van de Oude Soort zyn'. Ook Rues stelde vast dat de oude gebruiken het best intact bleven bij de 'Verdrevene *Switsersche Doopsgesinden* ...

12 Het is niet bekend waar het BtC-afschrift thans bewaard wordt. De door Blaupot ten Cate aangehaalde Hesselink (zie noot 2), de vermoedelijke eigenaar van het stuk, is vrijwel zeker Jacob Derks Hesselink, stammend uit een geslacht van Groninger Oude Vlamingen, die in 1878 een aanzienlijke erfenis heeft nagelaten aan de doopsgesinde gemeente Groningen voor de oprichting van een gasthuis voor bejaarden (de Hesselink Stichting). Dassel, *Menno's volk in Groningen*, 61-62.

13 Zie hierover B.E. Dop en M.R. Kremer, 'Van Oude Vlamingen en Nieuwe Zwitsers. Doopsgesinde bewegingen vanuit Deventer naar Groningen in het begin van de achttiende eeuw', *Doopsgesinde Bijdragen* 24 (1998), 81-116, het citaat aldaar op p. 110.

Hunne Kleeding en Gedrag is zeer streng en byzonder.¹⁴ Het verwateren van de oude voorschriften onder de Groninger Oude Vlamingen voltrok zich vooral vanaf het midden van de achttiende eeuw. Toen

begon de gezetheid [de inzettingen] der Doopsgezinden te veranderen. Dezelve onderscheidten zich [destijds] van andere gezindten vooral in klerendragt. Zij sloegen elkander naaukeurig gade, en wanneer men niet stiptelijk bij de oude nederig schijnende mode der klederdragt bleef, werd men zelfs niet toegelaten tot het H. Avondmaal ... Ook het tabakroken schijnen zij noch niet lang hebben durven doen.

Op een schilderij – op zich al een fenomeen der nieuwe tijden – uit 1762 van de ‘stadse’, Oud-Vlaamse familie van Berend Abrahamsz Hulshoff, staat de oudste zoon, Allard Hulshoff, pijprokend afgebeeld en gekleed in een mondaine, lichtgekleurde kamerjapon.¹⁵ De Zwitsers hebben het langst de oude voorschriften weten te handhaven. Nog in 1784 waren er in de provincie Groningen ruim 70 broeders met lange baarden, die haken en ogen in plaats van knopen aan hun kleding droegen. De vrouwen bleven nog lange tijd afzien van het dragen van gouden of zilveren sieraden; de huizen bleven zich nog kenmerken door eenvoud in inrichting en ‘derzelver eenvoudige verw’.¹⁶

Hoewel de hier overgeleverde tekstredactie van omstreeks het midden van de achttiende eeuw destijds best nog wel in een of andere Oud-Vlaamse gemeente van het Groninger platteland actualiteitswaarde kan hebben gehad, lijkt de naleving ervan vooral in de omgeving van de Zwitserse dopers de beste kansen te hebben gehad.

14 S.F. Rues, *Tegenwoordige Staet der Doopsgezinden of Mennoniten, in de Vereenigde Nederlanden; Waeragter komt een Berigt van de Rynsburgers of Collegianten* (Amsterdam, 1745), 66-73.

15 H.C. Hulshoff, ‘Groninger Oude Vlamingen in de eerste helft van de achttiende eeuw en de van Zenderen/Borne afkomstige familie van Hendrik Berendsz Hulshoff’, *Doopsgezinde Bijdragen* 18 (1992), 66 en 67 (het citaat).

16 Dop, “‘Terwyl in de Kalkwyk’”, 116-117; S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland. Van derzelver ontstaan tot dezen tijd, uit oorspronkelijke stukken en echte berigten opgemaakt*, (Leeuwarden & Groningen, 1842), II, 151, waar hij voorts mededeelt: ‘Thans is er nog slechts één, die zich niet geheel aan dit gebruik [d.i. de baardgroei] onttrokken heeft.’

Den 10 April 1659¹⁷

Dinge¹⁸ optekeninge, gedaan tot memorie van dinge verbeteringe der Gem^t. Godts, en is tot Lopperstum versproken¹⁹ door gesonde boden²⁰ van alle gemeenten die in Groningerlandt wonen en in einheyt besloten deze navolgende stukken.²¹

1. Geen²² carmoes lakis of verwes²³ te dragen, of ook van dat gladde Vyfschagt²⁴ tot kledinge.
2. Dat de ouders hunne kinderen niet behoren toe te staan om te dragen dat de ouders niet betaamt.
3. Geen²⁵ schoenen mogen dragen met hooge hakken, of met wit garen afgezet of genaait,²⁶ nog ook geen 2 riemen op de schoenen, ook geen spiegaten.²⁷
4. Dat men ook geen kledinge na de nieuwe mode of werelds vindinge en nye wyze behoort te dragen, maar de nedrige gelijk, Rom. 12.²⁸ Nog ook van eerste mantelties of rockis²⁹ op de ongewoonlyke plaatse te dragen, en dat 't een gewoonte is dat nederich klederen.³⁰

17 De tekst is diplomatisch weergegeven, met dien verstande dat omwille van de leesbaarheid op plaatsen, waar deze ontbraken, beginkapitalen aangebracht zijn en de interpunctie gemoderniseerd is.

18 *Dinge* betekent hier maatregelen, afspraken; zaken of aangelegenheden waarover men overeenstemming heeft bereikt; een verordening.

19 Afgesproken.

20 Afgevaardigden.

21 Bij BtC luidt het vermoedelijk door hem zelf gemaakte opschrift: 'Reglement omtrent de kleding, huissieraden enz., ontworpen te Loppersum, de 10 April 1659'.

22 Bij BtC gaat vooraf: 'Dat een Christen behoort ...'.

23 Karmozijnkleurig, d.i. rood, laken of (andere gekleurde) stof.

24 Vijfschacht is de benaming voor weefsels die met vijf schachten of kamhouten zijn vervaardigd. Het betreft meestal van wol en linnen gemaakte stof voor bovenkleding, m.n. damesrokken, die met linnen ketting of schering en kaardgaren inslag, in satijnbinding geweven zijn. Gladde vijfschacht zou zelfs op satijn betrekking kunnen hebben.

25 Bij BtC gaat vooraf: 'Dat de Christen ...'.

26 Bij BtC: 'gemest'.

27 Letterlijk: kijkgaten; hier vermoedelijk de gaten waar een spie, een platte pen, in paste om de twee helften van de schoen aan elkaar vast te maken of te verbinden.

28 Rom. 12:2: 'En wordt niet gelijkvormig aan deze wereld, maar wordt hervormd door de vernieuwing van uw denken, opdat gij moogt onderkennen wat de wil van God is, het goede, welgevallige en volkomene'.

29 Manteltjes en rokjes; het betreft hier vermoedelijk kinderkleding, waarop ook 'eerste' duidt.

30 Deze gehele zin komt niet voor bij BtC.

5. Dat ook de rokken boorden³¹ zoo bried en zoo stief niet behoorden gereid³² te wezen, nog met koorden onder om bezet, nog gestyfde lyfstukken die met balynen doorgetogen zyn, of ook gladde schorties te dragen en mouwens met cromme ellebogen na de mode gemaakt; nog ook mans broekies voor met gaties,³³ of ook met clappen³⁴ daarop, of knooppjes na de Werelds vindinge gelijk.³⁵
6. Geen³⁶ strijkysers of gleysteen³⁷ op de cragen of hemden te gebruiken.
7. Geen haer met snoeren te winden, of met vlechten te versieren, wrongen³⁸ of oorsijden³⁹ onder de huiven⁴⁰ te dragen.
8. Van⁴¹ 't kleinste linnen niet te gebruiken aan 't lichaam of huishoudinge, of ook eenige pronckussens de⁴² daar⁴³ op de bedden en s'nags of⁴⁴ de Tafels of kisten te⁴⁵ leggen, nog eenige⁴⁶ versieringe in de kussenteeks⁴⁷, of kostelijke⁴⁸ spreten of decken⁴⁹ op de bedden, dat tot versieringe dient.
9. Geen⁵⁰ schilderinge⁵¹ of kostelyke verwen⁵² in of aan de Huizen te laten

31 Bij BtC: 'boven'. Bedoeld is de boord van de rok die gewoonlijk bovenaan zat en van een afzonderlijk stuk stof, kleur of bewerking was gemaakt, ter onderscheiding van de *zoom*, de omgennaide rand van de stof zelf.

32 Geregen, bij elkaar gebonden.

33 (Knoops-)gaatjes.

34 Klap of klep van een mannenbroek, die van voren met een klap of klep gesloten wordt.

35 Het slot, 'nog ook mans broekies ... vindinge gelijk', komt niet voor bij BtC.

36 Bij BtC gaat vooraf: 'Dat een Christen behoort ...'.

37 (Verwarmde) gladde steen (mogelijk gleis) voor het strijken van stoffen.

38 Een wrong is een (meestal gouden, zilveren of koperen) oorijzer: een om het achterhoofd klemmende (sier-)metalen beugel in de vorm van een halve cirkel met aan de uiteinden twee verticaal naar beneden lopende armen (oorzijden), waarmee vrouwen de ondermuts op hun plaats hielden.

39 Bij BtC: 'ooriseren'.

40 Hoofddeksel voor vrouwen, een kap, een tuit of een muts.

41 Bij BtC gaat vooraf: 'Dat een Christen behoort ...'.

42 Die.

43 Bij BtC: 'daegs'.

44 Bij BtC: 'op'.

45 'Te' ontbreekt bij BtC.

46 Bij BtC: 'noch met eenige'.

47 Bij BtC: 'kussentecken'; tijk: overtrek van een beddekussen, vervaardigd van min of meer grove damastachtige, katoenen stof.

48 Kostbaar.

49 Bij BtC: 'spreetes of deeckens'; spreien of overdekens, sierlijke dekkleden over een bed.

50 Bij BtC gaat vooraf: 'Een Christen behoort ...'.

51 Beschildering in het algemeen, mogelijk doelend op een voorstelling of decoratieve motieven, doch niet noodzakelijkerwijs.

52 Kostbare verfsoorten of kleuren.

maken tot verzieringe.

10. Geen witte geschulpte⁵³ of bonte⁵⁴ schottels⁵⁵ aan de want of op⁵⁶ schappen te zetten.
11. Geen⁵⁷ sulvere koppies,⁵⁸ beeckers of lepels te gebruiken, of ook meshechten⁵⁹ en vingerhoeden.
12. Geen⁶⁰ dopjes goed⁶¹, kostelijke weefs,⁶² toe tafelgoed of anders te gebruiken;
13. Geen blanke stange⁶³ aan de Tomen, of stoppen⁶⁴ aan de salen⁶⁵ en sporen aan de voeten te gebruiken, om daarmede te rijden of⁶⁶ de wereld gelijk,⁶⁷ of slingertuygen⁶⁸ aan de paarden gebruiken.
14. Geen⁶⁹ overdaat te gebruiken aan de lyslagen⁷⁰ wagens of ledders,⁷¹ mede na 't hoogste gemaakt of met 2derley⁷² verwe gevarft of bont gemaakt.
15. Dat ook niemand behoort hooger te verteren⁷³ als hy moed heeft⁷⁴ te betalen, of hy behoort eerst daartoe gods⁷⁵ raad te nemen,⁷⁶ en een iegelyk hoort op

53 Voorzien van een naar buiten omgebogen rand.

54 Voorzien van meerkleurige motieven of versieringen.

55 Bij BtC: 'schottelen': schotels, of schalen met een min of meer opstaande rand.

56 Bij BtC: 'opt'.

57 Bij BtC gaat vooraf: 'Een Christen behoort ...'

58 Bij BtC: 'koppen'.

59 Heft of handvat van een mes.

60 Bij BtC gaat vooraf: 'Een Christen behoort ...'

61 Door kunstig borduurwerk gemaakte versieringen in de vorm van een halve bol, of, bij uitbreiding, van een schijf of cirkel; soms ook met behulp van kralen of glazen bolletjes.

62 Bij BtC: 'kostelyck gewrocht'; geweven of vervaardigd van kostbare stof (zoals zijde of damast bijvoorbeeld).

63 Blinkende en gladde bidden, meestal opgevat als het gehele metalen mondstuk van de toom of het hoofdstel, bestaande uit het bit (de stang) waaraan de ringen bevestigd zijn voor de teugels en de kinketting.

64 Bij BtC: 'stappen'; metalen handgrepen.

65 Zadel.

66 'Of' niet bij BtC.

67 Vermoedelijke is bedoeld: recreatief uit rijden gaan, pleziertochjes maken.

68 Bij BtC: 'of oock slingertugch'; paardentuig in de vorm van een slinger of slingers hebbend, d.i. versierd tuig.

69 Bij BtC gaat vooraf: 'Een Christen behoort ...'

70 Bij BtC: 'beslagen'. Mogelijk is bedoeld: de met lijsten beslagen zij- of achterschotten van een wagen (zie de inleiding, met name noot 11, alsmede de noot hierna).

71 Benaming voor de opstaande zijkanalen van een boerenwagen.

72 Bij BtC: 'tweederley'.

73 Bij BtC: 'copen'.

74 Bij machte is.

75 Bij BtC: 'goede'; zie de inleiding, m.n. noot 9.

76 Bedoeld is: allereerst dient hij zich in gemoede, in geweten af te vragen, of de vertering of

- zyn tyd te betalen na de belofte, of hy behoort dat tot vernoeginge⁷⁷ weder te lossen.⁷⁸
16. Geen⁷⁹ lanck haer te dragen op zyn hooft, of de baart te laten snijden⁸⁰ en⁸¹ scheren na Werelds wyze.
 17. Dat men ook geen beelden⁸² of gelykkenissen⁸³ behoort te hebben in de glazen,⁸⁴ of in of aan de Huizen.
 18. Dat ook de spiegelen an de Wanden soo niet ten toon behoorden te hangen.
 19. Geen⁸⁵ heertijzeren⁸⁶ te gebruiken met beelden voorgeset.
 20. Geen⁸⁷ bonte Floeren⁸⁸ in de deelen⁸⁹ te leggen, nog met witte of bonte estrik⁹⁰ in de Schoorsteen of in⁹¹ de want te versetten⁹² tot lust van 't oog.

aankoop gewenst of noodzakelijk is.

77 Het tevreden stellen met betrekking tot een schuld, een boete en dergelijke; een schadeloosstelling.

78 Af te lossen, af te kopen, bijvoorbeeld van een schuld, door afbetaling ineens (met inbegrip van eventuele verschuldigde rente) of door een andere vorm van genoegdoening.

79 Bij BtC: 'Geen Christen behoort ...'

80 Bij BtC: 'ofsnijden'.

81 Bij BtC: 'of'.

82 Niet alleen beelden, maar ook afbeeldingen in het algemeen, of beeltenissen van personen.

83 Zowel betrekking hebbend op gelijkenissen naar de (menselijke) natuur, het uiterlijk (i.c. portretten), als op zinnebeeldige verhalen, i.h.b. die waarvan zich Jezus bediende. Deze voornamelijk als een tautologie op te vatten frase verwijst direct naar het vierde gebod (Ex. 20:4), dat in oudere vertalingen luidt: 'Gy en sult u geen gesneden beelt, noch eenige gelijkenisse maken'.

84 Kan zowel betekenen glazen plaat (bijv. spiegels, of platen waarop of waarin voorstellingen zijn geschilderd of gegraveerd), drinkglas, als vensterruit.

85 Bij BtC gaat vooraf: 'Een Christen behoort ...'.

86 Een van de twee ijzeren (ook wel koperen of zilveren) standers op de haard, waar het houtvuur op geschikt werd, dan wel een van de staande (vaak versierde) platen die als schermen om het haardvuur werden gezet. Deze ter onderscheiding van de haardplaat die, vaak van gegoten ijzer, met voorstellingen en ornamenten versierd, onder de schouw en achter het haardvuur stond.

87 Bij BtC gaat vooraf: 'Een Christen behoort ...'.

88 Bij BtC: 'floor': letterlijk bodem, hetzij van aangestampte aarde (leem of klei), hout of steen. Bedoeld zal zijn: bontgeschilderde of een geschakeerde houten (of stenen) vloer (zie ook de noot hierna).

89 Een deel is een planken vloer, meestal opgevat als dors- en/of schuurvloer.

90 Geglazuurde vloertegel, doorgaans in verschillende kleuren uitgevoerd.

91 Bij BtC: 'an'.

92 Bij BtC: 'setten'.

Onder predikanten

Een notitieschriftje van Jakob Huizinga, doopsgezind predikant in West-Knollendam 1831-1834¹

Knollendam

Het Noord-Hollandse Knollendam was de eerste standplaats van de doopsgezinde predikant Jakob Huizinga (1809-1894).² Knollendam was en is een klein dorp in het noorden van de Zaanstreek, aan weerszijden van de Zaan: Oost-Knollendam op de linker- en West-Knollendam op de rechteroever. In Knollendam had het doperdom al vroeg wortel geschoten. Al in 1535 zijn er bij wijze van strafmaatregel vier huizen van dopers gesloopt. Een doper uit Knollendam, Claes Matthijs, is op 10 april van hetzelfde jaar om den gelove in Den Haag ter dood gebracht. Rond 1600 stond er in West-Knollendam een houten Vermaning van de Waterlandse gemeente. Zoals bekend was de Zaanstreek een gewest waar veel dopers woonden. Sommige Zaanse dorpen hadden zelfs twee Vermaningen. Zowel Wormerveer als Westzaan kenden een Noorder- en een Zuider-Vermaning. In Graft moesten de dopers naar de Vermaning in het Noordeinde. Het zijn uiteraard gebouwen van bescheiden omvang geweest. Een kijkje in het interieur van deze vermaningen biedt de prent die rond 1800 op de markt is gebracht en vermoedelijk diende om geld op te brengen voor de doopsgezinde gemeenten in de Zaanstreek.

In het begin van de negentiende eeuw was het doperdom in de omgeving van Knollendam kennelijk zo afgenomen, dat men het beter vond om enkele kleine gemeenschappen samen te voegen. In 1804 vond de vereniging plaats met Krommeniedijk, met de bepaling dat voortaan twee diakenen namens Kromme-

¹ Mijn hartelijke dank gaat uit naar de heer en mevrouw Boot-Senf te Delft, de bezitters van de doperse documenten, die zo vriendelijk waren mij dit Knollendamse geschriftje ter inzage mee te geven. Jeanne Verbij-Schillings ben ik dankbaar voor het mij willen attenderen op deze bijzondere collectie en het leggen van het contact. Chris Heesakkers was onmisbaar bij het vertalen van het onverwacht lastige Latijn. Ik ben hem heel erkentelijk. Adriaan Plak dank ik voor zijn steun bij de annotatie en eindredacteur Samme Zijlstra voor zijn kritisch doornemen van het geheel. De fouten blijven uiteraard voor mijn rekening.

² Jakob Dirks Huizinga (Norden, 3 juni 1809-Groningen, 12 augustus 1894), predikant te Knollendam c.a., 11 november 1832-28 juni 1835, te Den Horn, 12 juli 1835-maart 1844, te Den Burg c.a., 14 april 1844-27 juli 1879.

Prent, vervaardigd rond 1800 met vermaningen in de Zaanstreek. Foto: Universiteitsbibliotheek van Amsterdam – Doopsgezinde Bibliotheek.

De Vermaning van Knollendam. Uitvergroting van de vorige afbeelding.

niedijk in de kerkenraad zouden zitten. Bovendien moest de dominee ook daar de dienst verzorgen. In 1828 kreeg de predikant van Knollendam ook de broeders en zusters van Marken-Binnen onder zijn hoede. Tegen het midden van de eeuw bouwde de gemeente in West-Knollendam een stenen Vermaning. Het gebouw stond tegenover het huidige dorps huis en is in 1972 afgebroken.

Knollendam was echt een dorpje waar men als predikant kon beginnen, om zich van daaruit te laten beroepen naar een grotere en welvarender gemeente.³ Rond 1800 stond er een lekenbroeder, Simon Kalverboer. Hij overleed op 20 maart 1829. Bij ontstentenis van een predikant te Knollendam, namen collega's uit de omgeving de diensten waar: J. Walig van Krommenie en J. Boekenooen van Wormerveer-Zuid.⁴ Knollendam slaagde er zelden in een predikant te benoemen

³ Het volgende is ontleend aan het *Notulenboek* uit het Archief Doopsgezinde Gemeente Knollendam. Gemeentearchief Zaanstad, Kerkelijk Archief 17, nr. c 224: Aanteekeningen van zaken, handelingen de Doopsgezinde Gemeente te Knollendam betreffende.

⁴ Jan Walig (Zaandam, 1796-1868), doopsgezind predikant te Krommeniedijk en Beverwijk (in combinatie) (1820-1864) en Jan Gerrit Boekenooen (Haarlem, 1802-Beverwijk, 1877), propo-

van elders. Wel probeerde de kerkeraad het regelmatig, maar meestal vergeefs. Zo deed zij na het overlijden van Kalverboer een beroep op Benedictus Hoekstra, predikant te Barsingerhorn, maar die bedankte. In zo'n geval maakte men een keuze uit de proponenten van de Doopsgezinde Sociëteit. G.H. Coster en H.A. Sepp hielden beiden in Knollendam een proefpreek, waarna Sepp werd uitgekozen. Op 31 oktober 1830 hield hij zijn intreerede en werd hij bevestigd door zijn oom, J. Persijn, predikant in De Rijk. Ruim een jaar later werd de 24-jarige jongeman uit dit leven weggerukt, waarop de heren Walig en Boekenoogen weer de dienst verzorgden.

De kerkenraad maakte vervolgens direct een keuze uit de proponenten van de Sociëteit. Maar liefst vier kandidaten werden opgetrommeld voor een proefpreek en wel in volgorde van opkomst: Jakob Huizinga, Jacob Leendertz, Pieter Cool en A.J. van Pesch. Kennelijk maakte de eerste de meeste indruk, want hij kreeg het beroep. Na wat heen en weer schrijven over het aantal vrije preekbeurten – hij wilde er zes in plaats van vier –, over het vergroten van de tuin en over het salaris, nam Jakob Huizinga aan. Op 11 november 1832 hield hij zijn intreerede over Jacobus 1, 21b: 'Ontvangt met zachtmoedigheid het woord dat in u geplant wordt, hetwelk uwe zielen kan zaligmaken!'. Daarna werd hij in de dienst bevestigd door zijn vader Dirk Huizinga, predikant te Westzaan 'op 't Zuid'.⁵ In de week daarop begon hij ook met zijn catechisatie. Drie jaar zou hij in Knollendam blijven. Een beroep uit het Groningse Den Horn wees hij in eerste instantie af, waarschijnlijk omdat hij zich niet zo ver van zijn familie wilde vestigen. Maar ja, Knollendam was maar klein... Een tweede beroep van Den Horn nam hij uiteindelijk aan. En dus kwamen weer – u raadt het al – de heren Walig en Boekenoogen uit Krommenie en Wormerveer-Zuid... tot de kerkenraad een opvolger voor ds. Huizinga had gevonden. Die vond zij in de persoon van Gerrit Jochems Boetje, beroepen uit Woudsend.⁶ Ook Den Horn zou een tijdelijke standplaats voor Jakob Huizinga zijn, want vandaar kreeg hij een beroep naar Den Burg op Texel, waar hij tot zijn emeritaat zou blijven.

nent in 1826, doopsgezind predikant te Ouddorp (1826) en Wormerveer-Zuid (1827-1863).

⁵ Dirk [Jakobs] Huizinga ('t Zandt, 29 januari 1772-Westzaan, 30 januari 1843), doopsgezind proponent te Westzaan 1793, predikant te Midwolda (1793-1802), Norden (1802-1809), Westzaan-Zuid (1809-1843). Hij huwde Trijntje [Jurjens] Coolman (Beerta, 27 december 1774-Westzaan, 9 januari 1852).

⁶ Gerrit Jochems Boetje (? – Knollendam, 10 oktober 1854), proponent in 1831, predikant te Woudsend (1831-1837) en te Knollendam (1837-1854).

Jakob Huizinga en zijn manuscripten

Jakob Huizinga is vooral bekend gebleven als grootvader van historicus Johan Huizinga (1872-1945). Deze beklagde zich eens kwansuis over zijn weinig illustere stamboom, louter bestaande uit Groningse eigenerfde boeren en doopsgezinde predikanten. Die familiegeschiedenis van boeren en predikanten oefende op Jakob juist een grote aantrekkingskracht uit. Na zijn emeritaat wijdde Jakob twee stamboeken aan de familiegeschiedenis van het geslacht Huizinga en aan die van zijn vrouw Alida Meihuizen.⁷ Hij bewaarde zorgvuldig allerlei documenten betreffende het verleden van zijn geslacht, zoals de huwelijksakte van zijn ouders. Als beginnend predikant in West-Knollendam maakte hij aantekeningen over het weer en over zijn gemeente. Deze laatste aantekeningen worden u hier nu aangeboden. Ze maken melding van verschillende data uit 1834. Deze losse aantekeningen preluderen als het ware op zijn dagboek, dat hij op 30 augustus 1834 begon met de woorden: 'Ik wil nadenken over mijnen zedelijken toestand! – Het kan zoo niet met mij blijven gelijk het thans is'. In het dagboek legde hij uitvoerig vast wat hem bezielde en wat zijn belevenissen waren. Het dagboek van Jakob Huizinga is buitengewoon interessant om zijn zelfreflectie en omdat het een ooggetuigenverslag is van de gewone, kleine wereld om hem heen. Zo noteerde hij op zijn zesentwintigste verjaardag: 'heden ben ik dan zes en twintig jaren oud, maar 26 jaren in de zonde geleefd'.

Een beroep uit het Groningse Den Horn had hij in eerste instantie afgewezen, mede omwille van zijn moeder. Maar deze vond dat hij een volgend beroep niet moest weigeren, 'want wat was toch Knollendam'? Toch had hij het op een hete zomerdag in zijn prieeltje – ondanks de 'zwarte veendamp' – heel behagelijk: 'O men denkt het niet hoe gelukkig men ook op dat verachte Knollendam kan zijn, als men maar geluk in zich zelve heeft. O ik wilde Knollendam ja nog wel voor den Horn of eenige andere landelijke plaats maar nimmer voor eene dompige stad verruilen'.⁸

Het eigenlijke dagboek is zo omvangrijk dat een integrale publicatie teveel werk is voor één persoon. Het dagboek is via Jakobs oudste zoon Dirk Huizinga (1840-1903) en diens oudste zoon – die natuurlijk weer Jakob heette – in het archief

⁷ Jakob Huizinga, *Stamboek of geslachtsregister der nakomelingen van Derk Pieters en Katrina Tomas, gewoonnd hebbende te Huizinge op de landhoeve Melkema. Opgemaakt van het jaar 1555 tot en met 1883* (Groningen, 1883); *Stamboek of geslachtsregister der nakomelingen van Samuel Peter (Meihuizen) en Barbara Fry van Gontenschuyt (Aargau-Zwitserland), omvattende de jaren (1671) 1714 tot en met 1889* (Groningen, 1890).

⁸ Het *Dagboek* bevindt zich in Amsterdam, Gemeente-archief, archief Doopsgezinde Gemeente, inv.nr. 565, afd. c, nrs. 492 i-xv. Citaten uit deel i, resp. pp. 97, 94, 98.

terecht gekomen van de Doopsgezinde Sociëteit.⁹ Maar de oude Jakob had nog twee zonen en drie dochters. Wie weet wat die allemaal niet aan papieren uit de nalatenschap van hun vader hebben meegekregen? Van Jakobs derde zoon, Juriaan Menno Huizinga (1850-1913), directeur van de GG & GD in Amsterdam, is mij niet bekend dat hij familiepapieren erfde en deed vererven.¹⁰ Jakobs tweede zoon, Samuel Peter (1844-1899), ontfermde zich wel over één deel van de dagboeken, over tal van brieven en over wat kleinere documenten.¹¹ Uit die kleinere documenten leent het Knollendamse notitieschriftje zich mooi voor ons bronnen-gedeelte. Dan kunnen we later altijd nog zien of het grotere werk niet eveneens voor integrale of gedeeltelijke publicatie geschikt is.

Het handschrift over Knollendam

Het schriftje heeft geen titelpagina of opschrift. De bladzijden meten 18 bij 23 cm en zijn dicht beschreven. De eerste vier bladzijden bevatten een register van persoonsnamen op het gedeelte over Knollendam. Dit gedeelte is gepagineerd 7 tot en met 48. Maar er ontbreken pagina's aan het begin en er zijn ook pagina's uitgescheurd. Van die uitgescheurde pagina's zijn weer fragmenten uitgeknipt en bewaard gebleven. Kennelijk heeft Jakob op een zeker moment zijn schriftje willen schonen van bepaalde informatie.

In dit schrift noteerde hij allerlei bijzonderheden betreffende zijn dopers in en rond Knollendam. Over gemeenteleden en diakenen, maar ook over predikanten in de omliggende dorpen, zowel van doperse als van hervormde huize. Opvallend is zijn aandacht voor gemeenteleden en predikanten die wat meer met aardse goederen gezegend waren. Zag Jakob zich genooddaakt nog scherper dan gewoonlijk te worden, dan ging hij over op het Latijn. Was dat bedoeld om buiten de ogen van de dienstmeid te blijven? Zijn gewone dagboek bevat dergelijke Latijnse passages veel minder.

9 Jakob [Dirks] Huizinga (1870-1948), arts, schonk de dagboeken aan de doopsgezinde gemeente met een begeleidende brief gedateerd 15 februari 1943.

10 Juriaan Menno Huizinga (1850-1913) werd via zijn dochter Geertruida Huizinga (1878-1952), die trouwde met Hendrik ter Braak (1874-1952), de grootvader van Menno ter Braak (1902-1940). Zie voor J. Menno Huizinga thans: Léon Hanssen, *Want alle verlies is winst. Menno ter Braak 1902-1940. Deel een 1902-1930* (Amsterdam, 2000), 45-51 en Han Israëls, Annet Mooij, *Aan de Achtergracht. Honderd jaar GG & GD Amsterdam* (Amsterdam, 2001), passim.

11 Familiebezit van mevrouw Boot-Senf, achterachterkleindochter van Samuel Peter Huizinga. Het dagboekdeel in familiebezit vult de lacune tussen deel I en deel II in het archief van de Doopsgezinde Gemeente (Gemeente-archief Amsterdam).

Hieronder volgt de integrale tekst van het notitieschrift, voor zover het Noord-Holland betreft.¹² De nummers van de bladzijden van het handschrift staan tussen []. Aan de ongelijke lengte van de pagina's kunt u de fragmenten herkennen. Telkens wanneer een passage in het Latijn was geschreven, heb ik omwille van de leesbaarheid de Nederlandse vertaling in de hoofdtekst aangeboden en het Latijn in de noot geciteerd. Dat heeft wel een inconsequentie in de spelling ten gevolge: moderne spelling in de vertaling, oude spelling waar Jakob zelf Nederlands schreef. De notities zijn in telegramstijl gemaakt; hoofdletters en interpunctie paste hij nauwelijks toe en zijn daarom door mij aangebracht. Een nieuwe alinea maakte hij zelden. In plaats daarvan gebruikte hij een kastlijntje als onderscheidingssteken. De alinea-indeling heb ik daarom eveneens aangepast.

Waar sprake is van het gemeentelid Cornelis Claas Honig, is de informatie gelijk aan die welke gepubliceerd is in de familiegeschiedenis van het geslacht Honig. Daar is het echter – met weglating van het Latijn – ten onrechte toegeschreven aan Jakobs vader Dirk Huizinga.¹³ Cornelis Claas Honig was een zeer welgestelde doopsgezinde in Koog aan de Zaan, voor wie Jakob Huizinga een bijzondere interesse had en die dan ook de hoofdpersoon in het schriftje genoemd mag worden.

Met behulp van het archief van de doopsgezinde gemeente van Knollendam lieten de dopers uit Jakobs eigen gemeente zich goed traceren. Bij de andere mensen die hij in zijn verhaal opvoerde, vermeldde hij de plaats van herkomst doorgaans niet (Krommenie, Wormer, Wormerveer, Koog aan de Zaan, Zaandijk, Zaandam, Westzaan etc.), wat het opzoeken van de persoonlijke gegevens lastig maakte. Toch zijn vrijwel alle personen teruggevonden in de archieven van de Zaanstreek en Purmerend (voor de gemeente Wormer, waaronder Oost-Knollendam valt). Personen van wie uit het zinsverband voldoende duidelijk blijkt wie zij waren of wat zij deden, heb ik verder niet willen voorzien van geboorte- of sterfjaar. Een passage betreffende het economisch wel en wee van de familie Houttuyn heb ik niet verder uitgezocht, omdat mijn voornaamste doel hier was: het weergeven van een authentieke bron betreffende doperse en andere kerkelijke zaken in de Zaanstreek. De tekst begint abrupt en eindigt even onverwacht, maar geeft ons een mooi inkijkje in het dopers leven langs de Zaan in de vroege jaren dertig van de negentiende eeuw. Jakob was midden twintig toen hij hier in Knollendam stond. Portretten zijn van hem alleen op late leeftijd bekend, waarmee ik hier niet de smaak wilde bederven. Zijn kleinzoon Johan Huizinga heeft eens een tekening gemaakt van een man zittend aan een tafel, een portret dat volgens de familie-overlevering grootvader Jakob zou voorstellen. Of die toeschrijving klopt is moeilijk uit te maken.

¹² De blz. 44-46, 49 vlg. betreffen zaken in Den Horn.

¹³ Gerrit Jan Honig, *Uit den gulden bijkorf. Genealogisch-historisch-economische studiën over Zaanse families* (Koog aan de Zaan, 1952). Het is jammer dat Honig zich zo slecht voor zijn bronnen verantwoordde.

Cornelis Claas Honig. Foto: Universiteitsbibliotheek Amsterdam – Doopsgezinde Bibliotheek.

Bron

[7]

G. Duyt en zijn vrouw M. Moeriaans.¹⁴ Deze is er op uit de baas te spelen en ruzie te maken. Heeft een scherpe tong. Misschien des te heviger omdat het familiebezit is gegroeid door toevoeging van de door haar ingebrachte goederen. Daarom misschien is ze haar man, arm sinds het ongeluk van zijn vader, zo slecht gezind en behandelt ze hem lelijk, hem bij de haren het huis uit gooiend.¹⁵

[8]

Janus Izaks. Lentscher zegt van het huisgezin van P.C. Gerber¹⁶ dat daarin vooral bij de vrouw vrij wat hoogmoed schuilt, maar dat de ouders toch het belang der Godsdienst gevoelen, maar juist door hunne gehechtheid aan de begeerlijkheden der wereld, nog niet tot het wezen der Godsdienst zijn doorgedrongen. Daarom spreken in den stijl der *oude* Godgeleerden en niet bijbelsch. Dat zij ook hierin verkeerd doen dat zij een zoo groot onderscheid in hunne kinderen maken, die de vlugsten zijn worden zeer boven anderen bevoorregt, zoodat ieder dit zelfs wel in de kleeding kan opmerken.

[9-10 ontbreken]

[11]

P. Groot junior.¹⁷ Verhult zelden zijn gevoelens of gedachte voor de mensen. Weet zich allerbest aan te passen. Is heel capabel geld bijeen te brengen. Zeer eerzuchtig. In ons dorp is het zijn streven voor de grootste door te gaan. Schijnt het vertrouwen

¹⁴ Gerrit Duyt (Krommeniehorn, 30 april 1778-Krommeniedijk, 22 april 1834), lidmaat van de doopsgezinde gemeente van Knollendam op 12 mei 1799. Hij trouwde op 24 april 1808 met Maartje Simonse Moeriaan (Krommeniedijk, 24 maart 1780-Krommenie, 19 juli 1850), lidmaat op 10 mei 1801. Gerrit Duyt was actief als diaken. Gelet op het feit dat Gerrit Duyt op 22 april 1834 stierf en Jakob hier over hem schrijft als nog in leven, is 22 april 1834 de datum waarvóór Jakob zijn notitieschrift is begonnen.

¹⁵ G. Duyt et uxor M. Moeriaans. Haec imperandi et litigandi cupida. Lingua aspera. Forsan eo ferocior quod res domestica suis additis bonis, crevit. Ideo forsan maritum suum, inde ab infortunis patris pauperem, male habet et turpiter omnino tractat. Crinibus ex domo ejiciens.

¹⁶ Beide namen niet teruggevonden.

¹⁷ Pieter Pietersz. Groot (Oost-Knollendam, 1791-Oost-Knollendam, 1 augustus 1860), staat in de acten vermeld als koopman en landman. Hij was de zoon van Pieter Wijbrandsz. Groot, die later in het verhaal voorkomt.

van een ander niet te verdienen. Hij schijnt anderen graag te willen aanzetten tot die dingen die hij moeilijk zelf kan doen; dat wil zeggen in het verborgene werkt hij door anderen.¹⁸

Heerszuchtig (niet vrij van jaloezie, maakt hij soms ruzie met zijn vrouw, naar ik meen). Hij is zacht tegenover vrienden, hard tegenover klanten. De rijkdommen van de wereld komen op de eerste plaats. Praatziek. Wil gehouden worden voor een krachtdadig verdediger van gerechtigheid en gelijkheid. Hij is dat echter wanneer het hem uitkomt. Hij verklaart zelf dat hij zich niet laat voorstaan op zijn erefuncties en onderscheidingsteken, tenzij hij kan functioneren in processen en twisten. Bij mij dringt hij erop aan door mijn werken en gezag het ontslag te bewerkstelligen van onze schoolmeester Mantel,¹⁹ tenminste hem te benadelen door hem een ander ter zijde te stellen, of op welke andere manier dan ook.²⁰ Anderen haalt hij over om zich in het belang eener weduwe tegen een diaken zijner hervormde kerk in de bres te stellen. En zo met vele dingen.²¹

M. Haremaker, de vrouw van P. Honig.²² Kan scherp tegen iemand uitvaren. Hoewel geenszins groot van kennis en evenmin beschaafd van aard, is ze niet zonder andere gaven des geestes. De echtgenoot, P. Honig, nodigt soms uit, maar nader-

18 *Haud raro quae sentit cogitative dissimulat hominibus. Optime se accommodare novit. Pecuniam congerere optime callet. Ambitiosus. In hoc nostro pago maximus haberi gestit. Alius fiduciam non mereri videtur. Lubenter alios instigare velle videtur ut quae ipse velit difficillima factu exsequantur, h[oc] e[st] occulte ipse per alios agit.*

19 Teunis Mantel (Bovenkarspel, 23 juni 1789-Oost-Knollendam, 31 augustus 1866) was gereformeerd en getrouwd met Aaltje Kalverboer (West-Knollendam, 6 februari 1793-Oost-Knollendam, 21 april 1821), lid sedert 19 mei 1811, dochter van dominee Simon Kalverboer. Verg. Dagboek, zaterdag 21 maart 1835 (I, 75): 'Gister tegen den avond het rekest om een schoolmeester in orde gebragt en naar C. Verwer gebragt. Het spijt mij dat ik, als het voorstel doorgaat, het middel zal zijn om het bestaan van Meester Mantel zoodanig te verminderen. Maar het belang van de geheele jeugd hier ter plaatse moet mij meer ter harte gaan dan dat van een bijzonder persoon, van iemand daarenboven die van zijn werk het onderwijs niet zoodanig hoofdzaak maakt als het behoorde, die zelfs door het voorbeeld zijner gebreken nadeelig op de kinderen werkt'. In zijn overlijdensacte staat Mantel als winkelier vermeld.

20 *Dominandi cupidus (a rivalitate non absolvendus nonnunquam rixat cum conjuge, dubio). Erga amicos blandus, erga clientes strenuus. Opes terrenae primo loco ponuntur. Loquax. Strenuus justitiae atque aequitatis defensor haberi vult. Est autem quando hoc illi convenit. Ipse declarat autem haec munera honorifica et distinguunt sibi grata esse quibus non nisi in litibus et rixis fungi possit. Me incitat ut opera et auctoritate mea efficiam demissionem nostri ludi magistri Mantelii saltem illius depressionem adjunctione alius, vel alia quacunque ratione.*

21 *Sic in multis.*

22 Pieter Honigh (Zaandijk, 1787-Zaandijk, 5 maart 1846), koopman, zoon van Cornelis Honigh en Geertje Briel. Maartje Haremaker (Koog aan de Zaan, 1786-Koog aan de Zaan, 21 juli 1855).

hand verontschuldigt hij zich. Zij is lijk in het spreken en trekt zich niets aan van andermans oordeel. Zij lijkt anderen de gunst te benijden van de weledele C[ornelis Claas] H[onig sr.], die zij zelf zo geniet.²³

G[ee]r[tje] Honig, zijn dochter.²⁴ Vrolijk. Goed van inborst. Niet zonder gaven van lichaam en geest. Het is niet verwonderlijk dat zij zich een beetje laat voorstaan op haar mooie zingen. Hartelijk. Vredelievend naar het schijnt. Beweerd wordt, maar misschien door afgunstigen, dat zij te veel haar hovaardij toont door overdadige kleding en opschik, kennelijk conform het bezit van haar vader. – Soms onbeweeglijk, zonder uitdrukking op haar gezicht, staart zij met haar ogen naar iemand, wat mij geen bewijs van grote intelligentie in haar lijkt te zijn.²⁵

Een vrouw die binnenkort bij de gereformeerden de volwassendoop zal ondergaan, verklaart dat ze door deze zaak aan een stuk door zo bang was, dat deze angst haar de slaap beroofde. Dikwijls droomde zij van haar op handen zijnde doop. Zo droomde zij eenmaal in een bootje te zitten, dat daarop de kerk binnen voer. Maar zij werd zo door angstige zorgen en vrezen gekweld, dat zij uit de boot voorover in het water viel.²⁶ Zij betuigde dat zoo zij nu eens bij de mennisten gedoopt was, zij ook wel mennist gebleven zou zijn. Maar daar dit het geval niet was, zoo wilde zij zich maar bij de gereff[ormeerden] laten doopen. Het was toch immers hetzelfde. Voorts moest de domine haar er zoo wat door helpen, want zij was eene vrouw die in hare huishouding zat, en die zich dus met zoodanige dingen niet bemoeijen kon (!!). Dienstbaarheid wordt dikwijls als eene verontschuldiging aangevoerd, waarom men van de catechisatie niet het noodige werk maakte. "Ik dien een ander", "Ik ben een boerenknecht" enz. en dus kan ik niet veel leeren. Ik wilde wel dat gij

23 M. Haremaker (P. Honig uxor). Acriter in aliquem invehere potest. Scientia haud adeo magna, neque animi humanitas, cacterum animi dotibus haud destituta. Maritus (P.H.) nonnunquam invitat, sed postea se excusat. Illa sermone torpido. Non se obstringit alterius iudicio. Aliis invidet ut videtur gratiam ornatissimi C.H. qua ipsa fructor insigni.

24 Geertje Honigh (Zaandijk, 27 juni 1808-Koog aan de Zaan, 25 mei 1872), dochter van Pieter Honigh en Maartje Haremaker huwde in 1826 de oliefabrikant Cornelis Honig (1808-1872), van wie hierna nog sprake zal zijn, de tweede zoon van Cornelis Claas Honig sr. (zie noot 95).

25 Gr. Honig huj[us] Hilaris. Indole bona. Non sine corporis animaeque dotibus. Non mirum est si paululum superbiat egregia sua cantandi facultate. Affabilis. Pacis studiosa ut videri posset. Dicitur, sed forsitan ab invidis, illam nimis fastum ostendere vestitu, ornatuque luxurioso, patris rebus scilicet modo adaequato. – Nonnumquam immobilis, vultu nihil fere exprimente, oculos in aliquem figit, quod magni intellectus documentum ea mihi non videtur.

26 Femina quaedam mox in aedibus reformatorum teleia-baptizanda declarat se usque adeo hac de re angere ut haec anxietas sibi vel somnum raperet. Saepius somniabatur de futuro suo baptismo. Sic semel imaginabatur se esse in naviculo quo in aedes ss. veheretur. Sed adeo anxiiis curis et timoribus se vexare ut e navi in aquam praeceps rueret.

er mij zoo wat wildet *doorhelpen* heet het dan, anders kom ik er niet. *Doorhelpen* dit is dan het gewone woord.

[12]

Jan Krijgsman.²⁷ Bij mijne beroeping naar Den Horn gedroeg hij zich tamelijk onverschillig, ofschoon hij te kennen gaf dat hij wel wenschte dat ik bleef. Zijne receptie, als ik er eens kom, onderscheidt zich veelal door hare booschheid en plompheid. Vuile pijp, een pan met prol²⁸ met een gebroken houten lepel daarin, op tafel enz. – Bij mijne tweede beroeping naar Den Horn betoonde hij zich geheel onverschillig.²⁹ Hij scheen naauw op het verhaal daarvan te letten, en sprak terstond weer over iets anders. Hij schijnt zeer hard en gevoelloos. Hij is zeer ijverig werkzaam.

C. Honig.³⁰ Als hij geene kinderen had, zou hij met zijn vermogen doen als weleer juffrouw Kruger.³¹ Zijne gemeente ligt hem na aan het hart. Hij wil dezelve nogtans niet vergrooten door anderen door het geven van ruime alimentatie te lokken. Integendeel, hij wil daarin zuinig wezen veel meer dan zijne collega's diakenen. Diakenen uit mindere standen geven doorgaans te ruime alimentatie en brengen daardoor het fonds waarover zij beschikken kunnen te grond. Vandaar hebben de gereformeerden zeer dikwijls te kort. Hij was in vroeger tijd vrij wat meer orthodox dan tegenwoordig. In zijne jeugd kon hij de hem ter schriftelijke beantwoording

27 Jan Krijgsman (Krommeniedijk, 3 april 1795-Krommeniedijk, 23 oktober 1862), lidmaat op 18 juni 1805. Hij trouwde op 19 mei 1822 met Guurtje Muntjewerf uit Uitgeest. Hij was veehouder en diaken van de doopsgezinde kerk te Knollendam voor Krommeniedijk.

28 Een soort meelpap.

29 Verg. de aantekening van Jakob Huizinga in het *Notulenboek*, p. 25: 'Op Zondag den 4den februarii [1834] maakte de leeraar van den predikstoel aan zijne gemeente bekend dat hem ruim een week tevoren het beroep als leeraar in de Doopsgez. Gem. van den Horn was opgedragen, en dat hij hetzelfde voor eenigen tijd in beraad had genomen. Zondag den 1sten Maart werd door hem afgekondigd dat hij voor het beroep had bedankt, terwijl hij daarbij zulk eene toespraak hield, als eene vernieuwde verbindtenis aan de gemeente van hem scheen te eischen'. Verg. in zijn dagboek: 'Maandag 2 Maart [1834]. Gisteren gepredikt met genoegen. Afgekondigd dat ik het beroep van den Horn had afgewezen. K. Bus en Ds. Laffrie waren het die het meest hunne vreugde hierover betuigden. Doch ook alle anderen deden dit, hoewel niet zoo sterk'.

30 Cornelis Claasz Honig (Koog aan de Zaan, 21 oktober 1773-Koog aan de Zaan, 9 april 1845), doopsgezind koopman en olieslager te Koog aan de Zaan, weduwnaar van Aagje Cornelis Breet (1772-1830). In zijn firma Claas Honig en Zoon nam hij in 1833 zijn beide zonen Klaas en Cornelis op. Zie voor hem: G.J. Honig, *Uit den gulden bijkorf*, 38 vlg. en *Nederlands patriciaat* 78 (1994), 41-87; Cornelis op p. 45.

31 Naam moeilijk leesbaar. Zou ook Krijger kunnen zijn. Wie zij was en wat zij naliet heb ik niet kunnen achterhalen.

opgegevene vragen in de catechisatie zelf naauwelijks beantwoorden, dan moest vader of moeder, meestal de laatste, hem helpen. L. de Wit zijn kantoorknecht heeft hij uit het overzettersschuitje bij zich op het kantoor genomen om hem voort te helpen. Zoo heeft hij H. de Boer een factorsplaats bezorgd bij Rahusen, die veel graan in de pakhuizen van Honig aan de Zaan heeft opgeslagen. Honig heeft daar pakhuizen. – Ds. Visser³² was naar zijn oordeel in zijne laatste jaren een voortreffelijk predikant, aan het langzame van hem was hij gewoon. – Hij verteert thans veel meer duizenden, dan in het eerst van zijn trouwen honderden, “ja dit komt in geen de minste vergelijking”. Zaterdag 11 Januari 1834 had hij al de blokmaalders zijner oliemolens (22) bij zich gehad (des 's avonds van half zes tot elf) (toen waren er 51 flesch wijn gedronken, 8 borden vleesch, 6 lb. paling, 10 lb. bot, enz. enz.) Zoo zoekt hij *allen* genoeg te doen. Als een bediende van hem binnenkomt, en hij zelf gebruikt het een of ander, dan zal hij den bediende ook altijd iets aanbieden. – Het hindert hem zeer dat ds. W.....g [sic]³³ zoo weinig vloeiend zijne gebeden spreekt. Ds. Pl.....s [sic]³⁴ was hem geheel niet bevallig. Hij is er niet voor dat men zoo openlijk op het beroep zal laten preken. Beter zou het zijn zoo dit zoo nu en dan eens geschiedt. Hij wil hebben dat men predikanten zal kiezen, die men kent, en niet op enkele preken zal afgaan. Dezelfde vertelling komt bij hem dikwijls andermaal voor. Hij schijnt nochtans een goed geheugen te hebben, en kan wel onthouden als men hem het een of ander vertelt. Hij heeft volstrekt geen crediet op de Hollandsche papieren, veelmeer op de Russische en Fransche. Thans nu er in de negotie niets verdiend wordt, zoekt hij met de effecten geld te winnen. Hij stelt de Pruissische loten voor als een zeer voordeelig effect. Toen hij ze eerst leerde kennen, kwamen ze hem terstond zoo goed voor, dat hij er een 100tal van nam. Men moet in den handel nooit winst zoeken in een artikel waar een ander ze reeds in zoekt, want deze hebben dan reeds de room van de melk, en er komt dan te veel concurrentie. Men moet altijd zijn eigen weg gaan. Zoo had hij altijd gedaan, en gewonnen. Anderen volgden hem dan welras doch dan had hij reeds het zijne.

32 Jan Visser (Westzaan, 1757-Koog aan de Zaan, 29 november 1831), doopsgezind lekenpredikant te Medemblik (1780-1831) en Koog-Zaandijk (1788-1829). Volgens de *Mennonite Encyclopedia* kwam hij in Koog-Zaandijk in 1783; ik houd mij aan het jaartal vermeld in het *Jaarboekje voor de Doopsgezinde gemeenten en naamlijst der remonstrantsche gemeenten en predikanten, in de Nederlanden* (Amsterdam, 1837), p. 19. Hij zou worden opgevolgd door Jan van Gilse.

33 Jan Walig, zie noot 4.

34 Misschien is bedoeld Jan Plantinus (1782-1851), doopsgezind predikant te Drachten (1809-1850), die mogelijk een preekbeurt in de Zaanstreek heeft vervuld?

[13]

Johan Krijgsman.³⁵ Oprecht doopsgezinde. Geenszins verstoken van gaven des geestes. Zeer verzot op het lezen van boeken; in de eerste plaats leest hij graag wat op onze doperse familie betrekking heeft. De zaak van onze gemeente behartigt hij met toewijding en scherpste. Hij vermoedt dat er schade komt uit het gebruik van de gereformeerde catechismus bij het onderwijzen van de leerlingen. Hij beveelt vooral aan dat de kinderen op prille leeftijd doordrenkt worden met de belangrijkste grondbeginselen van de godsdienst. Ik weet niet wat ik van hem moet vinden. Hij is immers bijna altijd bovenmatig gesloten (=zeer geretireerd). Zijn boerse eenvoud blijkt telkens uit alles in de toestand van zijn huishouden. Hij is heerszuchtig, of liever eierzuchtig. In onze godsdienstige gemeente heeft hij eens zijn wens als volgt bij wijze van orakel³⁶ bekend gemaakt: zo wil ik het, zo gebied ik het. De wil komt voor de reden! En dat is diaken. In de kerk dommelt hij dikwijls.³⁷ Hij is er niet sterk vóór, dat ik de catechisatie het geheele jaar zal continueeren.

Hoe kunnen zich soms de predikanten zelfs tot posenmakers verlagen! Men wil bij velen thans zoo gaarne dat de predikant een aardig, vrolijk man is, zooals men zegt iemand die een gezelschap kan diverteren. Op wat wijze dit dan ook geschiedt, het is behagelijk. De predikant die zich daartoe vernedert wordt dan bij de grooten gevraagd enz. Hij wordt gestreeld en geleid als de ziel van het gezelschap. De vrolijkheid is weg als hij er niet is! Ach waarom bemint men *zulke* vrolijkheid. – Wat doet de predikant dan niet al? Het minste woord dat van des gastheers lippen vloeit wordt hoog geprezen, diens gevoelen vindt altijd bijval. Soms spreekt hij hem zachtelijk tegen, maar het is alleen om hem een compliment te maken. Elk die met den gastheer in naauwe betrekking staat en die daardoor invloed kan hebben

35 Waarschijnlijk dezelfde als Jan Krijgsman, hoewel de eerdere beschrijving van diens persoon veel negatiever is. De bronnen vermelden echter geen andere Krijgsman dan deze en ook de 'boerse eenvoud' van zijn huishouden sluit aan bij de eerder vermelde Jan Krijgsman.

36 Het Latijn (zie volgende noot) geeft hier: 'ex tripode', wat verwijst naar de Sibylle van Delphi die 'ex tripode' orakelde.

37 Sincerus Teleiobaptista. Ingenii dotibus haud destitutus. Librorum legendorum amantissimus; inprimis quae ad nostram familiam teleioanabaptistorum pertinent libenter legit. Res nostri coetus diligenter colit, et cum acumine. Damnum quod suspicatur ex usu in docendis discipulis librorum catecheticorum ab antistitibus ss. reformatis conscriptorum. Hoc inprimis commendat ut pueri à tenerima aetate imbuantur principiis religionis capitalibus. Nescio quid de eo judicabo. Est enim semper fere abstractus praeter modum (=zeer geretireerd). Rusticitatem suam haud raro prodit ex o[mni] in suae reip[ublicae] domesticae constitutione. Dominandi, vel potius honoris cupidus. In rep[ublica] nostra ecclesiastica sic, voluntatem ex tripode pronunti at hoc modo: sic volo, sic jubeo. Stat pro ratione voluntas! e[st] sc[ilicet] diaconus. In aedibus ss. semper fere subdormitat.

op de noodiging enz. der gasten, kan op dezelfde onderscheiding rekenen. De domine spreekt dan van overheerlijk kalfsvleesch, osse vleesch, van uitmuntende wijnen. Vindt niets op tafel of het is altijd het beste wat hij genoot. De gulheid, de overvloed des gastheers wordt altijd geprezen. Hij vindt zich aan tafel beter dan ergens. Is daar nooit anders dan vrolijk en spraakzaam. Hij laakt wat anderen laken of laken zullen of is van een geheel tegenovergesteld gevoelen waar zulks aanleiding tot een vrolijk onderhoud kan geven. Hij lacht als allen lagchen. Hij zingt als anderen zingen. Dikwijls is hij de eerste. Soms stelt hij voor om eens een aardigheidje te hebben. Of vindt het goed als het door anderen voorgesteld en verzocht wordt. Dan reciteert hij versjes uit ouden of nieuwen tijd, gezouten of laf. Dan bootst hij de preekwijjs van verscheidene predikanten na die men hem opgeeft en die hij kent. Ja, ontziet zich niet om hen zelfs na te doen in het gebed tot God. Stem, houding, gebaren, alles moet zooals men ligt begrijpt gelagch veroorzaken. Schandelijk! Begrijpt men dan niet dat men alzoo het doel waarmede de prediker sprak en alzoo de godsdienst zelve smaadt! Soms doet hij eene vertelling in den tongval der Westphalingers. – Dan genoeg. Ik zie, ik heb in dien domine geheel den tafelschuimer geschetst. Ach! Ach! Dat er zulken gevonden worden! Ach! Dat zij evangeliieverkondigers zijn! –

[14]

C. Honig. Wat de theologie betreft: hij wijst de pre-existentie van Christus en het dogma van de Drie-eenheid volstrekt af. Ik meen dat alles door Gods geest geïnspireerd is. Hij gelooft niet aan de geschiedenis van Abraham, die zijn zoon Isaac offert.³⁸ Hij rekent dat de hedendaagsche predikanten gelijk staan met de profeten des O.V., ja meerendeels hen overtreffen in kennis. Hij gelooft niet in de voorspellingen van de profeten.³⁹ Hij gelooft wel dat er op het eerste Pinksterfeest na J[ezus'] opstanding iets bovennatuurlijks heeft plaats gehad. Hij zegt te meenen dat de Joden van alle eeuwen gelijk staan met die van de tegenwoordigen tijd; altijd is eigenbelang hun streven. Dat blijkt ook in Abraham en in anderen. Hij gispt de dominees die in hun preken het geloof van Abraham en anderen (overeenkomstig Hebréeën hoofdstuk x1) in de hemel overdrijven.⁴⁰ Een hedendaagsch christen zou meer geloof hebben dan Abraham. Hij kan zich maar niet overtuigen dat Salomo zelf den afgoden geofferd heeft. Daartoe was hij een te voortreffelijk man, gelijk blijkt uit zijne overheerlijke spreken. De bergrede van Jezus, zou door

38 In theologia: praexistentiam Christi, et trinitatis dogma respuit prorsus. Puto animo omnem Theopneustiam. Fidem denegat historiae Abrahami filii Isaaci oblaturi.

39 Prophetarum vaticiniis non credit.

40 Hoc in Abrahamo quoque aliisque appareret. Carpit Verbi Divini Ministros in orationibus suis ss Abrahami fidem aliorumque qui (secundum Hebraeos cap. x1) ad coelum usque extollentes.

J[ezus] zelf te boek zijn gesteld. J[ezus] zou bovendien nog veel, zeer veel hebben geschreven wat verloren is gegaan.

In 1811 had Messchaert van Rotterdam hem te kennen gegeven dat hij wel leeraar op de Koog wilde zijn, doch daar was toen geen werk van gemaakt, doch wel in later tijd, en bijzonder verleden jaar (in 1833).⁴¹ Honig had in de kerkenkamer gezegd als wij N. Messchaert kunnen krijgen, dan geef ik er f 5000 toe. Hij meende overigens dat diezelfde som van hem afhing om de kosten van die dominee te voldoen.⁴²

Eerst een week voor zijn dood had Messchaert het geheel afgeschreven om op de Koog te komen.

– Die groote gezelschappen had hij aangelegd nadat hij met den handel was uitgescheiden. Hierover hadden altijd zijne gedachten geloopt, zelfs als dominee in de kerk zijne aandacht niet kon boeijen dan was hij altijd bij zijne molens, schepen, enz. Nu had hij de negotie laten varen, maar moest toch eenige verstrooiing hebben. Daar had hij dan nu ook eenige duizenden voor over. – Zijn vader had wel tegen hem gezegd: Jongen, ik wilde wel om f. 100.000 dat gij nooit gelogen had, en ik wil u er nog f. 50.000 geven als gij belooft het nooit weer te doen. Hij verzekerde dan ook nooit *gelogen* te hebben in de zin van bedrieglijke misleiding.

C. Honig. De koop van een huis om te dienen als woonruimte voor een predikant in de doopsgezinde gemeente van Wormer, ondersteunt hij met een gift van 150 gulden. In zijn eigen dorp De Koog kocht hij onlangs twee zulke huizen (pastorieën geheten) tegen een prijs van fl. 3600 (1833).⁴³ Hij wil niet aan den leidband van anderen loopen. Hij had altijd zijn eigen weg gegaan, in den handel gelijk in het overige. Welligt is dit de grond van zijn karakter. Wat hij voor regt en billijk houdt wil hij volvoeren al dacht ook de geheele wereld anders. Hij verfoeit oorlog, wapenhandel enz. Hij zegt dat overspel vergeeflijker is dan doodslag, zelfs in oorlog, want door het eerste neemt het menselijk geslacht nu eenmaal toe en door het tweede af.⁴⁴

Hij schijnt de strengste denkbeelden van deugd te hebben. Adam en Eva zouden niet de eerste menschen geweest zijn. Wat hij meent over de goddelijke natuur,

41 Nicolaes Messchaert (Hoorn, 1774-Rotterdam, 1833), doopsgezind predikant te Zijpe (1794-1796), Blokzijl (1796-1800), Grouw (1800-1802) en Rotterdam (1802-1833).

42 Putabat ceteroquin eandem summam praeterea esse sibi pendendum ad solvendum aes alienum illius V.D.M.

43 Ad emtum domus verbi divini ministri inhabitationi inserviturae Coetum Teleiobapt. Wormerianum datis f 150 florenis sustentat (1833). In suo pago De Koog duas tales domus emit (pastoria dicuntur) novissimam 3600 florinum pretas dato.

44 Adulterium excusabilius dicit quam caedem vel in bello factam, nam hac ratione humanum genus diminuitur illo augetur.

weet ik absoluut niet.⁴⁵ Ik geloof niet dat hij zich daarbij een op zich zelf staand wezen denkt. Ik betwijfel op hij gelooft aan een individuele voorzienigheid.⁴⁶ Ik weet niet of hij veel *smaak* heeft. Ellendige verzen vindt hij fraai en laat ze dikwerf herhalen. Doch misschien is dit ook om de eigenliefde der auteurs te streelen. Groot beminnaar van Wolf en Deken. Gedichten. Zijn ijver om te verzwijgen en zoveel mogelijk te verbergen waar hij andere mensen van dienst is, is minder te zien bij hem. Hij heeft ook mij vaak brieven gegeven, zodat ik, deze lezende, zou weten door wie en voor welke zaken zijn hulp is ingeroepen. Hij is zo minzaam tegen zijn bedienden en andere ondergeschikten, dat hij vaak een grapje vertelt wanneer hij met ze spreekt of hen taken oplegt. De taken geeft hij hen grotendeels verzoekend en niet bevelend.⁴⁷

[15]

Jo....a H.....[sic].⁴⁸ Heeft zoals te zien is een uitstekende, beschaafde opvoeding gehad. Zou zich kunnen aanpassen aan de levenswijze van edellieden en andere voornamen personen. Heeft een uitstekende naam.⁴⁹ Geene malle kieschheid. In kleding en opschik zeer kostbaar, maar elegant, charmant. Houdt van dansen en zingen. Gaat vaak graag naar bijeenkomsten die in de volkstaal 'bals' worden genoemd. Wat de jeugd met zich meebrengt, begerig naar vermaak. Zij acht zich niet te goed mensen van lagere stand aan te spreken. Het bezit van haar vader was sterk vervallen. Claas Honig meent dat zij door haar familie wordt ondersteund, in de eerste plaats door haar broer H.H.. K. Jagerus⁵⁰ had hem, Claas Honig, verteld dat deze H.H. enkele jaren geleden 100.000 gulden had opgenomen – de waarde van een rentebrief –, geld dat hij in klinkende munt ontving, waarmee hij zijn Hoornse familie ondersteunde, en wel zo dat hij op elke honderd geschonken guldens, twaalf guldens zou ontvangen. Zozeer zat men toen om geld verlegen. Op die manier zegt men dat de rijkdommen van deze H.H. zeer verminderden.

45 Quod de natura Deo statuat nescio.

46 An providentiae particulari fidem habeat dubio.

47 Reticendi, et quantum fieri potest occultandi, quam utilis ipse est civitate suo et singulis hominibus studium in ipso minus apparet. Nonnumquam etiam mihi tradidit litteras, quas legens cognoscerem a quibus qualibusque in rebus auxilium ejus imploratur. Adeo familiaris est erga domesticos, aliosque subditos, ut haud raro jocos immisceat suis sermonibus, cum eos alloquatur, vel iis negotia imponat. Negotia a iis imponit plerumque haud jubens sed rogans.

48 Deze vrouw heb ik niet kunnen identificeren. Behoorde zij tot de hierna genoemde familie Houttuyn? Of juist niet?

49 Educationem cultiorem habuit optime ut videtur. Se accommodare posset nobilium vel -issimorum vivendi rationi. Fama excellens.

50 Klaas de Jager (1772-1827), olieslager te Zaandijk, sinds 1793 lidmaat van de doopsgezinde gemeente.

Hij had een gelukkige hand in het uithuwelijken van zijn kinderen. En wel zo dat zij geen bruidsschat nodig hadden.⁵¹

G.C. H....[sic].⁵² had een poosje nagedacht over zuster Eva, maar zijn vader had het hem ontraden. Want wie de fortuin in de steek laat – of het een hij of een zij is –, maar niet de begeerte naar fortuin, wie gewoonlijk bezeten is van trots en hang naar weelde, die gaat zijn ondergang tegemoet.⁵³ – De familie van Houttuin had eigenlijk geen vermogen. De zoons van Nan [?] en van H. van Hoorn werden naar de Zaan gezonden om daar hun fortuin te zoeken, hetgeen aan Hajo door het huwelijk met Klaasje Nan ook goed gelukt is.⁵⁴

Een dier zoons heeft nog gestaan naar de hand van Aaltje Vas, tegenwoordig weduwe van Dirk Visser.⁵⁵ H.H. zoude bij het banquerot van zijn zwager C. Mes-schaert⁵⁶ te Hoorn wel 50.000 gulden schade hebben, óf nu reeds, óf in geval hij de boel aldaar weer wilde opknappen. De zaak van R. H..... te H.... [sic] zit zeer zwak, men verwacht daarvan weldra een bankbreuk. Men weet eigenlijk niet regt waar hij van leeft. Hij is graankoper en houtzager. Twee zoons zijn in dienst van den lande. Een tusschen de 20 en 30 jaar loopt dagelijks langs straat zonder iets te doen. De huishouding is zeer burgerlijk. De verkering in den huiselijken kring ten hoogste aangenaam. De piano wordt er voortreffelijk bespeeld.

51 Vestitu, ornatuque luxuriosa, sed elegans, venusta. Affabilis, hilaris. Saltandi et canendi cupida. Conventus qui vernac[ulo] Bals vocantur lubens frequentat. Quod fert juvenus, gaudiorum studiosa. Homines inferiori ordinis alloqui non dedignatus. – Patris illius res valde sunt diminutae. C.H. putabat illam sustentari per suam familiam, fratrem inprimis H.H. – K. Jagerus sibi (C.H.) narraverat hunc H.H. ante aliquot annos f 100.000 (quod pretium charta representabat) vendidisse, quo numismate sonante accepto, familiam suam Hornanam sustentaret, et hoc quidem ita ut a quovis centesimo floreno pretii, duodecim florenos incutos acciperet (= voor 12 procent). Adeo tunc temporis fuit inops pecuniae. Hac ratione opes hujus H.H. valde attenuatae dicuntur. Felix autem fuit in locandis liberis. Ita ut nulla ope indigeant. Noch het Latijn, noch de financiën zijn mij hier duidelijk; ik geef mijn lezing graag voor een betere.

52 G.C. Houttuyn?

53 Aliquando de sorore Eva cogitaverat sed desuaserat pater. Propterea autem quod quem vel quam reliquerit fortuna sed non fortunae vehemens ardor, fastus plerumque obsedit et luxus studium, quod interitum parare potest. Welke zuster Eva hier bedoeld is, heb ik niet kunnen achterhalen.

54 Hajo Houttuyn (Hoorn, 1779-Zaandijk, 2 december 1843), koopman, was gehuwd met Klaasje Nan (Zaandijk, 1779-Zaandijk, 13 november 1854).

55 De overlijdensacte van Dirk Visser (? , 1758-Zaandam, 6 augustus 1819) vermeldt geen geboorteplaats, maar wel dat hij zeven maanden de echtgenoot is geweest van Aaltje Vas (Wormerveer, 1771-Zaandam, 12 april 1835), die in haar overlijdensacte als 'negociante' te boek staat.

56 Deze zaak heb ik verder niet uitgezocht.

C[laas] H[onig]. Hij beweert dat hij nooit gelogen heeft. Toch droeg hij in mijn aanwezigheid zijn dienstbode op een naderende bezoeker te zeggen dat hij niet thuis was. Wat hij van een en ander voelt of denkt, in de eerste plaats over de Heilige Schrift, schijnt hij vrijelijk onder iedereen te verbreiden. En zijn gevoelen is waarlijk buitengewoon vrijmoedig. Voor het overige houdt hij de heilige boeken in de hoogste achting, ook al valt hij dikwijls vele onderdelen daarvan aan. Met name vaart hij uit tegen de duisterheid van de apostel Paulus. Ik weet niet of hij aan wonderen gelooft. Zeker nauwelijks aan die welke in het O.T. verhaald worden. De spreuken van Salomo uit het O.T. en de bergrede van Jezus Christus uit het N.T. prijst hij zo hoog hij kan boven alle anderen.⁵⁷

Als er schippers zijn van schepen die zijn goederen vervoeren, bezoeken zij hem twee of drie weken lang elke avond, en zij blijven hangen, wat hem dikwijls kan irriteren. Wat hij toch voor ieders ogen niet laat merken.⁵⁸

L. Boon toont hij zijn gunst metterdaad vanwege hun oude verbintenis. Diens dochter A.⁵⁹ is zo spraakzaam dat zij het geschikte instrument is waardoor hij de publieke opinie, de lotgevallen der mensen, de gebeurtenissen en meningen kent. Zo groot zijn afkeer van de hoogmoed lijkt, zo vriendelijk is hij en minzaam; ieders groet beantwoordt hij met een wedergroet. In het diepst van zijn ziel schijnt hij de begeerte naar roem en eerezucht te verbergen. Misschien wil hij zich in elke zaak onderscheiden.⁶⁰

[16]

Onbeschreven

57 Nunquam se mentitum esse perhibet. Sed tamen me praesente ancillae jubebat ut propinqui advenae diceret se non esse domi. Quae sentit cogitative de rebus inprimis de libris sacris libenter inter omnes ut videtur distribuit. Sentit vero quam liberrime. Ceterum libros ss. maximi aestimat. Licet saepius in nonnullas illorum partes vehementer adoriatur. Obscuritatem Pauli Apostoli inprimis objurgat. Nescio an fidem habeat miraculis. Certo fere non iis quae in V.T. narrantur. Proverbia Salomonis ex V.T. et Orationem J.C. montanam ex N.T. laudat quantum potest prae caeteris omnibus.

58 Si nautae navium quae illius fabricata vehuntur, ibi commorantes per duas vel tres hebdomades quavis vespera illum visitant, et apud eum permanent; hoc quidem nonnunquam illi taedium parere potest. Quod tamen palam facere recusat.

59 Leendert Boon (De Rijk, 1757-Koog aan de Zaan, 29 maart 1844), in zijn overlijdensacte vermeld zonder beroep, had een dochter Aagje Boon (Koog aan de Zaan, 1788-Koog aan de Zaan, 1873).

60 L. Boon favorem suum factis exhibet propter veterem necessitudinem. Hujus filiae A. loquaci ideo quoniam aptum est instrumentum quo publicam opinionem hominumque res, facta, dicta cognoscat. Quam maxime abhorrere videtur a superbia, vel erga inopes comis est, affabilis;

[17]

K. Bus.⁶¹ Heeft een goede inborst. Geenszins verstoken van verstand en oordeelsvermogen. Leest en leert graag. Een gewetensvol en aandachtig toehoorder bij de preek. Behartigt de zaak van zijn familie met de grootste zorg. Maar op die manier vergeet hij soms de verschuldigde belastingen aan de overheid op te geven. Hij bevordert graag nuttige instellingen. Hij doet moeite zijn kinderen een goede opvoeding te geven. Hij wordt dikwijls door vroomheid bewogen. Hij is bescheiden en eerlijk voor zijn zaak. Hij steekt boven vele anderen van zijn levenspeil uit in die dingen die behoren en bijdragen tot een ontwikkeld leven. Hij is trouw en oprecht. Ik denk dat hij een geschonken vertrouwen niet beschaamt. Hij betoont zich vriendelijk.⁶²

Van zijn eenden had zekere buurman er twee-en-dertig gestolen en verkocht. Nadat dit was uitgekomen en het gebeuren bekend was geworden, wilde hij deze man toch niet voor de rechter dagen, aangezien op deze wijze de man grote schade zou ondervinden. In plaats daarvan nam hij er genoeg mee met de dief overeen te komen dat een deel van het bedrag hem teruggegeven werd. Bij het vertellen van deze zaak legde hij de grootste barmhartigheid en ware liefde jegens de mens aan de dag (de prijs van het gestolene was ongeveer dertig gulden). Vroeger toen hij godsdienstonderwijs genoot, heeft hij de aan de zaak verschuldigde moeite opgebracht.⁶³

Bij mijn beroep naar Den Horn leide hij de grootste belangstelling aan den dag. Hij was het ook die mij na de afkondiging van mijn bedanken aansprak en feliciteer-

cujuscunque salutationem, salutatione remunerat. In intimo tamen animo latere videtur gloriandi studium et honoris cupiditas. Forsan in omni re distingui vult.

61 Klaas Pieterz. Bus[ch] (West-Knollendam, 14 februari 1796-Wormerveer, 16 juli 1851), zoon van Pieter Bus en Maartje Vogt, lid van de doopsgezinde gemeente op 22 juni 1817 en later ook diaken. Hij was koopman van beroep.

62 Bonae indolis. Haud ingenio et judicandi facultate destitutus. Legendi et discendi cupidus. Orationum sacrarum diligens et attentus auditor. Rem suam familiarem maxima cura administrat. Sed hoc modo nonnunquam eo pervenit ut magistratui debita vectigalia retineat. Instituta utilia libenter promovet. Liberos suos bene educare studet. Pietate saepe movetur. Est modestus et pro re sua honestus. Multiis aliis suae conditionis antecellit in iis quae ad exultatiorem vitam pertineant distinguendis et adhibendis. Fidus est et candidus. Datam fidem, ut puto, non prodet. Amabilem se praebet.

63 De suis anatibus vir quidem vicinus triginta duo abstulerat, et vendiderat. Qua re comperta, factoque agnito, hunc virum tamen noluit in jus vocare quoniam hac ratione furi maximum damnum inferretur. Adeoque in eo se continuit quod pactum cum illo fore sanciret quo pretii pars sibi restitueretur. Hac in re narranda optimos sensus misericordiae et amoris veri erga homines prodiit (pretium ablatum circiter erat f 30). Olim cum institutione Religionis frueretur huic rei debitam navasse videtur operam.

de, terwijl de andere diakens weinig meer dan ja-broers waren. – Bij de voorstellen tot invoering van nieuwe gezangen heeft hij zeer met mij medegewerkt.⁶⁴ – Hij houdt zoo als hij zegt niets van fijmelaars, menschen die gedurig van Godsdienst praten en daarover zulke lange redevoeringen houden. Maar ik geloof, hij meent het nogtans goed met de zaak zelve.

Van Dam.⁶⁵ Predikant in de Beemster. Schijnt ernst en vrolijkheid op juiste wijze te verbinden. Een weinig onachtzaam in het vervullen van zijn plicht. Wel voorzien van gaven van lichaam en geest als gewijde spreker. Niet zonder familiegoederen, en nog minder zonder gelegenheid om geld te verdienen. Lijkt in de gemeente verdraagzaam jegens andersdenkenden. Of hij dat van harte is, lijkt twijfelachtig. Wat afgeleid kan worden uit het volgende voorbeeld: hij wil zekere jongeman in zijn dorp niet tot schoolmeester maken omdat deze een doopsgezinde vrouw wil trouwen. En omdat de kinderen die hieruit voortkomen misschien niet in de gereformeerde kerk gedoopt worden. Ik weet niet of hij zijn beloften houdt. Op het eerste gezicht vleierend. Hij weet de vriendschap der machtigen aan zich te verbinden. Ik weet niet of hij behoort tot de mensen die zich door belezenheid onderscheiden. Maar ik betwijfel het.⁶⁶ Door het boven aangehaalde voorbeeld van partijzucht heeft hij velen van de leden zijner gemeente tegen zich gemaakt.

Zeker onderwijzer Franke⁶⁷ beweert dat men nimmer den comparativus kan gebruiken zonder aan het onderwerp zoowel als aan het voorwerp, het praedikaat althans gedeeltelijk toe te schrijven. Bijv. Juda zegt Gen. 38:26 volgens onze vertaling, tot Thamar: Gij zijt regtvaardiger dan ik. In deze vertaling zou opgesloten liggen dat Juda zich zelve ook regtvaardig achtte, schoon minder dan Thamar.

64 Jakob Huizinga wist zijn gemeente te bewegen tot het aanschaffen van: Jan van Geuns, *Uitgezochte liederen, voor den openbaren en huisselijken godsdienst* (Amsterdam: P. Meyer Warnars, [ca. 1810]) (eerste uitgave: West-Zaandam: Hendrik van Aken, 1810).

65 Lambertus Jacobus van Dam (Utrecht, 1792-Purmerend, 1862), Nederlands-Hervormd predikant te Schoorl-Groet (1815-1818) en in de Beemster (1818-1860).

66 V.D.M. Beemsteranus. *Gravitatem ut videtur cum hilaritate bene conjungens. In munere suo perfungendo paulo negligentior. Mentis, corporis, dotibus et oratoris s[ancti] facultatibus bene instructus. Re familiari non destitutus vel potius pecuniae acquirendae opportunitate. Tolerans erga heterodoxos videtur in conventu. An vero libenter eos tolerat dubium videtur. Quod dijudicetur ex hoc exemplo: non vult juvenem quendam in suo pago ludi magistri creari ideo quod virginis cujusdam Teleiobapt. conjugium petit. Et quod liberi ex hoc prognati forsan non in aede reformata baptizarentur. Nescio autem an promissis suis constet. Primo intuitu blandiens. Potentiorum amicitiam sibi conciliare novit. Quatenus ad viros eruditione eminentes pertineat nescio. Sed dubito an pertineat.*

67 Niet geïdentificeerd.

Om die reden keurde hij de vertaling van v.d. Palm⁶⁸ beter: zij is minder schuldig dan ik!! – Dezelfde hoort juist daarom gaarne Ds. Bruin⁶⁹ prediken omdat men bij hem nog de taal, de inachtneming van de regels der grammatica hoort! “Maar wat helpt mij *dit* op zich zelve?”, zegt C.H. –

[18]

Onbeschreven

[19]

Maarten Bus.⁷⁰ Dienende in de citadel of burcht van Antwerpen schreef hij aan zijn familieleden dat hij weliswaar van de militaire overheid toestemming kon verkrijgen om naar huis terug te keren en zijn familie weer te zien, indien hij, zoals anderen dikwijls deden, ziekte wilde voorwenden. Aangezien hem dat een leugen en dus een zonde leek, bleef hij liever, en keek hij met verlangen uit naar een gerechtvaardigde gelegenheid om naar zijn ouders terug te keren.⁷¹

P. Bruin Wzn. Komt zichzelf als een verschijnsel voor.⁷² Gastvrij. Vriendelijk. Waar iemand decent leeft, lijkt hij dat goed te weten. In de godgeleerdheid komt hij nauwelijks boven het gemiddelde uit. Hij verwaarloost het zintuiglijke niet, ja hij cultiveert het. Hij heeft enige eigendunk. Opgewekt van geest. Over alle zaken, ook over de kleinste, spreekt hij met ernst. Door welbewust te verzwijgen wat hij voelt of denkt of door vragen te stellen, doet hij zich wijs voor. Begerig naar eer = ambitieus. Hij zegt dat zijn vrouw en familie eenvoudig is en boers, waardoor hij misschien hoger wordt geacht. Dikwijls als hij oordeelt, en iemands woord of

⁶⁸ Johannes Henricus van der Palm (1763-1840), filoloog en letterkundige, auteur van vele stichtelijke werken en bijbelvertalingen.

⁶⁹ Pieter Bruin (? – Graft-Noordeinde, 1868), doopsgezind predikant te Graft-Noordeinde (1824-1861) of Jan Bruin (Westzaan, 1794-?), proponent in 1818, doopsgezind predikant te IJlst (1822-1827) en Koog-Zaandijk (1827-1850). Zij waren beiden zonen van Willem Bruin (De Rijk, 1759-Westzaan, 22 oktober 1826), doopsgezind predikant te Barsingerhorn-Kolhorn (1783-1784), Wieringen (1784-1786), Westzaan-Noord (1786-1826).

⁷⁰ Niet geïdentificeerd. Blijkens het volgende diende hij in de citadel van Antwerpen gedurende de jaren van de Belgische opstand, mogelijk als ziekenbroeder?

⁷¹ In capitolio vel arce Antwerpiensi militans scribit ad suos cognatos se quidem ad tempus domum revertendi et cognatos revisendi veniam a magistratu militari acquirere posse, si, quammodum alii nonnunquam faciebant, aegritudinem simulare vellet. Hoc vero cum mendacium adeoque peccatum sibi videatur, manebat potius et justam ad penates redeundi opportunitatem cum desiderio expectabat.

⁷² In het Grieks: *eautoi phainomenon ti einai*.

daad door hem veroordeeld wordt, schrijft hij zijn oordeel aan zijn onkunde toe opdat moge blijken dat hij zichzelf voor een billijk rechter houdt.⁷³ “Dat derde deel was dan zoo verward en duister dat ik er niets van begrijpen kon, *of* dit moet aan mijne onkunde liggen!” Hij is heimelijk jaloers op zijn gereformeerde collega Riedel.⁷⁴ Hij (P. Bruin) schijnt zichzelf als zeer rijp te beschouwen.⁷⁵ Dat hij zelf daar eigenlijk de geliefde man is. Hij tracht zich te dringen in de gunst van de machtigen. De wijze waarop hij grappen maakt, in de eerste plaats met zijn broer, is tamelijk bitter. Uit zijn benarde omstandigheden heeft hij zich zeer berekenend weten uit te werken.⁷⁶ Hij heeft zijn zoon Willem omdat hij Willem heette, gedwongen om predikant te worden, ofschoon hij er niets geen lust toe had, althans geen lust tot leeren.⁷⁷ Eerst maakte hij dan ook zeer geringe vorderingen. Zijn vader dreigde hem dan dat [hij] in de lijnbaan zou moeten werken. Dit deed hij dan ook. Dan moest hij daar het rad draaijen en het geringste werk verrigten, zoo dat de knechts hem bespotten. Zoo werd hij tot de studie gedwongen

Windgetter.⁷⁸ Cf. p. 13.⁷⁹ In de theologie houdt hij zich nauwgezet aan de Dordtse leerregels. Dikwijls probeert hij – naar het schijnt – zijn preken zo vrijelijk voor te dragen, dat hij de aanwezige edelen niet mishaaft. De pre-existentie van Christus, het dogma van de Drie-eenheid van Athanasius verdedigt hij fanatiek. Vervolgens echter: dat Jezus alleen mens is geweest, zonder zonde, zoals gemeend werd, kon hij niet toegeven. Hij heeft een sterk geheugen, ook wat het gelezene betreft.⁸⁰

73 Hospitalis. Comis. Quo quis decenter vivat bene scire sibi videtur. Scientia theologica forsan mediocritatem parum superans. Sensualia minime negligit, quinimo colit. Facile acceptum se praebeat. Animo hilari. De quibusvis rebus, de minutis quoque cum gravitate, loquitur. Consulto quae sentit, cogitative reticendo vel quaestiones movendo sapientiam prae se fert. Honoris cupidus = ambitiosus. Suam uxorem familiamque simplicem dicit et paganam, forsan quo magis aestimatur. Saepe, si oratio, dictum vel factum alicuj[us] ab illo damnatur, hoc suum iudicium inscitiae suae etc. ita tribuit ut pateat et semet ipse aequum rerum arbitrum habere.

74 Johannes Philippus Riedel (Kollum, 1790-Eenrum, 1868), Nederlands-Hervormd predikant te Burum (1811-1818) en Eenrum (1824-1868).

75 In occulto collegae suo V.D.M. Reformato Riedel haud favet. Ille (P.B.) sibi permat[ur?]um habere videtur.

76 In amicitiam potentiorum se insinuare studet. Modus quo jocatur inprimis cum fratre, acerbior est. Ex rerum angustiis ratiocinando optime se expedire novit.

77 Willem Bruin Pietersz., proponent in 1840, predikant te Mensingeweer (1840-1846).

78 Willem Windgetter (Amsterdam, 1784-Koog aan de Zaan, 1853), Nederlands-Hervormd predikant te Nieuwkoop (1809-1816) en Koog aan de Zaan (1816-1853).

79 Namelijk blz. [13] van het schriftje, waar Jakob Huizinga de tafelschuimende dominee beschrijft.

80 In Theologia Canonib. Dordracenis adhaerere studet. Nonnunquam S. sententias suas ita (adeo liberaliter) proponere studet (ut videtur) ut viris nobilibus praesentibus non displiceat. Praeexistentiam J.C. et trinitatis adeo dogma Athanasiamum acuter defendit. Deinceps vero:

Zijne vragen over de Godsdienstige leer op de catechesatie zijn tamelijk orthodox. Bijv. Bewijs dat de H. Geest in de H.S. God genaamd wordt. Hand. iv gij hebt Gode gelogen. Cf. autem p. 27 van onderen. – Hij hunkert altijd evenzeer naar de tafel van den Hr. Honig. Een dol liefhebber van het billiardspel, waaraan hij soms 3, 4 uren achtereen kan wijden. – Ontziet zich niet in een zeer talrijk gemengd gezelschap groote onkieschheden te zeggen. *Kan* goede preeken maken, doch zijne voordragt is ellendig. Eenmaal verhaalde hij eene schets van een preek over Judas den verrader, die mij voortreffelijk scheen.

[20]

D.S. Gorter⁸¹ wil uit hoofde van bijzondere gevoelens in de schets van een belijdenispreek het leerstuk der verzoening niet hebben opgenomen. Hij is voorzien van de schitterendste gaven des geestes, maar naar het schijnt is hij er behoorlijk trots op.⁸²

Het behalen van het eermetaal heeft hem daaromtrent groote schade gedaan, gelijk dit openlijk in eene vergadering van curatoren is gezegd. Hij verzuimt vele collegies. Hij negeert gladweg de zeer achtenswaardige professor Van der Hoeven.⁸³ Zijn geloof lijkt niet overeen te stemmen met de H. Schrift. Misschien gloriëert hij nu al met zijn uiterlijke elegantie, die aanzienlijk is toegenomen.⁸⁴

[21-24 ontbreken]

[25]

Cornelis Prins.⁸⁵ Drijft op wat voor manier dan ook zijn voornemen door, heerszuchtig. Vele fouten worden hem toegeschreven. Bijvoorbeeld: toen zijn zoon, die

Jesum q.a. anamartesian [= anamarteson?] merum fuisse hominem, qua re ut putabatur sibi non constabat. Memoriam habet tenacissimam ad literas usque.

⁸¹ Douwe Simons Gorter (Hindeloopen, 1811-Balk, 1876), proponent in 1834, doopsgezind predikant te Warns/Staveren (1834-1854) en Balk (1854-1876). Hij was de grootvader van de dichter Herman Gorter. Blijkens het Dagboek (blz. 95) had Jakob Huizinga hem ontmoet in mei 1835 ten huize van Ds. Bruin in Koog aan de Zaan.

⁸² Eximiis animi dotibus instructus, sed autem valde ut videtur superbit.

⁸³ Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855), remonstrants predikant en sedert 1827 hoogleraar van de Remonstrantse Broederschap te Amsterdam.

⁸⁴ Hoevenum profess. aestumatissimum prorsus negligit. Fides illius, ut videtur non conspirat cum Scriptura S[acra]. Forsan jam nunc superbit de sua elegantia externa, admodum aucta.

⁸⁵ Cornelis Prins (1771-1843), graankoper, stijfseilmaker en kaaskoper, maire (1811-1813) en burgemeester (1813-1843) van Wormerveer.

een meisje van Gelder⁸⁶ getrouwd had, stierf, had hij beloofd voor de belangen van zijn schoondochter zo goed te zullen zorgen als voor zijn eigen dochter. Maar na de dood van de echtgenoot liet hij dadelijk alle goederen die aan zijn zoon behoord hadden uit het huis halen. Ook die van welke zij geen eigendomsbewijzen kon overleggen. Aan de klauw herkent men de leeuw. Deze dingen zijn mij verteld.⁸⁷ Bij zijne dorpgenooten weinig in aanzien. In schijn altijd zeer vriendelijk, doch op zo'n manier, naar men zegt, dat hij probeert zich in ieders gunst te dringen om daarvan later gebruik of misbruik te kunnen maken. Spreekt dikwijls of altijd familiair. Hij heeft me vaak uitgenodigd te komen eten. Ik weet niet of hij wenste dat ik zijn uitnodiging aannam. In de uitoefening van zijn functie toegewijd, nauwlettend. De preken van Boekenoogen prijst hij zeer.⁸⁸ Hij zegt dat deze door allen hoog geacht wordt. Hij laakt lichtjes diens handelwijze met de geachte *Vas*.⁸⁹ Veel en dikwijls spreekt hij met *mij* over zaken die de godsdienst betreffen, waaruit ook zijn vroomheid moet blijken. Het gebouw van de doopsgezinde kerk te Wormerveer kostte fl. 28000. De weduwe Visser (moeder van Vas) gaf vier- of vijfduizend tot dit doel, hij zelf, Prins fl. 1000, P. Makkes fl. 1500,⁹⁰ Boekenoogen fl. 250.⁹¹

86 Een van Cornelis' zonen, Jan Prins (1798-1822) huwde Grietje van Gelder (1798-1855).

87 Quacunque ratione propositum suum exsequens, dominandi cupidus. Multa vitia illi tribuuntur. ex[empli] c[ausa] cum filius, qui duxerat uxorem .. v. Gelder, moreretur, et promiserat se nurus suae commoda esse promoturum tanquam suae filiae, statim tamen post mortem maritus [lees: mariti] omnia bona quae ad suum filium pertinuissent e domo auferri jussit. Ea quoque de quibus illa suppeditare non poterat documentum proprietatis. Ex ungue leonem. Haec mihi narrata sunt.

88 J.G Boekenoogen, zie noot 4. Hij viel regelmatig in te Knollendam.

89 Jan Vas, koopman en olieslager te Wormerveer. In verschillende ondernemingen compagnon van Cornelis Claasz Honigh.

90 Vermoedelijk Pieter Makkes, als ambteloos burger op zeventigjarige leeftijd overleden op 6 januari 1854 te Wormerveer.

91 Hoc modo, ut dicitur, se in cujus favorem insinuare conatur, quo postea uti vel abuti possit. Familiarissime haud raro vel semper colloquitur. Saepius me invitavit ad coenam. Nescio tamen an cuperet quod illius invitationem accepissem. In munere suo gerendo strenuus, diligens. Boekenoogenii orationes ss. valde laudat. Hunc ab omnibus magni aestimari ait. Illius agendi rationem cum ornatissimo *Vas* leviter carpit. Multa et multum cum *me* colloquitur de rebus ad religionem pertinentibus, quibus et pietas sua patefiat. Aedes ss. Teleiobaptistarum (te Wormerveer) f 28.000 constituit. Vidua D. Visser (moeder van Vas) 4 vel 5.000 florenos donavit in h. usum; ipse (Prins) f. 1000, P. Makkes f 1500, Boekenoogen f. 250.

[26]

Claas Honig.⁹² Hij schijnt gemakkelijk de mannen die hij ontmoet te doorzien. Zo noemde hij Van Dam een Jezuiet. Gereformeerde dominees zijn mensen die proselieten maken. P. Groot senior⁹³ wantrouwt hij, en hij haat schoolmeesters om hun ingenomenheid.⁹⁴ Hij schijnt een goed verstand te bezitten. Hij schijnt soms zijn oordeel wel wat te overdrijven. Hij zal naar ik geloof ligt beleedigd zijn. Hij staat vast op zijn stuk. Des morgens of als hij eenigzins ongesteld is, moet men voorzigtig zijn met hem toe te spreken, want anders brengt [men] hem ligt uit zijn humeur. – 7 april 1834. Hij is gelijk hij zelf zegt niet haatdragend. Kan wel spoedig driftig worden, maar is ook spoedig weder goed. – Zijn broer Cornelis⁹⁵ legt den eens opgevatten toorn niet ligt weder af. Om deze reden volhardt hij in zijn vijandschap tegen zijn zuster.⁹⁶ Zozeer dat hij helemaal niet met haar wil spreken.⁹⁷ – Hij houdt (te weten Claas [junior]) volstrekt niet van pracht, opschik, of vertooning maken. In huis loopt hij dagelijks met oude, slordige en smerige klederen; gouden ornamenten, ofschoon hij ze bezit (bijv. gouden sigarepen, pijpedop enz.) wil hij niet gebruiken. – Mevrouw Rahuzen spoorde hem aan om toch een maal te trouwen, en veronderstelde dat hoe meer hij de vrouwen leerde kennen, de lust daartoe des te meer bij hem opgewekt zou worden. Doch hij antwoordde: ik voor mij geloof dat men de vrouwen niet moet kennen, om in het huwelijk te treden. Hij is even zoo gemeenzaam ook met mindere standen als zijn vader. Stil van aard. Houdt niet van het luidruchtige, opgeruimd. Schijnt zich gaarne in gesprek te begeven met menschen die hij nog niet goed kent. Is dan zeer vriendelijk en spraakzaam.

92 Klaas Honig Cz.jr. (Koog aan de Zaan, 15 juni 1805-Koog aan de Zaan, 11 juli 1887), koopman en oliefabrikant, lid van de firma Claas Honig en Zoon. Hij trouwde in 1837 met Antje Kaat (Zaandijk, 1817-Koog aan de Zaan, 1865).

93 Pieter Wijbrandsz. Groot (Oost-Knollendam, 1766-Oost-Knollendam, 29 juli 1852), landman en vader van Pieter Pietersz. Groot (zie noot 17).

94 Videtur facile homines quos occurrit, perspicere. Sic statim v Dam Jezuitam dixit. V.D. ministros reformatos = proselytopoious [dit in het Grieks]. Grotio s[en]io]ri diffidit, ludi magistros ob superbiam odit.

95 Cornelis Honig (Koog aan de Zaan, 25 juli 1808-Koog aan de Zaan, 9 januari 1870), oliefabrikant, medefirmant in het bedrijf van zijn vader. Zie voor hem: *Nederlands patriciaat* 78 (1994), 68. Hij huwde met Geertje Honigh uit noot 24.

96 Neeltje Honig (Koog aan de Zaan, 7 november 1802-Koog aan de Zaan, 13 december 1859), sinds 1823 gehuwd met Hendrik Baas (1802-1870), houtkoper en -zager, oliefabrikant.

97 Hinc manet hujus inimicitia contra sororem. Ita ut cum ea colloqui nequaquam velit.

[27]

Corn. Honig. Van 2 November 1833 tot 25 Januari 1834 had hij alleen aan de olieslagers van zijne 21 molens aan loon uitgegeven meer dan f 17.000. Aan die van vier molens met dubbele w[i]eken had hij in de laatste 14 dagen van den pasgenoemden tijd uitgegeven 950 gl. (aan 36 man). Hij beklagde zich, dat zijn vader hem in zijn tijd zoo benaauwd had gehouden. Soms liet hij hem wel vrij over tonnen gouds beschikken, maar soms mogt hij ook niet meer dan f 50.000 uitgeven of hij moest eerst zijn vader daarover spreken. – Eens had hij een paar mooie paarden gekocht voor f 1000. Maar opdat dit geld nu zijn vader niet te zeer zou begrooten, besloot hij om het maar ten eersten weder te winnen. Hij gaf dus order om 30 last tarwe te koopen en binnen de twee maanden had hij de 1000 gl. verdiend!! – Tegenwoordig zegt hij, wordt er met de olieslagerij niet verdiend, en daarom zoekt hij dan nu, om toch eenig geld te winnen, zijn voordeel in de effecten. Hij had een partij Spaansche papieren gekocht voor 30 proc. die nu 40 zijn en 10 procent interest geven. Hij koopt maar altijd wat laag in prijs is, en het bekomt hem altijd goed. – Voor het fonds tot tractement van den 2den predikant had hij gegeven 5000 gl. Om anderen die daartoe zeer goed in staat zijn, tot groote giften aan te moedigen, zegt hij bijv. Gij geeft te weinig. Uw zaken staan zóó en zóó en dus kunt gij meer geven en moet het doen. Kunt gij echter verklaren het niet te kunnen, dan zal ik het er bijleggen. Op zulk eene wijze had hij de naijver der menschen dikwijls zoodanig opgewekt dat zij hunne giften verdubbelden. – Alb. Lans vroeger wildverkooper aan de Zaan (waar hij soms jaarlijks 8000 paar konijnen bragt) heeft hij boer gemaakt te Kastricum, omdat de man hem beviel en hij meende iets van hem te zullen kunnen maken. Hij moet nu soms wel lang wachten op zijne huurpenningen doch dit verschoont hij. – Klaas Haremaker zoon van den kastelein uit de Zwaan te Zaandijk, een knap jongeling wilde gaarne trouwen, doch daartoe waren zijne verdiensten te gering. Nu wil C.H. hem dit jaar 200 gl. toeleggen opdat zijn oom Haremaker bij wien hij werkt hem dan vervolgens wat meer loon mag geven. – 27 Maart 1834. Claas Honig zegt dat zijne gevoeligheid of aandoenlijkheid verre van sedert zijne eerste jeugd verminderd te zijn, veeleer is vermeerderd. (Dat hij een gevoelig hart heeft, blijkt ook uit al het goede dat hij aan armen en ongelukkigen doet.) –

Het voordragen (door J.J. Kool)⁹⁸ van scabreuze gedichten keurt hij goed onder het voorwendsel dat uit deze liederen het talent van de schrijver kan blijken (P. Bodisco).⁹⁹ Hoewel hij zich bijna altijd bescheiden voordoet, ja zelfs allerbescheidenst, is hij heimelijk soms toch trots op zijn rijkdom en noemt hij zich naar

⁹⁸ Verg. Dagboek, i. 66 (donderdag 12 maart 1835) over een J. Kool: 'Een potsenmaker. Hij doet zijn stand en jaren oneer aan. Hij is 60 jaar oud'. Niet geïdentificeerd.

⁹⁹ P. Bodisco niet teruggevonden.

verhouding rijk. Maar dit is ook niet waar. Wanneer hij privileges vraagt, maakt hij vaker melding van zijn leeftijd dan van zijn vermogen.¹⁰⁰

– Hij ziet zelf zeer goed in, hoe Windgetter zich plooit om zijn vriend te blijven. Hoe hij ook dáárom liberaal en verdraagzaam is, doch hij wil desniettemin in geen geval, de nu reeds oude vriendschap breken. Hij stemt toe dat de Gereformeerden nog altijd zoeken proselyten te maken.

– 7 April 1834. Aan Piet Dekker in Zaandam heeft hij eens fl. 3000 geleend. Maar al vele jaren heeft hij voor deze som geen rente gekregen. De rente zou nu al fl. 1500 bedragen.¹⁰¹

– 22 Mei 1834. Hij wil niet dat men van Gods eigenschappen zal spreken. De mensch kent een ander, kent zichzelf niet, en hoe zou hij dan God kennen en zeggen zoodanig is God! Hij is het volmaakte wezen in deze uitdrukking weet hij nog te berusten. Alles is ééne schoone harmonie. – Hij deed in den loop van het gesprek de uitdrukking: “Ik acht mij zelve niet zeer hoog maar voor mijne medemenschen heb ik ook al zeer weinig achting”. *Hij* en *Vas* zouden Mulder te Amsterdam in staat gesteld hebben om de herberg de Pool (bij de markt) zoo te verbouwen als hij thans is. P. Gr..

[28]

Corn. Honig. 3 Julii [18]34. Hij zelf verhaalde mij hoe hij eens met de molen ‘Het Varken’ alleen f 18.000 in een jaar gewonnen had. Doch dit was iets bijzonders geweest. Zijn zoon C.H. gaf de wensch te kennen dat hij wel wilde er nu jaarlijks 1800 mede te kunnen verdienen. – De molens de oude en de jonge Ruig te Westzaan had hij 8 jaar in huur.¹⁰² In dien tijd had hij meer dan 100.000 gl daarmede verdiend. Zijn vader had met de tiercering¹⁰³ 500.000 gl. aan zijne effecten verloren. Hij zelf verloor kort daarop in den handel 3 à vier ton, en dat zoo plotseling, dat hij op dat oogenblik zelf het op geen ton na wist of begrooten kon, hoeveel hij verloren had. Toen had hij wel ingezien hoe spoedig men van rijk arm kan worden. Daarop had hij als de zaken weder iets voordeelijker gingen, alle zijne winsten tot

100 Carminum obscoenorum recitationem (a J.J. Koolio) permittit hoc praetextu quod ex his carminibus patere possit indoles auctoris (P. Bodisco) – Semper fere humilem se praebens, quin imo humilissimum, nonnunquam tamen opibus suis occulte gloriatur, et comparative se potentiorum dicit. Atque hoc quoque verum esse. Illud saepius, sibi privilegia petens, senectutem quam potentiam suam commemorare.

101 Petro Dekker Zaandammiensi aliquando permisit f 3000. Sed multos annos hujusce summae redditus non accepit. Hic redditus nunc jam esset f 1500.

102 De jonge ruige Neel en de oude ruige Neel, oliemolens te Westzaan.

103 De tiercering van de staatsschuld door Napoleon in 1810, waarbij de betaalde rente over de staatsschuld tot een-derde werd teruggebracht, een maatregel overgenomen door koning Willem I.

het koopen van land besteed, totdat hij gerust was dat zijne kinderen, als niet alles tegenliep, toch niet zouden behoeven te bedelen. Zijn vader had altijd gewonnen, nooit verloren. Elken werkdag, gelijk hij mij zeide, gaf hij uit 500 gl., 3000 gl. in den week. Hier was dan alles onder, arbeidsloon, timmeren, metselen, turf, enz. behalve de kosten van zijn huishouding (156000 in het jaar). Ik meende dat hij mij wel eens gezegd heeft dat hij zelf meende jaarlijks 8000 aan den landsontvanger te betalen.

– In Augustus 1834 gedurende de Beemster kermis had hij in 5 dagen 200 menschen aan tafel, gelijk hij zelf zeide. – Bij de jongste beroeping schijnt hij voor v. Gilse¹⁰⁴ gestemd te hebben, want aan Mauve zou hij nooit zijne stem geven. Hij heeft eene geref[ormeerde] vrouw en leest alles, zelfs zijn gebeden, en men wil op de Koog gelijk hij zelf zeide, een man hebben die uit het hoofd preekt.¹⁰⁵ Coster heeft hij ook niet gestemd.¹⁰⁶ – In hoeverre C[ornelis] H[onig] zoo oprecht is als hij zich voordoet, weet ik niet, maar dit weet ik: Hij is jegens allen zeer vriendelijk; ik bedoel hiermede of hiermede de opregtheid niet wel eens onderdrukt moet worden. S. B[laupot] ten Cate¹⁰⁷ had hij zeer gecompimenteerd over zijne preek (dit heeft ten Cate zelf mij gezegd) (17 Aug. [18]34). – Echter gaf hij mij genoeg te kennen dat de preek hem niet bevalen had, althans niet buitengewoon bevalen had. – Ook zeide hij nog verleden maandag tegen Ds. Bruin (8 Sept.) gij hebt mooi gepreekt, en tegen mij zeide hij onlangs dat de preek alle hartelijkheid miste. Dat hij niet zeggen kon dat Ds. Bruin hem nog ooit in zijne preken gefrappeerd had. Die jegens ieder vertrouwelijk is, is niet vertrouwelijk. Reeds heeft hij driemaal mij in vertrouwen gezegd dat P. Dekker 3000 gl. van hem op interest heeft, en dat hij nu reeds 900 gl. (soms zegt hij, van bijkans het halve kapitaal) aan interest van hem hebben moet. Wie weet aan hoe veel anderen hij reeds even zoo vertrouwelijk is geweest! Kan men dan op zoodanig iemand staat maken? Hij zegt dat wij altijd volkomen vrij met elkander kunnen spreken, omdat hij nooit iets uit onze vertrouwelijke gesprekken zal overbrengen, maar mag ik dit wel gelooven.

104 Bij de beroeping voor de vacature van Jan Visser, die leidde tot de benoeming van Jan van Gilse (Zaandam, 19 oktober 1810-Amsterdam, 25 mei 1859), proponent in 1834, doopsgezind predikant in Koog aan de Zaan (1834-1837) en te Amsterdam (1837-1849), daarna hoogleraar aan het Doopsgezind Seminarie (1849-1859). Met zijn zoon Jacob van Gilse zou Jakob Huizinga jaren later in Groningen veel contact hebben.

105 Willem Carel Mauve (1803-1869), van huisuit gereformeerd, doopsgezind proponent in 1830, predikant te Enschede (1830-1836), Zaandam-Oost (1836-1839) en Haarlem (1839-1863). Hij was de vader van de schilder Anton Mauve.

106 Voor G.H. Coster, zie noot 108.

107 Steven Blaupot ten Cate (Noordbroek, 29 januari 1807-Hoogezand, 9 september 1884), proponent in 1830, doopsgezind predikant te Akkrum (1830-1839) en Zaandam-Oostzijde (1839-1848). Voordat hij naar het Doopsgezind Seminarie ging werd hij opgeleid door ds. S.E. Wieling te Zaandam. Vermoedelijk keerde hij regelmatig in de streek terug.

– Onlangs heeft hij zijne dienstboden met zijn eigen groote boeijer te Amsterdam te kermis laten gaan. Daar hebben zij de komedie en andere vermakelijkheden, als ook de nachthuizen bezocht (!). Dit scheen volkomen met zijn genoegen te zijn. – Hij wil niet dat de predikanten zoovele kommissien op zich nemen, als het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen enz. Het kon hem niet scheelen al ging de geheele Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te niet. Hij beweert dat er onder de Ro[omsch] gezinden veel meer huiselijk geluk gevonden wordt dan onder de protestanten. Hij had opgemerkt dat de eersten in hun werk hem altijd goed bedienden. Hij schrijft dit veel toe aan den eerbied dien het volk voor den pastoor heeft.

[29-32 ontbreken]

[33]

G.H. Coster V.D.M. te Oudesluis.¹⁰⁸ Men zegt dat hij in het voordragen zijner leerredenen volstrekt aan zijn schrift gebonden is, zoodat hij geen woord daarbuiten zegt, en sterk leest. Men is met den inhoud zijner preeken best tevreden. Hij bevalt thans 1834 veel beter dan in het eerst toen men aan zijn lezen niet gewoon was. – Hij is zeer weldadig, wordt als zoodanig zeer geroemd. Zijn vermogen stelt hem daartoe in staat. (Hij heeft onder andere te Almelo een huis dat 400 gl. huur opbrengt.) Hij is zeer gemeenzaam, gul en vriendelijk jegens allen ook geringen. Hij is zwaar van stem en in zijn spreken zeer kortaf, zoodat iemand die hem niet kent hem voor stuursch en onvriendelijk zou houden. Hij is wel wat al te familiaar gelijk sommigen meenen zoodat hij zijne waardigheid als predikant wel eens vergeet. Hij zal bijvoorbeeld zijn buurman Blaauwboer in het schuitje laten zitten (als zij gaan jagen of visschen bijv.) en gaat zelf op het land aan het lijntje lopen. Alle geldzaken gaan door zijne handen zoodat hij ook de geringste benoodigdheden in de huishouding zelf aan de deur koopt. Zijne vrouw verstond in het eerst volstrekt geen huishouden, nu evenwel is zij reeds wel geleerd.

D. IJsenbeek V.D.M. te Alkmaar.¹⁰⁹ Op de preekstoel heeft hij geen bijbel voor zich maar een stander waarop zijne preek ligt, zeer nabij aan zijn gezigt. Hij leest trouw. – Hooggevoelend. Hij beklagt zich zeer dat hij geen mensch vinden kan

108 G.H. Coster te Oudesluis ontbreekt in de repertoria. Blijkens het archief van de doopsgezinde gemeente te Knollendam heeft hij aldaar na het overlijden van dominee S. Kalverboer in 1830 een proefpreek gehouden, evenals H.A. Sepp, die uiteindelijk is benoemd (inv. nr. c 230*, f. 2).

109 Daniel IJsenbeek (Harlingen, 1784-Alkmaar, 1859), proponent in 1807, doopsgezind predikant te Oost- en West-Graftdijk (1807-1809) en Alkmaar (1809-1855).

die een bundel zijner leerreden wil uitgeven onder den titel: Eenvoudige leerreden voor gevangenen, een 12-tal.¹¹⁰ In zijn huis schijnt nog al een hooge toon te heerschen. *Stadspredikant*. – Hij verlangt dat de Doopsgezinden een onderling verband bekomen; een bestuur gelijk de Remonstranten dit hebben. – Hij wil dat elk predikant zal opklimmen van een klein dorp naar grooter, naar een kleine stad enz. Voor enige jaren heeft hij van een lid zijner gemeente een legaat van 2000 gl. gehad. – Hij verhaalt hoe hij met alle andere Alkmaarsche protestantse predikanten vroeger voor de gevangenen gepreekt had, maar hoe deze *hem* (IJ.) en nog een ander, het liefst mogten hooren. hij stelde ook zelf altijd bijzondere leerredenen daarvoor op. Anderen hadden hierin weinig zin. – Anderen verhalen mij ook dat hij een voortreffelijk predikant is die gaarne gehoord wordt.

[34]

Bened. Hoekstra.¹¹¹ V.D.M. te Barsingerhorn c.a. aldaar zeer gezien, en bemind. Zijne preeken practicaal, geven veel genoeg. Men zegt dat hij daarop veel studeert, en zelfs daarmede zijne gezondheid benadeelt. Hij gaat zelden of nooit uit. Komt ook slechts bij zeer weinigen van zijne gemeente. Dit wilde men wel iets anders hebben. Ernstig, zeer conversabel. Zwak van ligchaam. Naar zijne gesprekken te oordeelen behartigt hij zijne catechisatie (ook zijne preeken) zeer. Hij gebruikt eerst Wester bijb. stut – dan Bremer handeling, de kleine, – dan Krummacher. – dan Hoekstra van Harlingen – dan Rijswijk voor Eenvoudigen.¹¹² Bij het laatste schriftelijke vragen, van hemzelf. – Voor Hoekstra laat hij nog soms gaan de vragen over de kerkelijke geschiedenis door van den Berg en later door

110 Een dergelijke publicatie heb ik niet kunnen vinden. Wel verscheen: D. IJsenbeek, *Bijbelsch handwoordenboek van zedelijke voorbeelden en onderwerpen, ontleend uit de schriften des O. en N. Verbonds en eenige uitgezochte plaatsen der apocryfe boeken* (Amsterdam, 1838).

111 Benedictus Hoekstra (Den Burg, 1793-Barsingerhorn, 1872), doopsgezind predikant te Zijpe Noord (1813-1823), Barsingerhorn c.a. (1828-1863). Na het overlijden van dominee S. Kalverboer te Knollendam had deze gemeente hem op 21 mei 1830 beroepen, maar hij bedankte (archiefnr. c 230).

112 H. Wester, *Bijbelgeschiedenissen voor de Nederlandsche jeugd* (5 dln., Groningen, 1819-1821); Johannes Bremer, *Handleiding tot waarheid en deugd, inzonderheit gericht tot onderwys van kleine kinderen* (Amsterdam, derde druk, 1790); Friedrich Wilhelm Krummacher (1796-1868), auteur van talloze stichtelijke werken; Freerk Hoekstra, *Vraagen en antwoorden over den godsdienst, gevolgd na de vraagen over denzelven, tot onderwys der jeugd geschikt, door de leeraaren der Christelijke Doopsgezinde Gemeente te Harlingen* (Haarlem, 1804); G.J. van Rijswijk, *Het hoofdzakebyke der christelyke leere, beknootelyk voorgesteld ten behoeve van eenvoudigen* (Amsterdam, tweede druk, 1825).

Donker Curtius overgezien.¹¹³ – Doch hij handelt met elken leerling naar diens bijzondere behoefte.

J. Eenigenburg te Langendijk.¹¹⁴ Zeer eenvoudig man. Zijne preeken naar.

[35]

S.E. Wieling.¹¹⁵ Zijn exterieur lijdt veel aanstoot. “Het is schade zooals hij stottert in zijn bidden”, C.H.. “Zijn bidden is akelig”, J. van Vleuten.

C. Leendertz.¹¹⁶ “Verstaat de kunst van preeken niet”, C.H. – “Aan de geheele Leendertz-familie is een verregaande trotschheid eigen. Dit is algemeen bekend in de omstreken waar zij woont. Velen derzelve zijn reeds door hunne grootheid ten val gekomen”, P.W. van Zutphen.¹¹⁷ “Dit geldt ook de familie der van Hulsten”, idem.¹¹⁸ Wordt door Wieling en vrouw tegen mij verdedigd en geprezen. Hij is een goed man.

[36]

J. Leendertz.¹¹⁹ “Ik heb nog nooit iets grondigs van hem gehoord; hoewel het mooi is dat hij uit het hoofd preekt”, C.H. – Men klaagt over de oppervlakkigheid van zijne preeken. “Het is mij naauwelijks de moeite waard dat ik naar de kerk ga”, Beukema. Hij is te weinig familiaar met de gemeente, te trotsch, inzonderheid aan zijne vrouw verwijt men trotschheid. Hij is niet vriendelijk genoeg. Noodigt

113 [A. van den Berg], *Korte vragen uit de kerkelijke geschiedenis, ten vervolge op de Bijbelsche historische vragen, tot gebruik van katechisatie en christelijke huisgezinnen*. 5e druk [herzien door H.H. Donker Curtius] (Arnhem: Paulus Nijhoff, 1831).

114 Jan Eenigenburg (? - 1854), doopsgezind predikant te Broek op Langendijk (1806-1854).

115 Sjoerd Ebeles Wieling (Drachten, 1772-Zaandam, 1835), proponent in 1805, doopsgezind predikant te Oldeboorn (1805-1808), Midwolda (1808-1822), Zaandam-Oost (1822-1835).

116 Cornelis Leendertz (Nijmegen, 1784-Amsterdam, 1857), proponent in 1808, doopsgezind predikant in Zuidveen (1808-1810), Steenwijkerwold (1810-1814), Zaandam-West (1814-1855).

117 Pieter Willem van Zutphen (Rees, 1809-Emmerik, 1872), doopsgezind predikant te Tjalleberd (1836-1840), Veendam (1840-1850) en Emmerik (1850-1872). Op 7 september 1834 hield hij een preek in Krommeniedijk.

118 Vermoedelijk de predikantenfamilie Van Hulst, die predikanten leverde te Emden, Norden en Emmerik.

119 Jacobus Leendertz, zoon van voorgaande (Zuidveen, gem. Steenwijkerwold, 1809-Leer, Oost-Friesland, 1877), doopsgezind predikant te Mensingeweer (1832-1837) en Leer (1837-1877), huwde te Groningen in 1834 Engelina Mesdag (Groningen, 1812-Leer, 1875). Het betreft kennelijk een aantekening uit de Groningse periode, maar ik heb hem hier gehandhaafd vanwege het oordeel van Claas Honig.

de menschen ook die hem met de Chais te huis brengen niet eens bij zich aan huis. Zijne preeken zijn te eentonig, handelen allen, zooals men, doch gewis te onregte, zeide, over de standvastigheid des geloofs. Er komt weinig volk te kerke. Men ziet de toekomst met vrees tegemoet, zegt: als het zoo voortgaat dan kan men vervolgens de kerk nog wel afbreken; alle jaren vermindert het getal kerkgangers. L. zelf zegt hierop dat hij niet weet meer voor de gemeente te kunnen doen, dan hij werkelijk doet. Ik geloof dat hij het eigenlijk ingespannen studeren geheel varen laat. Hij schijnt thans (1836) reeds niet meer in staat om enkele zinnen Latijn te spreken. Zijne gesprekken dragen alle de blijken eener hoogst oppervlakkige kennis der Godgeleerdheid. Hij vertrouwt het zich ook niet om van het aangenomen Godgel. stelsel af te gaan.

J. Bruin.¹²⁰ “Waarom verhandelt hij in het Nut, laat ons liever de vruchten van zijn werk op de predikstoel zien. Dat is daar zijn post”, J. Breet.¹²¹ – “Ik ben zoo koud als een bot, als gij voortgaat, zoo lang te preeken, zult gij alle menschen uit de kerk preeken”, L. Boon. – “Zijne preeken zijn te droog. Hij brengt het eten niet warm op tafel. In zijne gebeden is geene hartelijkheid. – Voorts is er in hem veel ontwikkeling, in zijne catechesatien (hij munt uit in bescheidenheid) ook in zijn bezoeken van de menschen. Ik teeken elken Zondag aan waarover hij preekt, en schrijf er ook wel somtijds bij, uitmuntend, of iets diergelijks, maar in al die zeven jaar dat hij hier geweest is, heb ik dat uitmuntend nog geen vijf maal, of althans niet meer malen in mijn boek. Ik zal niet bij hem uit de kerk vandaan blijven, maar waar het heen moet als er een vlugge mededinger komt, weet ik niet”, C.H. –

[37-38 ontbreken]

[39]

J. Pol V.D.M. te Hoorn.¹²² “Hij preekt mooi. Zeer vele gereformeerden zelfs gaan daarom bij hem ter kerke. Hij is rijk door zijn huwelijk”,¹²³ Alewijn.

120 Jan Bruin, predikant te Koog-Zaandijk (zie hierboven, noot 71).

121 Jacob Cornelisz. Breet (1778-1847), fabrikant te Zaandijk.

122 Jacob Pol (Hengelo, 1787-Weesperkarspel, 1848), proponent in 1813, doopsgezind predikant te Hoorn tot 1843.

123 Dives est ex suo matrimonio.

[40]

Ds. Pot op Wieringen.¹²⁴ Is aldaar niet gezien noch buiten, noch in zijne gemeente. Zijn prediken bevalt niet zeer, maar allermint zijn gedrag. Hij is necessitate urgente met een roomsch meisje getrouwd. Hij maakt altijd grooten aufwand. Hij wil althans gaarne met de grooten mededoen. Doch dit kan hij niet. Daardoor is hij dikwijls in benaauwde omstandigheden, in voorschot bij de gemeente, schulden enz. Hij had van pastoor Heymolen¹²⁵ een paar paarl d'amouren uithalers de een na de ander medegenomen (heimelijk¹²⁶). Zijn kennis is bekrompen en echter laat hij er zich vrij wat op voorstaan. Hij had eens eene preek gedaan over het onderscheidende der vrouwen des O. en N. Verbonds (of zoo iets), maar men vond er het werk van Fenna Mastenbroek¹²⁷ bijkans geheel in weder. Zijn exterieur is zoo slecht niet. – Dit alles berust op de fides¹²⁸ van pastoor Heymolen van Krommeniedijk.

[41-42 ontbreken]

[43]

Van Wetering.¹²⁹ Predikant der Hervormden te Purmerend. Spraakzaam, vriendelijk, gezellig. Spreekt gaarne over theologie of andere gewigtige onderwerpen. Studeert goed voort. Heeft zoo ds. Cool¹³⁰ zegt, veel kennis. Doch is naar het algemeen oordeel in zijne preeken ongelukkig en heeft geen exterieur. Gereformeerde kerkdreun. "Zijne preeken", zeide iemand, "o, dat is zuinig, vrij zuinig". –

V.d. Lee. V.D.M. te Westzaan,¹³¹ "een knap man, met veel kennis. Maar hij weet dit laatste ook zelf zeer goed, en laat er zich nog al wat op voorstaan, onder anderen dat hij jonge lieden tot de akademie bevorderd heeft" v.d. Laan. –

124 Nicolaas Pott (Bovenknipe, 1793-Wieringen, 1872), doopsgezind predikant te Warns (1816-1823) en Wieringen (1823-1868).

125 Johannes Franciscus Heymoolen (?-1835), rooms-katholiek geestelijke te Wieringen (1825-1827), pastoor te Krommeniedijk en Marken-Binnen (1827-1835).

126 Furtim.

127 Fenna Mastenbroek (1787-1826), letterkundige.

128 Vertrouwelijke mededeling.

129 Anthonie van Wetering (Oudshoorn, 1785-Purmerend, 1869), Nederlands-Hervormd predikant te Brakel (1814-1822), Huissen en Malburgen (1822-1824) en Purmerend (1824-1856).

130 Pieter Cool (Amsterdam, 1807-Harlingen, 1891), doopsgezind predikant te Purmerend (1832-1836) en te Harlingen (1836-1872).

131 Johannes van der Lee (Delft, 1788-Westzaan, 1852), Nederlands-Hervormd predikant te Driehuizen (1818-1819) en te Westzaan (1819-1852).

[44-46]

[Informatie over dominee Koppius te Blijham in Groningen. Weggelaten omdat het geen Knollendamse zaken betreft.]

[47]

Corn. Honig. Eens had hij een jaar lang aan een koopman maandelijks 200 aam olie moeten leveren. Hiermede had hij maandelijks f 2000 gewonnen. Het was juist toen zijn dochter Neeltje met H. Baas zou trouwen. Het kon er toen op staan, zeide hij, een goede bruiloft te geven. – Als iemand in verlegenheid hem om raad komt vragen, wil hij hem wel gaarne helpen. Hij had dit dan ook wel dikwijls gedaan, ofschoon hij er zelf schade bij had. Maar komt een petit maître bij hem die zich voor koopman uitgeeft, en alzoo met hem negotieren wil, dan zoekt hij van hem zoo veel geld te winnen als hij kan. – Want die voor koopman gehouden wil zijn moet het ook *zijn*, en dus oppassen in zijn vak. – Hij had eens een man in Amst[er]dam ineens f 4000 geschonken, omdat hij ze niet betalen kon, zonder zich te ruineren (dit herhaalde hij wel 3 maal dat hij hem 4000 gl. geschonken had). Maar hij had er thans berouw van, zeide hij, want het had dien man niets gebaat. Hij was toch door eigen schuld fout gegaan.

- Het tractement van den thans tot pred[ikant] beroepen J. v. Gilse heeft hij buiten weten van den kerkeraad, zelfs van zijn schoonbroeders zóó vermeerderd, dat v. Gilse daardoor besloten heeft voor Nijmegen te bedanken. – Van zijne jeugd af aan had hij altijd grooten smaak gehad in het lezen van geneeskundige, mens- en karakterkundige werken, in welke vakken hij zich dan ook zeer geoefend heeft. – Zijn kantoorknecht L. de Wit krijgt van hem 15 gl. in de week, vrij wonen, vleesch, spek, een deel turf enz. – Hij heeft jaarlijks meer dan 50 ankers wijn nodig. – In het huis zijns vaders wierd het glaasje wijn wel degelijk toegepast. Was de flesch op een middag half leeg dan kreeg hij niet meer. – Hij is in het jaar 1799 diaken geworden. – Nu onlangs is hij 3 maal met gezelschap te Zaandam in de schouwburg geweest. Het zal hem wel 60 gl. gekost hebben, alleen aan entreebilletten. Op zijn verjaardag gebruikt hij een gouden pijpedop die hem 30 gl. kost. Aan elk zijner zoons heeft hij zulk een gegeven. Zijn gouden bril kost hem 90 a 100 gl. – Voor eenige jaren had hij op een primo 3 a vierduizend aam olie liggen. Toen had[den] al de voornaamste olieslagers van Koog en Zaandijk zich tegen hem verbonden, doch hun toeleg mislukte. Hij behield de markt. Op het einde van de markt was de olie 15 gl. minder. Het zou zijne partij, onder andere ook Vas wel veel geld gekost hebben. Hun toeleg zoude hun welligt gelukt zijn, als zij nog een millioen meer bezaten, en daaraan gewaagd hadden. – Het oude bonte Kalf kan 600 last in een jaar malen. – Hij had aan S. Avis toen hij met M. Honig trouwde f 2000 gegeven om hem op de been te helpen, maar dit geld was nu weg. – Zijn kassier in Amsterdam

G. de Clerk had op sommige tijden wel 300.000 gl. van hem in Kas gehad. – In Maart 1835 is zijn zoon Gerrit door Ds. Bruin gedoopt. Bij deze gelegenheid vereerde hij aan van Gilse zoowel als aan Ds. Bruin ieder f 250 opdat zij daarvoor eene fraaije pendule tot eene gedachtenis zouden koopen. Hij had aan Van Gilse bij zijne komst f. 4000 gegeven en had daarenboven aan huis en meubelen nog 1400 gl. te koste gelegd. (Hierbij scheen echter ook eenige werkzaamheid aan de kerk bijgerekend te zijn).

[48] blanco

Recensies

Brad S. Gregory, *Salvation at Stake. Christian Martyrdom in Early Modern Europe*. Cambridge, Mass/Londen, Harvard University Press, 1999. Pp. 528. ISBN 0-674-78551-7.

Brad S. Gregory beoogt in dit omvangrijke werk de betekenis van het martelaarschap tijdens de Reformatie te onderzoeken en zich te buigen over de methodologische vraag naar de historische benadering van het onderwerp als zodanig. Het onderzoeksgebied beslaat noordwest Europa (Engeland, Frankrijk, de Lage Landen en de Duits-sprekende gebieden) en de auteur wil zich daarbij interconfessioneel opstellen. Hierin ligt de originaliteit van het werk: Gregory benadert het martelaarschap binnen de drie grote stromingen, protestantisme, doperdom en katholicisme, als één geheel – een enorme onderneming, gezien de hoeveelheid materiaal dat aan zulk een onderzoek ten grondslag ligt. Het boek bevat dan ook een rijkdom aan historische en bibliografische informatie. Vanwege het vele materiaal werkt de auteur veelal exemplarisch, zoals bv. in de discussie over martelaren in de late Middeleeuwen (hoofdstuk 2), waar veel aandacht uitgaat naar de Lollarden en Hussieten, maar de Lage Landen buiten beeld blijven.

Het boek geeft eerst een algemene benadering van het martelaarschap, om dan via een korte indicatie van de middeleeuwse opvattingen rond het martelaarschap en het lijden, enerzijds de bereidheid tot het vervolgen tot de dood toe en anderzijds de bereidheid te sterven voor een geloofsovertuiging te bespreken. Het belangrijkste deel van het boek wordt gewijd aan de drie martelaarstradities, elk besproken in een afzonderlijk hoofdstuk. Tenslotte vinden wij in de laatste hoofdstukken een discussie over de antimartyrologie (die een serieuze plaats verdient naast de martyrologie zelf) en een brede analytische interpretatie van het verschijnsel martelaarschap. Gregory voegt daarbij een uitgebreide annotatie, een bruikbare index en twee versies van de brief van Maeyken Wens aan haar zoon (1573) van respectievelijk S. Cramer en Van Braght.

Het wereldbeeld van de middeleeuwse mens in alle drie godsdienstige stromingen overlapt en laat veel gemeenschappelijke elementen zien: het gezag van de Schrift, de Voorzienigheid en zijn bestuurlijke bemoeienissen in de aardse geschiedenis, het leven na de dood, de verzoening door Christus, het belang van het juiste geloof en de correcte levenswandel. Daarnaast treden verschillen op die leiden tot extreme conflictsituaties juist omdat er een ruime gemeenschappelijke basis bestaat. Eerst en vooral is daar de hermeneutiek: interpreteert de traditie

de Schrift of mag het individu zich dit recht toeëigenen? Dan zijn er de verschillen rond soteriologie en doop: heeft de mens aandeel in het heilshandelen van God en is de volwassenendoop een mogelijke uiting van rechtvaardiging door het geloof alleen? Gregory stelt dat de tegenstellingen rond transsubstantiatie, geloof en openbaring in wezen onverzoenbaar blijken, omdat het een kwestie van logica betreft (344). Anderzijds identificeert hij het thema *sola scriptura* als de geest uit de fles, die het middeleeuws wereldbeeld voor altijd onmogelijk maakt. Het martelaarschap bevestigt de onderlinge verschillen en leidt tot de onherstelbaarheid van de breuken die eruit voortkomen.

Het martelaarschap is noodzaak in een wereld die de absolute hiërarchie beaamt en een eenduidige uitleg van de Schrift en haar gezag veronderstelt. Het gebrek aan en onmogelijkheid tot religieuze tolerantie kenmerkt verder de zestiende eeuw. De auteur stelt terecht dat alleen de dopersen deze oplossing wensten, waar katholieken en calvinisten de pluriforme maatschappij als een wezenlijke bedreiging zagen (en zich daarom zo scherp verzetten). Dat martelaarschap en pluralisme verbonden zijn is een belangrijk inzicht.

Het hoofdstuk over de doperse martelaren is enigszins korter dan de analyse van respectievelijk de protestanten en de katholieken. Eerst komt een algemene introductie van het doperdom aan de orde, te beginnen bij de Zwitserse ontwikkeling om dan via Zuid-Duitsland, Oostenrijk, Thomas Müntzer, Hut et al. bij de Lage Landen te arriveren. Bronnen voor de Duits-sprekende anabaptisten zijn schaars vergeleken met die voor de Lage Landen en het leeuwendeel van het hoofdstuk behandelt dan ook de Nederlandse dopersen. De auteur geeft een nuttig overzicht van de ontwikkelingen met name van de martelaarsliteratuur met de nodige aandacht voor bekende leiders zoals Menno Simons en Dirk Philipsz. Weinig aandacht wordt geschonken aan de geschiedenis in de Zuidelijke Nederlanden. Gezien het feit dat tenminste tweederde van de martelaren in het *Offer des Heeren* en in Van Braght (i.e. deel 2) uit Vlaanderen afkomstig is, mag dit toch wel een hardnekkig historisch vooroordeel heten.

Gregory verstaat het martelaarschap niet als fanatiek extreem, maar als voorbeeldig handelen, i.e. voorbeeld van wat algemeen gedacht en geloofd werd. De auteur wenst daarbij te breken met 'reductionist theories' die al dan niet leunend op het poststructuralisme z.i. geen recht doen aan het religieus verstaan en handelen van de zestiende-eeuwse martelaar. De godsdienstige ervaring van de zestiende-eeuwse mens in het algemeen en die van de martelaar in het bijzonder moet serieus genomen worden. Het paternalisme naar het verleden toe dat in het historisch onderzoek zo veelvuldig naar voren komt, stoort het reconstrueren van het verleden. De theologische discussie moet daarbij niet op een economisch, psychologisch of sociologisch niveau uitgelegd worden, maar is zelf bewijsmateriaal dat om een verstaan ervan vraagt. Zonder inzicht in dogma en spiritualiteit kan de Reformatie niet begrepen worden. Politiek en kerk zijn in de zestiende

eeuw nog volledig verweven en als zodanig oefent de theologie een diepgaande invloed uit op de cultuur. De nadruk ligt daarbij op een respectvolle houding t.o.v. het verleden en een neerbuigende analyse is Gregory dan ook vreemd. Juist het fenomeen martelaarschap kan pas werkelijk verstaan worden als men de godsdienst serieus neemt en juist de studie van de martelaren legt de methodologische armoede bloot van de reductionistische praktijken in de recente geschiedschrijving (351).

Alhoewel de auteur deze these hier en daar ook weer wat afzwakt en pleit voor een integratie van verschillende benaderingen (13), is hij vrij hard voor historici die naar niet-godsdienstige motieven zoeken ter verklaring van religieus geloven en handelen en hanteert hijzelf eerder het bewustzijn van de gelovige (gerelateerd aan de Schrift) als realiteitsmaatstaf. Dat gaat m.i. enigszins voorbij aan de complexe aard van de mens zelf die niet alleen persoonlijk iets gelooft, maar ook een sociale entiteit vormt, waarvan de vanzelfsprekendheid het eigen karakter van deze sociale dimensie veelal aan het bewustzijn onttrekt. Zo spelen thema's van sociale macht en onmacht wel degelijk een rol in de zestiende-eeuwse theologie, of de gelovige (en martelaar) het nu als zodanig ervaart of niet en men hoeft ook geen atheïst te zijn (350) om dat te bedenken. Macht en de legitimatie ervan door theologische bouwwerken vallen samen en het heeft weinig zin de theologie als afzonderlijke motivatie tegenover macht te isoleren en een analyse van machtsstructuren in maatschappelijk geformuleerde doodstraffen als 'Foucauldian claim' en onzin af te wijzen (81). Het is misschien beter te stellen dat de godsdienstige motivatie een gelijkwaardige plaats (met stip?) verdient naast de vele andere aspecten die de mens als handelend wezen dirigeren. In ieder geval onttrekt de religieuze ervaring zelf zich aan iedere vorm van observatie en bovendien wordt deze niet noodzakelijkerwijs wegverklaard door analyses vanuit sociologische hoek. Gregory heeft echter zeker gelijk als hij stelt dat er vanuit gegaan mag worden dat de martelaren te goeder trouw stierven voor hun geloof (123).

Verder tekenen wij aan dat juist bij de dopersen rechtvaardiging door het geloof alleen (198) geen algemene opvatting blijkt. Het *sola scriptura* kan men zeker wel vinden in de teksten, voor het *sola fide* moet men wel veel fantasie hebben, althans wat de dopersen in de Lage Landen betreft.

Gregory heeft een moedige poging gewaagd het martelaarschap over de confessionele grenzen heen als geheel te beschouwen. Dit boek biedt dan ook een unieke kans een overzicht te verkrijgen van de martelaren in de zestiende eeuw en gemeenschappelijke elementen te ontdekken tussen de verschillende stromingen. Het relaas blijft daarbij van begin tot eind boeien. Het werk verdient dan ook alle lof. Bovendien geeft dit onderzoek aan dat martelaarsliteratuur meer aandacht verdient dan tot nog toe het geval is geweest.

M.J. Blok

Das Königreich der Täufer. Reformation und Herrschaft der Täufer in Münster. 2 Bde. Münster, 2000.

Als begeleiding bij de tentoonstelling over het Munsterse doperrijk, die van september 2000 tot maart 2001 te zien was in het Munsterse Stadtmuseum verschenen twee kloeke banden, die de tentoongestelde beelden toelichten en de achtergrond bij de tentoongestelde voorwerpen belichten.

De korte periode dat de dopers het in Munster voor het zeggen hadden (februari 1534-juni 1535) heeft altijd de mensen zeer geïntrigeerd. Recentelijk beschreef Luc Panhuysen die geschiedenis nog in zijn *De Beloofde stad*. Maar ook in een verder verleden bleef het fenomeen 'Munster' de gemoederen bezighouden: Band 2 is geheel gewijd aan het thema Munsterse dopers in de spiegel van de 'Nachwelt'.

De tentoonstelling is behoorlijk omvangrijk geworden: ongeveer 400 objecten uit binnen- en buitenland werden opgesteld. Enige lijn werd in het geheel gebracht door de opdeling in een aantal thema's, te weten de Reformatie en het rijk van Karel v, de reformatie in Munster en de doperse heerschappij aldaar, die in Band 1 worden behandeld, alsmede het thema Munster-Wiedertäuferstadt, de receptie van het doperrijk in de geschiedenis, literatuur en kunst en de artistieke voorstelling van het doperrijk door de eeuwen heen (Band 2).

Het eerstgenoemde thema behandelt Luthers optreden te Worms, de rol van Thomas Müntzer en de Boerenoorlog, het begin van de doperse beweging in Zwitserland en Zuid-Duitsland, het optreden van Melchior Hoffman, de gebeurtenissen in Munster tot 1534 en de positie van de dopers in de Nederlanden. Het tweede thema bespreekt de rol van de gilden en het stadsbestuur in Munster tegenover de Reformatie, de positie van de predikant Berndt Rothmann, de discussie over de koers van de Reformatie (luthers, 'zwingliaans' of nog anders?) en de komst van Jan Mattijsz naar Munster met alle gevolgen vandie. Vervolgens wordt de doperse heerschappij behandeld: de gemeenschap van goederen, de falende profetie over het einde der tijden, het wanhopige verdedigen door de dopers van de stad en de uiteindelijke val.

Band 2 behandelt de receptiegeschiedenis van het doperrijk door de eeuwen heen. In 1835 werd weinig gedaan aan de herdenking van de val van de stad, in tegenstelling tot de verjaardag in 1935. Toneelstukken werden vanaf 1792 met enige regelmaat gewijd aan de doperse episode van Munster. In 1993 werd door ZDF een film over het doperrijk uitgezonden, een van duurste producties uit de geschiedenis van deze omroep, onder de titel *Der König der letzten Tage*. De wetenschappelijke beschrijving van de geschiedenis van 'Munster' kwam rond 1850 op gang.

Ook de commercie zag brood in het doperrijk: de bezoeker van Munster kan zich tegoed doen aan een Wiedertäufertorte of aan Wiedertäuferschokolade en als hij of zij wil, de produkten wegspoelen met 'Wiedertäufer-Wasser', een alcohol-

houdend drankje. Rond 1930 had een van de Munsterse restaurants een Wiedert-aufferzimmer. Na de Eerste Wereldoorlog werd in Munster noodgeld gedrukt met afbeelding die aan de doperse heerschappij ontleend waren. Het was een handige zet van het stadsbestuur, want de fraai uigevoerde biljetten werden spoedig een collector's item en de meeste werden nooit ingewisseld voor 'gewoon' geld.

De inleidingen zijn helder en duidelijk, al is het onwaarschijnlijk dat Hoffman in Amsterdam gedoopt heeft (p. 47). Een van de weinige uitglijders is de kaart op p. 51. De concentraties dopers in de Nederlanden worden totaal verkeerd weergegeven (in Drenthe i.p.v. in Friesland, langs de Zuiderzee i.p.v. de IJssel, terwijl zij in Oost-Friesland, Brabant, Vlaanderen en Limburg geheel ontbreken. Na elk inleidend hoofdstuk volgen een groot aantal fraaie illustraties, die de moeite waard zijn om te bekijken.

S. Zijlstra†

Craig Harline, Eddy Put, *A Bishop's Tale. Mathias Hovius among his Flock in Seventeenth-Century Flanders* (New Haven/London, 2000), 387 pp., ill., index en beredeneerde bibliografie en archiefvermelding per hoofdstuk. ISBN 0-300-08342-4.

Betreurt u het in uw hart ook wel eens dat die ons zo dierbare dopers uit de zeventiende eeuw onderling zo verdeeld waren? En denkt u dan niet onwillekeurig: die Roomsens, die hadden het maar makkelijk met hun eenheidskerk? Roma locuta, causa finita? Rome heeft gesproken, zaak gesloten? Vergeet het maar! Wie het bewijs van het tegendeel geleverd wil zien, leze het meeslepend boek over Mathias Hovius, derde aartsbisschop van Mechelen (1542-30 mei 1620). De problemen ten noorden van de grens die de beide Nederlanden verdeelde, waren aan de andere zijde van die grens in grote lijnen dezelfde: hoe een kerk op te bouwen in de woestenij? Zowel daar als hier een teruggrijpen op het bijbelwoord: de oogst is groot, het aantal werkers gering (p. 114). En waar te beginnen, en hoe?

Onder Filips II had de bisschoppelijke herindeling van de Nederlandse kerkprovincie haar beslag gekregen, al moest deze gedeeltelijk door Alva met kracht van wapenen worden opgelegd. In het Noorden gaat de rooms-katholieke kerkorganisatie tijdens de Opstand noodgedwongen ondergronds, terwijl in het Zuiden onder Parma de Kerk aan haar herstel kan beginnen. Maar van een eensgezind aanpakken van de wederopbouw der kerkelijke organisatie is geen sprake: de koning wilde zijn benoemingsrecht van de bisschoppen niet beïnvloed zien door de inwoners van de Nederlanden; de talloze kloosters en abdijen duldden dikwijls geen inmenging van de bisschoppen omdat zij rechtsstreeks onder Rome wilden vallen, terwijl Rome haar kerkelijk primaat graag bevestigd wilde zien door directe erkenning te vinden in de christenheid, zonder tussenkomst van de bisdommen. Een veld vol voetangels en klemmen. En bovendien: wie ging die bisdommen

betalen? Oorspronkelijk zouden enkele bisdommen gefinancierd worden door de bisschop tevens abt te maken van een rijke abdij. Maar al deze abdijen gingen dwarsliggen en in Rome op basis van eeuwenoude voorrechten om ontheffing vragen. Waar we doorgaans alleen al bij het woord Contra-Reformatie een militante rooms-katholieke kerk voor ogen menen te moeten zien, geruggesteund door de gemeenschappelijke ondersteuning van paus, koning, episcopaat, landsbestuur en gelovigen, daar lagen in werkelijkheid in de decennia rond 1600 de Zuid-Nederlandse kerkprovincies op hun gat. Sit venia verbo.

En wie stond te springen om in die negorij de taak te aanvaarden van de hoogste kerkelijke gezagsdrager in de Nederlanden, de aartsbisschop van Mechelen? Geen mens. Na de dood van Granvelle was diens opvolger een beminnelijk tussenfiguur, die de moed niet had gehad te weigeren. Daarna vaceerde het ambt nota bene zes jaar! Andere bisschoppen in het Zuiden bedankten voor de eer: zij waren blij hun zaakjes in hun eigen bisdom op orde te hebben en hadden geen lust om het armlastige Mechelen met zijn 450 parochies op hun schouders te nemen. De abdij van Afflighem weigerde de incorporatie bij het aartsbisdom Mechelen te erkennen en lag dwars. Hier was dus een man nodig die ten volle moest kunnen werken en hoeden uit de kracht van zijn overtuiging, een man ook die fors moest kunnen optreden, maar die tegelijkertijd met mensen moest weten om te gaan. Een man die geen renaissancistisch kerkvorst wilde zijn, behangen met beneficies en juwelen, maar die zich in soberheid gezag moest zien te verwerven. Is het een wonder, dat die talenten dun gezaaid waren? En toen men er een gevonden had, maakte de koning bezwaar dat deze van te eenvoudige afkomst was! Matthias Hovius, geboren en getogen in Mechelen als zoon van een volder, werd slechts na veel aarzeling door Filips II benoemd. Deze derde kardinaal der Nederlanden bleek wat je noemt een gouden greep.

Het boek dat de Amerikaanse historicus Craig Harline en de Belgische historicus Eddy Put aan hem hebben gewijd – nu in het Engels, volgend jaar ook in het Nederlands – is zonder meer een *eye opener*. Het is geen biografie, maar behandelt in de volgorde van Matthias' leven de problemen waarvoor hij zich in zijn praktijk geplaagd zag: niet alleen de kerkelijke, politieke, organisatorische en financiële, maar ook de menselijke in zijn pastorale zorg. En die zijn onthutsend, zoals het leven zelf nu eenmaal krankzinniger is dan een mens het bedenken kan, katholiek, dopers of gereformeerd. Op onderhoudende wijze maken we kennis met Hovius, die in zijn jeugd getuige was geweest van terechtstellingen om het geloof, en die in 1572 de plundering van Mechelen door Alva's troepen had ervaren. Tijdens de zogeheten Engelse furie van 1580 had hij zich moeten verstoppen en zich ternauwernood in veiligheid weten te brengen. Uitgeweken naar Luik moet hij zich afvragen hoe hij zich verder voor de kerk verdienstelijk kan maken. En hij aanvaardde een hondsmoeilijke taak: het aartsbisschoppelijk ambt van Mechelen. Met veel geduld en met steun van de landsregering wist hij de abdij van Afflighem

aan zijn bisschopszetel te trekken. Dat gaf hem een financiële basis om zijn functie verder uit te bouwen. Hij richtte een seminarie op voor de opleiding van jonge priesters. Hij stelde de kloosters onder streng toezicht, de een voor, de ander na, liet ze ommuren en het verlofrecht inperken, ook die van eigenwijze adellijke kloosterzusters. Hij bezocht pastores in den lande, van wie een aantal hun boekje te buiten gingen: zij vielen hun parochianen lastig door het hun toekomende deel van de oogst of de veestapel wel heel ruim te interpreteren en de binnenkomst ervan niet af te wachten. Het meest berucht waren enkele kanunniken van de machtige kapittels in de steden van Brabant. Zij deden zich zoetsappig voor als de bisschop hun stad bezocht, maar vervielen weer in hun oude levenswijze als hij weg was. Zo was er een in Diest die zoop en dobbelde en er een vriendin op na hield. Maar de bisschop liet zich informeren, isoleerde de persoon in kwestie en wist hem uiteindelijk te neutraliseren. En wat een taak had de bisschop niet voor al die katholieke Nederlanders ten noorden van de grote rivieren – de val van Den Bosch heeft Hovius niet meer meegemaakt – die dikwijls een lange reis naar het Zuiden ondernamen. Het katholieke sacrament van het vormsel mag namelijk alleen door een bisschop toegediend worden en vele tienduizenden zijn dan ook door Hovius op zijn pastorale dienstreizen gevormd. Ongetwijfeld zullen vele noorderlingen dan ook een bezoek hebben gebracht aan de nieuwe bedevaartsplaats Scherpenheuvel, waar de Maria-verering door Hovius en de aartshertogen Albert en Isabella werd begunstigd en... gereguleerd. Van al die gevallen, navrant of vermakelijk, onthutsend of bemoedigend, maar altijd onderhoudend, dienen Harline en Put ons op. Het Nederlands waarin dat gebeurt moet wel heel smakelijk en direct zijn, want zelfs in de Engelse vertaling is alles pakkend beschreven. Maar wacht u op de ongetwijfeld meer authentieke Nederlandse tekst. Zelden heb ik een boek over religieuze geschiedenis zo geboeid gelezen als dit – en dat ook nog eens over het Zuiden, waar we toch bepaald niet verwend zijn met studies als deze.

De doperse geschiedenis vormt in dit boek het meest droevige hoofdstuk, namelijk dat van de doperse Anna Utenhove, levend begraven om haar geloof (blz. 43-47). Deze terechtstelling was eigenlijk ook toen al een anachronisme. Dertig jaar lang was er niemand meer om de religie vermoord. Bij Hovius' aantreden in februari 1596 zat Anna al gevangen. Eind jaren tachtig was ze in de parochie Kapellekerk in Brussel in dienst bij de gezusters Rampart. Omdat noch Anna noch de zussen ter biecht en ter communie gingen, had de pastoor argwaan gekregen en zich afgevraagd of ze soms hoorden tot het Huis der Liefde. In 1594 deed de pastoor aangifte en in december van dat jaar werd het drietal door het Hof van Brabant gearresteerd: de wereldlijke rechtbank arresteerde en voltrok de vonnissen op aangeven van een kerkelijke rechtbank. Deze laatste probeerde Anna tot herroeping te bewegen, maar dat lukte niet. Zij werd ter dood veroordeeld, wat sedert de jaren 1550 betekende: levend begraven. En daar begonnen de problemen, want de wereldlijke overheid voelde daar niets voor. Men vreesde repercuties

in de openbare mening, zowel in het eigen land als in het andere Nederland, aan de andere kant van de grens. Deed het alles niet aan het tijdvak van Alva denken? Zouden er niet weer mensen het land uit vluchten? Ook Hovius trok zich de kwestie aan. Hij bezocht Anna in de gevangenis – de *Treurenberch* – en zal dringend op haar ingesproken hebben, maar zonder resultaat. De wel berouwvolle gezusters Rampart liet hij vrij. De nieuwe gouverneur-generaal Albertus van Oostenrijk heeft uiteindelijk, hetzij uit eigen beweging, hetzij op aandringen van Filips II de knoop doorgemaakt en bevel gegeven het vonnis uit te voeren. In tal van vlugschriften en prenten is naderhand uitvoerig melding gemaakt van Anna's einde: hoe zij in de vroege morgen van 17 juli 1597 buiten Brussel in een graf werd gelegd, hoe haar onderlichaam werd bedolven onder de aarde, hoe ze opnieuw weigerde te herroepen, hoe ook haar bovenlichaam werd bedolven, hoe ze opnieuw weigerde... Na de laatste scheppen stampde de beul de aarde aan om haar lijden te verkorten. En inderdaad was het tumult groot: Albertus werd uitgemaakt voor Nero, Kain, farao – hij moet er flink van geschrokken zijn, want in later jaren werd hem vanuit Spanje slaphed in de kettervervolgung verweten. Degenen die niet katholiek waren en toch de Zuidelijke Nederlanden niet wilden verlaten, zagen zich gedwongen voortaan oplettender te zijn, op gevaar van anders ook gevat te worden. De terechtstelling bleek achteraf de laatste die om het geloof heeft plaatsgevonden. Ook in het Zuiden voltrok zich een mentaliteitsverandering en strafte men voortaan nog uitsluitend met verbanning en niet meer met de dood.

Anton van der Lem

R.A. Veen, *Obedience to the Law of Christ. An Inquiry into the Function of the Mosaic Law in Christian Ethics from a Mennonite Perspective* (diss.UvA), uitgegeven bij Shaker Publishing Maastricht (2000), 326 blz. ISBN 90-423-0135-X
<https://hdl.handle.net/11245/1.173070>

Vooropgesteld mag worden dat Veen het zichzelf bepaald niet makkelijk maakt met de keuze van het onderwerp voor zijn dissertatie: *Obedience to the Law of Christ. An Inquiry into the Function of the Mosaic Law in Christian Ethics from a Mennonite Perspective*. Hij combineert in wezen drie vakgebieden (systematische theologie, bijbelse theologie en ethiek) met slechts een en hetzelfde doel: aantonen dat de wil van God, zoals die is vastgelegd in de wet van Mozes (Torah), deel uitmaakt van de wet van Christus. In zijn ogen is het accepteren van dit gegeven als haar basis, de enige manier waarop de christelijke ethiek haar betekenis van 'kritisch alternatief voor de moraal-van-alledag', haar gemeenschapsopbouwende kracht en haar specifieke bijbelse vorm kan behouden.

Bij het lezen van de Introduction bekruipt je de vraag: heeft Veen niet te hoog gegrepen door drie vakgebieden in een dissertatie te willen combineren? Mede

door het ongemakkelijke Engels in de Introduction en door het voor het voetlicht brengen van zeer verschillende beweegredenen en methoden, die tot de keuze voor het onderwerp en de uitvoering ervan geleid hebben, vormt de Introduction een brij waar nauwelijks doorheen te komen is, en die nu niet bepaald uitnodigt tot verder lezen.

Verbazingwekkend helder is dan ook het eerste deel van de dissertatie, waarin Veen zich richt op de theologiegeschiedenis rondom de doctrine van de rechtvaardiging door geloof. De keuze voor juist deze doctrine, die immers draait om de vraag hoe rechtvaardiging door het geloof en de heiliging (de werken) zich tot elkaar verhouden, biedt Veen de mogelijkheid het probleem van de grond af te analyseren. In Veens visie zijn er drie verschillende patronen, waarop rechtvaardiging en heiliging in de protestantse theologie door de tijd heen vorm hebben gekregen: de 'klassiek'-reformatorische visie, waarbij heiliging volgt op de extrinsieke rechtvaardiging, het Roomskatholieke patroon, waarbij de rechtvaardiging de mens in staat stelt zichzelf te heiligen en de Mennonitische visie, waarbij heiliging en rechtvaardiging gecombineerd worden in een geloofservaring, een geloofservaring die effectief wordt in de concrete gehoorzaamheid aan de goddelijke geboden door een gemeenschap.

Na dit eerste nog steeds inleidende deel verlaat Veen zijn historisch-analytische weg, om zich gedurende vier spannende hoofdstukken bezig te houden met de exegetische basis voor een bijbelse ethiek. Vrolijke hoofdstukken, spannende exegeses, maar vooral: je wordt er vrolijk van. In deze tijden waarin het grootste deel van de wetenschappers op het gebied van het Nieuwe Testament en dan met name op het onderzoek naar de 'historische Jezus' voornamelijk bezig lijken te zijn zogenaamde 'heilige huisjes' omver te werpen en Jezus zelfs het gezicht van een Galilese boer geven, is Veens begeesterde analyse van de houding van Jezus ten opzichte van de Joodse wet en halacha, een welkome, inspirerende afwisseling. Oh, Veen werpt heilige huisjes om, jazerker. Maar hij geeft er wel iets voor terug en laat je niet op de rokende puinhopen achter. Zijn visie op de houding van Jezus ten opzichte van de joodse wet vraagt een nauwkeurig meelezen, een kritische houding naar eigen vooronderstellingen bij deze teksten, maar de wijze waarop hij het Oude Testament, de rabbijnse commentaren en Jezus 'ethische' uitspraken in Mattheus en Markus met elkaar in verband brengt, levert een Jezus op die met beide benen in de Joodse traditie staat, een Jezus die zeker nooit discontinuïteit tussen de wet van Mozes en wat later de 'wet van Christus', genoemd werd, heeft voorgestaan. Veens exegeses leveren een Nieuw Testament op, dat zonder pardon kan worden gelezen als de voortzetting van het Oude Testament, als continue canon. De Wet van Mozes maakt inderdaad deel uit van de 'Wet van Christus'. Het gebod op liefde voor God en voor de naaste, is geen vervanging noch een vervulling hiervan, volgens Veen. Hij ziet dit als het hermeneutisch schema waardoor de Wet van Mozes begrepen wil worden door de christelijke gemeenschap.

Want Veen geeft niet alleen Jezus een nieuw gezicht, ook Paulus krijgt een beurt: Veen analyseert zowel delen van de brief aan de Romeinen als die aan de Galaten. De uitkomsten zijn op zijn zachtst gezegd verfrissend. Waar de traditionele exegese de scheidslijn tussen wet en geloof meestal scherp trekt in de brieven van Paulus (rechtvaardiging door geloof alleen, afwijzing van de wet) biedt Veen een visie op de verhouding tussen geloof en wet in deze brieven, die voor een christelijke ethiek uitkomst bieden kan. De hogere gerechtigheid, samengevat als het liefdegebod, is slechts te verkrijgen als we de wet benaderen vanuit het geloof, dus niet als ze wordt gezien als een samenraapsel van geboden (werken), waarbij we van onze menselijke mogelijkheden afhankelijk zijn om ze te gehoorzamen. Het gaat erom je daden en handelen te laten bepalen door de Heilige Geest, vanuit een andere, nieuwe visie op de wereld.

In het laatste deel van zijn dissertatie komt Veen pas echt goed los. Duidelijk mag zijn dat zijn hart ligt bij het doordenken van de consequenties van de exegese voor de fundering van een christelijke ethiek. Een ethiek, die in sterke mate in het mennonitisch patroon past, waarbij rechtvaardiging en heiliging samenvallen in een geloofservaring, effectief in de concrete gehoorzaamheid aan Gods geboden in de gemeenschap. Veen verzet zich in zijn hele dissertatie tegen de idee van een christelijke ethiek als een verinnerlijkte moraal. Nee, zo meent hij, dat is nooit de bedoeling geweest, noch van Jezus noch van Paulus noch van de eerste christengemeenschappen. Het fundamentele motief van de christelijke ethiek ligt juist in de heteronome basis van de christelijke gemeenschap. Hij ziet in de concrete voorschriften die deze gemeenschap vormgeven, een specifieke christelijke halacha, of levensweg, met als zwaartepunten het lijden/getuigen van de gemeente, de concrete gehoorzaamheid aan Christus' wet en de gezamenlijke poging van de leden van die gemeenschap om de wil van God voor de concrete situatie te vinden. De heteronomie van de gehoorzaamheid aan de God van Israël en van Jezus Christus wordt dus door de gelovige gemeenschap gedragen, voorzover die aan de Messiaanse hermeneutiek is gebonden waar het de interpretatie van Gods wil betreft.

Veen ziet het leven en de leer van Jezus van Nazareth zowel als hermeneutisch schema van de receptie van het Oudtestamentische gebod en verbod, als ook als een rechtstreekse bron van ethische geboden. De wet van Christus omvat dan in beginsel zowel de Messiaanse begrepen en op de voleinding toegespitste wet van Mozes, als de Noachidische geboden, en vooral de rechtstreekse geboden van Christus zoals deze in de evangeliën verankerd zijn.

Volgens Veen geeft een christelijke ethiek, die deze specifieke bijbelse levensopdracht niet uitwerkt in een concrete bijbelse ethiek en verruilt voor een leven uit een andere motivatie, zijn eigenlijke opdracht uit handen.

Na een stug begin sleept Veen de lezer gaandeweg meer mee in zijn betoog, dat juist door de betrokkenheid, bewogenheid die eruit spreekt, mede overtuigt.

Het is zondermeer een inspirerende dissertatie. Mede daardoor is er het begin van teleurstelling op het moment dat Veen zijn epiloog beëindigt. De lezer blijft achter met het gevoel: ja, maar hoe precies moet ik dan handelen? Wat is dan de wil van God? Maar daar ligt juist ook de kracht van Veens these: noch hij noch de individuele lezer is bij machte dat voor zichzelf of voor anderen uit te maken. De christelijke ethiek is niet langer een zaak van het individu, dat zich door een innerlijke moraal laat leiden, integendeel, het is weer de zaak van de gelovige gemeenschap, die op basis van het in de Bijbel gebodene, naar hun eigen specifieke omstandigheden, samen de wil van God moeten zoeken, en daarvan getuigen, met woord en daad.

De ethiek is weer een zaak van de gehoorzaamheid van de gemeente aan de Heer, die zij belijdt. Daarom is het wachten op een toegankelijke handelseditie van dit proefschrift, zodat de gelovige gemeenschappen met Veens richtlijnen kunnen gaan werken aan het vormgeven van christelijke ethiek.

Annelies Verbeek & Wieteke van der Molen

Signalementen

Erik Betten, 'Bernhard Rothman's "Bericht von der Wrake" and the Dutch Anabaptists', in: Dick E.H. de Boer, Gudrun Gleba, Rudolf Holbach "...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung..." *Wanderung von Personen, Verbreitung von Ideen, Austausch von Waren in den niederländischen und deutschen Küstenregionen vom 13.-18. Jahrhundert*. Oldenburg, 2001, 91-108. ISBN 3-8142-0753-x.

Het artikel staat in het deel: 'Transfer religióser Vorstellungen und Rezeption von Ideen'. De auteur verbindt het geschrift van Bernhard Rothmann, dat begin 1535 vanuit Munster in een duizendtal exemplaren over de Nederlanden werd verspreid, met de revoltes in de Nederlanden uit dat jaar. Hij maakt aannemelijk dat dit geschrift met zijn eindtijdsvoorzegging en zijn oproep aan de uitverkorenen Gods wraak over de goddelozen uit te oefenen mede verantwoordelijk moet worden geacht voor het ontstaan van oproerige bewegingen in Wezel, Maastricht, Oldeklooster en Amsterdam. Er is in het geval van Munster en de Nederlanden sprake van een wisselwerking en niet van eenrichtingsverkeer van ideeën.

Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme. Onder redactie van C. Houtman e.a. Deel 5. Kampen, Kok, 2001. ISBN 9043503843.

Met het verschijnen van dit vijfde deel zou de oorspronkelijk geplande uitgave compleet zijn, maar gelukkig heeft de redactie tot nog een zesde deel ter afsluiting van dit standaardwerk besloten. Daarin zal vooral de twintigste eeuw vertegenwoordigd zijn. In dit vijfde deel zijn een groot aantal doopsgezinden opgenomen, waarvan de namen in zoverre ik die heb kunnen traceren, hier alfabetisch geordend volgen: Johan Gerrit Apeldoorn, Herman Bakels, Adolphine Bakker, Izaäk Jan le Cosquino de Bussy, Antonius van Dale, Albertus Agathus Deenik, Christiaan Pieter van Eeghen, Rippert Eenkes, Hendrik Jan Elhorst, Jacob van Gilse, Jan van Gilse, Willem Frederik Golterman, Gerrit Hesselink, Sytze Hoekstra Bzn, Pieter Jansz, Hillebrandus Cornelius Klinkert, Rinse Klaasses Koopmans, Abraham Kornelius Kuiper, Frederik (Frits) Kuiper, Willem Leendertz, Jan Luyken, Isaäk Molenaar, Cornelis Moorman, Johannes Arnoldus Oosterbaan, Jacob de Rore, Nicolaas Dirk Schuurmans, Cornelis Pieter Sorgdrager, Abraham Staal, Claes Stapel, Ucke Walles, Bastiaan Weenighem, Daniël IJsenbeek. Ook is in dit deel de auteur Albert

Fredrik Mellink te vinden. De lemmata zijn geschreven door G. Abma, A.G. van Gilse, K.E. de Haan, A.G. Hoekema, C. Houtman, A.F. de Jong, A.F.J. Klijn, J. van Sluis, H. van 't Veld, S. Vuyk, S.B.J. Zilverberg, S. Zijlstra.

M. de Boer e.a., 'Het nageslacht van Feijo Harmens. Een doopsgezind parenteel uit het Oldambt', *Gens Nostra* 56 (2001) nr. 4/5, 281-311.

Van Feijo Harmens, een doopsgezinde landbouwer in Oost-Groningen (voor 1570-voor 1612) is een parenteel over vijf generaties samengesteld en gepubliceerd door een kleine werkgroep, onder wie mevrouw M. Rümke-Van Hoorn, die zich allen afzonderlijk al eerder met die familie hadden beziggehouden. Het artikel is een selectie van het overvloedige materiaal dat uiteindelijk tot een boek met tenminste acht generaties moet leiden. Als bijlage is een lijst uit 1716 opgenomen met de 'Leden Doopsgezinden Noordbroek en Nieuw-Scheemda', totaal 117 personen.

Barbara van den Bosch-Vervoort, *De nalatenschap van Dr. Jacobus van Zanten 1750-2000*. Haarlem, Stichting Fonds van wijlen Dr. Jacobus van Zanten, 2000.

Jacobus van Zanten, geboren in Leiden en hervormd gedoopt, huwde in 1683 te Haarlem met Catharina Langendult. Van Zanten was in 1687 – oudere gegevens zijn er niet – diaken bij De Blok op het Klein Heiligland en had er preekbeurten tot ca. 1720. Hij bepaalde in zijn testament uit 1748 dat van de renten van zijn geld de behoeftigen van de gemeente De Blok turf en koren kregen. Als er geld over was mocht ook het weeshuis bedeed worden, maar nooit mocht dit als recht beschouwd worden. Het bestuur en het wel en wee van het fonds door de eeuwen heen vormen de hoofdmoot van dit boek over het fonds dat nog steeds actief is, maar waarvan de geheime voorwaarden vertaald zijn naar de behoeften van de moderne armen van de gemeente.

Jan H. van Giessen, *Ds. J.H. van Giessen 1872-1934*. Soest, J.H. van Giessen, 2001.

In een kleine oplage van 40 exemplaren verscheen dit werk over de doopsgezinde predikant Van Giessen, die achtereenvolgens Noordeinde van Graft, Noordbroek-Nieuw Scheemda, Winschoten en tenslotte opnieuw Graftdijk en Noordeinde diende. Naast familiegegevens en andere wetenswaardigheden bevat het boek ook gedichten, toespraken, lezingen, preken en preekfragmenten met vele illustraties.

Frits Groeneveld, ed. *Een hart in de Zeevang. Fragmenten uit de geschiedenis (1899-1999) van de Doopsgezinde vermaning in Middelie-Axwijk*. Amsterdam, 2000.

In dit rijk geïllustreerde en opvallend vormgegeven boekje wordt de geschiedenis van de doopsgezinden in Middelie en Axwijk nader belicht. Eeuwenlang was bijna de helft van deze dorpen doopsgezind en het Middelier lied-boek uit 1651 is er twee eeuwen in gebruik geweest. In aparte hoofdstukken gaan de vijf auteurs in op de verschillende facetten van de geschiedenis van vermaning en gemeente.

Hermann Heidebrecht, *Fürchte dich nicht, du kleine Herde. Mennoniten in Russland und Sowjetunion*. Bielefeld, Christliche Missionsverlag, 1999. ISBN 3-932308-14-X.

In het eerste deel wordt vanuit gedrukte bronnen in vogelvucht de geschiedenis tot de Tweede Wereldoorlog behandeld. Het tweede deel van het boek over de oorlog en de geschiedenis van de doopsgezinde gemeenten in ballingschap in de Sovjetunie is gebaseerd op verhalen en gesprekken met doopsgezinden die thans in Duitsland verblijven en daar hun gemeenten voortzetten.

Alle Hoekema, *Dutch Mennonite Mission in Indonesia. Historical Essays*. Occasional Papers, no 22. Elkhart, Indiana, Institute of Mennonite Studies, 2001. ISBN 0936273313.

Zes artikelen over de Doopsgezinde Zending in Indonesië die tussen 1978 en 1998 verschenen zijn hier herzien en deels opnieuw bewerkt samengebracht en voorzien van een korte historische inleiding. De artikelen zijn, met tussen haakjes de bron: Why the Dutch were the first Mennonites to send missionaries overseas (Conrad Grebel Review, 1997); Pieter Jansz (1820-1904): First missionary to Java (MQR, 1978); H.C. Klinkert (1829-1913): Missionary, journalist, Bible translator, linguist (MQR, 1993); The German-Russian connection (Lagerwerf e.a. Changing partnership of missionary and ecumenical movements: Essays in honour of Marc Spindler, 1995), een artikel over de bijdrage van de Duits-Russische doopsgezinden aan de zending in Indonesië; The education of evangelists and preachers on the mission field (MQR, 1985); Dutch mennonite mission and ecumenical relations (Documentatieblad voor de geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken, 1998).

D. Jansen, 'Ds. Wartena en het spiritisme', *Zutphen. Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving* 20 (1999), 78-82.

Een overtuigd spiritist die niet voluit voor zijn overtuiging durfde uit te komen is de beste karakterisering van Ds. Sjoerd August Wartena (1871-1953) die van 1902 tot 1909 de Doopsgezinde Gemeente te Zutphen diende. Hij was een van de 17 theologen, grotendeels aanhangers van de Groninger of Evangelische richting, die voorkomt op de lijst van aanhangers van het spiritisme van Elise van Calcar, schrijfster, strijdster voor vrouwenrechten en ... spiritiste.

Marjolein Leesberg (samenstelster), Huigen Leeftang en Christiaan Schuckman, ed. *The new Hollstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700. Karel van Mander*. Rotterdam, Sound & Vision publishers, 1999. ISBN 9075607350.

Een kloek deel van 206 pagina's in plaats van de enkele pagina's lange lijst uit de 1954 editie toont aan dat het Van Mander onderzoek niet heeft stilgestaan. In dit deel worden alle prenten, waarvan Karel van Mander de maker of de inventor is, beschreven en afgebeeld. Daarnaast bevat dit deel een inleiding van 120 pagina's waarin ook inhoudelijk wordt ingegaan op Van Manders prenten en tekeningen;

- op zijn titelpagina's die op een na alle door Matham zijn gegraveerd;
- op zijn bijbelprenten die ook in Schabaeljes 'Emblemata Sacra' waren opgenomen en voorkomen in de voorraadlijsten van de firma Visscher, die ze via De Gheyn had verworven;
- op de onderschriften van zijn prenten en de auteurs ervan zoals Heyman Jacobi, Hugo de Groot, Frans van Est, Theodorus Schrevel en anderen en die vertaald in een appendix zijn opgenomen;
- op de tekeningen die als voorbeeld hebben gediend voor gravures met alle afbeeldingen in een aparte appendix. Het is een degelijk werk met alleen waar het doopsgezinde geschiedenis betreft hier en daar wat schoonheidsfoutjes.

James W. Lowry, 'Pieter Jansz. Twisck on biblical interpretation', *The Mennonite Quarterly Review* LXXV (2001), 355-369.

Dit artikel behandelt de bijbelinterpretatie zoals neergelegd in artikel XI van de confessie van de Oude Friezen en Pieter Jansz Twiscks inleiding van *Schriftuerelijke vereeniginghe. Ofte, Korte verklaringe en overeen-brenginge van veel strijdigh-schijnende spreucken, ofte verscheyden passagien der Heyliger Schriftuere ... Alles tot leeringhe voorgestelt door Pieter Jansz. Twisck*, gedrukt in Hoorn in 1661, maar met het voorwoord gedateerd 23 mei 1623. De auteur vergelijkt dit met uitspraken van Menno en legt

die naast de tegenwoordige algemeen aanvaarde opvattingen over doopsgezinde bijbelverklaring zoals beschreven door J.D. Roth in 1994 en Stuart Murray in 2000. De inleiding van *Schriftuerelijke vereniginge* is in het Engels vertaald.

Klaas Maarse, Kzn, *Een zuiver kerkkoor. 70 jaar doopsgezind kerkkoor 1930-2000*. Aalsmeer, Doopsgezinde Gemeente, 2001.

Het optreden van het a capella zingende kerkkoor van de Nederlandse Protestantenvond Linker Maasoever uit Rotterdam op 26 oktober 1930 te Aalsmeer maakte grote indruk in de godsdiensttoefening die door de gastpredikante Ds. Mankes-Zernike werd geleid. De kerkenraad nam onmiddellijk initiatieven om tot de oprichting van een eigen kerkkoor te komen en op 8 februari 1931 presenteerde het zich voor de eerste maal onder leiding van mevrouw Cath. Bon-De Jong. Met veel illustraties en wetenswaardigheden is in dit fraai uitgegeven jubileumboek de roemrijke geschiedenis van het koor tot heden beschreven.

May Meurs e.a., *Doperdom in Amsterdam. Geschiedenis van Doopsgezinden*. Amsterdam, Bijbels Museum, 2001.

De brochure bij de tentoonstelling 'Doperdom in Amsterdam' die van 22 juni tot 16 september in het Bijbels Museum is gehouden, geeft behalve begeleidende teksten bij het geëxposeerde ook bondige en gedegen informatie over de geschiedenis van het doperdom in Nederland.

Luc Panhuysen, 'Het apocalyptische experiment te Munster', *Spiegel Historiae* 36 nr. 2 (2001), 54-61.

In dit rijk geïllustreerde artikel wordt in korte lijnen de vroegste geschiedenis van de wederdopers geschetst tot de val van Munster en betrokken op de geschiedenis van de Nederlanden. Het artikel is gebaseerd op het boek van Luc Panhuysen dat verscheen onder de titel: *De beloofde stad. Opkomst en ondergang van het koninkrijk der wederdopers*.

Bert Plantenga, 'The Mystery of the Plockhoy Settlement in the Valley of Swans', *Mennonite Historical Bulletin* 62 nr. 2 (2001), 4-13.

Pieter Cornelisz Plockhoy (ca. 1625) was geboren te Zierikzee en kwam net als zijn

vriend en stadsgenoot Galenus Abrahamsz naar Amsterdam, waar hij een rol speelde bij de 'Lammerenkrijgh'. In 1663 stichtte Plockhoy met 41 andere kolonisten en met steun van de Amsterdamse overheid 'Zwaanendael' langs de oever van de Delaware en in augustus 1664 werd de kolonie verwoest door de Engelsen onder Richard Carr. De tegenslagen, zijn leven en zijn utopische ideeën worden in dit artikel belicht zonder evenwel een wetenschappelijke verantwoording. Plockhoy stierf uiteindelijk aan het einde van de 17de eeuw in Germantown, Pennsylvania, ondersteund door de Doopsgezinde gemeente in die plaats.

Matthias H. Rauert en Hajo Brandenburg, *400 Jahre Mennoniten in Altona und Hamburg*. Hamburg, Annelie Kumpers-Greve, Altonaer Museum – Norddeutsches Landesmuseum. ISBN 3-927637386.

Op 24 mei 2001 vierde de gemeente te Altona haar vierhonderdjarig bestaan en werd een overzichtstentoonstelling geopend die tot 19 augustus 2001 liep. Bij de tentoonstelling verscheen dit boekje met daarin korte artikelen met veelal uitgebreide literatuurverwijzingen. De geschiedenis van de doopsgezinden in Hamburg/Altona is nauw verweven met die in de Nederlanden. Zo is de familie De Voss die zich in de eerste helft van de 17de eeuw in Altona vestigde afkomstig uit Vlaanderen en is de familie Van der Smissen via Frederiksstad naar Altona gekomen. Een korte greep uit de artikelen: 'Mennonitische Lebenswelt im 18. Jahrhundert' door Sylvia Jodat en Matthias H. Rauert; 'Mennoniten in der bildenden Kunst' door Sylvia Jodat en Sandra Maurel; 'Die Mennoniten in der "Welt". Kulturkontakt und Integration' door Matthias H. Rauert en Dennis Slabaugh; 'Teile und verdiene: die mennonitische Handelsschiffahrt' door Sylvia Jodat en artikelen van Peter J. Foth over de 20ste-eeuwse geschiedenis. Op de omslag staat een fraaie illustratie van het wandkleed (ca. 1900) van Ludwig Dettmann, waarop de aankomst te Altona van Nederlandse religieuze vluchtelingen in de 16de eeuw is verbeeld. In een artikel van Astrid von Beckerath wordt dit verder toegelicht.

J. Roosma, S. Koorn, E. Ijskamp-Schat, *Inventaris van het archief van de Doopsgezinde gemeente Oude Bildtzijl 1695-1996*. 2 delen. Buitenpost, Haren, Oude Bildtzijl, 1998-1999.

Terwijl inventarissen van kleinere doopsgezinde gemeenten, indien aanwezig in de bibliotheek veelal onbeschreven in fotokopie en geniet in DDC-mappen onder het kopje gemeenten zijn ingevoegd, verdienen deze delen het uit de anonimiteit gehaald te worden.

In tegenstelling tot wat de titel doet vermoeden, is dit werk veel meer dan een droge inventarisatie van archiefstukken waarin de polis van de brandverzekering naast jaarrekeningen staat opgesomd. Het eerste deel, dat in 1999 verscheen, bevat als inleiding een korte historische schets gevolgd door wetenswaardigheden over de gemeenten, de vermaningen, het orgel, de pastorie, de kosterswoning en de Julianatoren. Dit inleidende verhaal wordt gevolgd door een lijst van vermaners. Het tweede deel van deze inventaris is een nadere toegang – een uitsplitsing en uitvoeriger beschrijving van de inventaris uit deel 1 – met eveneens veel extra informatie. Bij deze inventarislijsten zijn ook in twee afzonderlijke delen het ‘Gemeente boek’ met de namen van broeders en zusters vanaf 1695, alsmede het ‘Kerke- of Gemeenteboek’ van 1695-1858 in kopie bijgevoegd, zodat deze nu ook in de Doopsgezinde Bibliotheek te Amsterdam te raadplegen zijn.

H. van 't Veld, *Beminde broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)*. Utrecht, De Banier, 2000. ISBN 9033604795.

Deze dissertatie over de doopsgezinde Jan Luyken gaat vooral in op zijn religieuze emblematische werken waaruit het thema van de pelgrimage extra wordt belicht. Na een weergave van de stand van zaken in het Luykenonderzoek wordt Luykens leven belicht en mede gezien vanuit het non-conformistische puritanisme. Verder bevat het proefschrift een inhoudelijke analyse van Luykens illustraties en wordt een poging gedaan de invloed van zijn Bunyanillustraties op zijn andere werk aan te tonen. Daarnaast wordt de verbreiding van Luykens Bunyanillustraties over de hele wereld gevolgd van de vroegst geïllustreerde editie tot heden, waarbij zijn invloed tot op de huidige generaties kunstenaars in dit genre aangewezen wordt.

Piet Visser, ‘Seventeenth-Century Dutch Mennonite Prayer Books’ in: Ferdinand van Ingen en Cornelia Moore, *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit. Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden*. Wolfenbütteler Forschungen, Band 92, 147-165. Wiesbaden, Harrassowitz, 2001. ISBN 3-447-04400-4 Gb.

Bidden en met name het bidden in stilte vormde een essentieel, maar geen overheersend deel van de persoonlijke geloofsbeleving van doopsgezinden. Er zijn dan ook nauwelijks gebedenboeken verschenen. De enige uitzondering hierop vormt het begin van de zeventiende eeuw. In deze periode, waarin de discussie over bid-

den in stilte of het hardop bidden wordt gevoerd, verschijnen drie doopsgezinde gebedenboeken in druk, nl. van Hans de Ries, Francis Knuyt en Leenaert Clock. De auteur bespreekt deze werken inhoudelijk en beschouwt ook andere vormen van geformaliseerde geloofsuitingen, zoals liederen en emblematische werken, waarbij hij opmerkt dat het werk van Clock tot op de dag van vandaag nog in gebruik is bij de conservatieve Amerikaanse doopsgezinden.

Gary K. Waite, *Reformers on stage. Popular Drama and religious propaganda in the Low Countries of Charles v, 1515-1556*. Toronto, University of Toronto Press, 2001. ISBN 0802044573.

In deze periode van religieuze tegenstellingen, sociale spanningen en politieke instabiliteit speelden de rederijkers niet alleen een onderhoudende rol op het toneel. Zij hadden zichzelf ook een leidende rol toegedicht op religieus en cultureel terrein, die zij uitdroegen in hun voorstellingen. De kamers van Amsterdam en Antwerpen speelden stukken, waarin openlijke aanvallen op het katholicisme waren opgenomen, maar bleven met hun kritiek binnen de zelfgestelde marges, opdat sociale onrust en aanvallen op de eigen maatschappelijke klasse buiten de stadspoort bleven. Ofschoon de door Luther verspreide leer de meeste aandacht kreeg, waren een aantal van deze spelen geschreven met een duidelijke anabaptistische achtergrond en ook zijn er stukken tegen de wederdopers geschreven. Aan het einde is in een appendix van 80 rederijkersspelen ook het onderwerp gespecificeerd met klassificeringen per stuk van orthodox katholiek tot dopers met onderverdelingen in religieuze en wereldse onderwerpen.

Alfred R. van Wijk, *Muze en Meniste. Beeldvorming van doopsgezinden in literair proza van de twintigste eeuw*. Amsterdam 2000. 114 p.

De Vuuraanbidders van Simon Vestdijk, de Wiardakroniek en enige andere werken van Theun de Vries alsmede Gewassen Vlees van Thomas Rosenboom zijn literaire werken uit de vorige eeuw waarin doopsgezinden een rol spelen. In deze proponentsscriptie wordt gekeken naar de wijze waarop en waartoe de drie auteurs historische gegevens – inzonderheid over doopsgezinden – literair hebben aangewend. Na een korte inhoud van de besproken werken volgt een karakterschets en het beeld van de doopsgezinden in algemene zin. In het daaropvolgende gedeelte wordt dieper op de doperse personen en elementen ingegaan en uiteindelijk besloten met een beoordeling van de bevindingen bij de auteurs.

Samme Zijlstra, 'Anabaptists, Spiritualists and the Reformed Church in East Frisia', *The Mennonite Quarterly Review* LXXV (2001), 57-75.

In dit artikel worden, uitgaande van de minuten in de recent verschenen *Kirchenratsprotokolle* van Emden de bloeiende religieuze stromingen in de tweede helft van de 16de eeuw in Oost-Friesland beschreven en hun verhouding tot de heersende gereformeerde kerk. Van deze groepen waren de doopsgezinden de belangrijkste en uit de minuten blijkt dat betrekkelijk veel gereformeerden zich niet alleen aangetrokken voelden tot meer uiterlijke eigenheden als tucht en gedrag, maar zich ook verdiepten in de inhoudelijke kenmerken als kinderdoop, de menswording en het gebruik van geweld. Daarnaast blijkt uit de minuten dat het Spiritualisme niet alleen onder dopers, maar ook bij de gereformeerden haar aanhangers vond.

Jan Maarten Pekelharing, *Via het Wilde Westen naar de kerk van Peize. Schetsen uit het leven van Kees Pekelharing (1867-1921) en zijn vader Dirk (1839-1908) uit Surhuisterveen*. Uithoorn, 2001.

Dirk Pekelharing was het oudste kind van de Zaanse geneesheer Cornelis Pekelharing en Johanna (Naatje) van Ree. Zijn studie aan het Doopsgezinde Seminarie verliep niet naar wens. Uit de mededelingen van zijn jongere broer Baltus aan hun ouders blijkt dat ds. Sepp hem (Baltus) had laten weten dat Dirk met de beste wil van de wereld niet kon worden toegelaten tot het volgende studiejaar. Dat hij toch in 1864 het proponentsexamen behaalde, lag niet alleen aan de kwaliteiten van Dirk. In datzelfde jaar werd hij beroepen te Surhuisterveen, waar hij 44 jaar later ook begraven is. Het leven van Dirk en zijn oudste zoon Kees zijn het onderwerp van dit rijk geïllustreerd werkje. Vooral de eigengereide zoon Kees die op school niet echt wilde deugen en als 'candidaat in de theologie' als inwonend student bij Ds. Boetje ook diens enthousiasme niet kon opwekken, krijgt veel aandacht. Het is weer Baltus die de slechte tijding van ds. Boetje aan zijn broer Dirk moet overbrengen. Kees stopt met zijn studie en vertrekt naar Amerika om daar onderwijzer te worden. Na twaalf ambachten en evenzovele ongelukken wordt hij predikant om vervolgens wegens 'ketterische prediking' ontslagen weer tot boerenknecht of straatveger terug te moeten vallen. Ook zijn verblijf te Londen is niet echt succesvol. Na te zijn teruggekeerd in Nederland gaat hij in Groningen theologie studeren – de doopsgezinden hebben afgedaan. Na zijn proponentsexamen wordt hij beroepen bij de hervormde gemeente te Sleen, Terwolde, Nieuw-Beerta en tenslotte Peize.

Eveline Koolhaas-Grosfeld, *Father & Sons – Vader & Zoons. Jacob de Vos Wzn. (1774-1844) en de getekende dagboekjes voor zijn kinderen*. Hilversum, Verloren, 2001. ISBN 9065501827.

Acht getekende dagboekjes door Jacob de Vos (1774-1844) vormen het indrukwekkende beeldverhaal van een jong gezin in de eerste jaren van de negentiende eeuw. Jacob de Vos was in 1797 gehuwd met de eveneens doopsgezinde Catharina Coster. Zij kregen vier kinderen Willem (1799), Gerit (1800), Jacob (1803) en Christiaan (1805) die de volwassen leeftijd bereikten. De tekeningen beslaan de jaren 1803-1809 en laten allerlei dagelijkse gebeurtenissen zien waarin meestal de kinderen een rol spelen en soms de neefjes en nichtjes De Clercq of opa Willem de Vos, de Amsterdamse doopsgezinde predikant. Omdat de familie op pedagogisch en financieel gebied niet tot de doorsnee van de bevolking behoorde, is het beeldverhaal slechts representatief voor een kleine groep, maar de prachtige tekeningen geven zoveel extra informatie dat het meer zegt over het leven in deze tijd dan de meeste literatuur. Het beeldverhaal is voorzien van een inleiding in het Engels en Nederlands, waarin opvoeding, kunst, de tijdsperiode en de familie nader belicht worden. Een prachtig boek.

Zouden wij wel één bus goed bezet krijgen naar Munster, zo tegen het einde van de winter? Het werden er drie met in totaal 145 leden, met wie wij een goede reis hebben gehad naar 'Das Königreich der Täufer'. Ondanks het barre winterweer dat de treinen naar Deventer, waar op de bussen overgestapt moest worden, deed vertragen. Zelfs de leden uit Middelburg en tegen de Waddenzee aan hebben gelukkig de overstap gehaald.

Een goede reis, ondanks de onvolkomenheden die de bussen aan de dag legden, maar dankzij het weerzien van elkaar, het in de bus afspelen van bandjes, waarop – uit de VPRO- serie Onvoltooid Verleden Tijd – de geschiedenis en wat daaraan voorafging over onze heerschappij in Munster, voor allen als een refresher dienst deed. Het betroffen opnamen waar van onze kant alle medewerking is verleend, onder anderen door Sjouke Voolstra en Luc Panhuysen, de schrijver van *De beloofde stad* (ISBN 90 450 01717).

In het Stadtmuseum Münster werd dezelfde geschiedenis rijkelijk gevisualiseerd, ondersteund door een goede opzet en uitvoerige toelichtingen. Telkens weer kunnen bepaalde aspecten helderder belicht of onderbelicht worden en telkens weer weten wij niet geheel goed raad met elke andere interpretatie. Gelukkig rest ons een compleet overzicht van de tentoonstelling in de gedaante van de catalogus in twee delen, die dezelfde titel draagt als de expositie zelf. (Waarschijnlijk nog verkrijgbaar bij het Stadtmuseum Münster).

Wat ondergetekende opviel is dat bij de samenstelling van de tentoonstelling zo goed als geen beroep is gedaan op Nederlandse bronnen.

PS. De bandjes zijn tegen kopieerkosten verkrijgbaar: telefoon 0570-592052. Met behulp van illustraties uit de catalogus en de mogelijkheden die de moderne pc biedt kan een handig gemeentelid daarvan voor zijn/haar plaatselijke gemeente een boeiende audiovisuele presentatie maken.

P. Tillema

Ledenlijst (Namen verwijderd uit online versie)

Voortzetting van de lijst in nummer 26, opgemaakt per 31 december 2000

Het aantal leden, donateurs en abonnees bedraagt op 1 januari 2001:

628.

Personalia auteurs

Professor dr. A. Blaauw is oud-hoogleraar sterrenkunde aan de universiteiten van Chicago, Groningen en Leiden en voormalig Algemeen Directeur van het European Southern Observatory.

Sjoukje Colenbrander studeerde kunstgeschiedenis en is bezig met een promotie-onderzoek naar de zijdelakenfabricage in Amsterdam en Haarlem in de zeventiende en achttiende eeuw. Momenteel werkt zij als secretaresse op de Vrije Universiteit. Daarnaast is zij bezig met de afronding van haar proefschrift.

Paul Eggermont (1934) is gepensioneerd leraar Nederlands. Hij schreef bibliografische artikelen in o.a. het *Documentatieblad Nadere Reformatie* over Jean Taffin en Daniel Castellanus en leverde bijdragen aan het *Kontaktblad van het Nationaal Museum van de speelkaart* (Turnhout) over de mijding en verbreiding van het kaartspel in vroeger eeuwen.

Aline Goosens is historica en promoveerde op een studie over de Inquisitie in de Zuidelijke Nederlanden. Zij richt zich vooral op de geschiedenis rond het midden van de zestiende eeuw en op de mentaliteitsgeschiedenis. In 1990 werd zij door het interuniversitair instituut Renaissance et Humanisme onderscheiden voor haar (nog ongepubliceerde) biografie van Lamoraal van Egmond: *Le comte Lamoral d'Egmont (1522-1568). Les aléas du pouvoir de la haute noblesse à l'aube de la Révolte des Pays-Bas*.

Ruud Lambour (1948) is psychologisch adviseur van dws, de defensieorganisatie voor werving en selectie te Amsterdam. Hij doet vooral onderzoek naar de doopsgezinde voorman Galenus Abrahamsz.

Anton van der Lem (1954) is als historicus verbonden aan de Universiteitsbibliotheek Leiden. Hij is daar adjunct-conservator westerse handschriften en eindredacteur van een website over de Tachtigjarige Oorlog:
<http://dutchrevolt.leidenuniv.nl>.

Fred van Lieburg is als onderzoeker en docent verbonden aan de vakgroep Nieuwe Geschiedenis van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij publiceerde tal van boeken en artikelen betreffende de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme.

Mirjam van Veen is als aio kerkgeschiedenis werkzaam aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Zij schreef een proefschrift over de polemieken tussen Calvijn en Coornhert.

J.E. Verbeek (Annelies) is afgestudeerd in de kerkgeschiedenis te Leiden (1998) en proponent van de doopsgezinde broederschap. Zij werkt als beurspromovendus vanwege het Doopsgezind Seminarium aan een proefschrift over Samuel Muller (1785-1875).

Piet Visser is hoofdconservator van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, bijzonder hoogleraar Cultuurgeschiedenis van boek en handschrift van ca. 1450-1800 aan de Universiteit van Amsterdam en voorzitter van de redactie van *Doopsgezinde Bijdragen*.

Sjouke Voolstra is hoogleraar doopsgezinde theologie en geschiedenis aan het Doopsgezind Seminarium en aan de Faculteit van Geesteswetenschappen, afd. Theologie en Religiestudies, van de Universiteit van Amsterdam.

Gary K. Waite is professor in de geschiedenis aan de Universiteit van New Brunswick, Fredericton, Canada. Hij is de auteur van onder meer *David Joris and Dutch Anabaptism 1524-1543* en redacteur/vertaler van *The Anabaptist Writings of David Joris 1535-1543*.

Adressen auteurs verwijderd in online versie

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de
Doopsgezinde Historische Kring

Deze stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen
- en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks
- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting, zoals de reeks ***Doopsgezinde Stemmen*** (gratis te downloaden op: <https://dhkonline.nl>)

1 Broederlijke vereniging (1974) 50 blz

2 Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm (1976) 56 blz

3 Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom (1979) 64 blz.

4 Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods (1980) 48 blz.

5 Confessie van Dordrecht 1632 (1982) 64 blz.

6 "Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen " Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping (1986) 64 blz.

7 Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons (1994) 63 blz.

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN nieuwe reeks 27 (2001)

Omslagillustratie:

Vlaamse tekening 1542, Anoniem

Afgebeeld:

Een veroordeelde op weg naar het schavot.

Vindplaats:

Gemeentelijke mediatheek Kamerijk, ms. 124, Superius, fol. 53

ISBN 90-6550-196-7